# Aryacharitram.

OR

## STORIES OF ANCIENT INDIA

**Illustrative of Indian Ideals in the past.**

SELECTED FROM THE EPIC & PURANIC LITERATURE

AND

EDITED BY

**V. KRISHNASWAMI IYER,**

HIGH COURT VAKIL, MADRAS.

**SRIRANGAM:**

**Sri Vani Vilas Press.**

1908.

॥ श्रीः ॥

# ॥ आर्यचरित्रम् ॥

वि. कृष्णस्वाम्यार्येण

इतिहासपुराणेभ्यः समुद्धृत्य संकलितम् ।

श्रीरङ्गनगरे

श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये

संमुद्रितम् ।

१९०८.

# PREFACE.

THE following stories of ancient India have been taken from the two great epics of this country and some of the principal *puranas*. They are told in the words of the authors themselves, sometimes as they are narrated in the ancient books and occasionally with omissions where the narrative was unduly long or required compression. In the *Ramayana*, apart from the main story which has been a source of solace to millions in the land, there are few anecdotes of sufficient importance to interest and instruct the reader. It will be scarcely consistent with the object of this publication to issue a collection of Aryan stories without giving a place to the story of that great epic which has moulded the lives and guided the aspirations of hundreds of generations in this vast continent. A modern composition giving the story of that poem within the limits of a few pages can never possess the charm or command the authority of Valmiki's verse. I have decided therefore to include the story of the *Ramayana* in the language of Valmiki in an abbreviated form, keeping only to the main incidents so that the thousands of young men who complete their school and college education at the present day with no more knowledge of India's greatest epic than they might have gathered on the laps of their grandmothers, might learn to appreciate and admire and treasure in their hearts the lofty morality, the heroic deeds and the sublime poetry that adorn the stately verse of the foremost poet of the land. Hundreds of beautiful passages and innumerable scenes of surpassing loveliness have necessarily been sacrificed in this endeavour to give to the hurried modern world in a brief compass a taste of the splendid product of the greatest poetic genius that has yet been born in

India, if not in all the world. Care, however, has been taken to preserve some specimens of Valmiki's inimitable painting of scenes and characters. In the case of the *Mahabharata* and of the *Puranas* from which most of the selections have been made, the task has been comparatively easy. The *Mahabharata* and the *Bhagavata* are more in the nature of collections of stories which have been strung together by a very slender thread than in the nature of single stories with occasional anecdotes. There are about forty of them within the covers of this volume. They are now presented to the world as illustrative of the ideals of duty, the force of character, the spirit of self-sacrifice, and the philosophy of life which have inspired, and guided the destinies of, millions of the human race. The book is necessarily incomplete without the story of the heroes and heroines who played such a great part in the history of India that they have retained a permanent hold on the national consciousness which no lapse of centuries can loosen. But the history of the "Great war" cannot be told in the language of Vyasa in less than a volume by itself.

The idea of making such a collection as this was first suggested by the now famous convocation speech of Lord Curzon wherein he challenged the ideals of the Indian people glorified in the literatures of their country, scattered in volumes of enormous bulk some of them even unprinted and practically inaccessible to most even of those who have a knowledge of the sacred language of India. They could not easily be quoted in refutation of His Excellency's strictures. Many of his hearers and most of his readers felt that the attack was undeserved, but could make no effective reply except an indignant repudiation of what they felt to be a piece of gross injustice. It is not pretended that the collection is exhaustive. But its purpose will have been achieved if it brings home to Indians and foreigners alike that the country has no need to be ashamed of the ideals of life and conduct held up to the admiration

of the people by the literary genius of its greatest men.

The problem of the moral and religious education of the youth of this land has been repeatedly pressed upon the attention of the public. Various solutions have been attempted. All are agreed that no copy-book maxims inculcated by the teachers will strike a responsive chord in the minds of their youthful pupils. The biographies of great men, especially of those who have adorned the annals of the country's past, are bound to train the conscience and character of the young at an age when good impressions are calculated to produce the most lasting benefits. Examples of truth, of self-denial, of heroic self-sacrifire, of womanly chastity, and of high filial duty are calculated to capture the imagination and guide the conduct of boys and girls who now receive instruction merely in the secular learning of the west. Selections from this book may serve as text books for young students of Sanskrit, while the young and old may delight in reading of the deeds of the ancient heroes of the land. Mrs. Annie Besant has endeavoured to supply text books in English on what she has appropriately termed the Sanatana Dharma. It is hoped that this collection may serve as a fitting supplement to the rules of moral and religious life inculcated in the books she has given to the world, as it contains illustrative stories selected from the same sources that have given her most of the principles she has set down for the guidance of the youth of India.

A Christian missionary once asked me what were the ideals which had guided the Indian people in the past. It was easy to give the answer that to the Indian life was a sacrifice. All the acts of his life, all the avocations he pursues and all the pleasures and rewards he seeks are associated with the conciousness of a religious background which is a preparation for succeeding lives. The missionary wished to know whether there were any stories which illustrated and enforced this need. It is hoped that this present volume will supply the answer.

The time is well suited for the appearance of this volume when there is an awakening of a national consciousness, vague as it may be. The cry of love for the mother-land which seems to be the expression of a new national life, whatever its absurd excesses, is a call to all who have hopes of a great future for their country to join in the noble work of blending in a common unity the diversified peoples of India on the basis of a heroic past the memories of which still live amongst us. No nation has ever achieved greatness with a contempt for its past. Even Japan, puissant in her newly found strength, is no exception.

The stories of heroes and martyrs, of sages and saints are the necessary fuel to the flame of national life and national enthusiasm. India has great reason to be proud of her past, for men and women have been born in the course of her long and ancient history whose feats of arms, whose love for humanity, whose ideal lives and whose splendid self-sacrifice have been unto this day a lesson to the world. We Indians have every cause to cherish them and, in the love of their greatness and their goodness, to kindle in every Indian breast a new longing for national unity as a foundation on which may be built a new greatness.

I cannot forget that this book can only appeal to a comparatively limited class acquainted with Sanskrit or engaged in its study. If it should happen to meet with the approval of those whose judgment in such matters is entitled to respect, it will not be long before these stories can be put in an English garb. The work is the result of the labours of several pundits, who have helped me in the selection of the stories, their revision and their condensation. My grateful acknowledgments are due to them.

LUZ, MYLAPORE,
*1st January 1908.*

***V. Krishnaswami Iyer.***

# CONTENTS.

॥ श्रीः ॥

# ॥ विषयसूचिका ॥

॥ श्रीः ॥

# ॥ भारतमहिमा ॥

# Ode to India.

श्रीमद्वसुधावनितावदनसरोजायमाननिजरूपम् ।
हृद्यानवद्यविद्याविद्योति विभाति भारतं वर्षम् ॥ १ ॥

प्रतिदिनमधीयमानश्रुतिपरिपूताग्रहाररमणीयम् ।
षड्दर्शनीपटिष्ठद्विजगोष्ठीचर्व्यमाणशास्त्रार्थम् ॥ २ ॥

अत्र विराजति गौरीगुरुरच्युतमूर्तिराश्रयो जगताम् ।
व्योमावगाहिपादः सुरसरिदवतारकारणं गिरिराट् ॥ ३ ॥

यां किल हरिचरणारुणसरसिजनिष्यन्दिमधुरमधुधाराम् ।
आसेव्य सुकृतिलोकस्तापं विजहाति सान्तरं बाह्यम् ॥ ४ ॥

यस्याः संस्मरणे विनश्यति तमः सन्दर्शनेऽभीप्सितं
संसिध्यत्यवगाहने सकृदहो मुक्तिर्वृणीते स्वयम् ।
सैषा पावनपावनी सुरधुनी रत्नाकरप्रेयसी
रागोत्तुङ्गतरङ्गबाहुकलिताश्लेषैतदासेवते ॥ ५ ॥

अन्याश्च पुण्यनद्यो बह्वयः सन्तीह संस्मृतेर्यासाम् ।
जन्तुर्जहाति सद्यस्तापं साभ्यन्तरं नियतम् ॥ ६ ॥

गिरयो नद्यस्तरवो मृगा नराः पुष्पफलरत्नम् ।
एकैकमपीहभवं व्यक्तं विश्वातिशायिमहिमयुतम् ॥ ७ ॥

सत्यं वद धर्मं चर भव पितृदेवश्च मातृदेव इति ।
आचार्यातिथिदेवो भवेति नेतः प्रमाद्येति ॥ ८ ॥

अत्रेदंप्रथमतया साहजिकाज्ञानसंवृतप्रज्ञम् ।
अनुशास्ति जीवलोकं मातेव सुतं श्रुतिःसाध्वी ॥ ९ ॥

आत्माऽविवेकमूलो बन्धस्तज्ज्ञाननोदनीय इति ।
एवंरूपो महिमा ज्ञानस्येहैव साधुभिर्ज्ञातः ॥ १० ॥

नित्यानित्यविवेको विरागतार्थेषु शमदमोपरमाः ।
तत्साधनानि साधुभिरैदम्पर्यादिहाद्रियन्ते स्म ॥ ११ ॥

तृप्तिर्निरङ्कुशा परपुरुषार्थ इति प्रबुद्धमत्रैव ।
सा च न वित्तेनेत्यपि निर्ज्ञातं साधुभिः पूर्वैः ॥ १२ ॥

एकेन ज्ञातेन ज्ञातमशेषं भवेदसन्देहम् ।
ज्ञानं तदप्यहं स इत्यत्रैवेदं रहस्यमुद्बुद्धम् ॥ १३ ॥

भक्त्याख्यकल्पवल्ली नृणामखिलेष्टपूरणीहैव ।
साधुहृदयालवाले शान्तिजलेऽबाधमेधतेऽसङ्गम् ॥ १४ ॥

केचिदिह चित्तरोधं दृढमास्थायासनादिभिरुपायैः ।
क्लेशाद्यैरस्पृष्टे मनः समाधाय दुःखमुज्झन्ति ॥ १५ ॥

अपरे च सङ्गवर्जं कर्मानुष्ठाय वैदिकं नित्यम् ।
स्मार्तश्च सङ्गहानादनतिशयानन्दमाप्तुमिच्छन्ति ॥ १६ ॥

एवं बहवः पूर्वे वैयासकिवामदेवजनकाद्याः ।
बुध्वापरोक्षभावादात्मानं स्वं सुखं लभन्ते स्म ॥ १७ ॥

यस्मिन्विन्यस्य पदं सुरलोकाद्भारतीदेवी ।
स्वयमवततार भूमावत्राभून्मुनिवृषा स वाल्मीकिः ॥ १८ ॥

सूक्तिसुधारसदानादखिलानामोदयन्विबुधान् ।
रूपान्तरगतविष्णुः कृष्णद्वैपायनोऽत्र संजज्ञे ॥ १९ ॥

सूर्याचन्द्रमसाविव सन्तमसं यौ व्यधूनुतां जगतः ।
ताभ्यां पूतं भारतवर्षं वर्णयतु कः कथंकारम् ॥ २० ॥

श्रीशङ्कररामानुजमध्वाचार्या अवातरन्नत्र ।
ये किल सोपानततिं निरमासत मुक्तिसौधमधिरोढुम् ॥ २१ ॥

यद्ग्रथितसूक्तिमाला सुदृशां प्रतिदेशमुल्लसति कण्ठे ।
कविलोकसार्वभौमा अजनिषतात्रैव कालिदासाद्याः ॥ २२ ॥

यस्मान्नापरमस्ति साधकतमं पुंसामभीष्टाप्तये
सेवन्ते विविधाशया अपि जना द्रागैकमत्येन यत् ।
तत्सत्यं दृढमाश्रितः खलु हरिश्चन्द्रो महीन्द्रोत्तमो-
ऽप्यत्रासीदधिवासयन्निजयशःपुष्पैस्त्रिलोकीमिमाम् ॥ २३ ॥

उत्सङ्गादवरोपितः पितुरहो मातुः सपत्न्या हठात्
बालोऽप्याश्रितभक्तिकल्पलतिको विष्णोः कृपां तत्फलम् ।

लब्ध्वास्वाद्य च सारमृक्षवलयाध्यक्षत्वमासेदिवान्
　　योसौ मानिगणाग्रणीर्ध्रुवपदख्यातोऽपि जज्ञेऽत्रहि ॥ २४ ॥

राज्यं हस्तगतं विहाय विपिनं गच्छन् गुरोराज्ञया
　　साबाधं सुचिराय सर्वभुवनं कृत्वा विशल्यं क्षणात् ।
आर्तानामभयं ददत् सुमनसां चेतः समाह्लादयन्
　　सोऽत्रैवाभिजनाभिमानमवहद्रामाकृतिः श्रीपतिः ॥ २५ ॥

यन्नामाखिलपापशोधकतमं यद्बाललीला सतां
　　योगक्षेमधुरन्धरा जनिमृतिप्रध्वंसनी यन्नतिः ।
यज्जन्मानघधर्मपालनफलं यज्जल्पितञ्च त्रयी
　　निष्यन्दो भगवान् सचावतरणात्कृष्णोऽद एवापुनात् ॥२६॥

व्यावृत्तापरदुःखदुःखितधियः स्वप्नेऽपि हिंसायतः
　　कामाद्यैः पुरुषान्तरेषु सुलभैर्नाक्षोभि यत्स्वान्तरम् ।
आसीद्यस्य जगद्विचित्ररचनं तत्वोपदेशार्थकम्
　　चेष्टादर्शितशास्त्रपद्धतिरसौ बुद्धोऽजनिष्टात्र हि ॥ २७ ॥

नतयः सहस्रपरमा नुतयश्च ममास्त्वमुष्यतावत्यः ।
जयतु च चिराय भारतवर्षं जनयतु च तादृशांस्तनयान् ॥ २८ ॥

जयतु जयतु वर्षं भारतं भूरितत्त्वम्
　　जयतु जयतु चातुर्वर्ण्यमस्य स्वभूतम् ।
जयतु जयतु धर्मोऽपौरुषेयोक्तिगम्यो
　　जयतु जयतु नित्यं धर्मनित्येषु लक्ष्मीः ॥ २९ ॥

॥ श्रीः ॥

# ॥ आर्यचरित्रम् ॥

## ॥ हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥

धर्मपक्षिण ऊचुः ॥

हरिश्चन्द्रेति राजर्षिरासीत्त्रेतायुगे पुरा ।
धर्मात्मा पृथिवीपालः प्रोल्लसत्कीर्तिरुत्तमः ॥ १ ॥

न दुर्भिक्षं न च व्याधिर्नाकालमरणं नृणाम् ।
नाधर्मरुचयः पौरास्तस्मिन् शासति पार्थिवे ॥ २ ॥

बभूवुर्न तथोन्मत्ता धनवीर्यतपोमदैः ।
नाजायन्त स्त्रियश्चैव काश्चिदप्राप्तयौवनाः ॥ ३ ॥

स कदाचिन्महाबाहुररण्येऽनुसरन्मृगम् ।
शुश्राव शब्दमसकृत्त्रायस्वेति च योषिताम् ॥ ४ ॥

स विहाय मृगं राजा माभैषीरित्यभाषत ।
मयि शासति दुर्मेधाः कोऽयमन्यायवृत्तिमान् ॥ ५ ॥

तत्क्रन्दितानुसारी च सर्वारम्भविघातकृत् ।
एतस्मिन्नन्तरे रौद्रो विघ्नराट् समचिन्तयत् ॥ ६ ॥

विश्वामित्रोऽयमतुलं तप आस्थाय वीर्यवान् ।
प्रागसिद्धा भवादीनां विद्याः साधयति व्रती ॥ ७ ॥

साध्यमानाः क्षमामौनचित्तसंयमिनामुना ।
ता वै भयार्ताः क्रन्दन्ति कथं कार्यमिदं मया ॥ ८ ॥

तेजस्वी कौशिकश्रेष्ठो वयमस्य सुदुर्बलाः ।
क्रोशन्त्येतास्तथा भीता दुष्पारं प्रतिभाति मे ॥ ९ ॥

अथवायं नृपः प्राप्तो मा भैरिति वदन्मुहुः ।
इममेव प्रविश्याशु साधयिष्ये यथेप्सितम् ॥ १० ॥

इति संचिन्त्य रौद्रेण विघ्नराजेन वै ततः ।
तेनाविष्टो नृपः कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

कोऽयं बध्नाति वस्त्रान्ते पावकं पापकृन्नरः ।
बलोष्णतेजसा दीप्ते मयि पत्यावुपस्थिते ॥ १२ ॥

सोऽद्य मत्कार्मुकाक्षेपविदीपितदिगन्तरैः ।
शरैर्विभिन्नसर्वाङ्गो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यति ॥ १३ ॥

विश्वामित्रस्ततः क्रुद्धः श्रुत्वा तन्नृपतेर्वचः ।
क्रुद्धे चर्षिवरे तस्मिन्नेशुर्विद्याः क्षणेन ताः ॥ १४ ॥

स चापि राजा तं दृष्ट्वा विश्वामित्रं तपोनिधिम् ।
भीतः प्रावेपतात्यर्थं सहसाश्वत्थपर्णवत् ॥ १५ ॥

स दुरात्मन्निति यदा मुनिस्तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
ततः स राजा विनयात्प्रणिपत्याभ्यभाषत ॥ १६ ॥

भगवन्, एष धर्मो मे नापराधो मम प्रभो ।
न क्रोद्धुमर्हसि मुने निजधर्मरतस्य मे ॥ १७ ॥

दातव्यं रक्षितव्यं च धर्मज्ञेन महीक्षिता ।
चापं चोद्यम्य योद्धव्यं धर्मशास्त्रानुसारतः ॥ १८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

दातव्यं कस्य के रक्ष्याः कैर्योद्धव्यं च ते नृप ।
क्षिप्रमेतत्समाचक्ष्व यद्यधर्मभयं तव ॥ १९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

दातव्यं विप्रमुख्येभ्यो ये चान्ये कृशवृत्तयः ।
रक्ष्या भीताः सदा युद्धं कर्तव्यं परिपन्थिभिः ॥ २० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि राजा भवान् सम्यग्राजधर्ममवेक्षते ।
निर्वेष्टुकामो विप्रोऽहं दीयतामिष्टदक्षिणा ॥ २१ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतद्राजा वचः श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
पुनर्जातमिवात्मानं मेने प्राह च कौशिकम् ॥ २२ ॥

उच्यतां भगवन्, यत्ते दातव्यमविशङ्कितम् ।
दत्तमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ २३ ॥

हिरण्यं वा सुवर्णं वा पुत्रः पुत्री कलेवरम् ।
प्राणा राज्यं पुरं लक्ष्मीर्यदभिप्रेतमात्मनः ॥ २४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

राजन्, प्रतिगृहीतोऽयं यस्ते दत्तः प्रतिग्रहः ।
प्रयच्छ प्रथमं तावद्दक्षिणां राजसूयिकीम् ॥ २५ ॥

राजोवाच ॥

ब्रह्मन्, तामपि दास्यामि दक्षिणां भवतो ह्यहम् ।
व्रियतां द्विजशार्दूल, यस्तवेष्टः प्रतिग्रहः ॥ २६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

ससागरां धरामेतां सभूभृद्ग्रामपत्तनाम् ।
राज्यं च सकलं वीररथाश्वगजसङ्कुलम् ॥ २७ ॥

कोष्ठागारं च कोशं च यच्चान्यद्विद्यते तव ।
विना भार्यां च पुत्रं च शरीरं च तवानघ ॥ २८ ॥

धर्मं च सर्वधर्मज्ञ, यो यान्तमनुगच्छति ।
बहुना वा किमुक्तेन सर्वमेतत्प्रदीयताम् ॥ २९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

प्रहृष्टेनैव मनसा सोऽविकारमुखो नृपः ।
तस्यर्षेर्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥ ३० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

सर्वस्वं यदि मे दत्तं राज्यमुर्वी बलं धनम् ।
प्रभुत्वं कस्य राजर्षे राज्यस्थे तापसे मयि ॥ ३१ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

यस्मिन्नपि मया काले ब्रह्मन्, दत्ता वसुन्धरा ।
तस्मिन्नपि भवान्स्वामी किमुताद्य महीपतिः ॥ ३२ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि राजन् त्वया दत्ता मम सर्वा वसुन्धरा ।
यत्र मे विषये स्वाम्यं तस्मान्निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ ३३ ॥

श्रोणीसूत्रादि सकलं मुक्त्वा भूषणसंग्रहम् ।
तरुवल्कलमाबद्ध्य सह पत्न्या सुतेन च ॥ ३४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तथेति चोक्त्वा कृत्वा च राजा गन्तुं प्रचक्रमे ।
स्वपत्न्या शैव्यया सार्धं बालकेनात्मजेन च ॥ ३५ ॥

व्रजतः स ततो रुद्ध्वा पन्थानं प्राह तं नृपम् ।
क यास्यसीत्यदत्त्वा मे दक्षिणां राजसूयिकीम् ॥ ३६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन्, राज्यमेतत्ते दत्तं निहतकण्टकम् ।
अवशिष्टमिदं ब्रह्मन्, अद्य देहत्रयं मम ॥ ३७ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

तथापि खलु दातव्या त्वया मे यज्ञदक्षिणा ।
विशेषतो ब्राह्मणानां हन्त्यदत्तं प्रतिश्रुतम् ॥ ३८ ॥

यावत्तोषो राजसूये ब्राह्मणानां भवेन्नृप ।
तावदेव तु दातव्या दक्षिणा राजसूयिकी ॥ ३९ ॥

प्रतिश्रुत्य च दातव्यं योद्धव्यं चाततायिभिः ।
रक्षितव्यास्तथाचार्तास्त्वयैव प्राक्प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन्, सांप्रतं नास्ति दास्ये कालक्रमेण ते ।
प्रसादं कुरु विप्रर्षे सद्भावमनुचिन्त्य च ॥ ४१ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

किंप्रमाणो मया कालः प्रतीक्ष्यस्ते जनाधिप ।
शीघ्रमाचक्ष्व शापाग्निरन्यथा त्वां प्रधक्ष्यति ॥ ४२ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

मासेन तव विप्रर्षे प्रदास्ये दक्षिणाधनम् ।
साम्प्रतं नास्ति मे वित्तमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

गच्छ गच्छ नृपश्रेष्ठ, स्वधर्ममनुपालय ।
शिवश्च तेऽध्वा भवतु मा सन्तु परिपन्थिनः ॥ ४४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

अनुज्ञातः स गच्छेति जगाम वसुधाधिपः ।
पद्भ्यामनुचिता गन्तुमन्वगच्छत तं प्रिया ॥ ४५ ॥

तं सभार्यं नृपश्रेष्ठं निर्यान्तं ससुतं पुरात् ।
दृष्ट्वा प्रचुक्रुशुः पौरा राज्ञश्चैवानुयायिनः ॥ ४६ ॥

हा नाथ, किं जहास्यस्मानित्यार्तिपरिपीडितान् ।
त्वं धर्मतत्परो राजन्, पौरानुग्रहकृत्तथा ॥ ४७ ॥

नयास्मानपि राजर्षे, यदि धर्ममवेक्षसे ।
मुहूर्तं तिष्ठ राजेन्द्र भवतो मुखपङ्कजम् ॥ ४८ ॥

पिबामो नेत्रभ्रमरैः कदा द्रक्ष्यामहे पुनः ।
यस्य प्रयातस्य पुरो यान्ति पृष्ठे च पार्थिवाः ॥ ४९ ॥

तस्यानुयाति भार्येयं गृहीत्वा बालकं सुतम् ।
यस्य भृत्याः प्रयातस्य यान्त्यग्रे कुञ्जरस्थिताः ॥ ५० ॥

स एष पद्भ्यां राजेन्द्रो हरिश्चन्द्रोऽद्य गच्छति ।
हा राजन्, सुकुमारं ते सुभ्रु सुत्वचमुन्नसम् ॥ ५१ ॥

पथि पांसुपरिक्लिष्टं मुखं कीदृग्भविष्यति ।
तिष्ठ तिष्ठ नृपश्रेष्ठ, स्वधर्ममनुपालय ॥ ५२ ॥

आनृशंस्यं परो धर्मः क्षत्रियाणां विशेषतः ।
किं दारैः किं सुतैर्नाथ, धनैर्धान्यैरथापि वा ॥ ५३ ॥

सर्वमेतत्परित्यज्य छायाभूता वयं तव ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं जहासि नः ॥ ५४ ॥

यत्र त्वं तत्र हि वयं तत्सुखं यत्र वै भवान् ।
नगरं तद्भवान्यत्र स स्वर्गो यत्र नो नृपः ॥ ५५ ॥

इति पौरवचः श्रुत्वा राजा शोकपरिप्लुतः ।
अतिष्ठत्स तदा मार्गे तेषामेवानुकम्पया ॥ ५६ ॥

विश्वामित्रोऽपि तं दृष्ट्वा पौरवाक्याकुलीकृतम् ।
रोषामर्षविवृत्ताक्षः समागम्य वचोऽब्रवीत् ॥ ५७ ॥

धिक्त्वां दुष्टसमाचारमनृतं जिह्मभाषिणम् ।
मम राज्यं च दत्वा यः पुनराक्रष्टुमिच्छसि ॥ ५८ ॥

इत्युक्तः परुषं तेन गच्छामीति सवेपथुः ।
ब्रुवन्नेव ययौ शीघ्रमाकर्षन्दयितां करे ॥ ५९ ॥

कर्षतस्तां ततो भार्यां सुकुमारीं श्रमातुराम् ।
सहसा दण्डकाष्ठेन ताडयामास कौशिकः ॥ ६० ॥

तां तथा ताडितां दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रो महीपतिः ।
गच्छामीत्याह दुःखार्तो नान्यत्किंचिदुदाहरन् ॥ ६१ ॥

अथ विश्वे तदा देवाः पञ्च प्राहुः कृपालवः ।
विश्वामित्रः सुपापोऽयं लोकान्कान समवाप्स्यति ॥ ६२ ॥

येनायं यज्वनां श्रेष्ठः स्वराज्यादवरोपितः ।

कस्य वा श्रद्धया पूतं सुतं सोमं महाध्वरे ।
पीत्वा वयं प्रयास्यामो मुदं मन्त्रपुरःसरम् ॥ ६३ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा कौशिकोऽतिरुषान्वितः ।
शशाप तान्मनुष्यत्वं सर्वे यूयमवाप्स्यथ ॥ ६४ ॥

प्रसादितश्च तैः प्राह पुनरेव महामुनिः ।
मानुषत्वेऽपि भवतां भवित्री नैव संततिः ॥ ६५ ॥

न दारसंग्रहश्चैव भविता न च मत्सरः ।
कामक्रोधविनिर्मुक्ता भविष्यथ सुराः पुनः ॥ ६६ ॥

ततोऽवतेरुरंशैः स्वैर्देवास्ते कुरुवेश्मनि ।
द्रौपदीगर्भसंभूताः पञ्च वै पाण्डुनन्दनाः ॥ ६७ ॥

एतस्मात्कारणात्पञ्च पाण्डवेया महारथाः ।
न दारसङ्ग्रहं प्राप्ताः शापात्तस्य महामुनेः ६८

एतत्ते सर्वमाख्यातं पाण्डवेयकथाश्रयं ।
प्रश्नं चतुष्टयं गीतं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ६९ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

जैमिनिरुवाच ॥

भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमात् ।
महत्कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति ॥ १ ॥

अहो महात्मना तेन प्राप्तं कृच्छ्रमनुत्तमम् ।
कच्चित्सुखमनुप्राप्तं तादृगेव द्विजोत्तमाः ॥ २ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा स राजा प्रययौ शनैः ।
शैव्ययानुगतो दुःखी भार्यया बालपुत्रया ॥ ३ ॥

स गत्वा वसुधापालो दिव्यां वाराणसीं पुरीम् ।
नैषा मनुष्यभोग्येति शूलपाणेः परिग्रहः ॥ ४ ॥

जगाम पद्भ्यां दुःखार्तः सह पत्न्यानुकूलया ।
पुरीं प्रविश्य ददृशे विश्वामित्रमुपस्थितम् ॥ ५ ॥

तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं विनयावनतोऽभवत् ।
प्राह चैवाञ्जलिं कृत्वा हरिश्चन्द्रो महामुनिम् ॥ ६ ॥

इमे प्राणाः सुतश्चायमियं पत्नी मुने मम ।
येन ते कृत्यमस्त्याशु तद्गृहाणार्घ्यमुत्तमम् ॥ ७ ॥

यद्वान्यत्कार्यमस्माभिस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

पूर्णः स मासो राजर्षे दीयतां मम दक्षिणा ।
राजसूयनिमित्तं हि स्मर्यते स्ववचो यदि ॥ ९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

ब्रह्मन्नद्यैव सम्पूर्णो मासोऽम्लानतपोधन ।
तिष्ठत्येतद्दिनार्धं यत्तत्प्रतीक्षस्व मा चिरम् ॥ १० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

एवमस्तु महाराज आगमिष्याम्यहं पुनः ।
शापं तव प्रदास्यामि न चेदद्य प्रदास्यसि ॥ ११ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो राजा चाचिन्तयत्तदा ।
कथमस्मै प्रदास्यामि दक्षिणा या प्रतिश्रुता ॥ १२ ॥

कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थः सांप्रतं मम ।
प्रतिग्रहः प्रदुष्टो मे नाहं यायामधः कथम् ॥ १३ ॥

किमु प्राणान्विमुञ्चामि कां दिशं याम्यकिंचनः ।
यदि नाशं गमिष्यामि अप्रदाय प्रतिश्रुतम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मस्वहृत्कृमिः पापो भविष्याम्यधमाधमः ।
अथवा प्रेष्यतां यास्ये वरमेवात्मविक्रयः ॥ १५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

राजानं व्याकुलं दीनं चिन्तयानमधोमुखम् ।
प्रत्युवाच तदा पत्नी बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥

त्यज चिन्तां महाराज, स्वसत्यमनुपालय ।
श्मशानवद्वर्जनीयो नरः सत्यबहिष्कृतः ॥ १७ ॥

नातः परतरं धर्मं वदन्ति पुरुषस्य तु ।
यादृशं पुरुषव्याघ्र, स्वसत्यपरिपालनम् ॥ १८ ॥

अग्निहोत्रमधीतं वा दानाद्याश्चाखिलाः क्रियाः ।
भजन्ते तस्य वैफल्यं यस्य वाक्यमकारणम् ॥ १९ ॥

सत्यमत्यन्तमुदितं धर्मशास्त्रेषु धीमताम् ।
तारणायानृतं तद्वत्पातनायाकृतात्मनाम् ॥ २० ॥

सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयं च पार्थिवः ।
कृतिर्नाम च्युतः स्वर्गादसत्यवचनात्सकृत् ॥ २१ ॥

राजन्, जातमपत्यं मे इत्युक्त्वा प्ररुरोद ह ।
बाष्पाम्बुप्लुतनेत्रां तामुवाचेदं महीपतिः ॥ २२ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

विमुञ्च भद्रे, सन्तापमयं तिष्ठति बालकः ।
उच्यतां वक्तुकामासि यद्वा त्वं गजगामिनि ॥ २३ ॥

पत्न्युवाच ॥

राजन्, जातमपत्यं मे सतां पुत्रफलाः स्त्रियः ।
स मां प्रदाय वित्तेन देहि विप्राय दक्षिणाम् ॥ २४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ययौ मोहं महीपतिः ।
प्रतिलभ्य च संज्ञां स विललापातिदुःखितः ॥ २५ ॥

महद्दुःखमिदं भद्रे, यत्त्वमेवं ब्रवीषि माम् ।
किं तव स्मितसंलापा मम पापस्य विस्मृताः ॥ २६ ॥

हा हा कथं त्वया शक्यं वक्तुमेतच्छुचिस्मिते ।
दुर्वाच्यमेतद्वचनं कर्तुं शक्नोम्यहं कथम् ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वा स नरश्रेष्ठो धिग्धिगित्यसकृद्ब्रुवन् ।
निपपात महीपृष्ठे मूर्च्छयाभिपरिप्लुतः ॥ २८ ॥

शयानं भुवि तं दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रं महीपतिम् ।
उवाचेदं सकरुणं राजपत्नी सुदुःखिता ॥ २९ ॥

पत्न्युवाच ॥

हा महाराज, कस्येदमपध्यानमुपास्थितम् ।
यत्त्वं निपतितो भूमौ राङ्कवास्तरणोचितः ॥ ३० ॥

येन कोट्यग्रशो वित्तं विप्राणामपवर्जितम् ।
स एष पृथिवीनाथो भूमौ स्वपिति मे पतिः ॥ ३१ ॥

हा कष्टं किं तवानेन कृतं देव, महीक्षिता ।
यदिन्द्रोपेन्द्रतुल्योऽयं नीतः पापामिमां दशाम् ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वा सापि सुश्रोणी मूर्च्छिता निपपात ह ।
भर्तृदुःखमहाभारेणासह्येन निपीडिता ॥ ३३ ॥

तौ तथा पतितौ भूमावनाथौ पितरौ शिशुः ।
दृष्ट्वात्यन्तक्षुधाविष्टः प्राह वाक्यं सुदुःखितः ॥ ३४ ॥

तात तात ददस्वान्नमम्बाम्ब भोजनं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा ॥ ३५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ते विश्वामित्रो महातपाः ।
कालकल्प इव क्रुद्धो धनं संमार्गितुं तदा ॥ ३६ ॥

स वारिणा समभ्युक्ष्य राजानमिदमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र, तां ददस्वेष्टदक्षिणाम् ॥ ३७ ॥

ऋणं धारयतो दुःखमहन्यहनि वर्द्धते ।
आप्यायमानः स तदा हिमशीतेन वारिणा ॥ ३८ ॥

अवाप्य चेतनां राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य च ।
पुनर्मोहं समापेदे स च क्रोधं ययौ मुनिः ॥ ३९ ॥

स समाश्वास्य राजानं वाक्यमाह द्विजोत्तमः ।
दीयतां दक्षिणा सा मे यदि धर्ममवेक्षसे ॥ ४० ॥

सत्येनार्कः प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी ।
सत्यं चोक्तं परो धर्मः स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ४१ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४२ ॥

अथवा किं ममैतेन साम्ना प्रोक्तेन कारणम् ।
अनार्ये पापसङ्कल्पे क्रूरे चानृतवादिनि ॥ ४३ ॥

त्वयि राज्ञि प्रभवति सद्भावः श्रूयतामयम् ।
अद्य मे दक्षिणां राजन्, अदास्यति भवान्यदि ॥ ४४ ॥

अस्ताचलं प्रयातेऽर्के शप्स्यामि त्वां ततो ध्रुवम् ।
इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो राजा चासीद्भयातुरः ॥ ४५ ॥

कांदिग्भूतोऽधमो निस्वो नृशंसधनिनार्दितः ।
भार्यास्य भूयः प्राहेदं क्रियतां वचनं मम ॥ ४६ ॥

मा शापानलनिर्दग्धः पञ्चत्वमुपयास्यसि ।
स तया चोद्यमानस्तु राजा पत्न्या पुनः पुनः ॥ ४७ ॥

प्राह भद्रे, करोम्येष विक्रयं तव निर्घृणः ।
नृशंसैरपि यत्कर्तुं न शक्यं तत्करोम्यहम् ॥ ४८ ॥

यदि मे शक्यते वाणी वक्तुमीदृक् सुदुर्वचः ।
एवमुक्त्वा ततो भार्यो गत्वा नगरमातुरः ॥ ४९ ॥

बाष्पापिहितकण्ठाक्षस्ततो वचनमब्रवीत् ।

राजोवाच ॥

भो भो नागरिकाः सर्वे शृणुध्वं वचनं मम ॥ ५० ॥
किं मां पृच्छथ 'कस्त्वं भोः' नृशंसोऽहममानुषः ।

राक्षसो वातिकठिनस्ततः पापतरोऽपि वा ।
विक्रेतुं दयितां प्राप्तो यो न प्राणांस्त्यजाम्यहम् ॥ ५१ ॥

यदि वः कस्य चित्कार्यं दास्या प्राणेष्टया मम ।
स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्सन्धारयाम्यहम् ॥ ५२ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

अथ वृद्धो द्विजः कश्चिदागत्याह नराधिपम् ।
समर्पयस्व मे दासीमहं क्रेता धनप्रदः ॥ ५३ ॥

अस्ति मे वित्तमस्तोकं सुकुमारी च मे प्रिया ।
गृहकर्म न शक्नोति कर्तुमस्मात् प्रयच्छ मे ॥ ५४ ॥

कर्मण्यतावयोरूपशीलानां तव योषितः ।
अनुरूपमिदं वित्तं गृहाणार्पय मेऽबलाम् ॥ ५५ ॥

एवमुक्तस्य विप्रेण हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः ।
व्यदीर्यत मनो दुःखान्न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ५६ ॥

ततः स विप्रो नृपतेर्वल्कलान्ते दृढं धनम् ।
बद्ध्वा केशेष्वथादाय नृपपत्नीमकर्षयत् ॥ ५७ ॥

रुरोद रोहिताश्वोऽपि दृष्ट्वाकृष्टां तु मातरम् ।
हस्तेन वस्त्रमाकर्षन् काकपक्षधरः शिशुः ॥ ५८ ॥

मुञ्चार्य मुञ्च तावन्मां यावत्पश्याम्यहं शिशुम् ।
दुर्लभं दर्शनं तात, पुनरस्य भविष्यति ॥ ५९ ॥

पश्यैहि वत्स मामेवं मातरं दास्यतां गताम् ।
मां मास्प्राक्षीः राजपुत्र, अस्पृश्याहं तवाधुना ॥ ६० ॥

ततः स बालः सहसा दृष्ट्वाकृष्टां तु मातरम् ।
समभ्यधावदम्बेति रुदन्नस्राविलेक्षणः ॥ ६१ ॥

तमागतं द्विजः क्रोधाद्बालमभ्यहनत्पदा ।
वदंस्तथापि सोऽम्बेति नैवामुञ्चत मातरम् ॥ ६२ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

प्रसादं कुरु मे नाथ, क्रीणीष्वेमं च बालकम् ।
क्रीतापि नाहं भवतो विनैनं कार्यसाधिका ॥ ६० ॥

इत्थं ममाल्पभाग्यायाः प्रसादसुमुखो भव ।
मां संयोजय बालेन वत्सेनेव पयस्विनीम् ॥ ६४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

गृह्यतां वित्तमेतत्ते दीयतां बालको मम ।
स्त्रीपुंसोर्धर्मशास्त्रज्ञैः कृतमेव हि वेतनम् ।

शतं सहस्रं लक्षं च कोटिर्मूल्यं तथा परैः ॥ ६५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तथैव तस्य तद्वित्तं बद्ध्वोत्तरपटे ततः ।
प्रगृह्य बालकं मात्रा सहैकस्थमबन्धयत् ॥ ६६ ॥

नीयमानौ तु तौ दृष्ट्वा भार्यापुत्रौ स पार्थिवः ।
विललाप सुदुःखार्तो निश्वस्योष्णं पुनः पुनः ॥ ६७ ॥

यां न वायुर्न चादित्यो नेन्दुर्न च पृथग्जनः ।
दृष्टवन्तः पुरा पत्नीं सेयं दासीत्वमागता ॥ ६८ ॥

सूर्यवंशप्रसूतोऽयं सुकुमारकराङ्गुलिः ।
संप्राप्तो विक्रयं बालो धिङ्मामस्तु सुदुर्मतिम् ॥ ६९ ॥

हा प्रिये हा शिशो वत्स ममानार्यस्य दुर्नयैः ।
दैवाधीनां दशां प्राप्तो न मृतोऽस्मि तथापि धिक् ॥ ७० ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवं विलपतो राज्ञः स विप्रोऽन्तरधीयत ।
वृक्षगेहादिभिस्तुङ्गैस्तावादाय त्वरान्वितः ॥ ७१ ॥

विश्वामित्रस्ततः प्राप्तो नृपं वित्तमयाचत ।
तस्मै समर्पयामास हरिश्चन्द्रोऽपि तद्धनम् ॥ ७२ ॥

तद्वित्तं स्तोकमालोक्य दारविक्रयसंभवम् ।
शोकाभिभूतं राजानं कुपितः कौशिकोऽब्रवीत् ॥ ७३ ॥

क्षत्रबन्धो, ममेमां त्वं सदृशीं यज्ञदक्षिणाम् ।
मन्यसे यदि तत्क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परम् ॥ ७४ ॥

तपसोऽत्र सुतप्तस्य ब्राह्मण्यस्यामलस्य च ।
मत्प्रभावस्य चोग्रस्य शुद्धस्याध्ययनस्य च ॥ ७५ ॥

राजोवाच ॥

अन्यां दास्यामि भगवन्, कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ।
साम्प्रतं नास्ति विक्रीता पत्नी पुत्रश्च बालकः ॥ ७६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

चतुर्भागः स्थितो योऽयं दिवसस्य नराधिप ।
एष एव प्रतीक्ष्यो मे वक्तव्यं नोत्तरं त्वया ॥ ७७ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तमेवमुक्त्वा राजेन्द्रं निष्ठुरं निर्घृणं वचः ।
तदादाय धनं तूर्णं कुपितः कौशिको ययौ ॥ ७८ ॥

विश्वामित्रे गते राजा भयशोकादिमध्यगः ।
स्वविक्रयं विनिश्चित्य प्रोवाचोच्चैरधोमुखः ॥ ७९ ॥

वित्तक्रीतेन यो ह्यर्थी मया प्रेष्येण मानवः ।
स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्तपति भास्करः ॥ ८० ॥

अथाजगाम त्वरितो धर्मश्चाण्डालरूपधृक् ।
दुर्गन्धो विकृतो रूक्षः श्मश्रुलो दन्तुरो घृणी ॥ ८१ ॥

कृष्णो लम्बोदरः पिङ्गरूक्षाक्षः परुषाक्षरः ।
गृहीतपक्षिपुञ्जश्च शवमाल्यैरलङ्कृतः ॥ ८२ ॥

कपालहस्तो दीर्घास्यो भैरवोऽतिवदन्मुहुः ।
श्वगणाभिवृतो घोरो यष्टिहस्तो निराकृतिः ॥ ८३ ॥

चण्डाल उवाच ॥

अहमर्थी त्वया शीघ्रं कथयस्वात्मवेतनम् ।
स्तोकेन बहुना वापि येन वै लभ्यते भवान् ॥ ८४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तं तादृशमथालक्ष्य क्रूरदृष्टिं सुनिष्ठुरम ।
वदन्तमतिदुःशीलं कस्त्वमित्याह पार्थिवः ॥ ८५ ॥

चण्डाल उवाच ॥

चण्डालोऽहमिहाख्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे ।
विख्यातो वध्यवधको मृतकम्बलहारकः ॥ ८६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

नाहं चण्डालदासत्वमिच्छेयं सुविगर्हितम ।
वरं शापाग्निना दग्धो न चण्डालवशं गतः ॥ ८७ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तस्यैवं वदतः प्राप्तो विश्वामित्रस्तपोनिधिः ।
कोपामर्षविवृत्ताक्षः प्राह चेदं नराधिपम ॥ ८८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

चण्डालोऽयमनल्पं ते दातुं वित्तमुपस्थितः ।
कस्मान्न दीयते मह्यमशेषा यज्ञदक्षिणा ॥ ८९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन्, सूर्यवंशोत्थमात्मानं वेद्मि कौशिक ।
कथं चण्डालदासत्वं गमिष्ये वित्तकामुकः ॥ ९० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि चण्डालवित्तं त्वमात्मविक्रयजं मम ।
न प्रदास्यसि कालेन शप्स्यामि त्वामसंशयम ॥ ९१ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा चिन्तावस्थितजीवितः ।
प्रसीदेति वदन्पादावृषेर्जग्राह विह्वलः ॥ ९२ ॥

दासोऽस्म्यार्तोऽस्मि भीतोऽस्मि त्वद्भक्तश्च विशेषतः ।
कुरु प्रसादं विप्रर्षे, कष्टश्चण्डालसङ्करः ॥ ९३ ॥

भवेयं वित्तशेषेण सर्वकर्मकरो वशः ।
तवैव मुनिशार्दूल, प्रेष्यश्चित्तानुवर्तकः ॥ ९४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि प्रेष्यो मम भवांश्चण्डालाय ततो मया ।
दासभावमनुप्राप्तो दत्तो वित्तार्बुदेन वै ॥ ९५ ॥

चण्डाल उवाच ॥

शतयोजनविस्तीर्णां नानाग्रामैरलङ्कृतां ।
भूमिं रक्षामयीं कृत्वा दास्येऽहं कौशिकं प्रति ॥ ९६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

यद्यसौ शक्यते विप्रः कौशिकः परितोषितुम् ।
ततो गृहाण मामद्य दासत्वं ते करोम्यहम् ॥ ९७ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवमुक्ते तदा तेन श्वपाको हृष्टमानसः ।
विश्वामित्राय तद्द्रव्यं दत्वा बद्ध्वा नरेश्वरम् ॥ ९८ ॥

दण्डप्रहारसंभ्रान्तमतीव व्याकुलेन्द्रियम् ।
इष्टबन्धुवियोगार्तमनयन्निजपक्कणम् ॥ ९९ ॥

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा वसंश्चण्डालपक्कणे ।
प्रातर्मध्याह्नसमये सायं चैतदगायत ॥ १०० ॥

बालां दीनमुखीं दृष्ट्वा बालं दीनमुखं पुरः ।
मां स्मरत्यसुखाविष्टा मोचयिष्यति नौ नृपः ॥ १०१ ॥

उपात्तवित्तो विप्राय दत्वा वित्तमतोऽधिकम् ।
न सा मां मृगशावाक्षी वेत्ति पापतरं कृतम् ॥ १०२ ॥

राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः ।
प्राप्ता चण्डालता चेयमहो दुःखपरंपरा ॥ १०३ ॥

एवं स निवसन्नित्यं सस्मार दयितं सुतम् ।
भार्यां चात्मसमाविष्टां हृतसर्वस्व आतुरः ॥ १०४ ॥

कस्य चित्त्वथ कालस्य मृतचेलापहारकः ।
हरिश्चन्द्रोऽभवद्राजा श्मशाने तद्वशानुगः ॥ १०५ ॥

चण्डालेनानुशिष्टश्च मृतचेलापहारिणा ।
शवागमनमन्विच्छन्निह तिष्ठ दिवानिशम् ॥ १०६ ॥

इदं राज्ञेऽपि देयं च षड्भागं तु शवं प्रति ।
त्रयस्तु मम भागाः स्युर्द्वौ भागौ तव वेतनम् ॥ १०७ ॥

इति प्रतिसमादिष्टो जगाम शवमन्दिरम् ।
दिशं तु दक्षिणां यत्र वाराणस्यां स्थितं तदा ॥ १०८ ॥

श्मशानं घोरसंनादं शिवाशतसमाकुलम् ।
शवमौलिसमाकीर्णं दुर्गन्धबहुधूमकम् ॥ १०९ ॥

पिशाचभूतवेतालडाकिनीयक्षसङ्कुलम् ।
महागणमहाभूतरवकोलाहलायुतम् ॥ ११० ॥

गृध्रगोमायुसङ्कीर्णं श्ववृन्दपरिवारितम् ।
अस्थिसंघातसङ्कीर्णं महादुर्गन्धसङ्कुलम् ॥ १११ ॥

नानामृतसुहृन्नादरौद्रकोलाहलायुतम् ।
हा पुत्र मित्र हा बन्धो भ्रातर्वत्स प्रियाद्य मे ॥ ११२ ॥

हा पते भगिनि मातर्हा मातुल पितामह ।
मातामह पितः पौत्र क गतोऽस्येहि बान्धव ॥ ११३ ॥

इत्येवं वदतां यत्र ध्वनिः संश्रूयते महान् ।
यत्र नेत्रैरनिमिषैः शवा भयमिवाविशन् ॥ ११४ ॥

निमीलितैश्च नयनैर्बन्धुचिन्तापथे स्थिताः ।
ज्वलन्मांसवसामेदश्छमच्छमितसङ्कुलम् ॥ ११५ ॥

अर्धदग्धाः शवाः श्यामा विकसद्दन्तपङ्क्तयः ।
हसन्त्येवास्मिन्नवस्थाः कायस्येयं दशा त्विति ॥ ११६ ॥

अग्नेश्चटचटाशब्दो वयसामस्थिपङ्क्तिषु ।
बान्धवाक्रन्दशब्दश्च पुल्कसेषु प्रहर्षजः ॥ ११७ ॥

गायतां भूतवेतालपिशाचगणरक्षसाम् ।
श्रूयते सुमहान्घोरः कल्पान्त इव निस्वनः ॥ ११८ ॥

महामहिषकारीषगोशकृद्राशिसङ्कुलम् ।
तदुत्थभस्मकूटैश्च वृतं सास्थिभिरुन्नतैः ॥ ११९ ॥

नानोपहारस्रग्दीपकाकविक्षेपसङ्कुलम् ।
अनेकशब्दबहुलं श्मशानं नरकायते ॥ १२० ॥

स वह्निगर्भैरशिवैश्शिवारुतै-
र्निनादितं भीषणरावगह्वरम् ।
भयं भयस्याप्युपसंजनैर्भृशं
श्मशानमाक्रन्दविरावदारुणम् ॥ १२१ ॥

स राजा तत्र संप्राप्तो दुःखितः शोचनोद्यतः ।
हा भृत्या मन्त्रिणो विप्राः क तद्राज्यं विधे, गतम् ॥ १२२ ॥

हा शैब्ये पुत्र हा बाल, मां त्यक्त्वा मन्दभाग्यकम् ।
विश्वामित्रस्य दोषेण गताः कुत्रापि ते मम ॥ १२३ ॥

इत्येवं चिन्तयंस्तत्र चण्डालोक्तं पुनः पुनः ।
मलिनो रूक्षसर्वाङ्गः केशवान्गन्धवान् ध्वजी ॥ १२४ ॥

लगुडी कालकल्पश्च धावंश्चापि ततस्ततः ।
अस्मिञ्शव इदं मूल्यं प्राप्तं प्राप्स्यामि चाप्युत ॥ १२५ ॥

इदं मम इदं राज्ञे मुख्यचण्डालके त्विदम् ।
इति धावन् दिशो राजा जीवन्योन्यन्तरं गतः ॥ १२६ ॥

जीर्णकर्पटसुग्रन्थिकृतकन्थापरिग्रहः ।
चिताभस्मरजोलिप्तमुखबाहूदराङ्घ्रिकः ॥ १२७ ॥

नानामेदोवसामज्जलिप्तपाण्यङ्गुलिः श्वसन् ।
नानाशवौदनकृताहारतृप्तिपरायणः ॥ १२८ ॥

तदीयमाल्यसंश्लेषकृतमस्तकमण्डनः ।
न रात्रौ न दिवा शेते हाहेति प्रवदन्मुहुः ॥ १२९ ॥

एवं द्वादशमासास्तु नीताः शतसमोपमाः ।
स कदाचिन्नृपश्रेष्ठः श्रान्तो बन्धुवियोगवान् ॥ १३० ॥

निद्राभिभूतो रूक्षाङ्गो निश्चेष्टः सुप्त एव च ।
तत्रापि शयनीये स दृष्टवानद्भुतं महत् ॥ १३१ ॥

श्मशानाभ्यासयोगेन दैवस्य बलवत्तया ।
अन्यदेहेन दत्वा तु गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥ १३२ ॥

तदा द्वादशवर्षाणि दुःखदानात्तुनिष्कृतिः ।
आत्मानं स ददर्शाथ पुल्कसीगर्भसंभवम् ॥ १३३ ॥

तत्रस्थश्चाप्यसौ राजा सोऽचिन्तयदिदं तदा ।
इतो निष्क्रान्तमात्रो हि दानधर्मं करोम्यहम् ॥ १३४ ॥

अनन्तरं स जातस्तु तदा पुल्कसबालकः ।
श्मशानमृतसंस्कारकरणेषु सदोद्यतः ॥ १३५ ॥

प्राप्ते तु सप्तमे वर्षे श्मशानेऽथ मृतो द्विजः ।
आनीतो बन्धुभिर्दृष्टस्तेन तत्राधनो गुणी ॥ १३६ ॥

मूल्यार्थिना तु तेनापि परिभूतास्तु ब्राह्मणाः ।
ऊचुस्ते ब्राह्मणास्तत्र विश्वामित्रस्य चेष्टितम् ॥ १३७ ॥

पापिष्ठमशुभं कर्म कुरु त्वं पापकारक ।
हरिश्चन्द्रः पुरा राजा विश्वामित्रेण पुल्कसः ॥ १३८ ॥

कृतः पुण्यविनाशेन ब्राह्मणस्वापनाशनात् ।
यदा न क्षमते तेषां तैः स शमो रुषा तदा ॥ १३९ ॥

गच्छ त्वं नरकं घोरमधुनैव नराधम ।
इत्युक्तमात्रे वचने स्वप्नस्थः स नृपस्तदा ॥ १४० ॥

अपश्यद्यमदूतान्वै पाशहस्तान् भयावहान् ।
तैः संगृहीतमात्मानं नीयमानं तदा बलात् ॥ १४१ ॥

पश्यति स्म भृशं खिन्नो हा मातः पितरश्च मे ।
एवं वादी स नरके तैलद्रोण्यां निपातितः ॥ १४२ ॥

क्रकचैः पाट्यमानस्तु क्षुरधाराभिरप्यधः ।
अन्धे तमसि दुःखार्तः पूयशोणितभोजनः ॥ १४३ ॥

सप्तवर्षं मृतात्मानं पुल्कसत्वे ददर्श ह ।
दिनं दिनं तु नरके दह्यते पच्यतेऽन्यतः ॥ १४४ ॥

खिद्यते क्षोभ्यतेऽन्यत्र मार्यते पाट्यतेऽन्यतः ।
क्षार्यते दीप्यतेऽन्यत्र शीतवाताहतोऽन्यतः ॥ १४५ ॥

एकं दिनं वर्षशतप्रमाणं नरकेऽभवत् ।
तथा वर्षशतं तत्र श्रपितं नरके भटैः ॥ १४६ ॥

ततो निपातितो भूमौ विष्ठाशी श्वा व्यजायत ।
वान्ताशी शीतदग्धश्च मासमात्रे मृतोऽपि सः ॥ १४७ ॥

अथापश्यत्खरं देहं हस्तिनं वानरं पशुम् ।
छागं बिडालं कङ्कं च गामविं पक्षिणं कृमिम् ॥ १४८ ॥

मत्स्यं कूर्मं वराहं च श्वाविधं कुक्कुटं शुकम् ।
शारिकां स्थावरांश्चैव सर्पमन्यांश्च देहिनः ॥ १४९ ॥

दिवसे दिवसे जन्म प्राणिनः प्राणिनस्तदा ।
अपश्यद्दुःखसन्तप्तो दिनं वर्षशतं तथा ॥ १५० ॥

एवं वर्षशतं पूर्णं गतं तत्र कुयोनिषु ।
अपश्यच्च कदाचित्स राजा तत्स्वकुलोद्भवम् ॥ १५१ ॥

तत्र स्थितस्य तस्यापि राज्यं द्यूतेन हारितम् ।
भार्या हृता च पुत्रश्च स चैकाकी वनं गतः ॥ १५२ ॥

तत्रापश्यत्स सिंहं वै व्यादितास्यं भयावहम् ।
विभक्षयिषुमायान्तं शरभेण समन्वितम् ॥ १५३ ॥

पुनश्च भक्षितः सोऽपि भार्यां शोचितुमुद्यतः ।
हा शैब्ये, क्व गतास्यद्य मामिहापास्य दुःखितम् ॥ १५४ ॥

अपश्यत्पुनरेवापि भार्यां स्वां सहपुत्रकाम् ।
त्रायस्व त्वं हरिश्चन्द्र, किं द्यूतेन तव प्रभो ॥ १५५ ॥

पुत्रस्ते शोच्यतां प्राप्तो भार्यया शैब्यया सह ।
स नापश्यत्पुनरपि धावमानः पुनः पुनः ॥ १५६ ॥

अथापश्यत्पुनरपि स्वर्गस्थः स नराधिपः ।
नीयते मुक्तकेशी सा दीना विवसना बलात् ॥ १५७ ॥

हाहावाक्यं प्रमुञ्चन्ती त्रायस्वेत्यसकृत्स्वना ।
अथापश्यत्पुनस्तत्र धर्मराजस्य शासनात् ॥ १५८ ॥

आक्रन्दन्त्यन्तरिक्षस्था आगच्छेह नराधिप ।
विश्वामित्रेण विज्ञप्तो यमो राजंस्तवार्थतः ॥१५९॥

इत्युक्त्वा सर्पपाशैस्तु नीयते बलवद्भिभुः ।
श्राद्धदेवेन कथितं विश्वामित्रस्य चेष्टितम् ॥ १६० ॥

तत्रापि तस्य विकृतिर्नाधर्मोत्था व्यवर्धत ।
एताः सर्वा दशास्तस्य याः स्वप्ने संप्रदर्शिताः ॥ १६१ ॥

सर्वास्तास्तेन संभुक्ता यावद्वर्षाणि द्वादश ।
अतीते द्वादशे वर्षे नीयमानो भटैर्बलात् ॥ १६२ ॥

यमं सोऽपश्यदाकारादुवाच च नराधिपम ।
विश्वामित्रस्य कोपोऽयं दुर्निवार्यो महात्मनः ॥ १६३ ॥

पुत्रस्य ते मृत्युमपि प्रदास्यति स कौशिकः ।
गच्छ त्वं मानुषं लोकं दुःखशेषं च भुङ्क्ष्व वै ।
गतस्य तत्र राजेन्द्र, श्रेयस्तव भविष्यति ॥ १६४ ॥

व्यतीते द्वादशे वर्षे दुःखस्यान्ते नराधिपः ।
अन्तरिक्षाच्च पतितो यमदूतैः प्रणोदितः ॥ १६५ ॥

पतितो यमलोकाच्च विबुद्धो भयसंभ्रमात् ।
अहो कष्टमिति ध्यात्वा क्षते क्षारावसेचनम ॥ १६६ ॥

स्वप्ने दुःखं महद्दृष्टं यस्यान्तो नोपलभ्यते ।
स्वप्ने दृष्टं मया यत्तु किंनु मे द्वादशाः समाः ॥ १६७ ॥

गतेत्यपृच्छत्तत्रस्थान्पुल्कसांस्तु स संभ्रमात् ।
नेत्यूचुः केचित्तत्रस्था एवमेवापरेऽब्रुवन् ॥ १६८ ॥

श्रुत्वा दुःखी तदा राजा देवान् शरणमीयिवान् ।
स्वस्ति कुर्वन्तु मे देवाः शैब्याया बालकस्य च ॥ १६९ ॥

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
परावराय शुद्धाय पुराणायाव्ययाय च ॥ १७० ॥

नमो बृहस्पते, तुभ्यं नमस्ते वासवाय च ।
एवमुक्त्वा स राजा तु युक्तः पुल्कसकर्मणि ॥ १७१ ॥

शवानां मूल्यकरणे पुनर्नष्टस्मृतिर्यथा ।
मलिनो जटिलः कृष्णो लगुडी विह्वलो नृपः ॥ १७२ ॥

नैव पुत्रो न भार्या तु तस्य वै स्मृतिगोचरे ।
नष्टोत्साहो राज्यनाशाच्छ्मशाने निवसंस्तदा ॥ १७३ ॥

अथाजगाम स्वसुतं मृतमादाय लापिनी ।
भार्या तस्य नरेन्द्रस्य सर्पदष्टं हि बालकम् ॥ १७४ ॥

हा वत्स हा पुत्र शिशो इत्थं वै वदती मुहुः ।
कृशा विवर्णा विमनाः पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ १७५ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

हा राजन् , नाद्य बालं त्वं पश्यसीमं महीतले ।
रममाणं पुरा दृष्टं दष्टं दुष्टाहिना मृतम् ॥ १७६ ॥

तस्या विलापशब्दं तमाकर्ण्य स नराधिपः ।
जगाम त्वरितोऽत्रेति भविता मृतकम्बलः ॥ १७७ ॥

स तां रोरूयतीं भार्यां नाभ्यजानात्तु पार्थिवः ।
चिरप्रवाससंतप्तां पुनर्जातामिवाब्ललाम् ॥ १७८ ॥

सापि तं चारुकेशान्तं पुरा दृष्ट्वा जटालकम् ।
नाभ्यजानान्नृपसुता शुष्कवृक्षोपमं नृपम् ॥ १७९ ॥

सोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वाशीविषपीडितम् ।
नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामाप नरेश्वरः ॥ १८० ॥

तस्यास्यं चन्द्रबिम्बाभं सुभ्रु रम्यं समुन्नसं ।
नीलाः केशाः कुञ्चिताश्च समा दीर्घास्तरङ्गिताः ॥ १८१ ॥

राजीवनेत्रयुगलो बिम्बोष्ठपुटसंवृतः ।
चतुर्दंष्ट्रश्चतुःकिष्कुर्दीर्घास्यो दीर्घबाहुकः ॥ १८२ ॥

चतुर्लेखः करो मत्स्ययवयुक् चैकपर्वतः ।
सिरालुपादो गम्भीरः सूक्ष्मत्वक् त्रिवलीधरः ॥ १८३ ॥

अहो कष्टं नरेन्द्रस्य कस्याप्येष कुले शिशुः ।
जातो नीतः कृतान्तेन कामप्याशां दुरात्मना ॥ १८४ ॥

एनं दृष्ट्वा हि मे बालं मातुरुत्सङ्गशायिनम् ।
स्मृतिमभ्यागतो बालो रोहिताश्वोऽब्जलोचनः ॥ १८५ ॥

सोऽप्येतामेव मे वत्सो वयोऽवस्थामुपागतः ।
नीतो यदि न घोरेण कृतान्तेनात्मनो वशम् ॥ १८६ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

हा वत्स, कस्य पापस्य अपध्यानादिदं महत् ।
दुःखमापतितं घोरं यस्यान्तो नोपलभ्यते ॥ १८७ ॥

हा नाथ राजन्, भवता मामनाश्वास्य दुःखिताम् ।
कापि संतिष्ठतास्थाने विस्रब्धं स्थीयते कथम् ॥ १८८ ॥

राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे, न कृतं त्वया ॥ १८९ ॥

इति तस्या वचः श्रुत्वा राजा स्वस्थानतश्च्युतः ।
प्रत्यभिज्ञाय दयितां पुत्रं च निधनं गतम् ॥ १९० ॥

कैषा नाम गृहे युक्ता मम योषिद्वरा भवेत् ।
बालश्च स मृतः कः स्यादिति राजा विचारयन् ॥ १९१ ॥

कष्टं शैब्येयमेषा हि स बालोऽयमितीरयन् ।
रुरोद दुःखसन्तप्तो मूर्च्छामभिजगाम च ॥ १९२ ॥

सा च तं प्रत्यभिज्ञाय तामवस्थामुपागतम् ।
मूर्च्छिता निपपातार्ता निश्चेष्टा धरणीतले ॥ १९३ ॥

चेतः संप्राप्य राजेन्द्रो राजपत्नी च तौ समम् ।
विलेपतुः सुसन्तप्तौ शोकभारातिपीडितौ ॥ १९४ ॥

राजोवाच ॥

हा वत्स सुकुमारं ते स्वक्षिभ्रूनासिकालकम् ।
पश्यतो मे मुखं दीनं हृदयं किं न दीर्यते ॥ १९५ ॥

तात तातेति मधुरं ब्रुवाणं स्वयमागतम् ।
उपगुह्य वदिष्ये कं वत्स वत्सेति सौहृदात् ॥ १९६ ॥

कस्य जानुप्रणीतेन पिङ्गेन क्षितिरेणुना ।
ममोत्तरीयमुत्सङ्गं तथाङ्गं मलमेष्यति ॥ १९७ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतो मनोहृदयनन्दन: ।
मया कुपित्रा हा वत्स विक्रीतो येन वस्तुवत् ॥ १९८ ॥

हृत्वा राज्यमशेषं मे सबान्धवधनं महत् ।
दैवाहिना नृशंसेन दष्टो मे तनयस्तत: ॥ १९९ ॥

अहं दैवाहिदष्टस्य पुत्रस्याननपङ्कजम् ।
निरीक्षन्नपि घोरेण विषेणान्धीकृतोऽधुना ॥ २०० ॥

एवमुक्त्वा तमादाय बालकं बाष्पगद्गद: ।
परिष्वज्य च निश्चेष्टो मूर्च्छया निपपात ह ॥ २०१ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

अयं स पुरुषव्याघ्र: स्वरेणैवोपलक्ष्यते ।
विद्वज्जनमनश्चन्द्रो हरिश्चन्द्रो न संशय: ॥ २०२ ॥

तथास्य नासिका तुङ्गा अग्रतोऽधोमुखं गता ।
दन्ताश्च मुकुलप्रख्या: ख्यातकीर्तेर्महात्मन: ॥ २०३ ॥

श्मशानमागत: कस्माद्यैष स नरेश्वर: ।
अपहाय पुत्रशोकं साऽपश्यत्पतितं पतिम् ॥ २०४ ॥

प्रहृष्टा विस्मिता दीना भर्तृपुत्राधिपीडिता ।
वीक्षन्ती सा ततोऽपश्यद्भर्तृदण्डं जुगुप्सितम् ॥ २०५ ॥

श्वपाकार्हं मनोमोहं जगामायतलोचना ।
प्राप्य चेतश्च शनकै: स गद्गदमभाषत ॥ २०६ ॥

धिक् त्वां दैवात्यकरुणं निर्मर्यादं जुगुप्सितम् ।
येनायममरप्रख्यो नीतो राजा श्वपाकताम् ॥ २०७ ॥

राज्यनाशं सुहृत्त्यागं भार्यातनयविक्रयम् ।
प्रापयित्वापि नो मुक्तश्चण्डालोऽयं कृतो नृपः ॥ २०८ ॥

हा राजन्, जातसन्तापामित्थं मां धरणीतलात् ।
उत्थाप्य नाथ पर्यङ्कमारोहसि किमुच्यते ॥ २०९ ॥

नाथ पश्यामि ते छत्रं शृङ्गारमथवा पुनः ।
चामरं व्यजनं चापि कोऽयं विधिविपर्ययः ॥ २१० ॥

यस्याग्रे व्रजतः पूर्वं राजानो भृत्यतां गताः ।
स्वोत्तरीयैरकुर्वन्त नीरजस्कं महीतलम् ॥ २११ ॥

सोऽयं कपालसंलग्नघटीघटनिरन्तरे ।
मृतनिर्माल्यसूत्रान्तर्गूढकेशे सुदारुणे ॥ २१२ ॥

वसानिष्यन्दसंशुष्कमहीपुटकमण्डिते ।
भस्माङ्गारार्द्धदग्धास्थिमज्जसंघट्टभीषणे ॥ २१३ ॥

गृध्रगोमायुनादार्तनष्टक्षुद्रविहङ्गमे ।
चिताधूमायतिरुचा नीलीकृतदिगन्तरे ॥ २१४ ॥

कुणपास्वादनमुदा संप्रहृष्टनिशाचरे ।
चरत्यमेध्ये राजेन्द्रः श्मशाने दुःखपीडितः ॥ २१५ ॥

एवमुक्त्वा समाश्लिष्य कण्ठं राज्ञो नृपात्मजा ।
कष्टशोकशताधारा विललापार्तया गिरा ॥ २१६ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

राजन्, स्वप्नोऽथ तथ्यं वा यदेतन्मन्यते भवान् ।
तत्कथ्यतां महाभाग मनो वै मुह्यते मम ॥ २१७ ॥

यद्येतदेवं धर्मज्ञ नास्ति धर्मे सहायता ।
तथैव विप्रदेवादिपूजने पालने भुवः ॥ २१८ ॥

नास्ति धर्मः कुतः सत्यमार्जवं चानृशंसता ।
यत्र त्वं धर्मपरमः स्वराज्यादवरोपितः ॥ २१९ ॥

इति तस्या वचः श्रुत्वा निश्वस्योष्णं सगद्गदम् ।
कथयामास तन्वङ्ग्या यथा प्राप्ता श्वपाकता ॥ २२० ॥

रुदित्वा सापि सुचिरं निश्वस्योष्णं सुदुःखिता ।
स्वपुत्रमरणं भीरुर्यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ २२१ ॥

श्रुत्वा राजा तदा वाक्यं निपपात महीतले ।
मृतस्य पुत्रस्य तदा जिह्वया लेलिहन्मुखम् ॥ २२२ ॥

राजोवाच ॥

यमस्य भिक्षां याचावः कृपणौ पुत्रगर्धिनौ ।
तस्माच्छीघ्रं व्रजावोऽत्र पुत्रो यत्र प्रियो गतः ॥ २२३ ॥

प्रिये, न रोचये दीर्घं कालं क्लेशमुपासितुम् ।
नात्मायत्तश्च तन्वङ्गि, पश्य मे मन्दभाग्यताम् ॥ २२४ ॥

चण्डालेनाननुज्ञातः प्रवेक्ष्ये ज्वलनं यदि ।
चण्डालदासतां यास्ये पुनरप्यन्यजन्मनि ॥ २२५ ॥

नरके च पतिष्यामि कीटकः कृमिभोजनः ।
वैतरण्यां महापूयवसास्रक्स्नायुपिच्छिले ॥ २२६ ॥

असिपत्रवनं प्राप्य छेदं प्राप्स्यामि दारुणम् ।
तापं प्राप्स्यामि वा प्राप्य महारौरवरौरवौ ॥ २२७ ॥

मग्नस्य दुःखजलधौ पारः प्राणवियोजनम् ।
एकोऽपि बालको योऽयमासीद्वंशकरः सुतः ॥ २२८ ॥

मम दैवाम्बुवेगेन मग्नः सोऽपि बलीयसा ।
कथं प्राणान्विमुञ्चामि परायत्तोऽस्मि दुर्गतः ॥ २२९ ॥

अथवा नार्तिना क्लिष्टो नरः पापमवेक्षते ।
तिर्यक्त्वे नास्ति तद्दुःखं नासिपत्रवने तथा ॥ २३० ॥

वैतरण्यां कुतस्तादृग्यादृशं पुत्रविप्लवे ।
सोऽहं सुतशरीरेण दीप्यमाने हुताशने ॥ २३१ ॥

निपतिष्यामि तन्वङ्गि, क्षन्तव्यं कुकृतं मम ।
अनुज्ञाता च गच्छ त्वं विप्रवेश्म शुचिस्मिते ॥ २३२ ॥

मम वाक्यं च तन्वङ्गि, निबोधाहृतमानसा ।
यदि दत्तं यदि हुतं गुरवो यदि तोषिताः ॥ २३३ ॥

परत्र सङ्गमो भूयात्पुत्रेण सह च त्वया ।
इह लोके कुतस्त्वेतद्भविष्यति ममेङ्गितम् ॥ २३४ ॥

यन्मया हसता किंचिद्रहस्ये वा शुचिस्मिते ।
अश्लीलमुक्तं तत्सर्वं क्षन्तव्यं मम याचतः ॥ २३५ ॥

राजपत्नीति गर्वेण नावज्ञेयः स ते द्विजः ।
सर्वयत्नेन ते तोष्यः स्वामी दैवतवच्छुभे ॥ २३६ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

अहमप्यत्र राजर्षे, दीप्यमाने हुताशने ।
दुःखभारासहाद्यैव सह यास्यामि वै त्वया ॥ २३७ ॥

सह स्वर्गे च नरकं सहैवावां हि भुङ्क्ष्वहे ।
श्रुत्वा राजा तदोवाच एवमस्तु पतिव्रते ॥ २३८ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

ततः कृत्वा चितां राजा आरोप्य तनयं स्वकम् ।
भार्यया सहितश्चासौ बद्धाञ्जलिपुटस्तदा ॥ २३९ ॥

चिन्तयन्परमात्मानमीशं नारायणं हरिम् ।
हृत्कोटरगुहासीनं वासुदेवं सुरेश्वरम् ॥ २४० ॥

अनादिनिधनं ब्रह्म कृष्णं पीताम्बरं शुभम् ।
तस्य चिन्तयमानस्य सर्वे देवाः सवासवाः ॥ २४१ ॥

धर्मं प्रमुखतः कृत्वा समाजग्मुस्त्वरान्विताः ॥ २४२ ॥
आगत्य सर्वे प्रोचुस्ते भो भो राजन्, शृणु प्रभो ।
अयं पितामहः साक्षाद्धर्मश्च भगवान्स्वयम् ॥ २४३ ॥

साध्याश्च विश्वे मरुतो लोकपालाः सचारणाः ।
नागाः सिद्धाः सगन्धर्वा रुद्राश्चैव तथाश्विनौ ॥ २४४ ॥

एते चान्ये च बहवो विश्वामित्रस्तथैव च ।
विश्वत्रयेण यो मित्रं कर्तुं न शकितः पुरा ॥ २४५ ॥

विश्वामित्रस्तु ते मैत्रीमिष्टं चाहर्तुमिच्छति ।
आरुरोह ततः प्राप्तो धर्मः शक्रोऽथ गाधिजः ॥ २४६ ॥

धर्म उवाच ॥

मा राजन्, साहसं कार्षीर्धर्मोऽहं त्वामुपागतः ।
तितिक्षादमसत्याद्यैः स्वगुणैः परितोषितः ॥ २४७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्तः शक्रोऽस्मि तेऽन्तिकम् ।
त्वया सभार्यापुत्रेण जिता लोकाः सनातनाः ॥ २४८ ॥

आरोह त्रिदिवं राजन्, भार्यापुत्रसमान्वितः ।
सुदुष्प्रापं नरैरन्यैर्जितमात्मीयकर्मभिः ॥ २४९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

ततोऽमृतमयं वर्णमपमृत्युविनाशनम् ।
इन्द्रः प्रासृजदाकाशाच्चितास्थानगतः प्रभुः ॥ २५० ॥

पुष्पवर्षं च सुमहद्देवदुन्दुभिनिस्वनम् ।
ततस्ततो वर्तमाने समाजे देवसंकुले ॥ २५१ ॥

समुत्तस्थौ ततः पुत्रो राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
सुकुमारतनुः सुस्थः प्रसन्नेन्द्रियमानसः ॥ २५२ ॥

ततो राजा हरिश्चन्द्रः परिष्वज्य सुतं क्षणात् ।
सभार्यः सुश्रिया युक्तो दिव्यमाल्याम्बरान्वितः ॥ २५३ ॥

स्वस्थः संपूर्णहृदयो मुदा परमया युतः ।
बभूव तत्क्षणादिन्द्रो भूयश्चैनमभाषत ॥ २५४ ॥

सभार्यस्त्वं सपुत्रश्च प्राप्स्यसे सद्गतिं पराम् ।
समारोह महाभाग, निजानां कर्मणां फलैः ॥ २५५ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

देवराजाननुज्ञातः स्वामिना श्वपचेन वै ।
अगत्वा निष्कृतिं तस्य नारोक्ष्येऽहं सुरालयम् ॥ २५६ ॥

धर्म उवाच ॥

तवैनं भाविनं क्लेशमवगम्यात्ममायया ।
आत्मा श्वपाकतां नीतो दर्शितं तच्च चापलम् ॥ २५७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

प्रार्थ्यते यत्परं स्थानं समस्तैर्मनुजैर्भुवि ।
तदारोह हरिश्चन्द्र, स्थानं पुण्यकृतां नृणाम् ॥ २५८ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

देवराज, नमस्तुभ्यं वाक्यं चैतन्निबोध मे ।
प्रसादसुमुखं यत्त्वां ब्रवीमि प्रश्रयान्वितः ॥ २५९ ॥

मच्छोकमग्नमनसः कोसलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथं यास्याम्यहं दिवम् ॥ २६० ॥

ब्रह्महत्या गुरोर्घातो गोवधः स्त्रीवधस्तथा ।
तुल्यमेभिर्महापापं भक्तत्यागेऽप्युदाहृतम् ॥ २६१ ॥

भजन्तं भक्तमत्याज्यमदुष्टं त्यजतः सुखम् ।
नेह नामुत्र पश्यामि तस्माच्छक्र, दिवं व्रज ॥ २६२ ॥

यदि ते सहिताः स्वर्गं मया यान्ति सुरेश्वर ।
ततोऽहमपि यास्यामि नरकं वापि तैः सह ॥ २६३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

बहूनि पुण्यपापानि तेषां भिन्नानि वै पृथक् ।
कथं संघातभोग्यं त्वं भूयः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २६४ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

शक्र, भुङ्क्ते नृपो राज्यं प्रभावेण कुटुम्बिनाम् ।
यजते च महायज्ञैः कर्म पौर्तं करोति च ॥ २६५ ॥

तत्र तेषां प्रभावेण मया सर्वमनुष्ठितम् ।
उपकर्तॄन्न संत्यक्ष्ये तानहं स्वर्गलिप्सया ॥ २६६ ॥

तस्माद्यन्मम देवेश, किंचिदस्ति सुचेष्टितम् ।
दत्तमिष्टमथो जप्तं सामान्यं तैस्तदस्तु नः ॥ २६७ ॥

बहुकालोपभोग्यं हि फलं यन्मम कर्मणः ।
तदस्तु दिनमप्येकं तैः समं त्वत्प्रसादतः ॥ २६८ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।
प्रसन्नचेता धर्मश्च विश्वामित्रश्च गाधिजः ॥ २६९ ॥

गत्वाऽशु नगरं सर्वे चातुर्वर्ण्यसमायुतम् ।
हरिश्चन्द्रस्य निकटे प्रोवाच विबुधाधिपः ॥ २७० ॥

आगच्छन्तु जनाः शीघ्रं स्वर्गलोकं सुदुर्लभम् ।
धर्मप्रसादात्संप्राप्तं सर्वैर्युष्माभिरेव तु ॥ २७१ ॥

विमानकोटिसंबद्धं स्वर्गलोकान्महीतलम् ।
गत्वायोध्याजनं प्राह दिवमारुह्यतामिति ॥ २७२ ॥

तदिन्द्रस्य वचः श्रुत्वा प्रीत्या तस्य च भूपतेः ।
आनीय रोहिताश्वं च विश्वामित्रो महातपाः ॥ २७३ ॥

अयोध्याख्ये पुरे रम्ये सोऽभ्यषिञ्चन्नृपात्मजम् ।
देवैश्च मुनिभिः सिद्धैरभिषिच्य नराधिपम् ॥ २७४ ॥

राज्ञा सह तदा सर्वे हृष्टपुष्टसुहृज्जनाः ।
सपुत्रपौत्रदारास्ते दिवमारुरुहुर्जनाः ॥ २७५ ॥

पदे पदे विमानात्ते विमानमगमन्नराः ।
तदा संभूतहर्षोऽसौ हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥ २७६ ॥

संप्राप्य भूतिमतुलां विमानैः स महीपतिः ।
आसांचक्रे पुराकारे वप्रप्राकारसंवृते ॥ २७७ ॥

ततस्तस्यर्द्धिमालोक्य श्लोकं तत्रोशना जगौ ।
दैत्याचार्यो महाभागः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ २७८ ॥

शुक्र उवाच ॥

हरिश्चन्द्रसमो राजा न भूतो न भविष्यति ।
यश्चैतच्छृणुयाद्भक्त्या नैरन्तर्येण मानवः ॥ २७९ ॥

तेन वेदाः पुराणानि सर्वे मन्त्राः सुसङ्गृहाः ।
घुष्टाः स्युः पुष्करे तीर्थे प्रयागे सिन्धुसागरे ॥ २८० ॥

देवागारे कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां विशेषतः ।
विषुवद्ग्रहणे चैव यत्फलं जपतो लभेत् ॥ २८१ ॥

तत्फलं लभते चैव संयतात्मा शृणोति यः ।
श्रुत्वा तु पूजयेद्भक्त्या पुराणज्ञं द्विजोत्तमम् ॥ २८२ ॥

गोभूहिरण्यवस्त्रैश्च तथैवान्नेन जैमिने ।
येनैवं यत्कृतं पुण्यं तच्छक्यं न मयोदितुम् ॥ २८३ ॥

अहो तितिक्षामाहात्म्यमहो दानफलं महत् ।
यदागतो हरिश्चन्द्रः पुरीं चेन्द्रत्वमाप्तवान् ॥ २८४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं हरिश्चन्द्रविचेष्टितम् ।
यः शृणोति सुदुःखार्तः स सुखं महदाप्नुयात् ॥ २८५ ॥

स्वर्गार्थी प्राप्नुयात्स्वर्गं पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् ।
भार्यार्थी प्राप्नुयाद्भार्यां राज्यार्थी राज्यमाप्नुयात् ॥ २८६ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानं नाम
सप्तमाष्टमाध्यायौ ॥

# ॥ सत्यपरिपालनम् ॥

ऋषिरुवाच ॥

कस्य शापादियं प्राप्ता भवद्भिर्विक्रिया परा ।
रूपस्य वयसश्चैव तन्मे वक्तुमिहार्हथ ॥ १ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

विपुलस्वानिति ख्यातः प्रागासीन्मुनिसत्तमः ।
तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे सुकृपस्तुम्बुरुस्तथा ॥ २ ॥

सुकृपस्य वयं पुत्राश्चत्वारः संयतात्मनः ।
तस्यर्षेर्विनयाचारभक्तिनम्राः सदैव हि ॥ ३ ॥

तपश्चरणशक्तस्य शाम्यमानेन्द्रियस्य च ।
यथाभिमतमस्माभिस्तथा तस्योपपादितम् ॥ ४ ॥

समित्पुष्पादिकं सर्वं यच्चैवाभ्यवहारिकम् ।
एवं तत्राथ वसतां तस्यास्माकं च कानने ॥ ५ ॥

आजगाम महावर्ष्मा भग्नपक्षो जरान्वितः ।
आताम्रनेत्रः स्रस्तात्मा पक्षी भूत्वा सुरेश्वरः ॥ ६ ॥

सत्यशौचक्षमाचारमतीवोदारमानसम् ।
जिज्ञासुस्त्वमृषिश्रेष्ठमस्मच्छापभवाय च ॥ ७ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

द्विजेन्द्र, मां क्षुधाविष्टं परित्रातुमिहार्हसि ।
भक्षणार्थी महाभाग, गतिर्भव ममातुला ॥ ८ ॥

विन्ध्यस्य शिखरे तिष्ठन्पत्रिपत्रेरितेन वै ।
पातितोऽस्मि महाभाग, श्वसनेनातिरंहसा ॥ ९ ॥

सोऽहं मोहसमाविष्टो भूमौ सप्ताहमस्मृतिः ।
स्थितस्तत्राष्टमेनाह्ना चेतनां प्राप्तवानहम् ॥ १० ॥

प्राप्तचेताः क्षुधाविष्टो भवन्तं शरणं गतः ।
भक्ष्यार्थी विगतानन्दो दूयमानेन चेतसा ॥ ११ ॥

तत्कुरुष्वामलमते, मत्त्राणायाचलां मतिम् ।
प्रयच्छ भक्ष्यं विप्रर्षे, प्राणयात्राक्षमं मम ॥ १२ ॥

स एवमुक्तः प्रोवाच तमिन्द्रं पक्षिरूपिणम् ।
प्राणसंधारणार्थाय दास्ये भक्ष्यं तवेप्सितम ॥ १३ ॥

इत्युक्त्वा पुनरप्येनमपृच्छत्स द्विजोत्तमः ।
आहारः कस्तवार्थाय उपकल्प्यो भवेन्मया ॥ १४ ॥

स चाह नरमांसेन तृप्तिर्भवति मे परा ।

ऋषिरुवाच ॥

कौमारं ते व्यतिक्रान्तमतीतं यौवनं च ते ॥ १५ ॥

वयसः परिणामस्ते वर्तते नूनमण्डज ।
यस्मिन्नराणां सर्वेषामशेषेच्छा निवर्तते ॥ १६ ॥

स कस्माद्वृद्धभावेऽपि सुनृशंसात्मको भवान् ।
क्व मानुषस्य पिशितं क्व वयश्चरमं तव ॥ १७ ॥

सर्वथा दुष्टभावानां प्रशमो नोपपद्यते ।
अथवा किं ममैतेन प्रोक्तेनास्ति प्रयोजनम् ॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्य सदा देयमिति नो भावितं मनः ।
इत्युक्त्वा तं स विप्रेन्द्रस्तथेति कृतनिश्चयः ॥ १९ ॥

शीघ्रमस्मान्समाहूय गुणतोऽनुप्रशस्य च ।
उवाच क्षुब्धहृदयो मुनिर्वाक्यं सुनिष्ठुरम् ॥ २० ॥

विनयावनतान्सर्वान् भक्तियुक्तान्कृताञ्जलीन् ।
कृतात्मानो द्विजश्रेष्ठाः, ऋणैर्युक्ता मया सह ॥ २१ ॥

जातं श्रेष्ठमपत्यं वो यूयं मम यथा द्विजाः ।
गुरुः पूज्यो यदि मतो भवतां परमः पिता ॥ २२ ॥

ततः कुरुत मे वाक्यं निर्व्यलीकेन चेतसा ।
तद्वाक्यसमकालं च प्रोक्तमस्माभिरादृतैः ॥ २३ ॥

यद्वक्ष्यति भवांस्तद्वै कृतमेवावधार्यताम् ।

ऋषिरुवाच ॥

मामेष शरणं प्राप्तो विहङ्गः क्षुत्तृषान्वितः ॥ २४ ॥

युष्मन्मांसेन येनास्य क्षणं तृप्तिर्भवेत वै ।
तृष्णाक्षयश्च रक्तेन तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ २५ ॥

ततो वयं प्रव्यथिताः प्रकम्पोद्भूतसाध्वसाः ।
कष्टं कष्टमिति प्रोच्य नैतत्कुर्मेति चाब्रुम ॥ २६ ॥

कथं परशरीरस्य हेतोर्देहं स्वकं बुधः ।
विनाशयेद्घातयेद्वा यथा ह्यात्मा तथा सुतः ॥ २७ ॥

पितृदेवमनुष्याणां यान्युक्तानि ऋणानि वै ।
तान्यपाकुरुते पुत्रो न शरीरप्रदः सुतः ॥ २८ ॥

तस्मान्नैतत्करिष्यामो नो चीर्णं यत्पुरातनैः ।
जीवन्भद्राण्यवाप्नोति जीवन्पुण्यं करोति च ॥ २९ ॥

मृतस्य देहनाशश्च धर्माद्युपरतिस्तथा ।
आत्मानं सर्वतो रक्ष्यमाहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ३० ॥

इत्थं श्रुत्वा वचोऽस्माकं मुनिः क्रोधादिव ज्वलन् ।
प्रोवाच पुनरप्यस्मान्निर्दहन्निव लोचनैः ॥ ३१ ॥

प्रतिज्ञातं वचो मह्यं यस्मान्नैतत्करिष्यथ ।
तस्मान्मच्छापनिर्दग्धास्तिर्यग्योनौ प्रयास्यथ ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा तदा सोऽस्मांस्तं विहङ्गमसब्रवीत् ।
अन्त्येष्टिमात्मनः कृत्वा शास्त्रतश्चौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३३ ॥

भक्षयस्व सुविस्रब्धो मामत्र द्विजसत्तम ।
आहारीकृतमेतत्ते मया देहमिहात्मनः ॥ ३४ ॥

एतावदेव विप्रस्य ब्राह्मणत्वं प्रचक्षते ।
यावत्पतगजात्यग्र्य, स्वसत्यपरिपालनम् ॥ ३५ ॥

न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिस्तत्पुण्यं प्राप्यते महत् ।
कर्मणान्येन वा विप्रैर्यत्सत्यपरिपालनात् ॥ ३६ ॥

इत्यृषेर्वचनं श्रुत्वा सोऽन्तर्विस्मयनिर्भरः ।
प्रत्युवाच मुनिं शक्रः पक्षिरूपधरस्तदा ॥ ३७ ॥

योगमास्थाय विप्रेन्द्र, त्यजेदं स्वकलेवरम् ।
जीवज्जन्तुं हि विप्रेन्द्र, न भक्षामि कदाचन ॥ ३८ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा योगयुक्तोऽभवन्मुनिः ।
वं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा शक्रोऽध्याह स्वदेहभृत् ॥ ३९ ॥

भो भो विप्रेन्द्र, बुध्यस्व बुद्ध्या बोध्यं बुधात्मक ।
जिज्ञासार्थं मयाऽयं ते अपराधः कृतोऽनघ ॥ ४० ॥

तत्क्षमस्वामलमते, का चेच्छा क्रियतां तव ।
पालनात्सत्यवाक्यस्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ ४१ ॥

अद्यप्रभृति ते ज्ञानमैन्द्रं प्रादुर्भविष्यति ।
तपस्यथ तथा धर्मे न ते विघ्नो भविष्यति ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा तु गते शक्रे पिता कोपसमन्वितः ।
प्रणम्य शिरसास्माभिरिदमुक्तो महामुनिः ॥ ४३ ॥

बिभ्यतां मरणात्तात, त्वमस्माकं महामते ।
क्षन्तुमर्हसि दीनानां जीवितप्रियता हि नः ॥ ४४ ॥

रागात्क्रोधः प्रभवति क्रोधाल्लोभोऽभिजायते ।
लोभाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ ४५ ॥

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ।
एवं प्रणष्टबुद्धीनां रागलोभानुवर्तिनाम् ॥ ४६ ॥

जीविते च सलोभानां प्रसादं कुरु सत्तम ।
योऽयं शापो भगवता दत्तः स न भवेत्तथा ॥ ४७ ॥

ऋषिरुवाच ॥

यन्मयोक्तं न तन्मिथ्या भविष्यति कदाचन ।
न मे वागनृतं प्राह यावदद्येति पुत्रकाः ॥ ४८ ॥

यस्माच्च युष्माभिरहं प्रणिपत्य प्रसादितः ।
तस्मात्तिर्यक्त्वमापन्नाः परं ज्ञानमवाप्स्यथ ॥ ४९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवं शप्ताः स्म भगवन्पित्रा दैववशात्पुरा ।
वयमित्थं द्विजश्रेष्ठ, खगत्वं समुपागताः ॥ ५० ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे
तृतीयाध्यायः ॥

# ॥ नन्दाचरित्रम् ॥

सूत उवाच ॥

अथ देवव्रतः प्राह किमन्या सा सरिद्वरा ।
एतन्मे कौतुकं ब्रह्मन्, नन्दाशब्दा सरस्वती ॥ १ ॥

यथा भूता येन कृता कारणेन सरिद्वरा ।
एवमुक्ते पुलस्त्योऽसौ भीष्मायैतत्पुरातनम् ॥ २ ॥

आख्यातुमुपचक्राम नन्दा नामेति यत्स्मृतम् ।
क्षत्रव्रतधरो नित्यमासीद्राजा प्रभञ्जनः ॥ ३ ॥

प्रवृत्तोऽसौ मृगान्हन्तुं वने तस्मिन्महाबलः ।
स ददर्श ततस्तास्मिन मृगीं गुल्मान्तरे स्थिताम ॥ ४ ॥

मार्गणेन सुतीक्ष्णेन तां विव्याध पुरोगताम् ।
सा विलोक्य दिशः सर्वास्तं दृष्ट्वा शरपातिनम ॥ ५ ॥

आह तं किं कृतं मूढ त्वयैतत्कर्म दुष्कृतम ।
स्तन्यं यावत्प्रयच्छामि सुतस्याधोमुखी स्थिता ॥ ६ ॥

तावत्ते मांसलोभेन विद्धाहमकुतोभया ।
पिबन्तं चैव सुप्तं च रतिव्यापृतमेव च ॥ ७ ॥

एवंविधं मृगं राजा न हन्यात्प्राज्ञया श्रुतम् ।
स्तन्यं तु तनयस्यान्य प्रयच्छन्ती त्वया हता ॥ ८ ॥

बाणेनाशनिकल्पेन निर्दोषा वनमध्यगा ।
तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे, क्रव्यादत्वमवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

वनेऽस्मिन्कण्टकाकीर्णे व्याघ्ररूपं त्वमाप्नुहि ।
शापप्रदानं श्रुत्वेत्थं स राजा पुरतः स्थितः ॥ १० ॥

प्रोवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा तां मृगीं व्यथितेन्द्रियः ।

राजोवाच ॥

स्तन्यं तु तनयस्येत्थं प्रयच्छन्ती न मे मता ॥ ११ ॥

अज्ञानेन हता भद्रे, प्रसीद सुसमाधिना ।
व्याघ्ररूपमहं मुक्त्वा प्राप्स्ये वै मानुषं कदा ॥ १२ ॥

एवंविधस्य शापस्य विमोक्षं शंस मेऽधुना ।
एवमुक्ते मृगी तस्य प्रोवाच वचनं शुभा ॥ १३ ॥

मृग्युवाच ॥

राजन्नब्दशतान्ते तु शापस्यागतया गवा ।
नन्दया सह संवादमासाद्यान्तो भविष्यति ॥ १४ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

मृग्योक्तैर्वचनै राजा व्याघ्र एवाभवत्तदा ।
नखदंष्ट्रायुधोपेतो घोररूपो विभीषणः ॥ १५ ॥

तत्रासौ भक्षयन्नास्ते मृगान्हत्वा चतुष्पदान् ।
द्विपदानपि तत्रस्थान्कालेन क्रमयोजितान् ॥ १६ ॥

एवं तत्र वने तस्य वत्सराणां शतं गतम् ।
गते वर्षशते तस्य वसतस्तु वने तदा ॥ १७ ॥

आयातं गोकुलं काले यवसोदककारणात् ।
श्रीवैर्गोपैः समाकीर्णं यादवैरिव तद्वनम् ॥ १८ ॥

निशि वासरवोपेतं गोपानां तु शुभप्रदम् ।
एवं तु वसतस्तस्य खर्जूरीवनसंसदि ॥ १९ ॥

हृष्टा पुष्टा तथा तुष्टा नन्दा वै नाम नामतः ।
गोमण्डलस्य सा मुख्या हंसवर्णा घटस्रवा ॥ २० ॥

दीर्घघोणा विभक्ताङ्गी बन्धुरा च तनुत्वचा ।
नीलकण्ठा शुभग्रीवा घण्टाली मधुरस्वरा ॥ २१ ॥

सा च यूथस्य सर्वस्य अग्रे चरति निर्भया ।
घासस्थानं चरेच्छन्नं गत्वैका च यथासुखम् ॥ २२ ॥

यथेष्टकामं सुरभिरच्छिन्नं चरते तृणम् ।
रोहितो नाम तत्रान्यः पर्वतः सरितस्तटे ॥ २३ ॥

अनेककन्दरदरीगुहाशतनिषेवितः ।
तस्य पूर्वोत्तरे भागे घोरे तृणसमाकुले ॥ २४ ॥

संकटे विषमे दुर्गे भैरवे लोमहर्षणे ।
मृगसिंहसमाकीर्णे बहुश्वापदसेविते ॥ २५ ॥

वल्लीवृक्षैश्च गहने शिवाशतनिनादिते ।
दुर्गेऽस्मिन्वसते रौद्रः कालरूपी भयंकरः ॥ २६ ॥

द्वीपी शोणितमांसाशी महादंष्ट्रो महाबलः ।
महापर्वतसंकाशो मेघगर्जितनिःस्वनः ॥ २७ ॥

महागुहादरीवक्त्रस्तीक्ष्णदंष्ट्रो नखायुधः ।
नन्दो नाम स धर्मात्मा स च गोपहिते रतः ॥ २८ ॥

अच्छिन्नाग्रैस्तृणैर्दीर्घैर्गोधनं परिरक्षति ।
तस्य यूथपरिभ्रष्टा नन्दा सा तृणतृष्णया ॥ २९ ॥

चरन्ती व्याघ्रपुरतः सा त्वै धेनुरुपागता ।
अभ्यद्रवच्च तां द्वीपी तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥

व्याघ्र उवाच ॥
त्वं मेऽद्य विहितो भक्षः स्वयं प्राप्तासि धेनुके ।

पुलस्त्य उवाच ॥
द्वीपिनश्च वचः श्रुत्वा निष्ठुरं लोमहर्षणम् ॥ ३१ ॥

शुभ्ररूपान्वितं बालं भद्रमिन्दुसमप्रभम् ।
सुतं स्मरति सा धेनुः स्नेहार्द्रा गद्गदस्वरा ॥ ३२ ॥

दह्यन्ती पुत्रशोकेन नन्दा सा पुत्रवत्सला ।
रुदती करुणं चैव निराशा पुत्रदर्शने ॥ ३३ ॥

द्वीपी दृष्ट्वा तु तां धेनुं क्रन्दमानां सुदुःखितां ।
उवाच वचनं घोरं धेनुके, किं प्ररुद्यते ॥ ३४ ॥

दैवात्सुखोपपन्नासि भक्षस्त्वं मे यदृच्छया ।
रुदत्या वा हसन्त्या वा नास्ति ते जीवनं भवेत् ॥ ३५ ॥

विहितं भुज्यते लोके स्वयं प्राप्तासि धेनुके ।
मृत्युस्ते विहितोऽद्यैव वृथा किमनुशोचसि ॥ ३६ ॥

पप्रच्छ तां पुनर्द्वीपी किमर्थं रुदितं त्वया ।
कौतुकं सांप्रतं जातं महन्मे कथयस्व वै ॥ ३७ ॥

व्याघ्रस्य वचनं श्रुत्वा नन्दा वाक्यमथाब्रवीत् ।

नन्दोवाच ॥

क्षन्तुमर्हसि मे सर्वं कामरूप, नमोऽस्तु ते ॥ ३८ ॥

त्वां समासाद्य लोकस्य परित्राणं न विद्यते ।
जीवितं नैव शोचामि प्राप्तव्यं मरणं मया ॥ ३९ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न शोचामि मृगाधिप ॥ ४० ॥

देवैरपि तथा सर्वैर्मर्तव्यमवशैर्ध्रुवम् ।
तस्मात्तु नाहमेवैका व्याघ्र, शोचामि जीवितम् ॥ ४१ ॥

किंतु स्नेहेन मे शोको दुःखेन रुदितं मया ।
अस्ति मे हृदि सन्तापस्तं च त्वं श्रोतुमर्हसि ॥ ४२ ॥

प्रथमे वयसि प्राप्ते प्रसूताहं मृगाधिप ।
इष्टः प्रथमजः पुत्रो मम व्याघ्र, महाबलः ॥ ४३ ॥

क्षीरपायी च मे वत्सस्तृणं नाद्यापि जिघ्रति ।
स च गोपकुले बद्धः क्षुधार्तो मामवेक्षते ॥ ४४ ॥

तमहं चानुशोचामि कथं जीविष्यते सुतः ।
तस्येच्छामि स्तनं दातुं पुत्रस्नेहवशं गता ॥ ४५ ॥

पाययित्वा च तं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ।
सखीनामर्पयित्वा तु संदिश्य च हिताहितम् ॥ ४६ ॥

पुनः प्रत्यागमिष्यामि यथेष्टं भक्षयिष्यसि ।

पुलस्त्य उवाच ॥

स नन्दाया वचः श्रुत्वा मृगेन्द्रः पुनरब्रवीन् ॥ ४७ ॥

व्याघ्र उवाच ॥

किं ते पुत्रेण कर्तव्यं मरणं किं न बुध्यसे ।
त्रसन्ति सर्वभूतानि मां निरीक्ष्य म्रियन्ति च ॥ ४८ ॥

त्वं पुनः कृपयाविष्टा पुत्र पुत्रेति भाषसे ॥ ४९ ॥

न पुत्रा न तपो दानं न माता न पिता सुहृन् ।
शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥ ५० ॥

कथं त्वं गोकुलं गत्वा गोपीजनसमाकुलम् ।
गोलोकप्रतिमं दृष्ट्वा ततः प्रत्यागमिष्यसि ॥ ५१ ॥

पञ्च भूतानि मे भद्रे, पिबन्तु रुधिरं तव ।
न निर्विण्णानि भूतानि वाङ्मात्रेण करोम्यहम् ॥ ५२ ॥

नन्दोवाच ॥

अहं प्रथमवत्सा तु मृगेन्द्र, शृणु मे वचः ।
दृष्ट्वा सखीः सुतं बालं गोपांश्च प्रतिपालकान् ॥ ५३ ॥

गोपीजनमुपामन्त्र्य जननीं तां विशेषतः ।
शपथैरागमिष्यामि यदि मन्यसि मुञ्च माम् ॥ ५४ ॥

यत्पापं ब्रह्महत्यायां मातापितृवधे तथा ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ५५ ॥

यत्पापं लुब्धकानां तु म्लेच्छानां गरदायिनाम् ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ५६ ॥

गोष्ठे विघ्नांश्च ये कुर्युः स्वपन्तं ताडयन्ति च ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ५७ ॥

सकृद्दत्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ५८ ॥

द्विभार्यः पुरुषो यस्तु स्नेहादेकां प्रपश्यति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ५९ ॥

यस्त्वनर्हान्बलीवर्दान्विषमं वाहयेत्पुमान् ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ६० ॥

कथायां कथ्यमानायां विघ्नं कारयते तु यः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ६१ ॥

गृहं यस्यागतं मित्रं निराशं प्रतिगच्छति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ६२ ॥

इत्येतैः पातकैर्घोरैरागमिष्याम्यहं पुनः ।
बुध्द्वा संप्रत्ययं द्वीपी पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ६३ ॥

द्वीप्युवाच ॥
संजातः प्रत्ययोऽस्माकं शपथैस्तव धेनुके ॥ ६४ ॥

कदाचिन्मन्यसे गत्वा मूढोऽसौ वञ्चितो मया ।
अत्रापि केचिद्वक्ष्यन्ति शपथैर्नास्ति पातकम् ॥ ६५ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवां मुक्तौ तथैव च ।
प्राणात्यये समुत्पन्ने श्रद्धातव्यं न च त्वया ॥ ६६ ॥

लोकेऽस्मिन्नास्तिकाः केचिन्मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
भ्रामयिष्यन्ति ते बुद्धिं चक्रारूढमिव क्षणात् ॥ ६७ ॥

कुतर्कहेतुदृष्टान्तैरज्ञानावृतचेतसः ।
मोहयन्ति नराः क्षुद्रा आगमार्थाविशारदाः ॥ ६८ ॥

अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्त्यतिपेशलाः ।
समे निम्नोन्नतानीव चित्रकर्मविदो जनाः ॥ ६९ ॥

प्रायः कृतार्थो लोकोऽयं मन्यते नोपकारिणम् ।
वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ७० ॥

न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्कृते प्रतिकरोति यः ।
सर्वस्य हि कृतार्थस्य मतिरन्या प्रजायते ॥ ७१ ॥

ऋषिदेवासुरनरैः शपथाः कार्यसिद्धये ।
कृताः परस्परं पूर्वं तांस्तु मन्यामहे वयम् ॥ ७२ ॥

सत्येनापि शपंस्तु देवाग्निगुरुसंनिधौ ।
तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्धं निकृन्तति ॥ ७३ ॥

मा ते बुद्धिर्भवेदेवं शपथैरेष वञ्चितः ।
त्वयैव दर्शितं सर्वं यथेष्टं कुरु सांप्रतम् ॥ ७४ ॥

नन्दोवाच ॥

एवमेव मया साधो, कस्त्वां वञ्चयितुं क्षमः ।
आत्मैव वञ्चितस्तेन यः परं वञ्चयिष्यति ॥ ७५ ॥

द्वीप्युवाच ॥

धेनुके, गच्छ पश्य त्वं पुत्रकं पुत्रवत्सले ।
पाययित्वा स्तनं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ॥ ७६ ॥

मातरं भ्रातरं दृष्ट्वा सर्वांस्वजनबान्धवान् ।
सत्यमेवाग्रतः कृत्वा शीघ्रमागमनं कुरु ॥ ७७ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

एवं सा शपथान्कृत्वा धेनुर्वै सत्यवादिनी ।
अनुज्ञाता मृगेन्द्रेण प्रयाता पुत्रवत्सला ॥ ७८ ॥

अश्रुपूर्णमुखी दीना वेपमाना सुदुःखिता ।
हम्भारवं प्रमुञ्चन्ती पतिता शोकसागरे ॥ ७९ ॥

करीव चरणग्राहं गृहीतः सलिलाशये ।
अशक्ता तत्परित्राणे विलपन्ती मुहुर्मुहुः ॥ ८० ॥

सा तु वै गोकुलं प्राप्य इन्द्रनद्यास्तटे स्थितम् ।
श्रुत्वा तु वत्सं क्रोशन्तं पर्यधावत संमुखी ॥ ८१ ॥

उपसृश्य तु तं बालं बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
संप्राप्य मातरं वत्सः शङ्कितः परिपृच्छति ॥ ८२ ॥

वत्स उवाच ॥

न ते पश्यामि सौम्यत्वं शर्म नैवात्र लक्षये ।
उद्विग्ना चापि ते दृष्टिर्भीता चातीव लक्ष्यसे ॥ ८३ ॥

नन्दोवाच ॥

पिब पुत्र, स्तनं मेऽद्य कारणं यदि पृच्छसि ।
अशक्ताहं तवाख्यातुं कुरु तृप्तिं यथेप्सितम् ॥ ८४ ॥

अपश्चिमं तु ते पुत्र दुर्लभं मातृदर्शनम् ।
एकाहमद्य मे पीत्वा प्रभाते कस्य पास्यसि ॥ ८५ ॥

मयाद्य पुत्र गन्तव्यं शपथैरागता ह्यहम् ।
क्षुत्क्षामस्य तु व्याघ्रस्य दातव्यं चात्मजीवितम् ॥ ८६ ॥

नन्दायाश्च वचः श्रुत्वा वत्सो वचनमब्रवीत् ।

वत्स उवाच ॥

अहं तत्र गमिष्यामि यत्र त्वं गन्तुमिच्छसि ॥ ८७ ॥

श्लाघ्यं ममापि मरणं त्वया सह न संशयः ।
एकाकिनापि मर्तव्यं मयापि च त्वया विना ॥ ८८ ॥

यदि मां सहितं मातर्वने व्याघ्रो हनिष्यति ।
या गतिर्मातृभक्तानां ध्रुवं सा मे भविष्यति ॥ ८९ ॥

तस्मादवश्यं यास्यामि त्वया सह न संशयः ।
अथवा तिष्ठ मातस्त्वं शपथाः सन्तु ते मम ॥ ९० ॥

जननीविप्रयुक्तस्य जीविते किं प्रयोजनम् ।
अनाथस्य हि मे नित्यं को हि नाथो भविष्यति ॥ ९१ ॥

नास्ति मातृसमो बन्धुर्बालानां क्षीरपायिनाम् ।
नास्ति मातृसमो नाथो नास्ति मातृसमा गतिः ॥ ९२ ॥

नास्ति मातृसमः स्नेहो नास्ति मातृसमं सुखम् ।
नास्ति मातृसमो देव इह लोके परत्र च ॥ ९३ ॥

एतं वै परमं धर्मं प्रजापतिविनिर्मितम् ।
ये तिष्ठन्ति सदा पुत्रास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ९४ ॥

नन्दोवाच ॥

ममैव विहितो मृत्युर्न त्वं पुत्रागमिष्यसि ।
न चायमल्पजीवानां मृत्युः स्यादन्यमृत्युना ॥ ९५ ॥

अपश्चिमस्त्वयं पुत्र, मातृसन्देश उत्तमः ।
अत्र तिष्ठस्व मद्वाक्ये ततः शुश्रूषणं पुनः ॥ ९६ ॥

जले वने च विचरन्प्रमादं मा करिष्यसि ।
प्रमादात्सर्वभूतानि विनश्यन्ति न संशयः ॥ ९७ ॥

न च लोभेन कर्तव्यं विषमस्थं तृणं क्वचित् ।
लोभाद्विनाशः सर्वेषामिह लोके परत्र च ॥ ९८ ॥

समुद्रमटवीं दुर्गं विशन्ते लोभमोहिताः ।
लोभादकार्यमत्युग्रं विद्वानपि समाचरेत् ॥ ९९ ॥

लोभात्प्रमादाद्विस्रम्भात्त्रिविधैः क्षीयते जगत् ।
तस्माल्लोभं न कुर्वीत न प्रमादं न विश्वसेत् ॥ १०० ॥

आत्मा हि सततं पुत्र रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
सर्वेभ्यः श्वापदेभ्यश्च म्लेच्छचौरादिसङ्कटे ॥ १०१ ॥

तिरश्चां पापयोनीनामेकत्र वसतामपि ।
विपरीतानि चित्तानि विज्ञायन्ते न पुत्रक ॥ १०२ ॥

नखिनां च नदीनां च शृङ्गिणां शस्त्रधारिणां ।
विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ॥ १०३ ॥

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥ १०४ ॥

न विश्वसेत्स्वदेहेऽपि बालेऽप्याभीलचेतसि ।
वञ्चयन्ति गूढमत्यर्थं सुप्रमत्ते प्रमादतः ॥ १०५ ॥

गन्धः सर्वत्र सततमाघ्रातव्यः प्रयत्नतः ।
गावः पश्यन्ति गन्धेन राजानश्चारचक्षुषा ॥ १०६ ॥

नैकस्तिष्ठेद्वने घोरे धर्ममेव प्रचिन्तयेत् ।
न चोद्वेगस्त्वया कार्यः सर्वस्य मरणं ध्रुवम् ॥ १०७ ॥

यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः ॥ १०८ ॥

पुत्रानित्यं जगत्सर्वं तत्रैकः शोचसे कथम् ।
तावत्त्वं शोकमुत्सृज्य मद्वाक्यमनुपालय ॥ १०९ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

शिरस्याघ्राय तं पुत्रमवलिह्य च मूर्धनि ।
शोकेन महताविष्टा बाष्पव्याकुललोचना ॥ ११० ॥

विनिश्वसन्ती नागीव दीर्घमुष्णं मुहुर्मुहुः ।
पुत्रहीनं जगच्छून्यं प्रपश्यन्तीव साऽभवत् ॥ १११ ॥

महापङ्कनिमग्नेव तिष्ठन्ती चावसीदति ।
विलप्य नन्दिनी पुत्रमुवाचेदं पुनर्वचः ॥ ११२ ॥

नन्द्युवाच ॥

नास्ति पुत्रसमः स्नेहो नास्ति पुत्रसमं सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिर्नास्ति पुत्रसमा गतिः ॥ ११३ ॥

अपुत्रस्य गृहं शून्यमपुत्रस्य जनस्तथा ।
पुत्रेण लभते लोकानपुत्रो नरकं ध्रुवम ॥ ११४ ॥

लोको वदति वाक्यानि चन्दनं किल शीतलम ।
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतलः ॥ ११५ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

इति पुत्रगुणानुक्त्वा निरीक्ष्य च पुनः पुनः ।
स्वमातरं सखीर्गोपीस्त्वरमाणा च पृच्छति ॥ ११६ ॥

नन्दोवाच ॥

यूथस्याग्रे चरन्तीं मामाससाद मृगाधिपः ।
मुक्ताहं तेन शपथैः पुनर्यास्यामि तत्र वै ॥ ११७ ॥

सुतं च मातरं चैव सखीर्द्रष्टुं च गोकुलम ।
आगता सत्यवाक्येन पुनर्यास्यामि तत्र वै ॥ ११८ ॥

मातः क्षमस्व तत्सर्वं दौःशील्याद्यन्मया कृतम ।
सुतस्तवायं दौहित्रः किमन्यद्ब्रवीम्यहम ॥ ११९ ॥

विपुले, चम्पके, दामे, भद्रे, सुरभि, मालिनि ।
वसुधारे, प्रिये, नन्दे, महानन्दे, घटस्रवे ॥ १२० ॥

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि यदुक्तं किंचिदप्रियम ।
तत्क्षमध्वं महाभागा यच्चान्यच्च कृतं मया ॥ १२१ ॥

सर्वाः सर्वगुणोपेताः सर्वलोकस्य मातरः ।
सर्वाः सर्वप्रदा नित्यं क्षमध्वं मम बालकम ॥ १२२ ॥

अनाथं विकलं दीनं रक्षध्वं मम पुत्रकम् ।
मातृशोकाग्निसन्तप्तं भगिन्यः पालयिष्यथ ॥ १२३ ॥

भगिनीनामयं पुत्रो ह्यर्पितः स्वसुतो मया ।
पाल्यो बालश्च सर्वाभिः पोष्यः पाल्यश्च पुत्रवत् ॥ १२४ ॥

तस्मादनाथं मद्दीनं पुत्रवत्पालयिष्यथ ।
क्षमध्वं च महाभागा यास्येऽहं सत्यसंश्रयात् ॥ १२५ ॥

न चिन्ता महती कार्या सखीभिश्च कथंचन ।
प्रथमस्यास्य जातस्य स्थितं मरणमग्रतः ॥ १२६ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

श्रुत्वा तु नन्दावचनं माता सख्यश्च दुःखिताः ।
विषादं परमं जग्मुरिदमूचुः सुविस्मिताः ॥ १२७ ॥

मातृसख्य ऊचुः ॥

अहोऽत्र महदाश्चर्यं यद्व्याघ्रवचनात्तव ।
प्रवक्ष्यसि गता भीमं नन्दिनी सत्यवादिनी ॥ १२८ ॥

शपथैः सत्यवाक्येन वञ्चयित्वा महाभयम् ।
नाशितव्यं प्रयत्नेन आत्मरक्षा यथा तथा ॥ १२९ ॥

नन्दे, न चैव गन्तव्यमधर्मोऽयं कृतस्त्वया ।
यद्बालं स्वसुतं त्यक्त्वा सत्यलोभेन गम्यते ॥ १३० ॥

अत्र गाथा पुरा गीता ऋषिभिर्धर्मवादिभिः ।
प्राणत्यागे समुत्पन्ने शपथैर्नास्ति पातकम् ॥ १३१ ॥

उक्त्वानृतं भवेद्यत्र प्राणिनां प्राणरक्षणम् ।
अनृतं तत्र सत्यं स्यात् सत्यमप्यनृतं भवेत् ॥ १३२ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवां मुक्तौ तथैव च ।
ब्राह्मणानां विपत्तौ च शपथैर्नास्ति पातकम् ॥ १३३ ॥

नन्दोवाच ॥

परेषां प्राणरक्षार्थं वदाम्येवानृतं वचः ।
नात्मार्थमुत्सहे वक्तुं जीवितार्थे कथंचन ॥ १३४ ॥

एकः संक्लिश्यते गर्भे मरणे भरणे तथा ।
भुङ्क्ते चैकः सुखं दुःखमतः सत्यं वदाम्यहम् ॥ १३५ ॥

सत्ये प्रतिष्ठिता लोका धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
उदधिः सत्यवाक्येन मर्यादां न विलङ्घति ॥ १३६ ॥

विष्णवे पृथिवीं दत्त्वा बलिः पातालमास्थितः ।
छद्मनापि बलिर्बद्धः सत्यवाक्येन तिष्ठति ॥ १३७ ॥

प्रवर्धमानः शैलेन्द्रः शतशृङ्गः समुच्छ्रितः ।
सत्येन संस्थितो विन्ध्यः प्रबन्धं नातिवर्तते ॥ १३८ ॥

स्वर्गो मोक्षस्तथा धर्मः सर्वे वाचि प्रतिष्ठिताः ।
यस्तां लोपयते वाचमशेषं तेन लोपितम् ॥ १३९ ॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ १४० ॥

तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्धं निकृन्तति ।
यास्यामि नरकं घोरं विलोप्यात्मानमात्मना ॥ १४१ ॥

अगाधसलिले शुद्धे सत्यतीर्थे क्षमाह्रदे ।
स्नात्वा पापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिम् ॥ १४२ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ १४३ ॥

सत्यं साधु तपः श्रुतं च परमं क्लेशादिभिर्वर्जितं
साधूनां निकषं मतां कुलधनं सर्वाश्रमाणां वरम् ।
स्वाधीनं च सुदुर्लभं च जगतः साधारणं भूषणं
यन्म्लेच्छोऽप्यभिधाय गच्छति दिवं तत्त्यज्यते वा कथम् ॥

सख्य ऊचुः ॥

नन्दे, सा त्वं नमस्कार्या सर्वैरपि सुरासुरैः ।
या त्वं परमसत्येन प्राणांस्त्यजसि दुस्त्यजान् ॥ १४५ ॥

ब्रूमः किं तत्र कल्याणि, या त्वं धर्मधुरंधरा ।
सत्येनानेन नाप्राप्यं त्रैलोक्ये वस्तु किंचन ॥ १४६ ॥

अवियोगं च पश्यामस्त्यागादस्मात्सुतेन हि ।
नार्याः कल्याणचित्ताया नापदः सन्ति कुत्रचित् ॥ १४७ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

दृष्ट्वा गोपीजनं सर्वं परिक्रम्य च गोकुलम् ।
नन्दा संप्रस्थिता देवान्वृक्षांश्चापृच्छ्य सा पुनः ॥ १४८ ॥

क्षितिं वरुणमग्निं च वायुं चापि निशाकरम् ।
दश दिग्देवतावृक्षान्नक्षत्राणि ग्रहैः सह ॥ १४९ ॥

सर्वान्विज्ञापयामास प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥ १५० ॥

नन्दोवाच ॥

ये संश्रिता वने सिद्धाः सर्वाश्च वनदेवताः ।
वने चरन्तं शरणं ते रक्षन्तु सुतं मम ॥ १५१ ॥

चम्पकाशोकपुन्नागाः सरलार्जुनकिंशुकाः ।
शृण्वन्तु पादपाः सर्वे संदेशं मम विक्लवम् ॥ १५२ ॥

बालमेकाकिनं दीनं चरन्तं विषमे वने ।
रक्षध्वं वत्सलं बालं स्नेहात्पुत्रमिवौरसम् ॥ १५३ ॥

मातापितृविहीनं च अनाथं दीनमानसम् ।
विचरन्तमिमां भूमिं क्रन्दमानं सुदुःखितम् ॥ १५४ ॥

तस्येह क्रन्दमानस्य मत्पुत्रस्य महावने ।
महाशोकाभिभूतस्य क्षुत्पिपासातुरस्य च ॥ १५५ ॥

शून्यस्यैकाकिनः सर्वं जगच्छून्यं प्रपश्यतः ।
चरमाणस्य कर्तव्यं सानुक्रोशैस्तु रक्षणम् ॥ १५६ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

एवं संदिश्य बहुलं पुत्रस्नेहवशं गता ।
शोकाग्निनातिसंदीप्ता निराशा पुत्रदर्शने ॥ १५७ ॥

वियुक्ता चक्रवाकीव लतेव पतिता तरोः ।
अन्धेव यष्टिरहिता प्रस्खलन्ती पदे पदे ॥ १५८ ॥

अगच्छत्सा पुनस्तत्र यत्रासौ पिशिताशनः ।
आस्ते विस्फूर्जितमुखस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भयावहः ॥ १५९ ॥

तावत्तदग्रतो वत्स ऊर्ध्वपुच्छोऽतिवेगवान् ।
आगम्य मातुरग्रे स मृगेन्द्रस्याग्रतोऽभवत् ॥ १६० ॥

आगतं तु सुतं दृष्ट्वा मृत्युं तं चाग्रतःस्थितम् ।
व्याघ्रं दृष्ट्वा तु सा धेनुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६१ ॥

नन्दोवाच ॥

भो भो मृगेन्द्राऽऽगताहं सत्यधर्मव्रते स्थिता ।
कुरु तृप्तिं यथाकामं मम मांसेन साम्प्रतम् ॥ १६२ ॥

तृप्यन्तु पञ्चभूतानि पिब त्वं शोणितं मम ।
मृतायां मयि च व्याघ्र भक्षस्वेमं सुपुत्रकम् ॥ १६३ ॥

द्वीप्युवाच ॥

स्वागतं तव कल्याणि धेनुके सत्यवादिनि ।
न हि सत्यवतां किंचिदशुभं भवति क्वचित् ॥ १६४ ॥

त्वयोक्तं धेनुके, पूर्वं सत्यं प्रत्यागमे पुनः ।
तेन मे कौतुकं जातं प्राप्तागच्छेत्कथं पुनः ॥ १६५ ॥

तव सत्यपरीक्षार्थं प्रेषितासि मया पुनः ।
अन्यथा मां समासाद्य जीवन्ती यास्यसे कथम् ॥ १६६ ॥

तव नः कौतुकं जातं सत्यस्यान्वेषणं मम ।
तस्मादनेन सत्येन मुक्तासि च मयाधुना ॥ १६७ ॥

भगिनी भवसे मह्यं भागिनेयः सुतस्तव ।
दत्तोपदेशासि शुभे मम पापिष्ठकर्मणः ॥ १६८ ॥

सत्ये प्रतिष्ठिता लोका धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्येन गौः क्षीरधारां प्रमुञ्चति हविष्प्रियाम् ॥ १६९ ॥

स वै धन्यतमो लोको यस्ते क्षीरेण जीवति ।
भूमेः प्रदेशा धन्यास्ते सतृणा वीरुधः शुभे ॥ १७० ॥

ते धन्यास्ते कृतार्थाश्च तैरेव सुकृतं कृतम् ।
तैराप्तं जन्मनः सारं ये पिबन्ति पयस्तव ॥ १७१ ॥

मृगेन्द्रः प्रत्ययं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
प्रत्यादेशोऽयमस्माकं सत्यं देवैः प्रदर्शितः ॥ १७२ ॥

सत्यमेवं गवां दृष्ट्वा न मे रोचति जीवितम् ।
तत्करिष्ये अहं कर्म येन मुञ्चामि किल्बिषान् ॥ १७३ ॥

मया जीवसहस्राणि भक्षितानि हृतानि च ।
गतिं कां तु गमिष्यामि दृष्ट्वा गोसत्यमीदृशम् ॥ १७४ ॥

अहं पापो दुराचारो नृशंसो जीवघातुकः ।
कांस्तु लोकान् गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदारुणम् ॥ १७५ ॥

गमिष्ये पुण्यतीर्थानि करिष्ये पापमोचनम् ।
पतिष्ये गिरिमारुह्य विशेयाऽपि हुताशनम् ॥ १७६ ॥

धेनोऽद्य यन्मया कार्यं तपः पापविशुद्धये ।
तदादिशस्व संक्षेपान्न कालो विस्तरस्य तु ॥ १७७ ॥

धेनुरुवाच ॥

तपः कृते प्रशंसन्ति त्रेतायां ज्ञानकर्म च ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ १७८ ॥

सर्वेषामेव दानानामिदमेवैकमुत्तमं ।
अभयं सर्वभूतानां नास्ति दानमतः परम् ॥ १७९ ॥

चराचराणां भूतानामभयं यः प्रयच्छति ।
स सर्वभयसंत्यक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १८० ॥

नास्त्यहिंसासमं दानं नास्त्यहिंसासमं तपः ।
यथा हस्तिपदे ह्यन्यत्पदं सर्वं प्रलीयते ॥ १८१ ॥

सर्वे धर्मास्तथा व्याघ्र प्रलीयन्ते ह्यहिंसया ।
योगवृक्षस्य सा छाया तापत्रयविनाशिनी ॥ १८२ ॥

धर्मज्ञानेऽस्य पुष्पाणि स्वर्गमोक्षौ फले तथा ।
दुःखत्रयाभिसन्तप्ताश्छायां योगतरोः श्रिताः ॥ १८३ ॥

न बाध्यन्ते पुनर्दुःखैः प्राप्य निर्वाणमुत्तमम् ।
इत्येतत्परमं श्रेयः कीर्तितं ते समासतः ॥ १८४ ॥
ज्ञातं चैव त्वया सर्वं केवलं मां तु पृच्छसि ।

द्वीप्युवाच ॥

अहं मृगया पुरा शप्तो व्याघ्ररूपेण संस्थितः ॥ १८५ ॥
ततः प्राणिवधात्सर्वमशेषमपि विस्मृतम् ।
त्वत्संपर्कोपदेशेन संजातं स्मरणं मम ॥ १८६ ॥

त्वं चाप्यनेन सत्येन गमिष्यासि परां गतिम् ।
तदहं त्वां पुनः पृच्छे प्रश्नमेकं हृदि स्थितम् ॥ १८७ ॥
साग्रं वर्षशतं जातं चिन्तयानस्य मे शुभे ।
भवतीभाग्ययोगेन कदाचित्स्वर्गशोभने ॥ १८८ ॥

कृतं धर्मस्य संस्थानं सतां मार्गे प्रतिष्ठितम् ।
किं तेऽभिधानं कल्याणि, ब्रूहि मे तत्त्व शोभनम् ॥ १८९ ॥

नन्दोवाच ॥

मम नन्देति संज्ञा तु कृता नन्देन स्वामिना ।
सांप्रतं भक्षयस्वेति तिष्ठेस्त्वं केन हेतुना ॥ १९० ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

नन्देति श्रुत्वा तन्नाम मुक्तः शापात्प्रभञ्जनः ।
पुनर्नृपत्वमापन्नो बलरूपसमन्वितः ॥ १९१ ॥

एतस्मिन्नन्तरे धर्मस्तां नन्दां सत्यवादिनीम् ।
द्रष्टुं समागमत्तत्र प्राब्रवीच्च यशस्विनीम् ॥ १९२ ॥

धर्म उवाच ॥

तव सत्यगिराकृष्टो धर्मोऽहमिह चागतः ।
नन्दे वृणीष्व भद्रं ते वरं वरतमं हि यत् ॥ १९३ ॥

एवमुक्ता तु सा देवी नन्दा तं प्रार्थयद्वरम् ।

नन्दोवाच ॥

तवानुभावात्ससुता गच्छामि पदमुत्तमम् ।
भवत्विदं शुभं तीर्थं मुनीनां धर्मदायकम् ॥ १९४ ॥

मन्नाम्ना च सरिदियं नन्दा नाम सरस्वती ।
वरप्रदानाद्देवेश, तदेतत्प्रार्थितं मया ॥ १९५ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

सा तत्क्षणाद्गता देवी स्थानं सत्यवतां शुभम् ।
प्रभञ्जनोऽपि तद्राज्यं संप्राप्तः प्रागुपार्जितम् ॥ १९६ ॥

नन्दा येन गता स्वर्गं नन्दां प्राप्य सरस्वतीम् ।
तेनाऽऽख्येयं बुधैस्तस्याः कृता नन्दासरस्वती ॥ १९७ ॥

सरस्वती पुनस्तस्माद्वनात्खर्जूरसंज्ञितान ।
दक्षिणेन पुनर्याता पावयन्ती धरातलम ॥ १९८ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे नन्दाप्राचीमाहात्म्ये
अष्टादशाध्यायः ॥

---

# ॥ ब्राह्मणव्याधसंवादः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १ ॥

साङ्गोपनिषदो वेदानधीते द्विजसत्तमः ।
स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २ ॥

उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३ ॥

तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४ ॥

अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्धरणीतले ।
बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्वामचेतनाम् ॥ ५ ॥

कारुण्यादभिसन्तप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ।
अकार्यं कृतवानस्मि रोषरागबलात्कृतः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ।
ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ॥ ७ ॥

प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ।
देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ॥ ८ ॥

शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्, क्षुधा संपीडितो भृशम् ॥ ९ ॥

भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ।
सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ॥ १० ॥

पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्तुस्तथासनम् ।
प्रह्वा पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ॥ ११ ॥

आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैश्च मधुरैस्तथा ।
उच्छिष्टं भाविता भर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर ॥ १२ ॥

दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ।
कर्मणा मनसा वाचा नान्यचित्ताऽभ्यगात्पतिं ॥ १३ ॥

तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ।
साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ॥ १४ ॥

भर्तुश्चापि हिते युक्ता सततं सानुवर्तते ।
देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा ॥ १५ ॥

शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ।
सा ब्राह्मणं ततो दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ॥ १६ ॥

कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ।
व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ॥ १७ ॥

भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ।

ब्राह्मण उवाच ॥

किमिदं भवति, त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वरानने ॥ १८ ॥

उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ।

मार्कण्डेय उवाच ॥

ब्राह्मणं कोपसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ १९ ॥

दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र, सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ।

स्त्री उवाच ॥

क्षन्तुमर्हसि मे विप्र, भर्ता मे दैवतं महत् ॥ २० ॥

स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ।

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ॥ २१ ॥

गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ।

इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किंपुनर्मानवा भुवि ॥ २२ ॥

अवलिप्ते, न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ।

ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २३ ॥

स्त्री उवाच ॥

नाहं बलाका विप्रर्षे, त्यज क्रोधं तपोधन ।

अनया क्रुद्धया दृष्ट्या क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ॥ २४ ॥

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २५ ॥

जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २६ ॥

तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
एषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २७ ॥

ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिः सुदुरात्मवान् ।
अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २८ ॥

बहु प्रभावाः श्रुयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्, प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २९ ॥

अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्, क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।
पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ ३० ॥

दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ ३१ ॥

शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण, यादृशम् ।
बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मया ॥ ३२ ॥

क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३ ॥

यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
सर्वधर्मेषु चरतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४ ॥

यो वदेदिह सत्यानि गुरून्संतोषयेत च ।
हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५ ॥

धर्मं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।
इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥ ३६ ॥

सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ।
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ३७ ॥

श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ।
बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ ३८ ॥

भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
न तु तत्त्वेन भगवन्, धर्मं वेत्सीति मे मतिः ॥ ३९ ॥

यदि विप्र, न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।
धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥ ४० ॥

मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ४१ ॥

तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ।
अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४२ ॥

स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्ममभिविद्रते ।

ब्राह्मण उवाच ॥

प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ॥ ४३ ॥

उपालम्भस्त्वया युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४४ ॥

धन्या त्वमसि कल्याणि, यस्याः स्याद्वृत्तमीदृशम् ॥ ४५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ॥ ४६ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स स्वमात्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १ ॥

चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।
श्रद्दधानेन वै भाव्यं गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २ ॥

कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं द्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३ ॥

इति संचिन्त्य मनसा श्रद्दधानः स्त्रिया वचः ।
बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४ ॥

संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ।
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५ ॥

ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ।
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ॥ ६ ॥

हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ।
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ७ ॥

धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ।
अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥ ८ ॥

मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वाच्च क्रेतॄणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ ९ ॥

स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्तदर्शने ॥ १० ॥

व्याध उवाच ॥

अभिवादये त्वां भगवन्, स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधो हि भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ ११ ॥

एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशविस्मितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यमन्यत स द्विजः ॥ १३ ॥

अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीदिदम् ।
गृहं गच्छाव भगवन्, यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १४ ॥

बाढमित्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥ १५ ॥

प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १६ ॥

ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ॥ १७ ॥

अनुतप्ये भृशं तात, तव घोरेण कर्मणा ।

व्याध उवाच ॥

कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं परम ॥ १८ ॥

वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ।
विधात्रा विहितं पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ॥ १९ ॥

प्रयत्नाञ्च गुरू वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ।
सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ॥ २० ॥

देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ।
न कुत्सयाम्यहं किंचिन्न गर्हे बलवत्तरम ॥ २१ ॥

कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ।
कृषिगोरक्षवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ॥ २२ ॥

दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोको भवत्युत ।
कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ॥ २३ ॥

ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ।
राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ २४ ॥

विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ।
भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ॥ २५ ॥

वारयन्ति विकर्मस्थं नृपा मृगमिवेषुभिः।
जनकस्येह विप्रर्षे, विकर्मस्थो न विद्यते॥ २६॥

स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम।
राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमृच्छन्ति भूयसीम्॥ २७॥

सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत।
परेण हि हतान्ब्रह्मन्, वराहमहिषानहम्॥ २८॥

न स्वयं हन्मि विप्रर्षे, विक्रीणामि सदा त्वहम्।
न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम्॥ २९॥

सदोपवासी च तथा नक्तभोजी सदा द्विज।
अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान्॥ ३०॥

प्राणिहिंसारतिश्चापि भवते धार्मिकः पुनः।
अभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान्॥ ३१॥

अधर्मो वर्धते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः।
भेरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च॥ ३२॥

क्लीबाश्चान्धाश्च बधिरा जायन्तेऽत्युच्चलोचनाः।
पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा॥ ३३॥

स एष राजा जनकः प्रजा धर्मेण पश्यति।
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा॥ ३४॥

ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम्॥ ३५॥

शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथार्ह प्रतिपूजा च कार्या भूतेषु वै सदा ॥ ३६ ॥

त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ।
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ॥ ३७ ॥

न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ।
प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ॥ ३८ ॥

न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ।
कर्म चेत्किंचिदन्यत्स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ ३९ ॥

यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ।
न पापे प्रतिपापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ॥ ४० ॥

आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ।
कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ॥ ४१ ॥

न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
अश्रद्दधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४२ ॥

महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं भवेत् ॥ ४३ ॥

दर्शयत्यन्तरात्मा तं दिवा रूपमिवांशुमान् ।
न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ॥ ४४ ॥

अपि चेह मृजाहीनः कृतविद्यः प्रकाशते ।
अब्रुवन्कस्य चिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ॥ ४५ ॥

न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ।
विकर्मणा तप्यमानः पापाद्धि परिमुच्यते ॥ ४६ ॥

न तत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ।
कर्मणा येन तेनेह पापाद्द्विजवरोत्तम ॥ ४७ ॥

एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्, धर्मेषु प्रतिदृश्यते ।

पापान्यबुद्धेह पुराकृतानि
प्राग्धर्मशीलोऽपि विहन्ति पश्चात् ।
धर्मो राजन्, नुदते पूरुषाणां
यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ४८ ॥

पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति मानुषः ।
तं तु देवा प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ४९ ॥

चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः ।
वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ॥ ५० ॥

अपश्यन्नात्मनो दोषान् स पापः प्रेत्य नश्यति ।
पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ॥ ५१ ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रेणेव चन्द्रमाः ।
यथादित्यः समुद्यन्वै तमः पूर्वं व्यपोहति ॥ ५२ ॥

एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
पापानां विद्ध्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ॥ ५३ ॥

लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
अधर्म्या धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ५४ ॥

येषां पञ्च पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।
सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ५६ ॥

एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतां वर ।
त्वत्तो महामते व्याध, तद्ब्रवीहि यथातथम् ॥ ५७ ॥

व्याध उवाच ॥

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु सर्वदा ॥ ५८ ॥

कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
धर्ममित्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः ॥ ५९ ॥

न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ६० ॥

गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन्, शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥

शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
यामयं लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६२ ॥

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६३ ॥

ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ६४ ॥

ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
धर्मपन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६५ ॥

नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः ।
उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६६ ॥

नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
त्यज तान् ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ६७ ॥

कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ६८ ॥

क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्ल इवाम्बरे ॥ ६९ ॥

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ७० ॥

सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ।
सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ॥ ७१ ॥

आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।
यो यथा प्रकृतिर्जन्तुः स स्वां प्रकृतिमश्नुते ॥ ७२ ॥

पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाप्नोत्यनात्मवान् ।
आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ॥ ७३ ॥

अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ।
स्वैः कर्मभिः संस्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ ७४ ॥

तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ ७५ ॥

आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः सन्तः स्वर्गनिवासिनः ॥ ७६ ॥

वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ७७ ॥

धारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।
क्षमा सत्यार्जवं शौचं सतामाचारदर्शनम् ॥ ७८ ॥

सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ।
परुषं च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ ७९ ॥

शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः ॥ ८० ॥

न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः सन्निविष्टाश्च सत्पथे ॥ ८१ ॥

दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ।
सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ॥ ८२ ॥

सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ।
दाननित्याः सुखाँल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ ८३ ॥

पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ८४ ॥

लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।
एवं सन्तो वर्तमानास्त्वेधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ८५ ॥

अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥८६ ॥

धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसाक्षिणः ॥ ८७ ॥

त्रीण्येव तु सतामाहुः सन्तः पदमनुत्तमम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ८८ ॥

सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
गच्छन्तीह सुसन्तुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ॥ ८९ ॥

शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ।
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ॥ ९० ॥

कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ।
कर्म च श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ॥ ९१ ॥

शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ।
प्रज्ञाप्रसादमारुह्य मुच्यन्ते महतो भयात् ॥ ९२ ॥

प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।
अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ९३ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
शिष्टाचारगुणं ब्रह्मन्, पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १ ॥

विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्, दुस्तरं हि पुराकृतम् ।
पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ॥ २ ॥

दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्, विघाते यत्नवानहम् ।
विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ॥ ३ ॥

निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ।
येषां हतानां मांसानि विक्रीणामीह वै द्विज ॥ ४ ॥

तेषामपि भवेद्धर्म उपयोगेन भक्षणे ।
देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां चाभिपूजनम् ॥ ५ ॥

ओषध्यो वीरुधश्चैव पशवो मृगपक्षिणः ।
अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६ ॥

आत्ममांसप्रदानेन शिविरौशीनरो नृपः ।
स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ७ ॥

राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ८ ॥

अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तदा ।
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥ ९ ॥

अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।
चातुर्मास्ये च पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ १० ॥

अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन् , वध्यन्ते सततं द्विजैः ॥ ११ ॥

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ।
यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन् , मांसकामाभवन्पुरा ॥ १२ ॥

भक्ष्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद्द्विजसत्तम ।
अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३ ॥

देवतानां पितॄणां च भुङ्क्ते दत्वापि यः सदा ।
यथाविधि यथाश्रद्धं न प्रदुष्यति भक्षणात् ॥ १४ ॥

अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १५ ॥

सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
सौदासेन तदा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ॥ १६ ॥

शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति मे ।
स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ॥ १७ ॥

पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ।
स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्, अधर्म इह दृश्यते ॥ १८ ॥

स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति निश्चयः ।
पूर्वं तु विहितं कर्म देहिनं न विमुञ्चति ॥ १९ ॥

धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ।
द्रष्टव्या तु भवेत्प्रज्ञा क्रूरे कर्मणि वर्तता ॥ २० ॥

कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये पराभवात् ।
कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ २१ ॥

दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ॥ २२ ॥

अभिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ।
कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥ २३ ॥

कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान्बहून् ।
जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २४ ॥

धान्यबीजानि यान्याहुस्तृणादीनि द्विजोत्तम ।
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २५ ॥

अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
वृक्षांस्तथौषधीश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २६ ॥

जीवा हि बहवो ब्रह्मन्, वृक्षेषु च फलेषु च ।
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २७ ॥

सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्, प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
मत्स्यान्ग्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २८ ॥

सत्वैः सत्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
प्राणिनोऽन्योन्यभक्ष्याश्च तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २९ ॥

चंक्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ।
पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३० ॥

उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
अज्ञानादथ वा ज्ञानात्तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३१ ॥

जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३२ ॥

अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
कं न हिंसन्ति जीवान्वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ॥ ३४ ॥

बहु संचिन्त्य इति वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ।
अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ॥ ३४ ॥

तेषामपि हि सा ब्रह्मन्, यत्नादल्पतरा भवेत् ।
आलक्षिता हि पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ॥ ३५ ॥

महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ।
सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ॥ ३६ ॥

सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ।
समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ॥ ३७ ॥

गुरूंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ।
बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३८ ॥

वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३९ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥ १ ॥

व्याध उवाच ॥

श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २ ॥

यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा यद्द्विजोत्तम ।
अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ३ ॥

विषमां तु दशां प्राप्तो देवान्गर्हति वै भृशम ।
आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ४ ॥

मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।
द्विजो बध्नाति नो कर्म पुरुषः पापनिश्चयः ॥ ५ ॥

सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम ॥ ६ ॥

यो यमिच्छेद्यथाकामं स तं कामं समाप्नुयात् ।
यदि स्यान्न पराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम ॥ ७ ॥

संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ ८ ॥

भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखी जीवते सदा ॥ ९ ॥

अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठते ।
कश्चित्कर्माणि कुर्वन्हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥ १० ॥

देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृध्नुभिः ।
दशमासधृता गर्भा जायन्ते कुलपांसनाः ॥ ११ ॥

अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १२ ॥

न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।
कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ॥ १३ ॥

व्याधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ।
ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १४ ॥

येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीरोगपीडिताः ।
न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥ १५ ॥

अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः ।
दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १६ ॥

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसा सकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ १७ ॥

न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकालिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् ॥ १८ ॥

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ १९ ॥

बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।
महत्तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसिद्धिषु ॥ २० ॥

न केचिदीशते ब्रह्मन्, स्वयंग्राहस्य सत्तम ।
कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २१ ॥

तथा श्रुतिरियं ब्रह्मन्, जीवः किल सनातनः ।
शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २२ ॥

वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कथं धर्मविदां श्रेष्ठ, जीवो भवति शाश्वतः ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्वेन वदतां वर ॥ २४ ॥

व्याध उवाच ॥

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्म्रियतीति मूढाः ।
जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धता त्वस्य शरीरभेदः ॥ २५ ॥

अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चिन ।
यत्तेन किंचिद्धि कृतं हि कर्म
तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २६ ॥

सुपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्याः
नराधमाः पापकृतो भवन्ति ।
नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वैः
कृतैः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्यास्त्वपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २८ ॥

व्याध उवाच ॥

गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।
समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ २९ ॥

यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३० ॥

शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषी ॥ ३१ ॥

जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुताः ।
संसारे पच्यमानाश्च दोषैरात्मकृतैर्नराः ॥ ३२ ॥

तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३३ ॥

जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते ॥ ३४ ॥

ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वाऽपथ्यमिवातुरः ॥ ३५ ॥

अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञकः ।
ततो निवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ॥ ३६ ॥

परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ।
स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ॥ ३७ ॥

तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ।
कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः ॥ ३८ ॥

प्राप्नोति सुकृताँल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ।
पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ॥ ३९ ॥

तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयीत च पातकम् ।
अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणानि च सेवते ॥ ४० ॥

सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ।
संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ॥ ४१ ॥

प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ।
सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ॥ ४२ ॥

असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ।
सन्ति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ॥ ४३ ॥

स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणास्ते ह्यसंकराः ।
प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ ४४ ॥

तस्माद्धर्मादवाप्तेन धनेन द्विजसत्तम ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ४५ ॥

धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
समित्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४६ ॥

शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४७ ॥

धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तुष्यति महाद्विज ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमापेदे ज्ञानचक्षुषा ॥ ४८ ॥

प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ४९ ॥

सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ५० ॥

एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धार्मिकाश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५१ ॥

तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५४ ॥

कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं ब्रवीहि मे ॥ ५५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥

व्याध उवाच ॥

विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २ ॥

ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३ ॥

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४ ॥

ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥ ५ ॥

सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।
उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीत्यश्रुतिचोदितम् ॥ ६ ॥

अधर्मस्त्रिविधस्तस्य सर्वतो रागदोषजः ।
पापं चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च ॥ ७ ॥

तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।
एकशीलैश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ ८ ॥

स तेन दुःखमाप्नोति परत्र च विपद्यते ।
पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥ ९ ॥

यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।
तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्रवीषि सूनृतं धर्म्यं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ ११ ॥

व्याध उवाच ॥

ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १२ ॥

यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १३ ॥

इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यं चापि शाश्वतम् ।
महाभूतात्मकं ब्रह्मन् नातः परतरं भवेत् ॥ १४ ॥

एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा संप्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ १५ ॥

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ १६ ॥

लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥ १७ ॥

पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥

प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते ॥ १९ ॥

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं लोकानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ २० ॥

नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेद्धर्मं रक्षेच्च मत्सरात् ।
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ २१ ॥

आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं व्रतम् ॥ २२ ॥

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।
यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ २३ ॥

यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनाः सदा ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ २४ ॥

यतो न गुरुरप्येनं श्रावयेदुपपादयेत् ।
तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंज्ञितम् ॥ २५ ॥

न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ २६ ॥

आकिंचन्यं सुसन्तोषो निराशीस्त्वमचापलम् ।
एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ २७ ॥

परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुध्या यतव्रतः ।
अशोकं स्थानमाश्रित्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ २८ ॥

तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ २९ ॥

गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
एतत्तद्ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ३० ॥

परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।
ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गं स च गच्छति ॥ ३१ ॥

यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३२ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

## षष्ठोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढप्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १ ॥

न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २ ॥

व्याध उवाच ॥

प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं च पश्य द्विजोत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३ ॥

उत्तिष्ठ भगवन्, क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ, मातरं पितरं च मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ५ ॥

देवतागृहसङ्काशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंबाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६ ॥

तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।
कृताहारौ तु संतुष्टावुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७ ॥

वृद्धावूचतुः ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ ८ ॥

गतिमिष्टां तपो ज्ञानं मेधां च परमां गतः ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र, नित्यं काले सुपूजितौ ॥ ९ ॥

न तेऽन्यद्दैवतं किंचिद्दैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ १० ॥

पितुः पितामहा ये वै तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र, दमेनावां च पूजया ॥ ११ ॥

मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या हि तथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ १२ ॥

जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १३ ॥

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १४ ॥

प्रतिपूज्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
सुपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
अनामयं च वां कच्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥ १५ ॥

वृद्धावूचतुः ॥

कुशलं नौ गृहे विप्र, भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधो निरीक्ष्याथ ततस्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

व्याध उवाच ॥

पिता माता च भगवन्, एतौ मद्दैवतं परम् ।
यद्दैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहं ॥ १८ ॥

त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १९ ॥

उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वन्ति तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २० ॥

एतौ मे परमं ब्रह्मन् पिता माता च दैवतम् ।
एतौ पुष्पैः फलैरन्नैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २१ ॥

एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः ।
सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २२ ॥

स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहारं च प्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २३ ॥

अनुकूलं तथा वच्मि विप्रियं परिवर्जये ।
अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम ॥ २४ ॥

धर्ममेवं गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र, शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २५ ॥

पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्, पुरुषस्य बुभूषतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २६ ॥

एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
भवेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ।
गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य एष धर्मः सनातनः ॥ २७ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

## सप्तमोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

गुरू निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ ।
पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥

प्रवृद्धचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।
यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छ त्वं मिथिलामिति ॥ २ ॥

पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलायां वसेद्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।
संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानासि मे मतः ॥ ४ ॥

व्याध उवाच ॥

यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ, तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेव तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५ ॥

त्वदनुग्रहबुध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।
वाक्यं च शृणु मे तात, यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६ ॥

त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।
अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ॥ ७ ॥

वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ।
तव शोकेन वृद्धौ तावन्धीभूतौ तपस्विनौ ॥ ८ ॥

तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यगादयम् ।
तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ॥ ९ ॥

सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ।
श्रद्दधस्व मम ब्रह्मन् , नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षे, श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते धर्माचारगुणान्वित ॥ ११ ॥

व्याध उवाच ॥

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२ ॥

मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ।
अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ॥ १३ ॥

अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ।

ब्राह्मण उवाच ॥

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ॥ १४ ॥

ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ।
एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विद्यते न वा ॥ १५ ॥

प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषर्षभ ।
पतमानो हि नरके भवतास्मि समुद्धृतः ॥ १६ ॥

भवितव्यमथैवं च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ।
राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ॥ १७ ॥

सद्भिः पुरुषशार्दूल, तथाहं भवता द्विजः ।
मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ॥ १८ ॥

नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ।
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोनौ हि वर्तसे ॥ १९ ॥

न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।
येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ २० ॥

एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।
कामया ब्रूहि मे सर्वं सत्येन प्रयतात्मना ॥ २१ ॥

व्याध उवाच ॥

अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा हि द्विजोत्तम ।
शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २२ ॥

अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ॥ २३ ॥

आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन् , अवस्थामाप्तवानिमाम् ।
कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ॥ २४ ॥

संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ।
एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ॥ २५ ॥

सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।
ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २६ ॥

अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २७ ॥

भूमौ निपतितो ब्रह्मन् , उवाच प्रतिनादयन् ।
नापराध्याम्यहं किंचित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २८ ॥

मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा प्रभो ।
अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ॥ २९ ॥

अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
तमुग्रतपसं विप्रं वेष्टमानं महीतले ॥ ३० ॥

अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाब्रुवम् ।
क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ॥ ३१ ॥

ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्च्छितः ।
व्याधस्त्वं भविता क्रूर, शूद्रयोनाविति द्विज ॥ ३२ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

## अष्टमोऽध्यायः ॥

व्याध उवाच ॥

एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रासादयमृषिं गिरा त्राहीति मां तदा ॥ १ ॥

अजानता मया कार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २ ॥

ऋषिरुवाच ॥

नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यात्त्वहं किंचित्कर्त्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३ ॥

शूद्रयोनौ वर्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४ ॥

तयोः शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ५ ॥

शापक्षये तु निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ।
एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ॥ ६ ॥

प्रसादश्च कृतस्तेन मयैव वदतां वर ।
शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ॥ ७ ॥

आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यो मया स्वर्गो द्विजोत्तम ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
आप्नुवन्ति महाबुद्धे, नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

दुष्करं हि कृतं कर्म जानता जातिमात्मनः ।
लोकवृत्तान्ततत्वज्ञ, नित्यं धर्मपरायण ॥ १० ॥

कर्मदोषश्च वै विद्वन्, आत्मजातिकृतेन वै ।
कंचित्कालमुष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ॥ ११ ॥

सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्त्तमानो विकर्मसु ॥ १२ ॥

दाम्भिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सदृशो भवेत् ।
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ॥ १३ ॥

तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः ।
कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणां ॥ १४ ॥

क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ।
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
लोकवृत्तानुवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १५ ॥

व्याध उवाच ॥

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १६ ॥

अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ १७ ॥

गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तदैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १८ ॥

अनिष्टं चान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमान् ॥ १९ ॥

शोचतो न भवेत्किंचित्केवलं परितप्यते ।
परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाप्युभयं नराः ॥ २० ॥

त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ।
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २१ ॥

असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २२ ॥

न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २३ ॥

यं विषादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २४ ॥

अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किंचित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २५ ॥

अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैवं मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २६ ॥

भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २७ ॥

न शोचामि च वै विद्वन् , कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन् , नावसीदामि सत्तम ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिर्हि विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥ २९ ॥

आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वां परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ॥ ३० ॥

व्याध उवाच ॥

बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ ३१ ॥

स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंहितः ॥ ३२ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि यं तात, धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ३३ ॥

पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा धर्मव्याधेन कीर्तिता ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन, धर्माख्यानमनुत्तमम ।
सर्वधर्मविदां श्रेष्ठ, कथितं मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥

सुखश्राव्यतया विद्वन, मुहूर्त इव मे मतः ।
न हि तृप्तोऽस्मि भगवन, शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि
ब्राह्मणव्याधसंवादे

२०६—२१६ अध्यायाः ।

## ॥ शीलवर्णनम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

इमे जना नरश्रेष्ठ, प्रशंसन्ति सदा भुवि ।
धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ १ ॥

यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥ २ ॥

कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किं लक्षणं च तत्प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ॥

पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद ।
आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागताम् ॥ ४ ॥

इन्द्रप्रस्थे महाराज, तव सभ्रातृकस्य ह ।
सभायां चाह वचनं तत्सर्वं शृणु भारत ॥ ५ ॥

भवतस्तां सभां दृष्ट्वा समृद्धिं चाप्यनुत्तमाम् ।
दुर्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥ ६ ॥

श्रुत्वा हि धृतराष्ट्रश्च दुर्योधनवचस्तदा ।
अब्रवीत्कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

किमर्थं तप्यसे पुत्र, श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
श्रुत्वाहमनुनेष्यामि यदि सम्यग्भविष्यति ॥ ८ ॥

त्वया च महदैश्वर्यं प्राप्तं परपुरञ्जय ।
किंकरा भ्रातरः सर्वे मित्रसंबन्धिनः सदा ॥ ९ ॥

आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितोदनम् ।
आजानेया वहन्त्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ॥ १० ॥

दुर्योधन उवाच ॥

दश तानि सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा च तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्विताम् ।
अश्वांस्तित्तिरिकल्माषान्वस्त्राणि विविधानि च ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा तां पाण्डवेयानामृद्धिं वैश्रवणीं शुभाम् ।
अमित्राणां सुमहतीमनुशोचामि भारत ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यदिच्छसि श्रियं तात यादृशी सा युधिष्ठिरे ।
विशिष्टां वा नरव्याघ्र, शीलवान्भव पुत्रक ॥ १४ ॥

शीलेन हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः ।
न हि किंचिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेन् ॥ १५ ॥

एकरात्रेण मान्धाता त्र्यहेण जनमेजयः ।
सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपेदिरे ॥ १६ ॥

एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दयान्विताः ।
अतस्तेषां गुणक्रीता वसुधा स्वयमागता ॥ १७ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
येन शीलेन तैः प्राप्ता क्षिप्रमेव वसुन्धरा ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रित्य भारत ॥ १९ ॥

प्रह्लादेन हृतं राज्यं महेन्द्रस्य महात्मनः ।
शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्यं च वशे कृतम् ॥ २० ॥

ततो बृहस्पतिं शक्रः प्राञ्जलिः समुपस्थितः ।
तमुवाच महाप्राज्ञ, श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २१ ॥

ततो बृहस्पतिस्तस्मै ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ।
कथयामास भगवान्देवेन्द्राय कुरूद्वह ॥ २२ ॥

एतावच्छ्रेय इत्येव बृहस्पतिरभाषत ।
इन्द्रस्तु भूयः पप्रच्छ को विशेषो भवेदिति ॥ २३ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

विशेषोऽस्ति महांस्तात, भार्गवस्य महात्मनः ।
अत्रागमय भद्रं ते भूय एव सुरर्षभ ॥ २४ ॥

आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात्सुमहातपाः ।
ज्ञानमागमयत्प्रीत्या पुनः स परमद्युतिः ॥ २५ ॥

तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना ।
श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूप, शुक्रमाह शतक्रतुः ॥ २६ ॥

भार्गवस्त्वाह सर्वज्ञः प्रह्लादस्य महात्मनः ।
ज्ञानमस्ति विशेषेणेत्युक्तो हृष्टश्च सोऽभवत् ॥ २७ ॥

स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं पाकशासनः ।
गत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २८ ॥

प्रह्लादस्त्वब्रवीद्विप्रं क्षणो नास्ति द्विजर्षभ ।
त्रैलोक्यराज्यसक्तस्य ततो नोपदिशामि ते ॥ २९ ॥

ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्राजन्, यस्मिन्काले क्षणो भवेत् ।
तदोपदेष्टुमिच्छामि यदाचर्यमनुत्तमम् ॥ ३० ॥

ततः प्रीतोऽभवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिनः ।
तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमाम् ।
चकार सर्वभावेन यदस्य मनसेप्सितम् ॥ ३२ ॥

पृष्टश्च तेन बहुशः प्राप्तं कथमनुत्तमम् ।
त्रैलोक्यराज्यं धर्मज्ञ, कारणं तद्ब्रवीहि मे ।
प्रह्लादोऽपि महाराज, ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

नासूयामि द्विजान्विप्र राजास्मीति कदाचन ।
काव्यानि वदतां तेषां संयच्छामि वदामि च ॥ ३४ ॥

ते विस्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
ते मां काव्यपथे युक्तं शुश्रूषुमनसूयकम ॥ ३५ ॥

धर्मात्मानं जितक्रोधं नियतं संयतेन्द्रियम् ।
समासिचन्ति शास्तारं क्षौद्रं मध्विव माक्षिकाः ॥ ३६ ॥

सोऽहं वागग्रविशानां रसानामवलेहिता ।
स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ३७ ॥

एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम ।
यद्ब्राह्मणमुखे काव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्तते ॥ ३८ ॥

स तावच्छ्रेय इत्याह प्रह्लादो ब्रह्मवादिनम् ।
शुश्रूषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत ॥ ३९ ॥

यथावद्गुरुवृत्त्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रदातास्मि न संशयः ॥ ४० ॥

कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच च स वै द्विजः ।
प्रह्लादस्त्वब्रवीत्प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

यदि राजन , प्रसन्नस्त्वं मम चेदिच्छसि प्रियम ।
भवतः शीलमिच्छामि प्राप्तुमेष वरो मम ॥ ४२ ॥

ततः प्रीतस्तु दैत्येन्द्रो भयमस्याभवन्महत् ।
वरे प्रदिष्टे विप्रेण नाल्पतेजायमित्युत ॥ ४३ ॥

एवमस्त्विति स प्राह प्रह्लादो विस्मितस्तदा ।
उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभवत् ॥ ४४ ॥

दत्ते वरे गते विप्रे चिन्तासीन्महती तदा ।
प्रह्लादस्य महाराज, निश्चयं न च जग्मिवान् ॥ ४५ ॥

तस्य चिन्तयतस्तावच्छायाभूतं महाद्युति ।
तेजो विग्रहवत्तात, शरीरमजहात्तदा ॥ ४६ ॥

तमपृच्छन्महाकायं प्रह्लादः को भवानिति ।
प्रत्याह तं तु शीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥ ४७ ॥

तस्मिन्द्विजोत्तमे राजन्, वत्स्याम्यहमनिन्दिते ।
योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ॥ ४८ ॥

इत्युक्त्वान्तर्हितं तद्वै शक्रं चान्वाविशत्प्रभो ।
तस्मिंस्तेजसि याते तु तादृग्रूपस्ततोऽपरः ॥ ४९ ॥

शरीरान्निःसृतस्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् ।
धर्मं प्रह्लाद मां विद्धि यत्रासौ द्विजसत्तमः ॥ ५० ॥

तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र, यतः शीलं ततो ह्यहम् ।
ततोऽपरो महाराज, प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ५१ ॥

शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ।
को भवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्युतिः ॥ ५२ ॥

सत्यं विद्ध्यसुरेन्द्राग्र्य प्रयास्ये धर्ममन्वहम् ।
तस्मिन्ननुगते सत्ये महान्वै पुरुषोऽपरः ॥ ५३ ॥

निश्चक्राम ततस्तस्माद्गृष्टश्चाह महाबलः ।
वृत्तं प्रह्राद, मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहम् ॥ ५४ ॥

तस्मिन्गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्ययौ ।
पृष्टश्चाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहं ततः ॥ ५५ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप ।
ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ ॥ ५६ ॥

तामपृच्छत्स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येवमब्रवीत् ।
उषितास्मि स्वयं वीर त्वयि सत्यपराक्रम ॥ ५७ ॥

त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं ह्यनुगता ह्यहम् ।
ततो भयं प्रादुरासीत् प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ५८ ॥

अपृच्छत्स ततो भूयः क्व यासि कमलालये ।
त्वं हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ।
कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५९ ॥

श्रीरुवाच ।

स शक्रो ब्रह्मचारी यस्त्वत्तश्चैवोपशिक्षितः ।
त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥ ६० ॥

शीलेन हि त्रयो लोकास्त्वया धर्मज्ञ निर्जिताः ।
तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ॥ ६१ ॥

धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव तथाप्यहम् ।
शीलमूला महाप्राज्ञ, सदा नास्त्यत्र संशयः ॥ ६२ ॥

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा गता श्रीस्तु ते च सर्वे युधिष्ठिर ।
दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीद्वचः ॥ ६३ ॥

शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरवनन्दन ।
प्राप्यते च यथा शीलं तथोपायं वदस्व मे ॥ ६४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्रादेन महात्मना ।
संक्षेपेण तु शीलस्य शृणु प्राप्तिं नरेश्वर ॥ ६५ ॥

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ ६६ ॥

यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।
अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथंचन ॥ ६७ ॥

तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघ्येत संसदि ।
शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुसत्तम ॥ ६८ ॥

यद्यप्यशीला नृपते, प्राप्नुवन्ति श्रियं क्वचित् ।
न भुञ्जते चिरं तात, समूलाश्च न सन्ति ते ॥ ६९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

एतद्विदित्वा तत्वेन शीलवान्भव पुत्रक ।
यदिच्छसि श्रियं तात, सुविशिष्टां युधिष्ठिरात् ॥ ७० ॥

भीष्म उवाच ।

एतत्कथितवान्पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
एतत्कुरुष्व कौन्तेय ततः प्राप्स्यसि तत्फलम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शीलवर्णनं नाम
चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

# ॥ अजगरोपाख्यानम् ॥

जनमेजय उवाच ॥

कथं नागायुतप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ।
भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १ ॥

पौलस्त्यं धनदं युद्धे य आह्वयति दर्पितः ।
नलिन्यां कदनं कृत्वा निहन्ता यक्षरक्षसां ॥ २ ॥

तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिमर्दनम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

बह्वाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम ।
प्राप्तानामाश्रमाद्राजन् राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४ ॥

यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ।
ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम ॥ ५ ॥

स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।
देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान ॥ ६ ॥

चकोरैश्चकवाकैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र निनादितान ॥ ७ ॥

नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।
उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८ ॥

स संपश्यन्गिरिनदीर्वैदूर्यमणिसन्निभैः ।
सलिलैर्हिमसङ्काशैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९ ॥

वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।
हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालेयकान्यपि ॥ १० ॥

मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
विध्यन्मृगाञ्शरैः शुद्धैश्चचार स महाबलः ॥ ११ ॥

मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाभुजः ।
विनिघ्नंस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२ ॥

स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः ।
सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः ॥ १३ ॥

वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च ।
पृथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयंस्तु वनानि च ॥ १४ ॥

पर्वताग्राणि वै मृद्नन्नादयानश्च विज्वरः ।
प्रक्षिपन्पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीम ॥ १५ ॥

वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ।
आस्फोटयन्क्ष्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन ॥ १६ ॥

चिरसंबद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ।
गजेन्द्राश्च महासत्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ॥ १७ ॥

भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयान् ।
कचित्प्रधावंस्तिष्ठंश्च कचिच्चोपविशंस्तथा ॥ १८ ॥

मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः ।
स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ॥ १९ ॥

पद्भ्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ।
स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नदति चाद्भुतान् ॥ २० ॥

त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्वपराक्रमः ।
ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ॥ २१ ॥

अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृतः शनैः ।
ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ॥ २२ ॥

स ददर्श महाकायं भुजङ्गं लोमहर्षणम् ।
गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ २३ ॥

पर्वताभोगवर्ष्माणमतिकायं महाबलम् ।
चित्राङ्गमङ्गजैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ २४ ॥

गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहानं सृक्किणी मुहुः ॥ २५ ॥

त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ २६ ॥

स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः कुपितो भृशम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ २७ ॥

तेन संस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २८ ॥

दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्बलम् ।
तद्बलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ २९ ॥

स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरञ्शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ३० ॥

नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्वं वरदानविमोहितः ॥ ३१ ॥

स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ।
न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितुम् ॥ ३२ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १ ॥

उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ, किं मया च करिष्यसि ॥ २ ॥

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३ ॥

सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च शतशो निहताश्च मया युधि ॥ ४ ॥

राक्षसाश्च पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५ ॥

किंनु विद्याबलं किंनु वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ६ ॥

असत्यो विक्रमो नृणामिति मे धीयते मतिः ।
यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्येवंवादिनं धीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
भोगेन महतागृह्य समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८ ॥

निगृह्यैनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

दिष्टस्त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥ १० ॥

यथा त्विदं मया प्राप्तं सर्परूपमरिन्दम ।
तथावश्यं मया ख्याप्यं तवाद्य शृणु सत्तम ॥ ११ ॥

इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्महर्षिणाम् ।
शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्वं तत्कथयामि ते ॥ १२ ॥

नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वंशधरः सुतः ॥ १३ ॥

सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमत्य च ।
इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४ ॥

त्वां चेदवध्यं दायादमतीव प्रियदर्शनम् ।
अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम ॥ १५ ॥

न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचित्प्रग्रहं गतः ।
गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६ ॥

नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
गृहीतः कौरवश्रेष्ठ, वरदानमिदं मम ॥ १७ ॥

पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्धुतम ।
कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८ ॥

स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मोक्षस्ते भविता राजन, कस्माच्चित्कालपर्ययान् ॥ १९ ॥

ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २० ॥

यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विभागवित् ।
स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः ॥ २१ ॥

गृहीतस्य त्वया राजन, प्राणिनोऽपि बलीयसः ।
सत्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२ ॥

इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
मयि संजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३ ॥

सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४ ॥

तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजङ्गमम् ।
न च कुप्ये महासर्प, न चात्मानं विगर्हये ॥ २५ ॥

यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।
आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६ ॥

दैवं पुरुषकारेण को वञ्चयितुमर्हति ।
दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७ ॥

पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८ ॥

किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ।
यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातॄन्राज्यपरिच्युतान् ॥ २९ ॥

हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससङ्कुलः ।
मां समुद्वीक्षमाणास्ते प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ३० ॥

विनष्टमथ मां श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥ ३१ ॥

अथवा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२ ॥

समर्थः स महाबाहुरेकोऽपि सुमहाबलः ।
देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमञ्जसा ॥ ३३ ॥

किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्वृत्तदेविनम् ।
विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भमोहपरायणम् ॥ ३४ ॥

मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५ ॥

तस्याः कथं त्वनाथाया मद्विनाशाद्भुजंगम ।
अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६ ॥

नकुलः सहदेवश्च यमौ च गुरुवर्तिनौ ।
मद्बाहुबलसंगुप्तौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७ ॥

भविष्यतो निरुत्साहौ भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
मद्विनाशात्परिद्यूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८ ॥

एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
भुजङ्गभोगसंरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुम् । ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४० ॥

दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१ ॥

एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
रक्तं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमभासुरा ॥ ४२ ॥

प्रववौ चानिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३ ॥

पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति शंसति ।
मुहुर्मुहुः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४ ॥

हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिनृत्यति ।
सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५ ॥

धर्मराजोऽपि मेधावी मन्यमानो महद्भयम् ।
द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६ ॥

शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७ ॥

द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।
नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८ ॥

स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
मृगयामास कौन्तेयो भीमसेनं महावने ॥ ४९ ॥

स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।
ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ५० ॥

ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।
पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नृपः ॥ ५१ ॥

धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थे वातरंहसः ।
ऊरुवातविनिर्भग्ना द्रुमा व्यावर्जिताः पथि ॥ ५२ ॥

स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
रूक्षमारुतभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसंकुले ॥ ५३ ॥

इरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसङ्कुले ।
अश्मस्थाणुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे ।
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तदा ॥ ५४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम् ।
दयितं भ्रातरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

कुन्तीमातः, कथमिमामापदं त्वमवाप्नवान् ।
कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २ ॥

स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।
कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादिविचेष्टितम् ॥ ३ ॥

भीम उवाच ॥

अयमार्य, महासत्त्वो भक्षार्थं मां गृहीतवान् ।
नहुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मुच्यतामयमायुष्मन्, भ्राता मेऽमितविक्रमः ।
वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ॥ ५ ॥

सर्प उवाच ॥

आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः ।
गम्यतां नेह स्थातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६ ॥

व्रतमेतन्महाबाहो, विषयं मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्षो भवेत्तात त्वं चापि विषये मम ॥ ७ ॥

चिरेणाद्य मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमपि काङ्क्षये ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
सत्यं सर्प, वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥

किमर्थं च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजङ्गम ।
किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिः स्यात्ते भुजङ्गम ॥ १० ॥
किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ।

सर्प उवाच ॥

नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ ।
प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ११ ॥

क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तोऽहं विक्रमेण च ॥ १२ ॥

तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम ॥ १३ ॥

ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमत्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ १४ ॥

न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्, अगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १५ ॥

षष्ठे काले मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि कामये ॥ १६ ॥

प्रश्नानुच्चारितानद्य व्याहरिष्यसि चेन्मम ।
अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्रूहि सर्प, यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
अपि चेच्छक्नुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम ॥ १८ ॥

वेद्यं च ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।
सर्पराज, ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १९ ॥

सर्प उवाच ॥

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्, वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र, स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ २१ ॥

वेद्यं सर्प, परं ब्रह्म निर्दु:खमसुखं च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥ २२ ॥

सर्प उवाच ॥

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि ।
शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ॥ २३ ॥

आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ।
वेद्यं यच्चात्र निर्दु:खमसुखं च नराधिप ॥ २४ ॥
ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्नतदस्तीति लक्षये ।

युधिष्ठिर उवाच ॥

शूद्रे तु यद्भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २५ ॥

यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
यत्रैतन्न भवेत्सर्प, तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २६ ॥

यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतीति च ।
ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २७ ॥

एवमेतन्मतं सर्प, ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २८ ॥

एवं वै सुखदु:खाभ्यां हीनं नास्ति पदं क्वचित् ।
एषा मम मतिः सर्प, यथा वा मन्यते भवान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच ॥

यदि ते वृत्ततो राजन्, ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
वृथा जातिस्तदायुष्मन्, कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

जातिरत्र महासर्प, मनुष्यत्वे महामते ।
सङ्करात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येऽति मे मतिः ॥ ३१ ॥

सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः ।
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ ३२ ॥

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ ३३ ॥

तावच्छूद्रसमो ह्येष यावद्वेदेन जायते ।
तस्मिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३४ ॥

कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
सङ्करस्तत्र नागेन्द्र, बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३५ ॥

यत्रेदानीं महासर्प, संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३६ ॥

सर्प उवाच ॥

श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ३७ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ १ ॥

सर्प उवाच ॥

पात्रे दत्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दानाद्वा सर्प, सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३ ॥

सर्प उवाच ॥

दानं च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४ ॥

कस्माच्चिद्दानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
एवमेव महेष्वास, प्रियवाक्यान्महीपते ॥ ५ ॥

अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ।
एवमेव भवेद्राजन्, कार्यापेक्षमनन्तरम् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ, शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मात्समनुपृच्छसि ॥ ७ ॥

सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम ।
एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान ॥ ८ ॥

सर्प उवाच ॥

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम ।
वर्तमानः सुखे सर्वो मुह्यतीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां नु संबाधयाम्यहम ॥ १० ॥

कृतं कार्यं महाराज, त्वया मम परन्तप ।
क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ११ ॥

अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन्कञ्चिन्नान्यमचिन्तयम ॥ १२ ॥

ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ १३ ॥

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टेर्बलं मम ॥ १४ ॥

ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम ।
स मामपनयो राजन , भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ १५ ॥

तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ॥ १६ ॥

ततस्तस्माद्विमानाग्र्यात्प्रच्युतश्च्युतलक्षणः ।
प्रपतन्बुबुधे त्मानं व्यालीभूतमधोमुखम ॥ १७ ॥

अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
प्रमादात्संप्रमूढस्य भगवन्, क्षन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ १९ ॥

अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ।
फले क्षीणे महाराज, फलं पुण्यमवाप्यसि ॥ २० ॥

ततो मे विस्मयो जातस्तदृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ २१ ॥

सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्मनित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ २२ ॥

अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज, गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्युक्त्वाजगरं देहं मुक्त्वा स नहुषो नृपः ।
दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ २४ ॥

युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरागमत् ॥ २५ ॥

ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २६ ॥

तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ये त्रयः ।
आसन्सुव्रीडिता राजन्, द्रौपदी च यशस्विनी ॥ २७ ॥

ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ २८ ॥

पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
हर्षमाहारयांचक्रुर्विजह्रुश्च मुदा युताः ॥ २९ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते वनपर्वणि अजगरपर्वणि भीममोचने
१७८—१८१ अध्यायाः ।

# ॥ चक्षुस्तीर्थवर्णनम् ॥

चक्षुस्तीर्थमिति ख्यातं रूपसौभाग्यदायकम् ।
यत्र योगेश्वरो देवो गौतम्या दक्षिणे तटे ॥ १ ॥

पुरं भौवनमाख्यातं गिरिमूर्ध्न्यभिधीयते ।
यत्रासौ भौवनो राजा क्षत्रधर्मपरायणः ॥ २ ॥

तस्मिन्पुरवरे कश्चिद्ब्राह्मणो वृद्धकौशिकः ।
तत्पुत्रो गौतम इति ख्यातो वेदविदुत्तमः ॥ ३ ॥

तस्य मातुर्मनोदोषाद्विपरीतोऽभवद्द्विजः ।
सखा तस्य वणिक्कश्चिन्मणिकुण्डल उच्यते ॥ ४ ॥

तेन सख्यं द्विजस्यासीद्विषमं द्विजवैश्ययोः ।
श्रीमद्दरिद्रयोर्नित्यं परस्परहितैषिणोः ॥ ५ ॥

कदाचिद्गौतमो वैश्यं वित्तेशं मणिकुण्डलम् ।
प्राहेदं वचनं प्रीत्या रहः स्थित्वा पुनः पुनः ॥ ६ ॥

गौतम उवाच ॥

गच्छामो धनमादातुं पर्वतानुदधीनपि ।
यौवनं तद्वृथा ज्ञेयं विना सौख्यानुकूल्यतः ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

कुण्डलो द्विजमाहेदं मत्पित्रोपार्जितं धनम् ।
बह्वस्ति किं धनेनाद्य करिष्ये द्विजसत्तम ॥ ८ ॥

गौतम उवाच ॥

धर्मार्थज्ञानकामानां को नु तृप्तः प्रशस्यते ।
उत्कर्षप्राप्तिरेवैषां सखे, श्लाघ्या शरीरिणाम् ॥ ९ ॥

स्वेनैव व्यवसायेन धन्या जीवन्ति जन्तवः ।
परदत्तार्थसन्तुष्टाः कष्टजीविन एव ते ॥ १० ॥

स पुत्रः शस्यते लोके पितृभिश्चाभिनन्द्यते ।
यः पैत्र्यमभिलिप्सेत न वाचापि तु कुण्डल ॥ ११ ॥

स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽर्थानर्जयते सुतः ।
स कृतार्थो भवेल्लोके पैत्र्यं वित्तं न तु स्पृशेत् ॥ १२ ॥

स्वयमार्ज्य सुतो वित्तं पित्रे दास्यति बन्धवे ।
तं तु पुत्रं विजानीयादितरो योनिकीटकः ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु तद्वाक्यं ब्राह्मणस्याभिलाषिणः ।
तथेति मत्वा तद्वाक्यं रत्नान्यादाय सत्वरः ॥ १४ ॥

आत्मकीयानि वित्तानि गौतमाय न्यवेदयत् ।
धनेनैतेन देशांश्च परिभ्रम्य यथासुखम् ॥ १५ ॥

धनान्यादाय वित्तानि पुनरेष्यामहे गृहम् ।
सत्यमेव वणिग्वक्ति स तु विप्रः प्रतारकः ॥ १६ ॥

पापात्मा पापचित्तं च न बुबोध वणिग्द्विजम् ।
तौ परस्परमामन्त्र्य मातापित्रोरजानतोः ॥ १७ ॥

देशाद्देशान्तरं यातौ धनार्थं तौ वणिग्द्विजौ ।
वणिग्घस्तस्थितं वित्तं ब्राह्मणो हर्तुमिच्छति ॥ १८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

येन केनाप्युपायेन तद्धनं हि समाहरे ।
अहो पृथिव्यां रम्याणि नगराणि सहस्रशः ॥ १९ ॥

इष्टप्रदाश्च्यः कामस्य देवता इव योषितः ।
मनोहरास्तत्र तत्र सन्ति किं क्रियते मया ॥ २० ॥

धनमाहृत्य यत्नेन योषिद्भ्यो यदि दास्यते ।
भुज्यन्ते तास्ततो नित्यं सफलं जीवितं हि तन ॥ २१ ॥

नृत्तगीतरतो नित्यं पण्यस्त्रीभिरलङ्कृतः ।
भोक्ष्ये कथं तु तद्वित्तं वैश्यान्मद्धस्तमागतम ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एवं चिन्तयमानोऽसौ गौतमः प्रहसन्निव ।
मणिकुण्डलमाहेदमधर्मादेव जन्तवः ॥ २३ ॥

वृद्धिं सुखमभीष्टानि प्राप्नुवन्ति न संशयः ।
धर्मिष्ठाः प्राणिनो लोके दृश्यन्ते दुःखभागिनः ॥ २४ ॥

तस्माद्धर्मेण किं तेन दुःखैकफलहेतुना ।
नेत्युवाच ततो वैश्यः सुखं धर्मे प्रतिष्ठितम् ॥ २५ ॥

पापे दुःखं भयं शोको दारिद्र्यं क्लेश एव च ।
यतो धर्मस्ततो मुक्तिः स्वधर्मः किं विनश्यति ॥ २६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एवं विवदतोस्तत्र संपरायस्तयोरभूत् ।
यस्य पक्षो भवेज्ज्यायान्स परार्थमवाप्नुयात् ॥ २७ ॥

पृच्छाव: कस्य प्राबल्यं धर्मिणो वाप्यधर्मिण: ।
वेदात्तु लौकिकं ज्येष्ठं लोके धर्मात्सुखं भवेत् ॥ २८ ॥

एवं विवदमानौ तावूचतु: सकलाञ्जनान् ।
धर्मस्य वाप्यधर्मस्य प्राबल्यमनयोर्भुवि ॥ २९ ॥

तद्वदन्तु यथावृत्तमेवमूचतुरोजसा ।
एवं तत्रोचिरे केचित्ते धर्मेणानुवर्तिन: ॥ ३० ॥

तैर्दु:खान्यनुभूयन्ते पापिष्ठा: सुखिनो जना: ।
संपराये धनं सर्वं जितं विप्रे न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥

मणिमान्धर्मविन्क्लिष्ट: पुनर्धर्मं प्रशंसति ।
मणिमन्तं द्विज: प्राह किं धर्ममनुशंससि ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

तथेति चेत्याह वैश्यो ब्राह्मण: पुनरब्रवीत् ।

ब्राह्मण उवाच ॥

जितं मया धनं वैश्य, निर्लज्ज: किं नु भाषसे ॥ ३३ ॥
मयैव विजितो धर्मो यथेष्टचरणात्मना ।

ब्रह्मोवाच ॥

तद्ब्राह्मणवच: श्रुत्वा वैश्य: सस्मित ऊचिवान् ॥ ३४ ॥

वैश्य उवाच ॥

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु ।
तथैव तान्सखे, मन्ये येषां धर्मो न विद्यते ॥ ३५ ॥

चतुर्णां पुरुषार्थानां धर्मः प्रथममुच्यते ।
पश्चादर्थश्च कामश्च स्वधर्मे मयि तिष्ठति ।
कथं ब्रूषे द्विजश्रेष्ठ, मया विजितमित्यदः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

द्विजो वैश्यं पुनः प्राह हस्ताभ्यां नीयतां पणः ।
तथेति मन्यते वैश्यस्तौ गत्वा पुनरूचतुः ॥ ३७ ॥

पूर्ववल्लौकिकान्गत्वा जितमित्यब्रवीद्द्विजः ।
करौ छित्वा ततः प्राह कथं धर्मं तु मन्यसे ।
आक्षिप्तो ब्राह्मणेनैवं वैश्यो वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥

वैश्य उवाच ॥

धर्ममेव परं मन्ये प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
माता पिता सुहृद्बन्धुर्धर्म एव शरीरिणाम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एवं विवदमानौ तावर्थवान्ब्राह्मणोऽभवत् ।
विमुक्तो वैश्यकस्तत्र बाहुभ्यां च धनेन च ॥ ४० ॥

एवं भ्रमन्तौ संप्राप्तौ गङ्गां योगेश्वरं हरिम् ।
यदृच्छया मुनिश्रेष्ठ, मिथस्तावूचतुः पुनः ॥ ४१ ॥

वैश्यो गङ्गां तु योगेशं धर्ममेव प्रशंसति ।
अतिकोपाद्द्विजो वैश्यमाक्षिपन्पुनरब्रवीत् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

गतं धनं करौ छिन्नाववशिष्टोऽसुभिर्भवान ।
त्वमन्यथा यदि ब्रूषे आहरिष्येऽसिना शिरः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

विहस्य पुनराहेदं वैश्यो गौतममञ्जसा ॥ ४४ ॥

वैश्य उवाच ॥

धर्ममेव परं मन्ये यथेच्छसि तथा कुरु ।
ब्राह्मणांश्च गुरून्देवान्वेदान्धर्मं जनार्दनम ॥ ४५ ॥

यस्तु निन्दयते पापो नासौ स्पृश्योऽथ पापकृत ।
उपेक्षणीयो दुर्वृत्तः पापात्मा धर्मदूषकः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ततः प्राह स कोपेन धर्मं यद्यनुशंससि ।
आवयोः प्राणयोरत्र पणः स्यादिति वै मुने ॥ ४७ ॥

एवमुक्ते गौतमेन तथेत्याह वणिक्तदा ।
पुनरप्यूचतुरुभौ लोकाँल्लोकास्तथोचिरे ॥ ४८ ॥

योगेश्वरस्य पुरतो गौतम्या दक्षिणे तटे ।
तं निपात्य विशं विप्रश्चक्षुरुत्पाट्य चाब्रवीत् ॥ ४९ ॥

विप्र उवाच ॥

गतोऽसीमां दशां वैश्य, नित्यं धर्मप्रशंसया ।
गतं धनं गतं चक्षुश्छेदितौ करपल्लवौ ।
पृष्टोऽसि मित्र, गच्छामि मैवं ब्रूयाः कथान्तरे ॥ ५० ॥

ब्रह्मोवाच ॥

तस्मिन्प्रयाते विप्रेऽसौ चिन्तयामास वै वणिक् ।
हा कष्टं मे किमभवद्धर्मैकमनसो हरे ॥ ५१ ॥

स कुण्डलो वणिक्छ्रेष्ठो निर्धनो गतवाहुकः ।
गतनेत्रः शुचं प्राप्तो धर्ममेवानुसंस्मरन् ॥ ५२ ॥

एवं बहुविधां चिन्तां कुर्वन्नास्ते महीतले ।
निश्चेष्टोऽथ निरुत्साहः पतितः शोकसागरे ॥ ५३ ॥

दिनावसाने शर्वर्यामुदिते चन्द्रमण्डले ।
एकादश्यां शुक्लपक्षे तत्रायाति विभीषणः ॥ ५४ ॥

स तु योगेश्वरं देवं पूजयित्वा यथाविधि ।
स्नात्वा तु गौतमीं गङ्गां सपुत्रो राक्षसैर्वृतः ॥ ५५ ॥

विभीषणस्य हि सुतो विभीषण इवापरः ।
वैभीषणिरिति ख्यातस्तमपश्यदुवाच च ॥ ५६ ॥

वैश्यस्य वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं स धर्मवित् ।
पित्रे निवेदयामास लङ्केशाय महात्मने ।
स तु लङ्केश्वरः प्राह पुत्रं प्रीत्या गुणाकरम् ॥ ५७ ॥

विभीषण उवाच ॥

श्रीमान्रामो मम गुरुस्तस्य मान्यः सखा मम ।
हनुमानिति विख्यातस्तेनानीतो गिरिर्महान् ॥ ५८ ॥

पुरा कार्यान्तरे प्राप्ते सर्वौषध्याश्रयोऽचलः ।
जाते कार्ये तमादाय हिमवन्तमथागमत् ॥ ५९ ॥

विशल्यकरणी चेति मृतसंजीविनीति वा ।
तदानीय महाबुद्धी रामायाक्लिष्टकर्मणे ॥ ६० ॥

निवेदयित्वा तत्साध्यं तस्मिन्वृत्ते समागतः ।
पुनर्गिरिं समादाय अगच्छद्देवपर्वतम ॥ ६१ ॥

तमानीयास्य हृदये निवेशय हरिं स्मरन ।
ततः प्राप्स्यत्ययं सर्वमपेक्षितमुदारधीः ॥ ६२ ॥

गच्छतस्तस्य वेगेन विशल्यकरणी पुनः ।
अपतद्गौतमीतीरे यत्र योगेश्वरो हरिः ॥ ६३ ॥

वैभीषणिरुवाच ॥

तामोषधीं मम पितः, दर्शयाशु विलम्ब मा ।
परार्तिशमनादन्यच्छ्रेयो न भुवनत्रये ॥ ६४ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

विभीषणस्तथेत्युक्त्वा तां पुत्रस्याप्यदर्शयन ।
इषेत्वेत्यस्य वृक्षस्य शाखां चिच्छेद तत्सुतः ॥ ६५ ॥

वैश्यस्यापि च वै प्रीत्या सन्तः परहिते रताः ।

विभीषण उवाच ॥

यत्रापतन्नगे चास्मिन्स वृक्षस्तु प्रतापवान ॥ ६६ ॥

तस्य शाखां समादाय हृदयेऽस्य निवेशय ।
तत्स्पृष्टमात्र एवासौ स्वकं रूपमवाप्नुयात् ॥ ६७ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं वैभीषणिरुदारधीः ।
तथा चकार वै सम्यक्काष्ठखण्डं न्यवेशयत् ॥ ६८ ॥

हृदये स तु वैश्योऽपि सचक्षुः सकरोऽभवत् ।
मणिमन्त्रौषधीनां हि वीर्यं कोऽपि न बुध्यते ॥ ६९ ॥

तदेव काष्ठमादाय धर्ममेवानुसंस्मरन् ।
स्नात्वा तु गौतमीं गङ्गां तथा योगेश्वरं हरिम् ॥ ७० ॥

नमस्कृत्य पुनरगात्काष्ठखण्डेन वैश्यकः ।
परिभ्रमन्नृपपुरं महापुरमिति श्रुतम् ॥ ७१ ॥

महाराज इति ख्यातस्तत्र राजा महाबलः ।
तस्य नास्ति सुतः कश्चित्पुत्रिका नष्टलोचना ॥ ७२ ॥

सैव तस्य सुता पुत्रस्तस्यापि व्रतमीदृशम् ।
देवो वा दानवो वापि ब्राह्मणः क्षत्रियो भवेत् ॥ ७३ ॥

वैश्यो वा शूद्रयोनिर्वा सुगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
तस्मै देया इयं पुत्री यो नेत्रे आहरिष्यति ॥ ७४ ॥

राज्येन सह देयेयमिति राजा ह्यघोषयत् ।
अहर्निशमसौ वैश्यः श्रुत्वा घोषमथाब्रवीत् ॥ ७५ ॥

वैश्य उवाच ॥

अहं नेत्रे आहरिष्ये राजपुत्र्या असंशयम् ।

ब्रह्मोवाच ॥

तं वैश्यं तरसादाय महाराज्ञे न्यवेदयत् ॥ ७६ ॥

तत्काष्ठस्पर्शमात्रेण सनेत्राभून्नृपात्मजा ।
ततः सविस्मयो राजा को भवानिति चाब्रवीत् ॥ ७७ ॥

वैश्यो राज्ञे यथावृत्तं न्यवेदयदशेषतः ।

वैश्य उवाच ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन धर्मस्य तपसस्तथा ॥ ७८ ॥

दानप्रभावायज्ञैश्च विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
दिव्यौषधिप्रभावेन मम सामर्थ्यमीदृशम् ॥ ७९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतद्वैश्यवचः श्रुत्वा विस्मितोऽभून्महीपतिः ।

राजोवाच ॥

अहो महानुभावोऽयं प्रायो वृन्दारको भवेत् ॥ ८० ॥
अन्यथैतादृगन्यस्य सामर्थ्यं दृश्यते कथम् ।

तस्मादस्मै तु तां कन्यां प्रदास्ये राज्यपूर्विकाम् ॥ ८१ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

इति सङ्कल्प्य मनसि कन्यां राज्यं च दत्तवान् ।
विहारार्थं गतः स्वैरं परं खेदमुपागतः ॥ ८२ ॥

न मित्रेण विना राज्यं न मित्रेण विना सुखम् ।
तमेव सततं विप्रं चिन्तयन्वैश्यनन्दनः ॥ ८३ ॥

एतदेव सुजातानां लक्षणं भुवि देहिनां ।
कृपार्द्रं यन्मनो नित्यं तेषामप्यहितेषु हि ॥ ८४ ॥

महानृपो वनं प्रायात्स राजा मणिकुण्डलः ।
तस्मिञ्छासति राज्यं तु कदाचिद्गौतमं द्विजम् ॥ ८५ ॥

हृतस्वं द्यूतकैः पापैरपश्यन्मणिकुण्डलः ।
तमादाय द्विजं मित्रं पूजयामास धर्मवित् ॥ ८६ ॥

धर्माणां तु प्रभावं तं तस्मै सम्यङ्न्यवेदयन् ।
स्नपयामास गङ्गायां तं सर्वाघनिवृत्तये ॥ ८७ ॥

तेन विप्रेण सर्वैस्तैः स्वकीयैर्गोत्रजैर्वृतः ।
वैश्यः स्वदेशसंभूतैर्ब्राह्मणस्य तु बान्धवैः ॥ ८८ ॥

वृद्धकौशिकमुख्यैश्च तस्मिन्योगेश्वरान्तिके ।
यज्ञानिष्ट्वा सुरान्पूज्य ततः स्वर्गमुपेयिवान् ॥ ८९ ॥

ततः प्रभृति तत्तीर्थं मृतसंजीवनं विदुः ।
चक्षुस्तीर्थं सयोगेशं स्मरणादपि पुण्यदम् ।
मनःप्रसादजननं सर्वदुर्भावनाशनम् ॥ ९० ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे तीर्थमाहात्म्ये
चक्षुस्तीर्थादिवर्णनं नाम
**सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥**

# ॥ अरुणसुतसत्यव्रतचरित्रम् ॥

अरुणस्य सुतः श्रीमान्सत्यव्रत इति स्मृतः ।
सोऽभूदिच्छाचरः कामी मन्दात्मा ह्यतिलोलुपः ॥ १ ॥

स पापात्मा विप्रभार्यां हृतवान्काममोहितः ।
विवाहे तस्य विघ्नं स चकार नृपतेः सुतः ॥ २ ॥

मिलिता ब्राह्मणास्तत्र राजानमरुणं नृप ।
ऊचुर्भृशं सुदुःखार्ता हा हताः स्मेति चासकृत् ॥ ३ ॥

पप्रच्छ राजा तान्विप्रान्दुःखितान्पुरवासिनः ।
किं कृतं मम पुत्रेण भवतामशुभं द्विजाः ॥ ४ ॥

तं निशम्य द्विजा वाक्यं राज्ञो विनयपूर्वकम् ।
तदोचुस्त्वरुणं विप्राः कृताशीर्वचना भृशम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ॥

राजन्, तव सुतेनाद्य विवाहेऽपहृता किल ।
विवाहिता विप्रकन्या बलेन बलिनां वर ॥ ६ ॥

व्यास उवाच ॥

श्रुत्वा तेषां वचस्तथ्यं राजा परमधार्मिकः ।
पुत्रमाह वृथा नाम कृतं ते दुष्टकर्मणा ॥ ७ ॥

गच्छ दूरं सुमन्दात्मन्दुराचार, गृहान्मम ।
न स्थातव्यं त्वया पाप विषये मम सर्वथा ॥ ८ ॥

कुपितं पितरं प्राह क गच्छामीति वै मुहुः ।
अरुणस्तमथोवाच श्वपाकैः सह वर्तय ॥ ९ ॥

श्वपचस्य कृतं कर्म द्विजदारापहारणम् ।
तस्मात्तैः सह संसर्गं कृत्वा तिष्ठ यथासुखम् ॥ १० ॥

नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वया च कुलपांसन ।
यथेष्टं व्रज दुष्टात्मन , कीर्तिनाशः कृतस्त्वया ॥ ११ ॥

स निशम्य पितुर्वाक्यं कुपितस्य महात्मनः ।
निश्चक्राम पुरात्तस्मात्तरसा श्वपचान्ययौ ॥ १२ ॥

सत्यव्रतस्तदा तत्र श्वपाकैः सह वर्तते ।
धनुर्बाणधरः श्रीमान्कवची करुणालयः ॥ १३ ॥

यदा निष्कासितः पित्रा कुपितेन महात्मना ।
गुरुणाथ वसिष्ठेन प्रेरितोऽसौ महीपतिः ॥ १४ ॥

तस्मात्सत्यव्रतस्तस्मिन्बभूव क्रोधसंयुतः ।
वसिष्ठे धर्मशास्त्रज्ञे निवारणपराङ्मुखे ॥ १५ ॥

केनचित्कारणेनाथ पिता तस्य महीपतिः ।
पुत्रार्थेऽसौ तपस्तप्तुं पुरं त्यक्त्वा वनं गतः ॥ १६ ॥

न ववर्ष तदा तस्मिन्विषये पाकशासनः ।
समा द्वादश राजेन्द्र, तेनाधर्मेण सर्वथा ॥ १७ ॥

विश्वामित्रस्तदा दारांस्तस्मिंस्तु विषये नृप ।
संन्यस्य कौशिकीतीरे चचार विपुलं तपः ॥ १८ ॥

कातरा तत्र सञ्जाता भार्या वै कौशिकस्य ह ।
कुटुम्बभरणार्थाय दुःखिता वरवर्णिनी ॥ १९ ॥

बालकान्क्षुधयाक्रान्तान्रुदतः पश्यती भृशम् ।
याचमानांश्च नीवारान्कष्टमाप पतिव्रता ॥ २० ॥

चिन्तयामास दुःखार्ता तांकान्वीक्ष्य क्षुधातुरान् ।
नृपो नास्ति पुरे ह्यद्य कं याचे वा करोमि किम् ॥ २१ ॥

न मे त्रातास्ति पुत्राणां पतिर्मे नास्ति सन्निधौ ।
रुदन्ति बालकाः कामं धिङ्मे जीवनमद्य वै ॥ २२ ॥

धनहीनां च मां त्यक्त्वा तपस्तप्तुं गतः पतिः ।
न जानाति समर्थोऽपि दुःखितां धनवर्जिताम् ॥ २३ ॥

बालानां भरणं केन करोमि पतिना विना ।
मरिष्यन्ति सुताः सर्वे क्षुधया पीडिता भृशम् ॥ २४ ॥

एकं सुतं तु विक्रीय द्रव्येण कियता पुनः ।
पालयामि सुतानन्यानेष मे विहितो विधिः ॥ २५ ॥

सर्वेषां मारणं नाद्य युक्तं मम विपर्यये ।
कालस्य कलना याहं विक्रीणामि तथात्मजम् ॥ २६ ॥

हृदयं कठिनं कृत्वा सञ्चिन्त्य मनसा सती ।
सा दर्भरज्ज्वा बध्वाथ गले पुत्रं विनिर्गता ॥ २७ ॥

मुनिपत्नी गले बध्वा मध्यमं पुत्रमौरसम् ।
शेषस्य भरणार्थाय गृहीत्वा चलिता गृहान् ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा सत्यव्रतेनार्ता तापसी शोकसंयुता ।
पप्रच्छ नृपतिस्तां तु किं चिकीर्षसि शोभने ॥ २९ ॥

रुदन्तं बालकं कण्ठे बध्वा नयसि काधुना ।
किमर्थं चारुसर्वाङ्गि, सत्यं ब्रूहि ममाग्रतः ॥ ३० ॥

ऋषिपत्नी उवाच ॥

विश्वामित्रस्य भार्याहं पुत्रोऽयं मे नृपात्मज ।
विक्रेतुमौरसं कामं गमिष्ये विषमे सुतम् ॥ ३१ ॥

अन्नं नास्ति पतिर्मुक्त्वा गतस्तप्तुं नृपः क्वचित् ।
विक्रीणामि क्षुधार्तैनं शेषस्य भरणाय वै ॥ ३२ ॥

राजोवाच ॥

पतिव्रते, रक्ष पुत्रं दास्यामि भरणं तव ।
तावदेव पतिस्तेऽत्र वनान्नैवागमिष्यति ॥ ३३ ॥

वृक्षे तवाश्रमाभ्याशे भक्ष्यं किञ्चिन्निरन्तरम् ।
बन्धयित्वा गमिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ३४ ॥

इत्युक्ता सा तदा तेन राज्ञा कौशिककामिनी ।
विबन्धं तनयं कृत्वा जगामाश्रममण्डलम् ॥ ३५ ॥

सोऽभवद्गालवो नाम गलबन्धान्महातपाः ।
सा तु स्वस्याश्रमे गत्वा मुमोद बालकैर्वृता ॥ ३६ ॥

सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च परिप्लुतः ।
विश्वामित्रस्य च मुनेः कलत्रं तद्बभार ह ॥ ३७ ॥

वने स्थितान्मृगान्हत्वा वराहान्महिषांस्तथा ।
विश्वामित्रवनाभ्याशे मांसं वृक्षे बबन्ध ह ॥ ३८ ॥

ऋषिपत्नी गृहीत्वा तन्मांसं पुत्रानदात्ततः ।
निर्वृतिं परमां प्राप प्राप्य भक्ष्यमनुत्तमम ॥ ३९ ॥

अयोध्यां चैव राज्यं च तथैवान्तःपुरं मुनिः ।
गते तप्तुं नृपे तस्मिन्वसिष्ठः पर्यरक्षत ॥ ४० ॥

सत्यव्रतोऽपि धर्मात्मा ह्यतिप्रुन्नगराद्बहिः ।
पितुराज्ञां समास्थाय पशुघ्नव्रतवान्वने ॥ ४१ ॥

सत्यव्रतो ह्यकस्माच्च कस्यचित्कारणान्नृपः ।
वसिष्ठे चाधिकं मन्युं धारयामास नित्यदा ॥ ४२ ॥

त्यज्यमानं वने पित्रा धर्मिष्ठं च प्रियं सुतम ।
न वारयामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन ह ॥ ४३ ॥

पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।
जानन्नपि स धर्मात्मा विप्रदारपरिग्रहे ॥ ४४ ॥

कस्मिंश्चिद्दिवसेऽरण्ये मृगाभावे महीपतिः ।
वसिष्ठस्य च गां दोग्ध्रीमपश्यद्वनमध्यगाम ॥ ४५ ॥

तां जघान क्षुधार्तस्तु क्रोधान्मोहाच्च दस्युवत ।
वृक्षे बबन्ध तन्मांसं नीत्वा स्वयमभक्षयत ॥ ४६ ॥

ऋषिपत्नी सुतान्सर्वान्भोजयामास तत्तदा ।
शङ्कमाना मृगस्येति न गोरिति च सुव्रत ॥ ४७ ॥

वसिष्ठस्तु हृतां दोग्ध्रीं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तमब्रवीत् ।
दुरात्मन् , किं कृतं पापं धेनुघातात्पिशाचवत् ॥ ४८ ॥

एवं ते शङ्कवः क्रूराः पतन्तु त्वरितास्त्रयः ।
गोवधाद्दारहरणात्पितुः क्रोधात्तथा भृशम् ॥ ४९ ॥

त्रिशङ्कुरिति नाम्ना वै भुवि ख्यातो भविष्यति ।
पिशाचरूपमात्मानं दर्शयन्सर्वदेहिनाम् ॥ ५० ॥

व्यास उवाच ॥

एवं शप्तो वसिष्ठेन तदा सत्यव्रतो नृपः ।
चचार च तपस्तीव्रं तस्मिन्नेवाश्रमे स्थितः ॥ ५१ ॥

कस्माच्चिन्मुनिपुत्रात्तु प्राप्य मन्त्रमनुत्तमम् ।
ध्यायन्भगवतीं देवीं प्रकृतिं परमां शिवाम् ॥ ५२ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

जनमेजय उवाच ॥

वसिष्ठेन च शप्तोऽसौ त्रिशङ्कुर्नृपतेः सुतः ।
कथं शापाद्विनिर्मुक्तस्तन्मे ब्रूहि महामते ॥ १ ॥

व्यास उवाच ॥

सत्यव्रतस्तथा शप्तः पिशाचत्वमवाप्तवान ।
तस्मिन्नेवाश्रमे तस्थौ देवीभक्तिपरायण: ॥ २ ॥

कदाचिन्नृपतिस्तत्र जप्त्वा मन्त्रं नवाक्षरम ।
होमार्थं ब्राह्मणान्गत्वा प्रणम्योवाच भक्तितः ॥ ३ ॥

भूमिदेवा:, श्रुणुध्वं वै वचनं प्रणतस्य मे ।
ऋत्विजो मम सर्वेऽत्र भवन्तः प्रभवन्तु ह ॥ ४ ॥

जपस्य च दशांशेन होमः कार्यो विधानतः ।
भवाद्भिः कार्यसिद्ध्यर्थं वेदविद्भिः कृपापरैः ॥ ५ ॥

सत्यव्रतोऽहं नृपतेः पुत्रो ब्रह्मविदां वरः ।
कार्यं मम विधातव्यं सर्वदा सुखहेतवे ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणास्तत्र तमूचुर्नृपतेः सुतम ।
शप्तस्त्वं गुरुणा प्राप्तं पिशाचत्वं त्वयाधुना ॥ ७ ॥

न यागार्होऽसि तस्मात्त्वं वेदेष्वनाधिकारतः ।
पिशाचत्वमनुप्राप्तं सर्वलोकेषु गर्हितम ॥ ८ ॥

व्यास उवाच ॥

तन्निशम्य वचस्तेषां राजा दु:खमवाप ह ।
धिग्जीवितमिदं मेऽद्य किं करोमि वने स्थितः ॥ ९ ॥

पित्रा चाहं परित्यक्तः शप्तश्च गुरुणा भृशम ।
राज्याद्भ्रष्टः पिशाचत्वमनुप्राप्तः करोमि किम ॥ १० ॥

तदा पृथुतरां कृत्वा चितां काष्ठैर्नृपात्मजः ।
सस्मार चण्डिकां देवीं प्रवेशमनुचिन्तयन् ॥ ११ ॥

स्मृत्वा देवीं महामायां चितां प्रज्वलितां पुनः ।
कृत्वा स्नात्वा प्रवेशार्थं स्थितः प्राञ्जलिरग्रतः ॥ १२ ॥

ज्ञात्वा भगवती तं तु मर्तुकामं महीपतिम् ।
आजगाम तदाकाशे प्रत्यक्षं तस्य चाग्रतः ॥ १३ ॥

दत्वाथ दर्शनं देवी तमुवाच नृपात्मजम् ।
सिंहारूढा महाराज, मेघगम्भीरया गिरा ॥ १४ ॥

किं ते व्यवसितं साधो हुताशे मा तनुं त्यज ।
स्थिरो भव महाभाग पिता ते जरसान्वितः ॥ १५ ॥

राज्यं दत्वा वने तुभ्यं गन्तास्ति तपसे किल ।
विषादं त्यज हे वीर परश्वोऽहनि भूपते ॥ १६ ॥

नेतुं त्वामागमिष्यन्ति सचिवाश्च पितुस्तव ।
मत्प्रसादात्पिता च त्वामभिषिच्य नृपासने ॥ १७ ॥

जित्वा कामं ब्रह्मलोकं गमिष्यत्येष निश्चयः ।
इत्युक्त्वा तं तदा देवी तत्रैवान्तरधीयत ॥ १८ ॥

राजपुत्रो विरमितो मरणात्पावकात्ततः ।
अयोध्यायां तथागत्य नारदेन महात्मना ॥ १९ ॥

वृत्तान्तः कथितः सर्वो राज्ञे सत्वरमादितः ।
श्रुत्वा राजाथ पुत्रस्य तं तथा मरणाग्रमम् ॥ २० ॥

खेदमायाति मनसा शुशोच बहुधा नृपः ।
सचिवानाह धर्मात्मा पुत्रशोकपरिप्लुतः ॥ २१ ॥

ज्ञातं भवद्भिरत्युग्रं पुत्रस्य मम चेष्टितम् ।
त्यक्तो मया वने धीमान्पुत्रः सत्यव्रतो मम ॥ २२ ॥

आज्ञयासौ गतः सद्यो राज्यार्हः परमार्थवित् ।
स्थितस्तत्रैव विज्ञाने धनहीनक्षमान्वितः ॥ २३ ॥

वसिष्ठेन तथा शप्तः पिशाचसदृशः कृतः ।
सोऽद्य दुःखेन सन्तप्तः प्रवेष्टुं च हुताशनम ॥ २४ ॥

उद्यतः श्रीमहादेव्या निषिद्धः संस्थितः पुनः ।
तस्माद्गच्छन्तु तं शीघ्रं ज्येष्ठपुत्रं महाबलम् ॥ २५ ॥

आश्वास्य वचनैरत्र तरसैवानयन्त्विह ।
अभिषिच्य सुतं राज्ये औरसं पालनक्षमम ॥ २६ ॥

वनं यास्यामि शान्तोऽहं तपसे कृतनिश्चयः ।
इत्युक्त्वा मन्त्रिणः सर्वान्प्रेषयामास पार्थिवः ॥ २७ ॥

तस्यैवानयनार्थं हि प्रीतिप्रवणमानसः ।
ते गत्वा तं समाश्वास्य मन्त्रिणः पार्थिवात्मजम ॥ २८ ॥

अयोध्यायां महात्मानं मानपूर्वं समानयन् ।
दृष्ट्वा सत्यव्रतं राजा दुर्बलम् मलिनाम्बरम ॥ २९ ॥

जटाजूटधरं क्रूरं चिन्तातुरमचिन्तयन् ।
किं कृतं निष्ठुरं कर्म मया पुत्रो विवासितः ॥ ३० ॥

राज्यार्हश्चातिमेधावी जानता धर्मनिश्चयम् ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा तमालिङ्ग्य महीपतिः ॥ ३१ ॥

आसने स्वसमीपस्थे समाश्वास्योपवेशयन् ।
उपविष्टं सुतं राजा प्रेमपूर्वमुवाच ह ॥ ३२ ॥

प्रेमगद्गदया वाचा नीतिशास्त्रविशारदः ।
राजोवाच ॥
पुत्र, धर्मे मतिः कार्या माननीया मुखोद्भवाः ॥ ३३ ॥

न्यायागतं धनं ग्राह्यं रक्षणीयाः सदा प्रजाः ।
नासत्यं क्वापि वक्तव्यं नामार्गे गमनं क्वचित् ॥३४ ॥

कर्तव्या पूजनीयानां पूजा चैव तपस्विनाम् ।
हन्तव्या दस्यवः क्रूरा इन्द्रियाणां तथा जयः ॥ ३५ ॥

कर्तव्यः कार्यसिद्ध्यर्थं राज्ञा पुत्र, सदैव हि ।
मन्त्रस्तु सर्वथा गोप्यः कर्तव्यः सचिवैः सह ॥ ३६ ॥

नोपेक्ष्योऽल्पोऽपि कृतिना रिपुः सर्वात्मना सुत ।
न विश्वसेत्परासक्तं सचिवं च तथानतम् ॥ ३७ ॥

चाराः सर्वत्र योक्तव्याः शत्रुमित्रेषु सर्वथा ।
धर्मे मतिः सदा कार्या दानं दद्याच्च नित्यशः ॥ ३८ ॥

शुष्कवादो न कर्तव्यो दुष्टसङ्गं च वर्जयेत् ।
यष्टव्या विविधा यज्ञाः पूजनीया महर्षयः ॥ ३९ ॥

न विश्वसेत्प्रियं क्वापि स्त्रैणं द्यूतपरं परम् ।
अत्यादरो न कर्तव्यो मृगयायां कदाचन ॥ ४० ॥

द्यूते मद्ये तथा गेये नूनं वारवधूषु च ।
स्वयं तद्विमुखो भूयात्प्रजास्तेभ्यश्च रक्षयेन ॥ ४१ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते कर्तव्यमुत्थानं सर्वथा सदा ।
स्नानादिकं सर्वविधिं विधाय त्रिधिवद्यथा ॥ ४२ ॥

पराशक्तेः परां पूजां भक्त्या कुर्यात्सुदीक्षितः ।
पुत्रैतज्जन्मसाफल्यं पराशक्तेः पदार्चनम ॥ ४३ ॥

सकृत्कृत्वा महापूजां देवीपादजलं पिबन ।
न जातु जननीगर्भे गच्छेदिति विनिश्चयः ॥ ४४ ॥

सर्वं दृश्यं महादेवी द्रष्टा साक्षी च सैव हि ।
इति तद्भावभरितस्तिष्ठेन्निर्भयचेतसा ॥ ४५ ॥

कृत्वा नित्यविधिं सम्यग्गन्तव्यं सदसि द्विजान ।
समाहूय च प्रष्टव्यो धर्मशास्त्रविनिर्णयः ॥ ४६ ॥

संपूज्य ब्राह्मणान्पूज्यान्वेदवेदान्तपारगान ।
गोभूहिरण्यादिकं च देयं पात्रेषु सर्वदा ॥ ४७ ॥

अविद्वान्ब्राह्मणः कोऽपि नैव पूज्यः कदाचन ।
आहारादधिकं नैव देयं मूर्खाय कर्हिचिन ॥ ४८ ॥

न वा लोभात्त्वया पुत्र, कर्तव्यं धर्मलङ्घनम ।
कोशस्य सङ्ग्रहः कार्यो नूनं न्यायागतस्य ह ॥ ४९ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

व्यास उवाच ॥

एवं प्रबोधितः पित्रा त्रिशङ्कुः प्रणतो नृपः ।
तथेति पितरं प्राह प्रेमगद्गदया गिरा ॥ १ ॥

विप्रानाहूय मन्त्रज्ञान्वेदशास्त्रविशारदान् ।
अभिषेकाय संभारान्कारयामास सत्वरम् ॥ २ ॥

सलिलं सर्वतीर्थानां समानाय्य विशां पतिः ।
प्रकृतीश्च समाहूय सामन्तान्भूपतींस्तथा ॥ ३ ॥

पुण्येऽह्नि विधिवत्तस्मै ददावासनमुत्तमम् ।
अभिषिच्य सुतं राज्ये त्रिशङ्कुं विधिवत्पिता ॥ ४ ॥

तृतीयमाश्रमं पुण्यं जग्राह भार्यया युतः ।
वने त्रिपथगाकूले चचार दुश्चरं तपः ॥ ५ ॥

काले प्राप्ते ययौ स्वर्गं पूजितस्त्रिदशैरपि ।
इन्द्रासनसमीपस्थो रराज रविवत्सदा ॥ ६ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

इति देवीभागवते सप्तमस्कन्धे
१०—१२ अध्यायाः ।

# ॥ मरुत्तोपाख्यानम् ॥

कौष्टुकिरुवाच ॥

भगवन्, विस्तरात्सर्वं ममैतत्कथितं त्वया ।
करन्धमस्य चरितं आविक्षिच्चरितं च यत् ॥ १ ॥

आविक्षितस्य नृपतेर्मरुत्तस्य महात्मनः ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं श्रूयते सोऽतिचेष्टितः ॥ २ ॥

चक्रवर्ती महाभागः शूरः कान्तो महामतिः ।
धर्मविद्धर्मकृच्चैव सम्यक्पालयिता भुवः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स पित्रा समनुज्ञातं राज्यं प्राप्य पितामहात् ।
धर्मतः पालयामास पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ ४ ॥

इयाज सुबहून्यज्ञान्यथावत्स्वाप्तदक्षिणान् ।
ऋत्विक्पुरोहितादेशादनिर्विण्णो महीपतिः ॥ ५ ॥

तस्याप्रतिहतं चक्रमासीद्द्वीपेषु सप्तसु ।
गतिश्चाप्यनवच्छिन्ना स्वःपातालजलादिषु ॥ ६ ॥

ततः प्राप्य धनं विप्र, यथावत्स्वक्रियापरः ।
अयजत्स महायज्ञैर्देवानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ७ ॥

इतरे च यथा वर्णाः स्वे स्वे कर्मण्यतन्द्रिताः ।
तदुपात्तधनाश्चक्रुरिष्टापूर्तादिकाः क्रियाः ॥ ८ ॥

पाल्यमाना मही तेन मरुत्तेन महात्मना ।
योऽस्पर्द्धत्रिदशावासवासिभिर्द्विजसत्तम ॥ ९ ॥

तेनातिशयिताः सर्वे केवलं न महीक्षितः ।
यज्विना देवराजोऽपि शतयज्ञाभिसन्धिना ॥ १० ॥

ऋत्विक् तस्य तु संवृत्तो बभूवाङ्गिरसः सुतः ।
भ्राता बृहस्पतेर्विप्र, महात्मा तपसो निधिः ॥ ११ ॥

सौवर्णो मुञ्जवान्नाम पर्वतः सुरसेवितः ।
पातितं तेन तच्छृङ्गं कृते तस्य महीपतेः ॥ १२ ॥

तेन यस्याखिलं यज्ञे भूमिभागादिकं द्विज ।
प्रासादाश्च कृताः शुभ्रास्तपसा सर्वकाञ्चनाः ॥ १३ ॥

गाथाश्चाप्यथ गायन्ति मरुत्तचरिताश्रयाः ।
सातत्येनर्षयः सर्वे कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा ॥ १४ ॥

मरुत्तेन समो नाभूद्यजमानो महीतले ।
सदः समस्तं यद्यज्ञे प्रासादाश्चैव काञ्चनाः ॥ १५ ॥

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
विप्राणां परिवेष्टारः शक्राद्यास्त्रिदशोत्तमाः ॥ १६ ॥

यथा यज्ञे मरुत्तस्य तृप्ताः सर्वे महीपतेः ।
सुवर्णमखिलं त्यक्तं रत्नपूर्णगृहे द्विजैः ॥ १७ ॥

प्रासादादि समस्तं च सौवर्णं तस्य यत्कृतौ ।
त्रयो वर्णा ह्यलभ्यन्त तस्मात्केचित्तथा ददुः ॥ १८ ॥

तेन त्यक्तेन शिष्टा ये जनाः पूर्णमनोरथाः ।
तेऽपि यज्ञान्यजन्ते स्म देशे देशे पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥

तस्यैवं कुर्वतो राज्यं सम्यक्पालयतः प्रजाः ।
तपस्वी कश्चिदभ्येत्य तमाह मुनिसत्तम ॥ २० ॥

पितुर्माता तवाहेदं दृष्ट्वा तापसमण्डलम् ।
विषाभिभूतमुरगैर्मदोन्मत्तैर्नरेश्वर ॥ २१ ॥

पितामहस्ते स्वर्यातः सम्यक्संपाल्य मेदिनीम् ।
पिता तव तथा शक्तो हित्वा ग्रामं वनं गतः ।
तपश्चरणशक्ताहमिह चौर्वाश्रमे स्थितः ॥ २२ ॥

साहं पश्यामि वैकल्यं तव राज्यं प्रशासतः ।
पितामहस्य ते नाभूद्यत्पूर्वेषां च ते नृप ॥ २३ ॥

नूनं प्रमत्तो भोगेषु सक्तो वा विजितेन्द्रियः ।
चारान्धता यतोऽस्तीयं दुष्टादुष्टं न वेत्सि यत् ॥ २४ ॥

पातालादभ्युपेतैस्तु भुजगैर्दशशालिभिः ।
दष्टा मुनिसुताः सप्त दूषिताश्च जलाशयाः ॥ २५ ॥

स्वेदमूत्रपुरीषेण दूषितं सुशृतं हविः ।
अपराधं समुद्दिश्य दत्तो नागबलिश्चिरात् ॥ २६ ॥

एते समर्था मुनयो भस्मीकर्तुं भुजङ्गमान् ।
किन्त्वेषां नाधिकारोऽत्र त्वमेवात्राधिकारवान् ॥ २७ ॥

तावत्सुखं भूपतिजैर्भोगजं प्राप्यते नृप ।
अभिषेकजलं यावत्तन्मूर्ध्नि विनिपात्यते ॥ २८ ॥

कानि मित्राणि कः शत्रुर्मम शत्रोर्बलं कियत् ।
कोऽहं के मन्त्रिणः पक्षे के वा भूपतयो मम ॥ २९ ॥

कियान्कोशो बलं किं वा कोऽनुरक्तो जनो मम ।
विरक्तो वा परैर्भिन्नः परेषामपि कीदृशः ॥ ३० ॥

कः सम्यगत्र नगरे विषये वा जनो मम ।
धर्मकामाश्रयोऽमूढः कः सम्यगभिवर्तते ॥ ३१ ॥

को दण्ड्यः परिपाल्यः कः के चोपेक्ष्या नरा मया ।
सामभेदतया दम्यो देशकालमवेक्षता ॥ ३२ ॥

चारांश्च चारयेदन्यैरज्ञातान्भूपतिश्चरैः ।
सचिवादिषु सर्वेषु चरान्दद्यान्महीपतिः ॥ ३३ ॥

इत्यादौ भूपतिर्नित्यं कर्मण्यासक्तमानसः ।
नयेद्दिनं तथा रात्रिं न तु भोगपरायणः ॥ ३४ ॥

राज्ञां शरीरग्रहणं न भोगाय महीपते ।
क्लेशाय महते पृथ्वी स्वधर्मपरिपालने ॥ ३५ ॥

सम्यक्पालयतः पृथ्वीं स्वधर्मं च महीपतेः ।
इह क्लेशो महान्स्वर्गे परमं सुखमक्षयम् ॥ ३६ ॥

तदेतदवबुध्यस्व हित्वा भोगान्नरेश्वर ।
पालनाय क्षितेः क्लेशमङ्गीकर्तुमिहार्हसि ॥ ३७ ॥

इति वृत्तमृषीणां यद्व्यसनं त्वयि शासति ।
भुजङ्गहेतुकं भूप, चारान्धो नापि वेत्सि तत् ॥ ३८ ॥

बहुनात्र किमुक्तेन दुष्टे दण्डो निपात्यताम् ।
शिष्टान्पालय राजन्, त्वं धर्मषड्भागमाप्स्यसि ॥ ३९ ॥

अरक्षन्पापमखिलं दुष्टैरविनयात्कृतम् ।
समवाप्स्यस्यसन्दिग्धं यदिच्छसि कुरुष्व तत् ॥ ४० ॥

एतन्मयोक्तं सकलं यत्तवाहं पितामही ।
कुरुष्वैवं स्थिते यत्ते रोचते वसुधाधिप ॥ ४१ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इति तापसवाक्यं स श्रुत्वा लज्जापरो नृपः ।
धिङ्मां चारान्धमित्युक्त्वा निश्वस्य जगृहे धनुः ॥ १ ॥

ततः स त्वरितं गत्वा तमौर्वस्याश्रमं प्रति ।
ववन्दे शिरसा वीरां मातरं पितुरात्मनः ॥ २ ॥

तापसांश्च यथान्यायं तैश्चाशीर्भिरभिष्टुतः ।
दृष्ट्वा च तापसान्सप्त नागैर्दष्टान्मृतान्भुवि ॥ ३ ॥

निनिन्दात्मानमसकृत्पुरस्तेषां महीपतिः ।
उवाच चैतद्द्याहं मद्वीर्यमवमन्यताम् ॥ ४ ॥

यत्करोमि भुजङ्गानां दुष्टानां ब्राह्मणद्विषाम् ।
तत्पश्यतु जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त्वा जगृहे कोपादस्त्रं संवर्तकं नृपः ।
नाशायाशेषनागानां पातालोर्वीविचारिणाम् ॥ ६ ॥

ततो जज्वाल सहसा नागलोकः समन्ततः ।
महास्त्रतेजसा विप्र, दह्यमानोऽनिवारितः ॥ ७ ॥

हा हा तातेति हा मातर्हा हा वत्सेति संभ्रमे ।
तस्मिन्नस्त्रकृते वाचः पन्नगानामथाभवन् ॥ ८ ॥

केचिज्ज्वलद्भिः पुच्छाग्रैः फणैरन्ये भुजङ्गमाः ।
गृहीतपुत्रदाराश्च त्यक्ताभरणवाससः ॥ ९ ॥

पातालमुत्सृज्य ययुः शरणं भामिनीं तदा ।
मरुत्तमातरं पूर्वं यया दत्तं तदाभयम् ॥ १० ॥

तामुपेत्योरगाः सर्वे सप्रणामं भयातुराः ।
सगद्गदमिदं प्रोचुः स्मर्यतां नः पुरोदितम् ॥ ११ ॥

प्रणम्याभ्यर्थितं पूर्वं यदस्माभी रसातले ।
तस्य कालोऽयमायातस्त्राहि वीरप्रजायिनि ॥ १२ ॥

पुत्रो निवार्यतां राज्ञि, प्राणैः संयोज्यमस्तु नः ।
दह्यते सकलो लोको नागानामस्त्रवह्निना ॥ १३ ॥

एवं सन्दह्यमानानामस्माकं तनयेन ते ।
त्वामृते शरणं नान्यत्कृपां कुरु यशस्विनि ॥ १४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इति श्रुत्वा वचस्तेषां संस्मृत्यादौ च भाषितम् ।
भर्तारमाह सा साध्वी ससंभ्रममिदं वचः ॥ १५ ॥

पूर्वमेव तवाख्यातं पाताले यद्भुजङ्गमैः ।
प्रोक्तमभ्यर्थनापूर्वं ममासीत्तनयं प्रति ॥ १६ ॥

त इमेऽभ्यागता भीता दह्यन्ते तस्य तेजसा ।
मामेते शरणं पूर्वं दत्तमेभ्यो मयाभयम ॥ १७ ॥

ये मां शरणमापन्नास्ते त्वां शरणमागताः ।
अपृथग्धर्मचरणा याताहं शरणं तव ॥ १८ ॥

तन्निवारय पुत्रं त्वं मरुत्तं वचनात्तव ।
मया चाभ्यर्थितोऽवश्यं शममभ्युपयास्यति ॥ १९ ॥

राजोवाच ॥

महापराधो नियतं मरुत्तः क्रोधमागतः ।
दुर्निवर्त्यमहं मन्ये तस्य क्रोधं सुतस्य ते ॥ २० ॥

नागा ऊचुः ॥

शरणागतास्तव वयं प्रसादः क्रियतां नृप ।
क्षत्रस्यार्तपरित्राणनिमित्तं शस्त्रधारणम ॥ २१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

नागानां तद्वचः श्रुत्वा भूतानां शरणैषिणाम् ।
तया चाभ्यर्थितः पत्न्या प्राहाविक्षिन्महायशाः ॥ २२ ॥

गत्वा ब्रवीमि तं भद्रे, तनयं त्वरया तव ।
परित्राणाय नागानां न त्याज्याः शरणागताः ॥ २३ ॥

नोपसंहरते सोऽस्त्रं यदि मद्वचनान्नृपः ।
तदास्त्रैर्वारयिष्यामि तस्यास्त्रं तनयस्य ते ॥ २४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततो गृहीत्वा स धनुरविक्षित्क्षत्रियोत्तमः ।
भार्यया सहितः प्रायात्त्वरावान्भार्गवाश्रयम् ॥ २५ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु तत्र सुतं दृष्ट्वा गृहीतवरकार्मुकम् ।
धनुः शस्त्रं च तस्योग्रं ज्वालाव्याप्तदिगन्तरम् ॥ १ ॥

उद्गिरन्तं महावह्निं दीपिताखिलभूतलम् ।
पातालान्तर्गतं प्राप्तमसह्यं घोरभीषणम् ॥ २ ॥

स तं दृष्ट्वा महीपालं भ्रुकुटीकुटिलाननम् ।
मा क्रुधस्त्वं मरुत्तास्त्रमुपसंह्रियतामिति ॥ ३ ॥

प्राहासकृत्सानुलुमवर्णक्रममुदारधीः ।
स निशम्य गुरोर्वाक्यं दृष्ट्वा तं च पुनः पुनः ॥ ४ ॥

गृहीतकार्मुकः पित्रोः प्रणिपत्य सगौरवम् ।
प्रत्युवाचापराद्धा मे सुभृशं पन्नगाः पितः ॥ ५ ॥

शासतीमां मयि महीं परिभूय बलं मम ।
सप्ताश्रममुपागम्य दष्टा मुनिकुमारकाः ॥ ६ ॥

ऋषीणामाश्रमस्थानाममीषामवनीपते ।
मयि शासति दुर्वृत्तैर्दूषितानि हवींषि च ॥ ७ ॥

जलाशयास्तथाप्येतैः सर्व एव हि दूषिताः ।
तदेतत्कारणं किंचिन्न वक्तव्यं त्वया पितः ।
न निवारयितव्योऽहं ब्रह्मघ्नान्प्रति पन्नगान ॥ ८ ॥

अविक्षिदुवाच ॥

यद्येभिर्निहता विप्रा यास्यन्ति नरकं मृताः ।
ममैतत्क्रियतां वाक्यं विरमास्त्रप्रयोगतः ॥ ९ ॥

मरुत्त उवाच ॥

नाहमेषां क्षमिष्यामि दुष्टानामपराधिनाम् ।
अहमेव गमिष्यामि नरकं यदि पापिनां ।
न निग्रहे यताम्येषां मां निवारय मा पितः ॥ १० ॥

अविक्षिदुवाच ॥

मामेते शरणं प्राप्ताः पन्नगा मम गौरवात् ।
उपसंह्रियतामस्त्रमलं कोपेन ते नृप ॥ ११ ॥

मरुत्त उवाच ॥

नाहमेषां क्षमिष्यामि दुष्टानामपराधिनाम् ।
स्वधर्ममुल्लङ्घ्य कथं करिष्यामि वचस्तव ॥ १२ ॥

दण्ड्ये निपातयन्दण्डं भूपः शिष्टांश्च पालयन् ।
पुण्यलोकानवाप्नोति नरकांश्चाप्युपेक्षणात् ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवं स बहुशः पित्रा वार्यमाणोऽम्बया सह ।
नोपसंहरते सोऽस्त्रं ततोऽसौ पुनरब्रवीत् ॥ १४ ॥

हिंससे पन्नगान्भीतान्ममैताञ्छरणं गतान् ।
वार्यमाणोऽपि तस्मात्ते करिष्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ १५ ॥

मयाप्यस्त्राण्यवाप्तानि न त्वमेकोऽस्त्रविद्भुवि ।
ममाग्रतः सुदुर्वृत्त, पौरुषं च कियत्तव ॥ १६ ॥

ततः कार्मुकमारोप्य कोपताम्रविलोचनः ।
अविक्षिदस्त्रं जग्राह कालस्य मुनिपुङ्गव ॥ १७ ॥

ततो ज्वालापरीवारमरिसङ्घघ्नमुत्तमम् ।
कालास्त्रं तु महावीर्यं योजयामास कार्मुके ॥ १८ ॥

ततश्चुक्षोभ जगती संवर्तास्त्रप्रतापिता ।
साब्धिशैलाखिला विप्र, कालस्यास्त्रे समुद्यते ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

कालास्त्रमुद्यतं पित्रा मरुत्तः सोऽपि वीक्ष्य तत् ।
प्राहोच्चैरस्त्रमेतन्मे दुष्टशास्तिसमुद्यतम् ॥ २० ॥

न त्वद्वधाय कालास्त्रं मयि मुञ्चति किं भवान् ।
स्वधर्मचारिणि सुते सदैवाज्ञाकरे तव ॥ २१ ॥

मया कार्यं महाभाग प्रजानां परिपालनम् ।
त्वयैवं क्रियते कस्मान्मद्वधायास्त्रमुद्यतम् ॥ २२ ॥

अविक्षिदुवाच ॥

शरणागतसत्त्राणं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
तस्य व्याघातकर्ता त्वं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ २३ ॥

मां वा हत्वास्त्रवीर्येण जहि दुष्टानिहोरगान् ।
त्वां वा हत्वाहमस्त्रेण रक्षिष्यामि महोरगान् ॥ २४ ॥

धिक्तस्य जीवितं पुंसः शरणार्थिनमागतम् ।
यो नार्तमनुगृह्णाति वैरिपक्षमपि ध्रुवम् ॥ २५ ॥

क्षत्रियोऽहमिमे भीताः शरणं मामुपागताः ।
अपकर्ता त्वमेवैषां कथं वध्यो न मे भवान् ॥ २६ ॥

मरुत्त उवाच ॥

मित्रं वा बान्धवो वापि पिता वा यदि वा गुरुः ।
प्रजापालनविघ्नाय यो हन्तव्यः स भूभृता ॥ २७ ॥

सोऽहं ते प्रहरिष्यामि न क्रोद्धव्यं त्वया पितः ।
स्वधर्मः परिपाल्यो मे न मे क्रोधस्तवोपरि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततस्तौ निश्चितौ दृष्ट्वा परस्परवधं प्रति ।
समुत्पत्यान्तरे तस्थुर्मुनयो भार्गवादयः ॥ २९ ॥

ऊचुश्चैनं न मोक्तव्यं त्वयास्त्रं पितरं प्रति ।
त्वया च नायं हन्तव्यः पुत्रः प्रख्यातचेष्टितः ॥ ३० ॥

मरुत्त उवाच ॥

मया दुष्टा निहन्तव्याः सन्तो रक्ष्या महीक्षिता ।
इमे च दुष्टा भुजगाः कोऽपराधोऽत्र मे द्विजाः ॥ ३१ ॥

अविक्षिदुवाच ॥

शरणागतसन्त्राणं मया कार्यमयं च मे ।
अपराध्यः सुतो विप्राः, यो हन्ति शरणागतान् ॥ ३२ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

इमे वदन्ति भुजगास्त्रासलोलविलोचनाः ।
सञ्जीवयामस्तान्विप्रान्ये दष्टा दुष्टपन्नगैः ॥ ३३ ॥

तदलं विग्रहेणोभौ राजवर्यौ प्रसीदताम् ।
उभावपि विनिर्व्यूढप्रतिज्ञौ धर्मकोविदौ ॥ ३४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सा तु वीरा समभ्येत्य पुत्रमेतदभाषत ।
मद्वाक्यादेष ते पुत्रो हन्तुं नागान्कृतोद्यमः ॥ ३५ ॥

तन्निष्पन्नं यदा विप्रास्ते जीवन्ति तथा मृताः ।
संजीवन्तश्च मुच्यन्ते यद्युष्मच्छरणं गताः ॥ ३६ ॥

ततः संजीवयामासुस्तान्विप्रांस्ते भुजङ्गमाः ।
दिव्यैरोपधिजातैश्च विषसंहरणेन च ॥ ३७ ॥

पित्रोर्ननाम चरणौ स ततो जगतीपतिः ।
मरुत्तश्च स तं प्रीत्या परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥

मानहा भव शत्रूणां चिरं पालय मेदिनीम् ।
पुत्रपौत्रैश्च मोदस्व मा च ते सन्तु विद्विषः ॥ ३९ ॥

ततो द्विजैरनुज्ञातौ वीरया च नरेश्वरौ ।
समारूढौ रथं साकं सन्तुष्टौ स्वपुरं गतौ ॥ ४० ॥

वीरापि कृत्वा सुमहत्तपो धर्मभृतां वरा ।
भर्तुः सलोकतां प्राप्ता महाभागा पतिव्रता ॥ ४१ ॥

मरुत्तोऽपि चकारोर्व्यां धर्मतः परिपालनम् ।
विनिर्जितारिषड्वर्गो भोगांश्च बुभुजे नृपः ॥ ४२ ॥

एवंवीर्यो मरुत्तोऽभून्महाराजो महाबलः ।
तस्याप्रतिहतं चक्रमासीद्द्वीपेषु सप्तसु ॥ ४३ ॥

यस्य तुल्योऽपरो राजा न भूतो न भविष्यति ।
सत्यविक्रमयुक्तस्य राजर्षेरमितौजसः ॥ ४४ ॥

तस्यैतच्चरितं श्रुत्वा मरुत्तस्य महात्मनः ।
जन्म चाग्र्यं द्विजश्रेष्ठ. मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ४५ ॥

**इति तृतीयोऽध्यायः**

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मरुत्तचरिते
१२६—१२८ अध्यायाः ॥

# ॥ नकुलोपाख्यानम् ॥

जनमेजय उवाच ॥

पितामहस्य मे यज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ।
यदाश्चर्यमभूत्किंचित्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

श्रूयतां राजशार्दूल, महदाश्चर्यमुत्तमम ।
अश्वमेधे महायज्ञे निर्वृत्ते यदभूत्प्रभो ॥ २ ॥

तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु ज्ञातिसंबन्धिबन्धुषु ।
दीनान्धकृपणे वापि तदा भरतसत्तम ॥ ३ ॥

घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ।
पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्द्धनि ॥ ४ ॥

नीलाक्षस्तत्र नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदानघ ।
वज्राशनिसमं नादममुञ्चद्वसुधाधिप ॥ ५ ॥

सकृदुत्सृज्य तन्नादं त्रासयानो मृगद्विजान् ।
मानुषं वचनं प्राह धृष्टो बिलशयो महान् ॥ ६ ॥

सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशांपते ।
विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः ॥ ८ ॥

ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छन्त ते द्विजाः ।
कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधु समागतम् ॥ ९ ॥

किं बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् ।
कथं भवन्तं विद्याम यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १० ॥

अविलुप्यागमं कृत्स्नं विविधैर्यज्ञियैः कृतम् ।
यथागमं यथान्यायं कर्तव्यं च तथा कृतम् ॥ ११ ॥

पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रदर्शनात् ।
मन्त्राहुतिहुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम् ॥ १२ ॥

तुष्टा द्विजातयश्चात्र दानैर्बहुविधैरपि ।
क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैश्चापि पितामहाः ॥ १३ ॥

पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः ।
अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा दानशेषैः पृथक्जनाः ॥ १४ ॥

ज्ञातिसंबन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य नः ।
देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः ॥ १५ ॥

यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यं सत्यं द्विजातिषु ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६ ॥

श्रद्धेयवाक्यः प्राज्ञस्त्वं दिव्यरूपं बिभर्षि च ।
समागतश्च विप्रैस्त्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १७ ॥

इति पृष्टो द्विजैस्तैः स प्रहसन्नकुलोऽब्रवीत् ।
नैषा मृषा मया वाणी प्रोक्ता दर्पेण वै द्विजाः ॥ १८ ॥

यन्मयोक्तमिदं वाक्यं युष्माभिश्चाप्युपश्रुतम् ।
सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो द्विजर्षभाः ॥ १९ ॥

इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजसत्तमाः ।
शृणुताव्यग्रमनसः शंसतो मे यथातथम् ॥ २० ॥

अनुभूतं च दृष्टं च यन्मयाऽद्भुतमुत्तमम् ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१ ॥

स्वर्गं यथा द्विजः प्राप्तः सभार्यः ससुतस्नुषः ।
यथाचाऽर्धं शरीरस्य ममेदं काञ्चनीकृतम् ॥ २२ ॥

नकुल उवाच ॥

हन्त वो वर्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ।
न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य यद्द्विजाः ॥ २३ ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्बहुभिर्वृते ।
उञ्छवृत्तिर्द्विजः कश्चित्कापोतिरभवत्तदा ॥ २४ ॥

सभार्यः सह पुत्रेण सस्नुषस्तपसि स्थितः ।
बभूव शुक्लवृत्तः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ २५ ॥
षष्ठे काले सदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः ।
षष्ठे काले कदाचित्तु तस्याहारो न विद्यते ॥ २६ ॥
भुङ्क्तेऽन्यस्मिन्कदाचित्सः षष्ठे काले द्विजोत्तम ।
कदाचिद्धर्मिणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे ॥ २७ ॥
नाविद्यत तदा विप्राः, संचयस्तन्निबोधत ।
क्षीणौषधिसमावेशे द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥

काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत भोजनम् ।
क्षुधा परिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ २९ ॥

उञ्छं तदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे ।
उष्णार्तश्च क्षुधार्तश्च विप्रस्तपसि संस्थितः ॥ ३० ॥

उञ्छमप्राप्तवानेव ब्राह्मणः क्षुच्छ्रमान्वितः ।
स तथैव क्षुधाविष्टः सार्धं परिजनेन ह ॥ ३१ ॥

क्षपयामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो द्विजोत्तमः ।
अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्जयन् ॥ ३२ ॥

यवप्रस्थं तु तं सक्तूनकुर्वत तपस्विनः ।
कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि ॥ ३३ ॥

कुडवं कुडवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः ।
अथागच्छद्विजः कश्चिदतिथिर्भुञ्जतां तदा ॥ ३४ ॥

ते तं दृष्ट्वातिथिं प्राप्तं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
तेऽभिवाद्य सुखप्रश्नं पृष्ट्वा तमतिथिं तदा ॥ ३५ ॥

विशुद्धमनसो दान्ताः श्रद्धादमसमन्विताः ।
अनसूया जितक्रोधाः साधवो वीतमत्सराः ॥ ३६ ॥

त्यक्तमानमदक्रोधा धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ।
स ब्रह्मचर्यं गोत्रं ते तस्य ख्यात्वा परस्परम् ॥ ३७ ॥

कुटीं प्रवेशयामासुः क्षुधार्तमतिथिं तदा ।
इदमर्घ्यं च पाद्यं च बृसी चेयं तवानघ ॥ ३८ ॥

शुचयः सक्तवश्चेमे नियमोपार्जिताः प्रभो ।
प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते मया दत्ता द्विजर्षभ ॥ ३९ ॥

इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः ।
भक्षयामास राजेन्द्र, न च तुष्टिं जगाम सः ॥ ४० ॥

स उञ्छवृत्तिस्तं प्रेक्ष्य क्षुधा परिगतं द्विजम् ।
आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ ४१ ॥

तस्य भार्याब्रवीद्वाक्यं मद्भागो दीयतामिति ।
गच्छत्वेवं यथाकामं परितुष्टो द्विजोत्तमः ॥ ४२ ॥

इति ब्रुवन्तीं तां साध्वीं भार्यां स्वां स द्विजोत्तमः ।
क्षुधा परिगतां ज्ञात्वा तान्सक्तून्नाभ्यनन्दत ॥ ४३ ॥

आत्मानुमानतो विद्वान्स तु विप्रर्षभस्तदा ।
जानन्वृद्धां क्षुधार्तां च श्रान्तां ग्लानां तपस्विनीम् ॥ ४४ ॥

त्वगस्थिभूतां वेपन्तीं ततो भार्यामुवाच ह ।
अपि कीटपतङ्गानां मृगाणां चैव शोभने ॥ ४५ ॥

स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च न त्वेवं वक्तुमर्हसि ।
अनुकम्प्यो नरः पत्न्या पुष्टो रक्षित एव च ॥ ४६ ॥

प्रपतेद्यशसो दीप्तात्स च लोकान्न चाप्नुयात् ।
धर्मकामार्थकार्याणि शुश्रूषा कुलसन्ततिः ॥ ४७ ॥

दारेष्वधीनो धर्मश्च पितृणामात्मनस्तथा ।
न वेत्ति धर्मतो भार्यां रक्षणे योऽक्षमः पुमान् ॥ ४८ ॥

अयशो महदाप्नोति नरकांश्चैव गच्छति ।
इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज ॥ ४९ ॥

सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेदं प्रसीद मे ।
सत्यं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणार्निर्जितः ॥ ५० ॥

स्त्रीणां पतिसमाधीनं काङ्क्षितं च द्विजर्षभ ।
ऋतुर्मातुः पितुर्बीजं दैवतं परमं पतिः ॥ ५१ ॥

भर्तुः प्रसादान्नारीणां रतिपुत्रफलं तथा ।
पालनाद्धि पतिस्त्वं मे भर्तासि भरणाच्च मे ॥ ५२ ॥

पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्सक्तून्प्रयच्छ मे ।
जरापरिगतो वृद्धः क्षुधार्तो दुर्बलो भृशम् ॥ ५३ ॥

उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कर्शितः ।
इत्युक्तः स तया सक्तून प्रगृह्येदं वचोऽब्रवीत ॥ ५४ ॥

द्विज, सक्तूनिमान्भूयः प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ।
स तान्प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमद्द्विजः ।
तमुञ्छवृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत ॥ ५५ ॥

पुत्र उवाच ॥

सक्तूनिमान प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम ।
इत्येव सुकृतं मन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम् ॥ ५६ ॥

भवान् हि परिपाल्यो मे सर्वदैव प्रयत्नतः ।
साधूनां काङ्क्षितं यस्मात पितुर्वृद्धस्य पालनम् ॥ ५७ ॥

पुत्रार्थे विहितो ह्येष वार्द्धके परिपालनम् ।
श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे, त्रिषु लोकेषु शाश्वती ॥ ५८ ॥

प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया ।
प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ५९ ॥

पितोवाच ॥

अपि वर्षसहस्री त्वं बालस्त्वं मतो मम ।
उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत्सुतात् ॥ ६० ॥

बालानां क्षुद्बलवती जानाम्येतदहं प्रभो ।
वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥ ६१ ॥

जीर्णे तु वयसा पुत्र, न मां क्षुद्बाधतेऽपि च ।
दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ६२ ॥

पुत्र उवाच ॥

अपत्यमस्मि ते पुंसस्त्राणात्पुत्र इति स्मृतः ।
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्त्राह्यात्मानमिहात्मना ॥ ६३ ॥

पितोवाच ॥

रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च ।
परीक्षितश्च बहुधा सक्तूनादद्मि ते सुत ॥ ६४ ॥

इत्युक्त्वाऽदाय तान् सक्तून्प्रीतात्मा द्विजसत्तमः ।
प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ६५ ॥

भुक्त्वा तानपि सक्तून् स नैव तुष्टो बभूव ह ।
उञ्छवृत्तिस्तु धर्मात्मा व्रीडामनुजगाम ह ॥ ६६ ॥

तं वै वधूः स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
सक्तूनादाय संहृष्टा श्वशुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥

सन्तानात्तव सन्तानं मम विप्र, भविष्यति ।
सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ६८ ॥

तव प्रसादान्निर्वृत्ता मम लोकाः किलाक्षयाः ।
पुत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ६९ ॥

धर्माद्याहि यथा त्रेता वह्निस्त्रेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेताः किलाक्षयाः ॥ ७० ॥

पितॄनृणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ।
पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधु लोकानुपाश्नुते ॥ ७१ ॥

श्वशुर उवाच ॥

वातातपविशीर्णाङ्गीं त्वां विवर्णां निरीक्ष्य वै ।
कर्शितां सुव्रताचारे, क्षुधा विह्वलचेतसम् ॥ ७२ ॥

कथं सक्तून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः ।
कल्याणवृत्ते कल्याणि, नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥

षष्ठे काले व्रतवतीं शौचशीलतपोऽन्विताम् ।
कृच्छ्रवृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे ॥ ७४ ॥

बाला क्षुधार्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया ।
उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ ७५ ॥

स्नुषोवाच ॥

गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो दैवं तु दैवतम् ।
देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सक्तूनादत्स्व मे प्रभो ॥ ७६ ॥

देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः ।
तव विप्र, प्रसादेन लोकान प्राप्स्यामहे शुभान ॥ ७७ ॥

अवेक्ष्या इति कृत्वाहं दृढभक्तेति वा द्विज ।
चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ७८ ॥

श्वशुर उवाच ॥

अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ।
या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९ ॥

तस्मात्सक्तून ग्रहीष्यामि वधु, नार्हसि वञ्चनाम ।
गणयित्वा महाभागे, त्वां हि धर्मभृतां वरे ॥ ८० ॥

इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून्प्रादाद्द्विजाय ते ।
ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ८१ ॥

प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम ।
वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ८२ ॥

शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः ।
यथाशक्ति विशिष्टेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः ॥ ८३ ॥

गगनात्पुष्पवर्षं च पश्येदं पतितं भुवि ।
सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरस्सराः ॥ ८४ ॥

स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ।
ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकचराश्च ये ॥ ८५ ॥

काङ्क्षन्ते दर्शनं तुभ्यं दिवं व्रज द्विजर्षभ ।
पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया ॥ ८६ ॥

अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगान्युत ।
ब्रह्मचर्येण दानेन यज्ञेन तपसा तथा ॥ ८७ ॥

असंकरेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं द्विज ।
श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरासि सुव्रत ॥ ८८ ॥

तस्माद्देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम ।
सर्वमेताद्धि यस्मात्ते दत्तं शुद्धेन चेतसा ॥ ८९ ॥

कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो विजितः कर्मणा त्वया ।
क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञां धर्मबुद्धिं व्यपोहति ॥ ९० ॥

क्षुधा परिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ।
बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् ॥ ९१ ॥

यदा दानरुचिः स्याद्वै तदा धर्मो न सीदति ।
अनवेक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रस्नेहमेव च ॥ ९२ ॥

धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ।
द्रव्यागमे नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम् ॥ ९३ ॥

कालः परतरो दानाच्छ्रद्धा चैव ततः परा ।
स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहान्न दृश्यते ॥ ९४ ॥

स्वर्गार्गलं लोभबीजं रागगुप्तं दुरासदम् ।
तं तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ ९५ ॥

ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्ति प्रदायिनः ।
सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ॥ ९६ ॥

दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ।
रन्तिदेवो हि नृपतिरपः प्रादादकिञ्चनः ॥ ९७ ॥

शुद्धेन मनसा विप्र, नाकपृष्ठं ततो गतः ।
न धर्मः प्रीयते तात, दानैर्दत्तैर्महाफलैः ॥ ९८ ॥

न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धापूतैः स तुष्यति ।
गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदान्नृगो नृपः ॥ ९९ ॥

एकां दत्वा स पारक्यां नरकं समपद्यत ।
आत्ममांसप्रदानेन शिविरौशीनरो नृपः ॥ १०० ॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् मोदते दिवि सुव्रतः ।
विभवो न नृणां पुण्यं स्वशक्त्या स्वर्जितं सताम् ॥ १०१ ॥

न यज्ञैर्विविधैर्विप्र, यथान्यायेन संचितैः ।
क्रोधाद्दानफलं हन्ति लोभात्स्वर्गं न गच्छति ॥ १०२ ॥

न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित्स्वर्गमश्नुते ।
न राजसूयैर्बहुभिरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ॥ १०३ ॥

न चाश्वमेधैर्बहुभिः फलं सममिदं तव ।
सक्तुप्रस्थेन विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयाक्षयः ॥ १०४ ॥

विरजो ब्रह्मसदनं गच्छ विप्र, यथासुखम् ।
सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ, दिव्यं यानमुपस्थितम् ॥ १०५ ॥

आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज, पश्य माम् ।
तारितो हि त्वया देहो लोके कीर्तिः स्थिरा च ते ॥ १०६ ॥

सभार्यः सहपुत्रश्च सस्नुषश्च दिवं व्रज ।
इत्युक्तवाक्ये धर्मे तु यानमारुह्य स द्विजः ॥ १०७ ॥

सदारः ससुतश्चैव सस्नुषश्च दिवं गतः ।
तस्मिन्विप्रे गते स्वर्गे ससुते सस्नुषे तदा ॥ १०८ ॥

भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निसृतो बिलात् ।
ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च ॥ १०९ ॥

दिव्यपुष्पविमर्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः ।
विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् ॥ ११० ॥

तस्य सत्याभिसन्धस्य सक्तुदानेन चैव ह ।
शरीरार्धं च मे विप्राः, शातकुम्भमयं कृतम् ॥ १११ ॥

पश्यतेमं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ।
कथमेवंविधं स्याद्वै पार्श्वमन्यदिति द्विजाः ॥ ११२ ॥

तपोवनानि यज्ञांश्च हृष्टोऽभ्येमि पुनः पुनः ।
यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः ॥ ११३ ॥

आशया परया प्राप्तो न चाहं काञ्चनीकृतः ।
ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य ब्राह्मणर्षभाः ॥ ११४ ॥

सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं सम्मितो नेति सर्वथा ।
सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाहं काञ्चनीकृत: ॥ ११५ ॥

न हि यज्ञो महानेष सदृशस्तैर्मतो मम ।
इत्युक्त्वा नकुल: सर्वान्यज्ञे द्विजवरांस्तथा ।
जगामादर्शनं तेषां विप्रास्ते च ययुर्गृहान् ॥ ११६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरञ्जय ।
यदाश्चर्यमभूत्तत्र वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ११७ ॥

न विस्मयस्ते नृपते, यज्ञे कार्य: कथंचन ।
ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिवं गता: ॥ ११८ ॥

अद्रोह: सर्वभूतेषु सन्तोष: शीलमार्जवम् ।
तपो दमश्च सत्यं च प्रदानं चेति सम्मितम् ॥ ११९ ॥

इति श्रीमहाभारते अश्वमेधपर्वणि नकुलोपाख्याने
नवनितमोऽध्याय:

## ॥ युधिष्ठिरशक्रसंवादः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ततः संनादयञ्छक्रो दिवं भूमिं च सर्वशः ।
रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ १ ॥

स्वभ्रातॄन्पतितान्दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीच्छोकसन्तप्तः सहस्राक्षमिदं वचः ॥ २ ॥

भ्रातरः पतिता मेऽत्र गच्छेयुस्ते मया सह ।
न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर ॥ ३ ॥

सुकुमारी सुखार्हा च राजपुत्री पुरंदर ।
सास्माभिः सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ४ ॥

शक्र उवाच ॥

भ्रातॄन्द्रक्ष्यसि स्वर्गे त्वमग्रतस्त्रिदिवं गतान् ।
कृष्णया सहितान्सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ ॥ ५ ॥

निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ ।
अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अयं श्वा भूतभव्येश, भक्तो मां नित्यमेव ह ।
स गच्छेत मया सार्धमानृशंस्या हि मे मतिः ॥ ७ ॥

शक्र उवाच ॥

अमर्त्यत्वं मत्समत्वं च राजन्,
श्रियं कृत्स्नां महतीं चैव सिद्धिम् ।
संप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं
त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र,
शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य ।
मा मे श्रिया सङ्गमनं तयाऽस्तु
यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ ९ ॥

इन्द्र उवाच ॥

स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्य-
मिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति ।
ततो विचार्य क्रियतां धर्मराज,
त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भक्तत्यागं प्राहुरत्यन्तपापं
तुल्यं लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ।
तस्मान्नाहं जातु कथंचनाद्य
त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थी महेन्द्र ॥ ११ ॥

भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चार्तं
प्राप्तं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम् ।

प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्तुं
यतेयं वै नित्यमेतद्व्रतं मे ॥ १२ ॥

इन्द्र उवाच ॥

शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति
यद्दत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च ।
तस्माच्छुनस्त्यागमिमं कुरुष्व
शुनस्त्यागात्प्राप्स्यसे देवलोकम् ॥ १३ ॥

त्यक्त्वा भ्रातॄन्दयितां चापि कृष्णां
प्राप्तो लोकः कर्मणा स्वेन वीर ।
श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु
त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न विद्यते संधिरथापि विग्रहो
मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा ।
न ते मया जीवयितुं हि शक्या-
स्ततस्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् ॥ १५ ॥

भीतिप्रदानं शरणागतस्य
स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः ।
मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र,
भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य
धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।

युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं
श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः ॥ १७ ॥

धर्मराज उवाच ॥

अभिजातोऽसि राजेन्द्र, पितुर्वृत्तेन मेधया ।
अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १८ ॥

पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र,परीक्षितः ।
पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो हताः ॥ १९ ॥

भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातरावुभौ ।
मात्रोः साम्यमभीप्सन्वै नकुलं जीवमिच्छसि ॥ २० ॥

अयं श्वा भक्त इत्येवं त्यक्तो देवरथस्त्वया ।
तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिपः ॥ २१ ॥

अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ।
प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ, दिव्यां गतिमनुत्तमाम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ततो धर्मश्च शक्रश्च मरुतश्चाश्विनावपि ।
देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवम् ॥ २३ ॥

प्रययुः स्वैर्विमानैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः ।
सर्वे विरजसः पुण्याः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मिणः ॥ २४ ॥

स तं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोद्वहः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे शीघ्रं तेजसावृत्य रोदसी ॥ २५ ॥

ततो देवनिकायस्थो नारदः सर्वलोकवित् ।
उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं बृहद्वादी बृहत्तपाः ॥ २६ ॥

येऽपि राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः ।
कीर्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुरुराजोऽधितिष्ठति ॥ २७ ॥

लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसंपदा ।
स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुश्रुम पाण्डवात् ॥ २८ ॥

तेजांसि यानि दृष्टानि भूमिष्ठेन त्वया विभो ।
वेश्मानि भुवि देवानां पश्यामूनि सहस्रशः ॥ २९ ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा रजा वचनमब्रवीत् ।
देवानामन्त्र्य धर्मात्मा स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् ॥ ३० ॥

शुभं वा यदि वा पापं भ्रातॄणां स्थानमद्य मे ।
तदेव प्राप्तुमिच्छामि लोकानन्यान्न कामये ॥ ३१ ॥

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा देवराजः पुरंदरः ।
आनृशंस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ३२ ॥

स्थानेऽस्मिन्वस राजेन्द्र कर्मभिर्निर्जिते शुभैः ।
किं त्वं मानुष्यकं स्नेहमद्यापि परिकर्षसि ॥ ३३ ॥

सिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ।
नैव ते भ्रातरः स्थानं संप्राप्ताः कुरुनन्दन ॥ ३४ ॥

अद्यापि मानुषो भावः स्पृशते त्वां नराधिप ।
स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षीन्सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमीश्वरम् ।
पुनरेवाब्रवीद्धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ३६ ॥

तैर्विना नोत्सहे वस्तुमिह दैत्यनिबर्हण ।
गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र ते भ्रातरो गताः ॥ ३७ ॥

यत्र सा बृहती श्यामा बुद्धिसत्वगुणान्विता ।
द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा यत्र चैव गता मम ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि युधिष्ठिरस्वर्गारोहे
तृतीयोऽध्यायः ॥

# ॥ शिबिचरित्रम् ॥

लोमश उवाच ॥

एष उज्जानको नाम पावकिर्यत्र शान्तवान् ।
अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १ ॥

ह्रदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।
आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ २ ॥

समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय, श्रुतस्त्वया ।
तद्द्रक्ष्यासि महाराज, भृगुतुङ्गं महागिरिम् ॥ ३ ॥

वितस्तां पश्य राजेन्द्र, सर्वपापप्रमोचनीम् ।
महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् ॥ ४ ॥

जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत ॥ ५ ॥

तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशां पते ।
अभ्यागच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ ६ ॥

जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः ॥ ७ ॥

ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् ।
शरणार्थी तदा राजन् , निलिल्ये भयपीडितः ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

श्येन उवाच ॥

धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन् महीक्षितः ।
स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १ ॥

विहितं भक्षणं राजन् पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।
मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ २ ॥

राजोवाच ॥

संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः ॥ ३ ॥

एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ।
अप्रदानं परं धर्मं कथं श्येनेह पश्यसि ॥ ४ ॥

प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन, लक्ष्यते ।
मत्सकाशे जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५ ॥

यो हि कश्चिद्द्विजान्हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम् ।
शरणागतं च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम् ॥ ६ ॥

श्येन उवाच ॥

आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७ ॥

शक्येत दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ८ ॥

भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणा विशां पते ।
विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमकुतोभयम् ॥ ९ ॥

प्रमृते मयि धर्मात्मन, पुत्रदारादि नङ्क्ष्यति ।
रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्न रक्षसि ॥ १० ॥

धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुवर्त्म तत् ।
अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ ११ ॥

विरोधिषु महीपाल, निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् ॥ १२ ॥

गुरुलाघवमादाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
यतो भूयांस्ततो राजन, कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १३ ॥

राजोवाच ॥

बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।
सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञश्चास्यसंशयम् ॥ १४ ॥

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहुचित्रं च भाषसे
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वां लक्षयाम्यहम् ॥ १५ ॥

शरणेऽपि परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ।
आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहङ्गम ॥ १६ ॥

शक्यश्चाप्यन्यथाकर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ।
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह काङ्क्षसि ॥ १७ ॥

श्येन उवाच ॥

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
भक्षयामि महाराज, किं ममान्येन केनचित् ॥ १८ ॥

यस्तु मे देवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव ।
तमुत्सृज महीपाल, कपोतमिममेव मे ॥ १९ ॥

श्येनः कपोतानत्तीति स्थितिरेषा सनातनी ।
मा राजन् , सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासज ॥ २० ॥

राजोवाच ॥

राष्ट्रं शिबीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर ।
यं वा कामयसे कामं श्येन, सर्वं ददानि ते ॥ २१ ॥

विनेमं पक्षिणं श्येन, शरणार्थिनमागतम् ।
येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २२ ॥

श्येन उवाच ॥

उशीनर, कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २३ ॥

यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ।
तदा देयं तु तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २४ ॥

राजोवाच ॥

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन, यन्माभियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २५ ॥

लोमश उवाच ॥

उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय, कपोतेन समं विभो ॥ २६ ॥

ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २७ ॥

न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २८ ॥

श्येन उवाच ॥

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ, कपोतो हव्यवाडयम् ।
जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २९ ॥

यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशां पते ।
एषा ते भास्वती कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ ३० ॥

यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३१ ॥

इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ।
उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ॥ ३२ ॥

विभ्राजमानो वपुषाप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ।
तदेतत्सदनं राजन्, राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि लोमशतीर्थयात्रापर्वणि श्येनकपोतीये
एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

# ॥ व्याधकपोतवृत्तान्तः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
शरणं पाल्यमानस्य यो धर्मस्तं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

महान्धर्मो महाराज, शरणागतपालने ।
अर्हः प्रष्टुं भवांश्चैव प्रश्नं भरतसत्तम ॥ २ ॥

शिबिप्रभृतयो राजन्, राजानः शरणागतान् ।
परिपाल्य महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ ३ ॥

श्रूयते च कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः ।
स्वमांसं भोजितः कां च गतिं लेभे स भारत ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणु राजन्, कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथितां भार्गवेण वै ॥ ६ ॥

इममर्थं पुरा पार्थ मुचुकुन्दो नराधिपः ।
भार्गवं परिपप्रच्छ प्रणतः पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥

तस्मै शुश्रूषमाणाय भार्गवोऽकथयत्कथाम् ।
इमां यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप ॥ ८ ॥

मुनिरुवाच ॥

धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथाम् ।
शृणुष्वावहितो राजन् , वदतो मे महाभुज ॥ ९ ॥

कश्चित्क्षुद्रसमाचारः पृथिव्यां कालसम्मितः ।
विचचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः ॥ १० ॥

काकोल इव कृष्णाङ्गो रक्ताक्षः कालसम्मितः ।
दीर्घजङ्घो ह्रस्वपादो महावक्त्रो महाहनुः ॥ ११ ॥

नैव तस्य सुहृत्कश्चिन्न संबन्धी न बान्धवाः ।
स हि तैः संपरित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥ १२ ॥

नरः पापसमाचारस्त्यक्तव्यो दूरतो बुधैः ।
आत्मानं योऽभिसन्धत्ते सोऽन्यस्य स्यात्कथं हितः ॥ १३ ॥

यन्नृशंसा दुरात्मानः प्राणिप्राणहरा नराः ।
उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥ १४ ॥

स वै क्षारकमादाय द्विजान्हत्वा वने सदा ।
चकार विक्रयं तेषां पतङ्गानां जनाधिप ॥ १५ ॥

एवं तु वर्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः ।
अगमत्सुमहान्कालो न चाधर्ममबुध्यत ॥ १६ ॥

तस्य भार्यासनाथस्य रममाणस्य शाश्वतम् ।
दैवयोगविमूढस्य नान्या वृत्तिररोचत ॥ १७ ॥

ततः कदाचित्तस्याथ वनस्थस्य समन्ततः ।
पातयन्निव वृक्षांस्तान्सुमहान्वातसंभ्रमः ॥ १८ ॥

मेघसंकुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितम् ।
संछन्नस्तु मुहूर्तेन नौसार्थैरिव सागरः ॥ १९ ॥

वारिधारासमूहेन संप्रविष्टः शतक्रतुः ।
क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुन्धराम् ॥ २० ॥

ततो धाराकुले काले संभ्रमन्नष्टचेतनः ।
शीतार्तस्तद्वनं सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥

नैव निम्नं स्थलं वापि सोऽविन्दत विहंगहा ।
पूरितो हि जलौघेन तस्य मार्गो वनस्य तु ॥ २२ ॥

पक्षिणो वर्षवेगेन हता लीनास्तदाभवन् ।
मृगसिंहवराहाश्च स्थलमाश्रित्य शेरते ॥ २३ ॥

महता वातवर्षेण त्रासितास्ते वनौकसः ।
भयार्ताश्च क्षुधार्ताश्च बभ्रमुः सहिता वने ॥ २४ ॥

स तु शीतहतैर्गात्रैर्न जगाम न तस्थिवान् ।
ददर्श पतितां भूमौ कपोतीं शीतविह्वलाम् ॥ २५ ॥

दृष्ट्वार्तोऽपि हि पापात्मा स तां पञ्जरकेऽक्षिपत् ।
स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःखमेवाकरोत्परे ॥ २६ ॥

पापात्मा पापकारित्वात्पापमेव चकार सः ।
सोऽपश्यत्तरुषण्डेषु मेघनीलं वनस्पतिम् ॥ २७ ॥

सेव्यमानं विहङ्गैर्यैश्छायात्रासफलार्थिभिः ।
धात्रा परोपकाराय स साधुरिव निर्मितः ॥ २८ ॥

अथाभवत्क्षणेनैव वियद्विमलतारकम् ।
महत्सर इवोत्फुल्लकुमुदच्छुरितोदकम ॥ २९ ॥

ताराढ्यं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं बहु ।
घनैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीतविह्वलः ॥ ३० ॥

दिशो विलोकयामास विगाढां प्रेक्ष्य शर्वरीम् ।
दूरतो मे निवेशश्च अस्माद्देशादिति प्रभो ॥ ३१ ॥

कृतबुद्धिर्द्रुमे तस्मिन्वस्तुं तां रजनीं ततः ।
साञ्जलिः प्रणतिं कृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिं ॥ ३२ ॥

शरणं यामि यान्यस्मिन्दैवतानि वनस्पतौ ।
स शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
दुःखेन महताविष्टस्ततः सुष्वाप पक्षिहा ॥ ३३ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

---

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

भीष्म उवाच ॥

अथ वृक्षस्य शाखायां विहङ्गः ससुहृज्जनः ।
दीर्घकालोषितो राजन्, तत्र चित्रतनूरुहः ॥ १ ॥

तस्य काल्यगता भार्या चरितुं नाभ्यवर्तत ।
प्राप्तां च रजनीं दृष्ट्वा स पक्षी पर्यतप्यत ॥ २ ॥

वातवर्षं महच्चासीन्न चागच्छति मे प्रिया ।
किन्नु तत्कारणं येन साद्यापि न निवर्तते ॥ ३ ॥

अपि स्वस्ति भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने ।
तया विरहितं हीदं शून्यमद्य गृहं मम ॥ ४ ॥

पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः ।
भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ॥ ५ ॥

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं तु गृहिणीशून्यमरण्यसदृशं भवेत् ॥ ६ ॥

यदि सा रक्तनेत्रान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा ।
अद्य नायाति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ॥ ७ ॥

न भुङ्क्ते मय्यभुक्ते या नास्नाते स्नाति सुव्रता ।
नातिष्ठत्युपतिष्ठेत शेते च शयिते मयि ॥ ८ ॥

हृष्टे भवति सा हृष्टा दुःखिते मयि दुःखिता ।
प्रोषिते दीनवदना क्रुद्धे च प्रियवादिनी ॥ ९ ॥

पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता ।
यस्य स्यात्तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥ १० ॥

सा हि श्रान्तं क्षुधार्तं च जानीते मां तपस्विनी ।
अनुरक्ता स्थिरा चैव भक्ता स्निग्धा यशस्विनी ॥ ११ ॥

वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद्गृहम् ।
प्रासादोऽपि तया हीनः कान्तार इति निश्चितम ॥ १२ ॥

धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी ।
विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिका ॥ १३ ॥

भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पठ्यते ।
असहायस्य लोकेऽस्मिन्लोकयात्रासहायिनी ॥ १४ ॥

तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।
नास्ति भार्यासमं किंचिन्नरस्यार्तस्य भेषजम ॥ १५ ॥

नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥ १६ ॥

यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम ॥ १७ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

एवं विलपतस्तस्य श्रुत्वा तु करुणं वचः ।
गृहीता शकुनिघ्नेन कपोती वाक्यमब्रवीत ॥ १ ॥

कपोत्युवाच ॥

अहोऽतीव सुभाग्याहं यस्य मे दयितः पतिः ।
असतो वा सतो वापि गुणानेवं प्रभाषते ॥ २ ॥

न सा स्त्री ह्यभिमन्तव्या यस्यां भर्ता न तुष्यति ।
तुष्टे भर्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ३ ॥

अग्निसाक्षिकमित्येव भर्ता वै दैवतं परम् ।
दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तबका लता ॥ ४ ॥

भस्मीभवति सा नारी यस्या भर्ता न तुष्यति ।
इति संचिन्त्य दुःखार्ता भर्तारं दुःखितं तदा ॥ ५ ॥

कपोती लुब्धकेनापि गृहीता वाक्यमब्रवीत् ।
हन्त वक्ष्यामि ते श्रेयः श्रुत्वा तु कुरु तत्तथा ॥ ६ ॥

शरणागतसंत्राता भव कान्त, विशेषतः ।
एष शाकुनिकः शेते तव वासं समाश्रितः ॥ ७ ॥

शीतार्तश्च क्षुधार्तश्च पूजामस्मै समाचर ।
यो हि कश्चिद्द्विजं हन्याद्गां च लोकस्य मातरम् ॥ ८ ॥

शरणागतं च यो हन्यात्तुल्यं तेषां च पातकम् ।
अस्माकं विहिता वृत्तिः कापोती ज्ञातिधर्मतः ॥ ९ ॥

सा न्याय्यात्मवता नित्यं त्वद्विधेनानुवर्तितुम् ।
यस्तु धर्मं यथाशक्ति गृहस्थो ह्यनुवर्तते ॥ १० ॥

स प्रेत्य लभते लोकानक्षयानिति शुश्रुम ।
स त्वं सन्तानवानद्य पुत्रवानसि च द्विज ॥ ११ ॥

तत्स्वदेहे दयां त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगृह्य च ।
पूजामस्मै प्रयुङ्क्ष्व त्वं प्रीयेतास्य मनो यथा ॥ १२ ॥

मत्कृते मा च सन्तापं कुर्वीथास्त्वं विहङ्गम ।
शरीरयात्राकृत्यार्थमन्यान्दारानुपैष्यसि ॥ १३ ॥

इति सा शकुनी वाक्यं पञ्जरस्था तपस्विनी ।
अतिदुःखान्विता प्रोक्त्वा भर्तारं समुदैक्षत ॥ १४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

स्वपत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।
हर्षेण महता युक्तो बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १ ॥

तं वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
स पक्षी पूजयामास यत्नात्तं पक्षिजीविनम् ॥ २ ॥

उवाच स्वागतं तेऽद्य ब्रूहि किं करवाणि ते ।
सन्तापश्च न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान् ॥ ३ ॥

तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि ।
प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः ॥ ४ ॥

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।
छेत्तुमप्यागत छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥ ५ ॥

शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यं हि प्रयत्नतः ।
पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः ॥ ६ ॥

पंचयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमे ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ॥ ७ ॥

तद्ब्रूहि मां सुविस्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि ।
तत्करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥ ८ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् ।
बाधते खलु मे शीतं सन्त्राणं हि विधीयताम् ॥ ९ ॥

एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ ॥ १० ॥

स गत्वाङ्गारकर्मान्तं गृहीत्वाग्निमथागमत् ।
ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽभ्यदीपयत ॥ ११ ॥

स सन्दीप्तं महत्कृत्वा तमाह शरणागतम् ।
प्रतापय सुविस्रब्धं स्वगात्राण्यकुतोभयः ॥ १२ ॥

स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् ।
अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमम् ॥ १३ ॥

हर्षेण महताविष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः ।
तथेमं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४ ॥

दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि माम् ।
स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः ॥ १५ ॥

न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधां तव ।
उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः ॥ १६ ॥

संचयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने ।
इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् ॥ १७ ॥

कथन्नु खलु कर्तव्यमिति चिन्ताकुलस्तदा ।
बभूव भरतश्रेष्ठ, गर्हयन्वृत्तिमात्मनः ॥ १८ ॥

मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम् ।
उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ १९ ॥

इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु समुज्ज्वाल्य हुताशनम् ।
हर्षेण महताविष्टः स पक्षी वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥

ऋषीणां देवतानां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
श्रुतः पूर्वं मया धर्मो महानतिथिपूजने ॥ २१ ॥

कुरुष्वानुग्रहं सौम्य, सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ॥ २२ ॥

ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव ।
तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महामतिः ॥ २३ ॥

अग्निमध्ये प्रविष्टं तु लुब्धो दृष्ट्वाथ पक्षिणम् ।
चिन्तयामास मनसा किमिदं वै मया कृतम् ॥ २४ ॥

अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा ।
अधर्मः सुमहान्घोरो भविष्यति न संशयः ॥ २५ ॥

एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः ।
गर्हयन्स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ २६ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः स लुब्धकः पश्यन्क्षुधयापि परिप्लुतः ।
कपोतमग्निपतितं वाक्यं पुनरुवाच च ॥ १ ॥

किमीदृशं नृशंसेन मया कृतमबुद्धिना ।
भविष्यति हि मे नित्यं पातकं कृतजीविनः ॥ २ ॥

स विनिन्दंस्तथात्मानं पुनः पुनरुवाच ह ।
अविश्वास्यः सुदुर्बुद्धिः सदा निकृतिनिश्चयः ॥ ३ ॥

शुभं कर्म परित्यज्य सोऽहं शकुनिलुब्धकः ।
नृशंसस्य ममाद्यायं प्रत्यादेशो न संशयः ॥ ४ ॥

दत्तं स्वमांसं दहता कपोतेन महात्मना ।
सोऽहं त्यक्ष्ये प्रियान्प्राणान्पुत्रान्दारांस्तथैव च ॥ ५ ॥

उपदिष्टो हि मे धर्मः कपोतेन महात्मना ।
अद्य प्रभृति देहं स्वं सर्वभोगैर्विवर्जितम् ॥ ६ ॥

यथा स्वल्पं सरो ग्रीष्मे शोपयिष्याम्यहं तथा ।
क्षुत्पिपासातपसहः कृशो धमनिसन्ततः ॥ ७ ॥

उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये पारलौकिकम् ।
अहो देहप्रदानेन दर्शितातिथिपूजना ॥ ८ ॥

तस्माद्धर्मं चरिष्यामि धर्मो हि परमा गतिः ।
दृष्टो धर्मो हि धर्मिष्ठे यादृशो विहगोत्तमे ॥ ९ ॥

एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्मा स लुब्धकः ।
महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ संशितव्रतः ॥ १० ॥

ततो यष्टिं शलाकां च क्षारकं पञ्जरं तथा ।
तां च बद्धां कपोतीं स प्रमुच्य विससर्ज ह ॥ ११ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

---

## षष्ठोऽध्यायः ॥

---

भीष्म उवाच ॥

ततो गते शाकुनिके कपोती प्राह दुःखिता ।
संस्मृत्य सा च भर्तारं रुदती शोककर्शिता ॥ १ ॥

नाहं ते विप्रियं कान्त, कदाचिदपि संस्मरे ।
सर्वापि विधवा नारी बहुपुत्रापि शोचते ॥ २ ॥

शोच्या भवति बन्धूनां पतिहीना तपस्विनी ।
लालिताहं त्वया नित्यं बहुमानाच्च पूजिता ॥ ३ ॥

वचनैर्मधुरैः स्निग्धैरसंक्लिष्टमनोहरैः ।
कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ॥ ४ ॥

द्रुमाग्रेषु च रम्येषु रमिताहं त्वया सह ।
आकाशगमने चैव विहृताहं त्वया सुखम् ॥ ५ ॥

रमामि स्म पुरा कान्त, तन्मे नास्त्यद्य किंचन ।
मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ॥ ६ ॥

अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ।
नास्ति भर्तृसमो नाथो नास्ति भर्तृसमं सुखम् ॥ ७ ॥

विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ।
न कार्यमिह मे नाथ जीवितेन त्वया विना ॥ ८ ॥

पतिहीना तु का नारी सती जीवितुमुत्सहेत् ।
एवं विलप्य बहुधा करुणं सा सुदुःखिता ॥ ९ ॥

पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ।
ततश्चित्राङ्गदधरं भर्तारं सान्वपश्यत ॥ १० ॥

विमानस्थं सुकृतिभिः पूज्यमानं महात्मभिः ।
चित्रमाल्याम्बरधरं सर्वाभरणभूषितम् ॥ ११ ॥

विमानिशतकोटीभिरावृतं पुण्यकर्मभिः ।
ततः स्वर्गं गतः पक्षी विमानवरमास्थितः ।
कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे स सह भार्यया ॥ १२ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

## सप्तमोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

विमानस्थौ तु तौ राजन्, लुब्धकः खे ददर्श ह ।
दृष्ट्वा तौ दम्पती राजन्, व्यचिन्तयत तां गतिम् ॥ १ ॥

ईदृशेनैव तपसा गच्छेयं परमां गतिम् ।
इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ॥ २ ॥

महाप्रस्थानमासाद्य लुब्धकः पक्षिजीवकः ।
निश्चेष्टो मरुदाहारो निर्ममः स्वर्गकाङ्क्षया ॥ ३ ॥

ततोऽपश्यत्सुविस्तीर्णं हृद्यं पद्माभिभूषितम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णं सरः शीतजलं शिवम् ॥ ४ ॥

पिपासार्तोऽपि तद्दृष्ट्वा तृप्तः स्यान्नात्र संशयः ।
उपवासकृशोऽत्यर्थं स तु पार्थिव, लुब्धकः ॥ ५ ॥

अनवेक्ष्यैव संहृष्टश्वापदाध्युषितं वनम् ।
महान्तं निश्चयं कृत्वा लुब्धकः प्रविवेश ह ॥ ६ ॥

प्रविशन्नेव स वनं निगृहीतः स कण्टकैः।
स कण्टकैर्विभिन्नाङ्गो लोहितार्द्रीकृतच्छविः॥ ७॥

बभ्राम तस्मिन्विजने नानामृगसमाकुले।
ततो द्रुमाणां महता पवनेन वने तदा॥ ८॥

उदतिष्ठत संघर्षात्सुमहान्हव्यवाहनः।
ददाह तद्वनं घोरं मृगपक्षिसमाकुलम्॥ ९॥

ततः स देहमोक्षार्थं संप्रहृष्टेन चेतसा।
अभ्यधावत वर्धन्तं पावकं लुब्धकस्तदा॥ १०॥

ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकल्मषः।
जगाम परमां सिद्धिं ततो भरतसत्तम॥ ११॥

ततः स्वर्गस्थमात्मानमपश्यद्विगतज्वरः।
यक्षगन्धर्वसिद्धानां मध्ये भ्राजन्तमिन्द्रवत्॥ १२॥

एवं खलु कपोतश्च कपोती च पतिव्रता।
लुब्धकेन सह स्वर्गं गताः पुण्येन कर्मणा॥ १३॥

यापि चैवंविधा नारी भर्तारमनुवर्तते।
विराजते हि सा क्षिप्रं कपोतीव दिवि स्थिता॥ १४॥

एवमेतत्पुरावृत्तं लुब्धकस्य महात्मनः।
कपोतस्य च धर्मिष्ठा गतिः पुण्येन कर्मणा॥ १५॥

यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत्।
नाशुभं विद्यते तस्य मनसोऽपि प्रमादतः॥ १६॥

युधिष्ठिर, महानेष धर्मो धर्मभृतां वरः ।
गोघ्नेष्वपि भवेदस्मन्निष्कृतिः पापकर्मणः ॥ १७ ॥

न निष्कृतिर्भवेत्तस्य यो हन्याच्छरणागतम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं पापप्रणाशनम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १८ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि
कपोतलुब्धकसंवादे
१४३—१४९. अध्यायाः ॥

# ॥ ययातिचरितम् ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

यति ययाति संयाति आयाति वियाति कृतिसंज्ञा नहुषस्य षट् पुत्रा महाबलपराक्रमा बभूवुः । यतिस्तु राज्यं नैच्छत् । ययातिस्तु भूभृदभवत् । उशनसश्च दुहितरं देवयानीं वार्षपर्वणीं च शर्मिष्ठामुपयेमे । अत्रानुवंशश्लोको भवति । यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत । द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ काव्यशापाच्चाकालेनैव ययातिर्जरामवाप । प्रसन्नशुक्रवचनाच्च स्वजरां सङ्क्रमयितुं ज्येष्ठं पुत्रं यदुमुवाच । वत्स, त्वन्मातामहशापादियमकालेनैव जरा मामुपस्थिता । तामहं तस्यैवानुग्रहाद्भवतः संचारयामि । एकं वर्षसहस्रमतृप्तो विषयेषु त्वद्वयसा विषयानहं भोक्तुमिच्छामि । नात्र भवता प्रत्याख्यानं कर्तव्यमित्युक्ते स यदुर्नैच्छत्तां जरामादातुम् । तं च पिता शशाप, 'त्वत्प्रसूतिर्न राज्यार्हा भविष्यति' इति । अनन्तरं तुर्वसुं द्रुह्युमनुं च पृथिवीपतिर्जराग्रहणार्थं स्वयौवनप्रदानाय च अभ्यर्थयामास । तैरप्येकैकेन प्रत्याख्यातस्तान् शशाप । अथ शर्मिष्ठातनयमशेषकनीयांसं पूरुं तथैवाह । स चातिप्रवणमतिः सबहुमानं पितरं प्रणम्य महाप्रसादोऽयमस्माकमित्युदारमभिधाय जरां जग्राह । स्वकीयं च यौवनं स्वपित्रे ददौ । सोऽपि पौरवं यौवनमासाद्य धर्माविरोधेन यथाकामं यथाकालोपपन्नं यथोत्साहं विषयांश्चचार । सम्यक्च प्रजापालनमकरोत् । 'विश्वाच्या देवयान्या च सहोपभोगं भुक्त्वा कामानामन्तं प्राप्स्यामि' इत्यनुदिनं चोपभोगतः कामानतिरम्यान्मेने । ततश्चैवमगायत ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ १ ॥

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
एकस्यापि न पर्याप्तमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥ २ ॥

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ ३ ॥

पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।
तथाप्यनुदिनं तृष्णा मम तेषूपजायते ।
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥ ४ ॥

तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह ॥ ५ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

पूरोः सकाशादादाय जरां दत्वा च यौवनम् ।
राज्येऽभिषिच्य पूरुं च प्रययौ तपसे वनम् ॥ ६ ॥

दिशि दक्षिणपूर्वस्यां दुर्वसुं च समादिशत् ।
प्रतीच्यां च तथा द्रुह्यं दक्षिणायां ततो यदुम् ॥ ७ ॥

उदीच्यां च तथैवानुं कृत्वा मण्डलिनो नृपान् ।
सर्वपृथ्वीपतिं पूरुं सोऽभिषिच्य वनं ययौ ॥ ८ ॥'

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे
दशमोऽध्यायः ॥

# ॥ द्रौपदीयुधिष्ठिरसंवादः ॥

द्रौपद्युवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ १ ॥

असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २ ॥

बलिरुवाच ॥

क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात, उताहो तेज इत्युत ।
एतन्मे संशयं तात, यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३ ॥

श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ, ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४ ॥

तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात, विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६ ॥

यो नित्यं क्षमते तात, बहून्दोषान्स विन्दति ।
भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथारयः ॥ ७ ॥

सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
तस्मान्नित्यं क्षमा तात, पण्डितैरपि वर्जिता ॥ ८ ॥

अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९ ॥

यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्शयनान्यासनानि च ।
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥

आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११ ॥

न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कथं चन ।
अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥ १२ ॥

क्षमिणं तादृशं तात, ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३ ॥

अथास्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४ ॥

तथा च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात्
दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५ ॥

एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
अथ वैरोचने, दोषानिमान्विद्ध्यक्षमावताम् ॥ १६ ॥

अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १७ ॥

मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः ।
आप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १८ ॥

सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
सन्तापद्वेषमोहांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ १९ ॥

क्रोधाद्दण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषोऽनयात् ।
भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥ २० ॥

योऽपकर्तॄंश्च हन्तॄंश्च तेजसैवोपगच्छति ।
तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ २१ ॥

यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ॥ २२ ॥

तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ।
काले काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥ २३ ॥

काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २४ ॥

क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
एते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २५ ॥

पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि ।
उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २६ ॥

अबुद्धिमाश्रितानां तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २७ ॥

अथ चेद्बुद्धिजं कृत्वा ब्रूयुस्ते तदबुद्धिजम् ।
पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथानृजून् ॥ २८ ॥

सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २९ ॥

अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३० ॥

मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम् ।
नासाध्यं मृदुना किंचित्तस्मात्तीव्राद्वरं मृदु ॥ ३१ ॥

देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
नादेशकाले किंचित्स्याद्देशकालौ प्रतीक्षताम् ॥ ३२ ॥

तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः ।
एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥

अतोऽन्यथानुवर्तत्सु तेजसः काल उच्यते ।
तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ॥ ३४ ॥

धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ।
न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽत्र कुरून्प्रति ॥ ३५ ॥

तेजसश्चागते काले तेज उत्स्रष्टुमर्हसि ।
मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
काले प्राप्ते द्वयं चैतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ३६ ॥

**इति प्रथमोऽध्यायः ॥**

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
इति विद्धि महाप्राज्ञे, क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १ ॥

यो हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने ।
यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ॥ २ ॥

तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ।
क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ॥ ३ ॥

तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ।
क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ॥ ४ ॥

क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ।
वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ॥ ५ ॥

नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ।
हिंस्यात्क्रोधादवध्यांस्तु वध्यान्संपूजयेत च ॥ ६ ॥

आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ।
एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ॥ ७ ॥

इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ।
तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ ८ ॥

एतद्द्रौपदि, संधाय न मे मन्युः प्रवर्धते ।
आत्मानं च परांश्चैव त्रायते महतो भयात् ॥ ९ ॥

क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन्द्वयोरेष चिकित्सकः ।
मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमान्नरः ॥ १० ॥

बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ।
तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ॥ ११ ॥

तस्माद्द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ।
विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ॥ १२ ॥

अनाशयित्वा क्लेष्टारं परलोके च नन्दति ।
तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ॥ १३ ॥

क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ।
मन्योर्हि विजयं कृष्णे, प्रशंसन्तीह साधवः ॥ १४ ॥

क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ।
सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता ॥ १५ ॥

तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितम् ।
मादृशः प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥ १६ ॥

तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ॥ १७ ॥

यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १८ ॥

क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि, न यथावत्प्रपश्यति ।
नाकार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १९ ॥

हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरून्क्रुद्धस्तुदत्यपि ।
तस्मात्तेजसि कर्तव्यः क्रोधो दूरे प्रतिष्ठितः ॥ २० ॥

दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २१ ॥

क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
कालयुक्तं महाप्राज्ञे, क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम ॥ २२ ॥

क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितम ।
रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषं प्रति ॥ २३ ॥

तस्माच्छश्वत्त्यजेत्क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २४

यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमचेतसाम् ।
अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्वित्स्यादनिन्दिते ॥ २५ ॥

यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
न स्यात्संधिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २६ ॥

अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः ।
एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत ॥ २७ ॥

आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
प्रतिहन्याद्धतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २८ ॥

हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितॄन् ।
हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ २९ ॥

एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे, न विद्यते ।
प्रजानां सन्धिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ ३० ॥

ताः क्षिपेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि, तादृशे ।
तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३१ ॥

यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३२ ॥

क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वापत्सु सुशोभने ।
क्षमावतो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम ॥ ३३ ॥

आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥ ३४ ॥

प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे, काश्यपेन महात्मना ॥ ३६ ॥

क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेवं जानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३७ ॥

क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ ३८ ॥

अति यज्ञविदां लोकान्क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥ ३९ ॥

अन्ये वै ईजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ४० ॥

क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनां ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥ ४१ ॥

तां क्षमां तादृशीं कृष्णे, कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥ ४२ ॥

क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४३ ॥

क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावतां ।
इह संमानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४४ ॥

येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४५ ॥

इति गीतां काश्यपेन गाथां नित्यं क्षमावताम् ।
श्रुत्वा गाथां क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि, मा क्रुधः ॥ ४६ ॥

पितामहः शान्तनवः शमं संपूजयिष्यति ।
कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ॥ ४७ ॥

आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ।
कृपश्च सञ्जयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४८ ॥

सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ४९ ॥

एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेल्लोभान्नशिष्यति ॥ ५० ॥

कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भाविनि ॥ ५१ ॥

सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति ।
अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ५२ ॥

एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः ।
क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्ता ह्यहमञ्जसा ॥ ५३ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

द्रौपद्युवाच ॥

नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १ ॥

कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यां गत्यां पृथग्विधः ।
तस्मात्कर्माणि नित्यानि तस्मान्मोक्षं स यास्यति ॥ २ ॥

नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३ ॥

त्वां च व्यसनमभ्यागादिदं भारत, दुःसहम् ।
यस्त्वं नार्हसि नार्पीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ४ ॥

न हि तेऽभ्यगमज्जातु तदानीं नाद्य भारत ।
धर्मात्प्रियतरं किंचिदपि चेज्जीविताद्दिह ॥ ५ ॥

धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।
ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ६ ॥

भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ७ ॥

राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ८ ॥

अनन्या हि नरव्याघ्र, नित्यदा धर्ममेव ते ।
बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ९ ॥

नावमंस्था हि सदृशान्नावराञ्श्रेयसः कुतः ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्द्धत ॥ १० ॥

स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
दैवतानि पितॄंश्चैव सततं पार्थ, सेवसे ॥ ११ ॥

ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ, तर्पिताः ।
यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२ ॥

भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका ।
आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ॥ १३ ॥

नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किंचन विद्यते ।
यदिदं वैश्वदेवं ते शान्तये क्रियते गृहे ॥ १४ ॥

तद्दत्त्वातिथिभूतेभ्यो राजन्, शिष्टेन जीवसि ।
इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमत्तिकाश्च ये ॥ १५ ॥

वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ।
अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ॥ १६ ॥

राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ।
अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ॥ १७ ॥

एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ।
राजन्, परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ॥ १८ ॥

राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातॄन्मां चासि निर्जितः ।
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ॥ १९ ॥

कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ।
अतीव मोहमायाति मनश्च परिभूयते ॥ २० ॥

निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशम् ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ २१ ॥

ईश्वरस्य वशे लोकास्तिष्ठन्ते नात्मनो यथा ।
धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ २२ ॥

दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ।
यथा दारुमयी योषा नरवीर, समाहिता ॥ २३ ॥

ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ।
आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ॥ २४ ॥

ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ।
शकुनिस्तन्तुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ॥ २५ ॥

ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ।
मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ॥ २६ ॥

स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्वृक्ष इव च्युतः ।
धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २७ ॥

नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कंचन ।
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ॥ २८ ॥

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ।
यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ॥ २९ ॥

धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ।
आर्ये कर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ॥ ३० ॥

व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ।
हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ॥ ३१ ॥

येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ।
पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ॥ ३२ ॥

यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ।
अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ३३ ॥

अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ।
अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ॥ ३४ ॥

अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ।
यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ॥ ३५ ॥

अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ।
एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ॥ ३६ ॥

हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ।
संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ॥ ३७ ॥

क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ।
न मातृपितृवद्राजन्, धाता भूतेषु वर्तते ॥ ३८ ॥

रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ।
आर्याञ्शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्शितान् ॥ ३९ ॥

अनाथान्सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया ।
तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ॥ ४० ॥

धातारं गर्हये पार्थ, विषमं योऽनुपश्यति ।
आर्य, शास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।
धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्वा धाता किं फलमश्नुते ॥ ४१ ॥

कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।
कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४२ ॥

अथ कर्म कृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ।
कारणं बलमेवेह जनाञ्शोचामि दुर्बलान् ॥ ४३ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि, त्वया वचः ।
उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु प्रभाषसे ॥ १ ॥

नाहं कर्मफलान्वेषी राजपुत्रि, चराम्युत ।
ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २ ॥

अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
गृहे वा वसता कृष्णे, यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३ ॥

धर्मं चरामि सुश्रोणि,न धर्मफलकारणात् ।
आगमाननतिक्रम्य सतां व्रतमवेक्ष्य च ।
धर्म एव मनः कृष्णे, स्वभावाच्चैव मे धृतम् ॥ ४ ॥

धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ।
न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ॥ ५ ॥

यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ।
अतिवादाद्वदाम्येष मा धर्ममभिशङ्कथाः ॥ ६ ॥

धर्माभिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ।
धर्मो यस्याभिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः ॥ ७ ॥

वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ।
वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मनस्विनि ॥ ८ ॥

स्थविरेषु स योक्तव्यो राजर्षिधर्मचारिभिः ।
पापीयान्स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते ॥ ९ ॥

शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममभिशङ्कते ।
प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ॥ १० ॥

मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता ।
व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ॥ ११ ॥

अन्ये च ऋषयः सर्वे धर्मेणैव सुचेतसः ।
प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ॥ १२ ॥

शापानुग्रहणे शक्तान्देवेभ्योऽपि गरीयसः ।
एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदानघे ॥ १३ ॥

कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।
अतो नार्हसि कल्याणि, धातारं धर्ममेव च ॥ १४ ॥

राज्ञि, मूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ।
उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् ॥ १५ ॥

धर्माभिशङ्की नान्यस्मात्प्रमाणमधिगच्छति ।
आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ॥ १६ ॥

इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममभिशङ्कते ।
ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥

प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।
कामलोभातिगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥

यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ।
अशङ्कमानः कल्याणि, सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ २० ॥

आर्षप्रमाणमुत्क्रम्य धर्मं न प्रतिपालयन् ।
सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २१ ॥

यस्य नार्षप्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ।
न वै तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः ॥ २२ ॥

शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे, मास्माभिशङ्कथाः ।
पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २३ ॥

धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि, गच्छताम् ।
सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४ ॥

अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २५ ॥

निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकाम् ।
विघातं तेनैव युज्येयुर्न चार्थं केचिदाप्नुयुः ॥ २६ ॥

तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २७ ॥

नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरे च ये ।
विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २८ ॥

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः ॥ २९ ॥

फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवम् ।
धर्मं ते व्यचरन्कृष्णे, तद्धि श्रेयः सनातनम् ॥ ३० ॥

स नायमफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि ।
दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ॥ ३१ ॥

त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे, यथाश्रुतम् ।
वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ३२ ॥

एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ।
कर्मणां फलमाप्नोति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३३ ॥

बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
तेषां न धर्मजं किंचित्प्रेत्य शर्मास्ति वा पुनः ॥ ३४ ॥

कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
प्रभवश्चात्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३५ ॥

नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्तेऽत्र प्रजा इमाः ।
अपि कल्पसहस्रेण न च श्रेयोऽधिगच्छति ॥ ३६ ॥

रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवता: ।
कृताशाश्च व्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषा: ॥ ३७ ॥

प्रमादैर्मोनसैर्युक्ता: पश्यन्त्येतानि वै द्विजा: ।
न फलादर्शनाद्धर्म: शङ्कितव्यो न देवता: ॥ ३८ ॥

यष्टव्यं च प्रयत्नेन दातव्यं चानसूयता ।
कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मशाश्वतम ॥ ३९ ॥

ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषिर्वेद काश्यप: ।
तस्मात्ते संशय: कृष्णे, नीहार इव नश्यतु ॥ ४० ॥

व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ।
ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा च वै क्षिप ॥ ४१ ॥

शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ।
यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम ।
उत्तमां देवतां कृष्णे, नावमंस्था: कथंचन ॥ ४२ ॥

इति चतुर्थोऽध्याय: ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि द्रौपदीयुधिष्ठिरसंवादे
२७—३१ अध्याया: ॥

# ॥ सावित्र्युपाख्यानम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

शृणु राजन्, कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ १ ॥

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ २ ॥

यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ३ ॥

क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
अतिक्रान्तेन वयसा सन्तापमुपजग्मिवान् ॥ ४ ॥

अपत्योत्पादनार्थं च तीव्रं नियममास्थितः ।
काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥

हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ६ ॥

एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ ७ ॥

रूपिणी तु तदा राजन्, दर्शयामास तं नृपम् ।
अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।
उवाच चैवं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ८ ॥

सावित्र्युवाच ॥

ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ ९ ॥

वरं वृणीष्वाश्वपते मद्रराज, यदीप्सितम् ।
न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १० ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

अपत्यार्थं समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया ।
पुत्रा मे बहवो देवि, भवेयुः कुलभावनाः ॥ ११ ॥

तुष्टासि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् ।
सन्तानं परमो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १२ ॥

सावित्र्युवाच ॥

पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १३ ॥

प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि ।
कन्या तेजस्विनी सौम्य, क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १४ ॥

उत्तरं च न ते किंचिद्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
पितामहनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति ॥ १६ ॥

अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ।
स्वराज्ये चावसद्वीरः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ १७ ॥

कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ १८ ॥

राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मालव्या भरतर्षभ ।
व्यवर्धत तदा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ १९ ॥

प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनाम् ।
क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे च नृपसत्तमः ॥ २० ॥

सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २१ ॥

सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्द्धत नृपात्मजा ।
कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २२ ॥

तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २३ ॥

तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २४ ॥

अथोपोष्य शिरःस्नाता देवताभभिगम्य सा ।
हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २५ ॥

ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ २६ ॥

साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता ॥ २७ ॥

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ २८ ॥

राजोवाच ॥

पुत्रि, प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ २९ ॥

प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३० ॥

श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि, गदतो मे वचः शृणु ॥ ३१ ॥

अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३२ ॥

इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां चेत्यचोदयत् ॥ ३४ ॥

साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव तपस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३५ ॥

सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३६ ॥

मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ३७ ॥

एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ३८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १ ॥

ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २ ॥

नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३ ॥

नारद उवाच ॥

क्व गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता शुभा ।
किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
एतस्याः शृणु देवर्षे, भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
तदैव तस्य वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चाद्यान्धो बभूव ह ॥ ७ ॥

विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८ ॥

स बालवत्सया सार्द्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९ ॥

तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १० ॥

नारद उवाच ॥

अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते, कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया सत्यवान्गुणवान्वृतः ॥ ११ ॥

सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
तथास्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ १२ ॥

बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृण्मयान ।
चित्रेऽपि विलिखत्यश्वांश्चित्राश्व इति चोच्यते ॥ १३ ॥

राजोवाच ॥

अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृवत्सलः ॥ १४ ॥

नारद उवाच ॥

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

नारद उवाच ॥

साङ्कृते रन्तिदेवस्य स्वशक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ १७ ॥

ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८ ॥

स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयतेन्द्रियः ।
स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्द्युतिमांश्च सः ॥ १९ ॥

नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।
संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २० ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१ ॥

नारद उवाच ॥

एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यश्चातिवर्तितुम् ॥ २२ ॥

एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोऽद्यप्रभृति सत्यवान् ।
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २३ ॥

राजोवाच ॥

एहि सावित्रि, गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४ ॥

यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २६ ॥

दीर्घायुरथवाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २७ ॥

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८ ॥

नारद उवाच ॥

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ, सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २९ ॥

नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३० ॥

राजोवाच ॥

अविचाल्यं त्वेतदुक्तं तथ्यं च भवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१ ॥

नारद उवाच ॥

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्याम्यहं तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत ॥ ३३ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १ ॥

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २ ॥

मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।
पद्भ्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३ ॥

तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् ।
कौश्यां बृस्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४ ॥

स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः ।
वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५ ॥

तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥

तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यतां च तां ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

सावित्री नाम राजर्षे, कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ, स्नुषार्थे त्वं गृहाण मे ॥ ८ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिता-
श्चराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे
निवत्स्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं
यदा विजानाति सुताहमेव च ।
न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं
विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १० ॥

आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणतस्य च ।
अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ११ ॥

अनुरूपो हि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च ।
स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्यां सत्यवतस्ततः ॥ १२ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ।
भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३ ॥

अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४ ॥

ततः सर्वान्समानाय्य द्विजानाश्रमवासिनः ।
यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५ ॥

दत्वा सोऽश्वपतिः कन्यां यथार्हं च परिच्छदम् ।
ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६ ॥

सत्यवानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे सापि तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७ ॥

गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥ १८ ॥

परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९ ॥

श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
श्वशुरं देवसत्कारैर्वाचः संयमनेन च ॥ २० ॥

तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
रहश्चैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोषयत् ॥ २१ ॥

एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
कालस्तपस्यतां कश्चिदपाक्रमत भारत ॥ २२ ॥

सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिशम् ।
नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥

गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
यद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २ ॥

चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भाविनी ।
व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३ ॥

तं श्रुत्वा नियमं तस्या भृशं दुःखान्वितो नृपः ।
उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ४ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुश्चरम् ॥ ५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

न कार्यस्तात, सन्तापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेन् ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः
तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८ ॥

श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ९ ॥

अद्य तद्दिवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः ॥ १० ॥

ततः सर्वान्द्विजान्वृद्धान्श्वश्रूं श्वशुरमेव च ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११ ॥

अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
ऊचुस्तपस्विनःसर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२ ॥

एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३ ॥

तं कालं तं मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १४ ॥

ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
एकान्तमास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५ ॥

श्वशुरावूचतुः ॥

व्रतं यथोपदिष्टं तु तथा तत्पारितं त्वया ।
आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८ ॥

सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९ ॥

सत्यवानुवाच ॥

वनं न गतपूर्वं ते दुःखं पन्थाश्च भाविनि ।
व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २० ॥

सावित्र्युवाच ॥

उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धुं न मार्हसि ॥ २१ ॥

सत्यवानुवाच ॥

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम ।
मम त्वामन्त्रय गुरून्न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

साभिवाद्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरं च महाव्रता ।
अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३ ॥

इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्यया श्वशुरेण ह ।
अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ॥ २४ ॥

गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५ ॥

संवत्सरः किंचिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।
वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७ ॥

तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।
अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि, सत्यवतः पथि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥

सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३० ॥

नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह सावित्रीं पश्येति मधुरं वचः ॥ ३१ ॥

निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।
मृतमेव हि भर्तारं काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२ ॥

अनुव्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
द्विधेव हृदये कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १ ॥

तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ।
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ॥ २ ॥

सत्यवानुवाच ॥

व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ।
अङ्गानि चैव सावित्रि, हृदयं दूयतीव च ॥ ३ ॥

अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ।
शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ॥ ४ ॥

तत्स्वप्तुमिच्छे कल्याणि, न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ।
सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ॥ ५ ॥

उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ।
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ॥ ६ ॥

तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ।
मुहूर्तादेव सापश्यत्पुरुषं रक्तवाससम् ॥ ७ ॥

बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ।
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ॥ ८ ॥

स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ।
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ ९ ॥

सावित्र्युवाच ॥

दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषम् ।
कामया ब्रूहि देवेश, कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ १० ॥

यम उवाच ॥

पतिव्रतासि सावित्रि, तथैवच तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे, यमम् ॥ ११ ॥

अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेष्यामि तमहं बद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १२ ॥

सावित्र्युवाच ॥

श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्तः पितृराजस्तां भगवान्स्वचिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥

अयं च धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५ ॥

ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६ ॥

ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् ।
निर्विचेष्टं शरीरं तद्बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७ ॥

यमस्तु तं ततो बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।
सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ।
नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८ ॥

यम उवाच ॥

निवर्त गच्छ सावित्रि, कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥ १९ ॥

सावित्र्युवाच ॥

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २० ॥

तपसा गुरुभक्त्या च भर्तृस्नेहाद्व्रतेन च ।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१ ॥

प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२ ॥

नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति
धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३ ॥

एकस्य धर्मेण सतां मतेन
सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।

मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे-
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४ ॥

यम उवाच ॥
निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा
स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वरं वृणीष्वेह विनाऽस्य जीवितं
ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच ॥
च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो
विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप-
स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसन्निभः ॥ २६ ॥

यम उवाच ॥
ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं
यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७ ॥

सावित्र्युवाच ॥
श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे
यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
सुरेश, भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८ ॥

सतां सकृत्सङ्गतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण सङ्गतं
ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ २९ ॥

यम उवाच ॥

मनोऽनुकूलं बहुबुद्धिवर्द्धनं
त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३० ॥

सावित्र्युवाच ॥

हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा
द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३१ ॥

यम उवाच ॥

स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे,
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२ ॥

सावित्र्युवाच ॥

प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे निकामया ।

ततो यमत्वं तव देव, विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३३ ॥

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४ ॥

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्या भक्तिपेशलाः ।
सन्तस्ते चाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५ ॥

यम उवाच ॥

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत्पितुः पुत्रशतं तथौरसम् ।
कुलस्य सन्तानकरं च यद्भवे-
त्तृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३७ ॥

यम उवाच ॥

कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसं
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे,
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८ ॥

सावित्र्युवाच ॥

न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
अथ व्रजन्नेव गिरं समुन्नतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९ ॥

विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजा-
स्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४० ॥

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१ ॥

सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२ ॥

यम उवाच ॥

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने
शुभे, न तादृक्त्वदृते श्रुतं मया ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३ ॥

सावित्र्युवाच ॥

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं
भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहम् ।

शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४ ॥

यम उवाच ॥

शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।
परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६ ॥

सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन्
सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७ ॥

आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति परस्परम् ॥ ४८ ॥

न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९ ॥

यम उवाच ॥

यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं
मनोऽनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं वृणीष्वाप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५० ॥

सावित्र्युवाच ॥

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृत-
स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता ह्येवमहं पतिं विना ॥ ५१ ॥

न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२ ॥

वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥

एष भद्रे, मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः स भविष्यति ॥ ५५ ॥

चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६ ॥

त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्जनयिष्यति ।
ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ॥ ५७ ॥

ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ।
पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ॥ ५८ ॥

मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ५९ ॥

एवं तस्यै वरं दत्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६० ॥

सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
जगाम तत्र यत्रास्य भर्तुः शावं कलेवरम् ॥ ६१ ॥

सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च ।
उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६२ ॥

संज्ञां च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।
प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६३ ॥

सत्यवानुवाच ॥

सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६४ ॥

सावित्र्युवाच ॥

सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६५ ॥

विश्रान्तोऽसि महाभाग, विनिद्रश्च नृपात्मज ।
यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६७ ॥

फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६८ ॥

शिरोभितापसन्तप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९ ॥

त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।
ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ७० ॥

तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१ ॥

तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७२ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७३ ॥

नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७४ ॥

एता घोरं शिवा नादान्दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।
आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७५ ॥

सत्यवानुवाच ॥

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।
न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्ष्यसि ॥ ७६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित्क्वचित् ॥ ७७ ॥

ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
काष्ठानीमानि सन्तीह जहि सन्तापमात्मनः ॥ ७८ ॥

यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वां हि लक्षये ।
न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृतं वने ॥ ७९ ॥

श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
वसावेह क्षपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८० ॥

सत्यवानुवाच ॥

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८१ ॥

न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।
अनागतायां सन्ध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८२ ॥

दिवाऽपि मयि निष्क्रान्ते सन्तप्येते गुरू मम ।
विचिनोति हि मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८३ ॥

मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
उपालब्धश्च बहुशश्चिरेणागच्छसीति हि ॥ ८४ ॥

का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥ ८५ ॥

पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्रायमाणकौ ।
भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८६ ॥

त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।
यावद्धरिष्यसे पुत्र, तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८७ ॥

वृद्धयोरन्धयोर्दृष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च सन्तानं चावयोरिति ॥ ८८ ॥

माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ८९ ॥

निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ९० ॥

अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९१ ॥

व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनाम् ॥ ९२ ॥

नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ।
भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् ॥ ९३ ॥

मत्कृतेन हि तावद्य सन्तापं परमेष्यतः ।
जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जानामि चाप्यहम् ॥ ९४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तो गुरुप्रियः ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सुस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ९५ ॥

ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्शितम् ।
प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९६ ॥

यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
श्वश्रूश्वशुरभर्तृणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९७ ॥

न स्मराम्युक्तपूर्वां वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।
तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ९८ ॥

सत्यवानुवाच ॥
कामये दर्शनं पित्रोः याहि सावित्रि, मा चिरम् ।
पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ९९ ॥

न जीविष्ये वरारोहे, सत्येनात्मानमालभे ।
यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मां चेज्जीवन्तमिच्छसि ।
मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिकात् ॥ १०० ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भामिनी ।
पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥१०१ ॥

उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
सर्वा दिशः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०२ ॥

तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानि हरिष्यसि ।
योगक्षेमार्थमेतं ते नेष्यामि परशुं त्वहम ॥ १०३ ॥

कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशे पुनरागमन ॥ १०४ ॥

वामे स्कन्धे तु वामोरुभर्तुर्बाहुं निवेश्य च ।
दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥ १०५ ॥

सत्यवानुवाच ॥

अभ्यासगमनाद्भीरु, पन्थानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०६ ॥

आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
यथागतं शुभे, गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०७ ॥

पलाशखण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।
तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ॥ १०८ ॥

स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ ।
ब्रुवन्नेवं त्वरायुक्तः स प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०९ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

## षष्ठोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महाबलः ।
लब्धचक्षुः प्रसन्नायां दृष्ट्यां सर्वं ददर्श ह ॥ १ ॥

स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैब्यया सह भार्यया ।
पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम भरतर्षभ ॥ २ ॥

तावाश्रमान्नदीश्चैव वनानि च सरांसि च ।
तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः ॥ ३ ॥

श्रुत्वा शब्दं तु यं कंचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
सावित्र्या सहितोऽभ्येति सत्यवानित्यभाषताम् ॥ ४ ॥

भिन्नैश्च परुषैः पादैः सव्रणैः शोणितोक्षितैः ।
कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५ ॥

ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
परिवार्य समाश्वास्य तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६ ॥

तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ।
आश्वासितोऽपि चित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७ ॥

ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८ ॥

पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्शितौ ।
हा पुत्र हा साध्वि वधु क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ।
ब्राह्मणः सत्यवाक्तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९ ॥

सुवर्चा उवाच ॥

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान ॥ १० ॥

गौतम उवाच ॥

वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे संचितं महत् ।
कौमारं ब्रह्मचर्यं च गुरवोऽग्निश्च तोपिताः ॥ ११ ॥

समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
वायुभक्षोपवासश्च कृतो मे विधिवत्सदा ॥ १२ ॥

अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परचिकीर्षितम् ।
सत्यमेतन्निबोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३ ॥

शिष्य उवाच ॥

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान ॥ १४ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान ॥ १५ ॥

भारद्वाज उवाच ॥

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान ॥ १६ ॥

दाल्भ्य उवाच ॥

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।
गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७ ॥

आपस्तम्ब उवाच ॥

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।
पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८ ॥

धौम्य उवाच ॥

सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।
तांस्तान्विगणयन्सर्वांस्ततः स्थिर इवाभवत् ॥ २० ॥

ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ॥

पुत्रेण संगतं त्वां तु चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते ॥ २२ ॥

समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ २३ ॥

सर्वैरस्माभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयः समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४ ॥

ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि ।
उपासांचक्रिरे पार्थ, द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५ ॥

शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६ ॥

ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
जातकौतूहलाः पार्थ, पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुबन्धस्तवाभवत् ॥ २८ ॥

सन्तापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।
कस्मादिति न जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥

सत्यवानुवाच ॥

पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३० ॥

सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१ ॥

सर्वेषामेव भवतां सन्तापो मा भवेदिति ।
अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२ ॥

गौतम उवाच ॥

अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
नास्य त्वं कारणं वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥

श्रोतुमिच्छामि सावित्रि, त्वं हि वेत्थ परावरम् ।
त्वां हि जानामि सावित्रि, सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४ ॥

त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।
रहस्यं यदि ते नास्ति किंचिदत्र वदस्व नः ॥ ३५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।
न हि किंचिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमेव यत् ॥ ३६ ॥

मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना ।
स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७ ॥

सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिंकरः ।
स एनमनयद्बद्ध्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८ ॥

अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।
पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९ ॥

चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणां चात्मनः शतम् ॥ ४० ॥

चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं त्विदं व्रतम् ॥ ४१ ॥

एतत्सर्वं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः
यथा वृत्तं सुखोदर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं
कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये ह्रदे ।
त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं
समुद्धृतं साध्वि, पुनः कुलीनया ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव
वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा
शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

## सप्तमोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।
कृतपौर्वाह्णिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १ ॥

तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।
द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २ ॥

ततः प्रकृतयः सर्वाः शल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।
आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं द्विषम् ॥ ३ ॥

तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम् ।
न्यवेदयंस्तथावृत्तं विद्रुतं च द्विषद्बलम् ॥ ४ ॥

ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५ ॥

अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६ ॥

प्रयाहि राजन्, भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७ ॥

चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् ।
मूर्ध्ना निपातिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८ ॥

ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९ ॥

शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १० ॥

ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ११ ॥

ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्द्धनम् ।
तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२ ॥

भ्रातॄणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहद्बलम् ॥ १३ ॥

एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतम ॥ १४ ॥

तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसम्मता ।
तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
विशोको विज्वरो राजन् काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६ ॥

यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ॥ १७ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्ये सावित्र्युपाख्याने
२९२— २९८ अध्यायाः ॥

# ॥ शैब्याचरित्रम् ॥

श्रूयते च पुरा राजा ख्यातः शतधनुर्भुवि ।
पत्नी च तस्य शैब्याभूत्पतिधर्मपरायणा ॥ १ ॥

पतिव्रता महाभागा सत्यशौचदयान्विता ।
सर्वलक्षणसंपन्ना संपन्ना विनयेन च ॥ २ ॥

स तु राजा तया सार्धं देवदेवं जनार्दनम ।
आराधयामास विभुं परमेण समाधिना ॥ ३ ॥

होमैर्जपैस्तथा दानैरुपवासैश्च भक्तितः ।
पूजाभिश्चानुदिवसं तन्मना नान्यमानसः ॥ ४ ॥

स कदा तु समं स्नातौ तौ तु भार्यापती जले ।
भागीरथ्याः समुत्तीर्णौ कार्तिक्यां समुपोषितौ ॥ ५ ॥

पाषण्डिनमथायान्तं संमुखं तावपश्यताम् ।
चापाचार्यस्य तस्यासौ सखा राज्ञो महात्मनः ॥ ६ ॥

अतस्तद्गौरवात्तेन सहालापमथाकरोत् ।
न तु सा वाग्यता देवी तस्य पत्नी पतिव्रता ॥ ७ ॥

उपोषितास्मीति रविं तस्मिन्दृष्टे ददर्श ह ।
समागम्य यथान्यायं दंपती तौ यथाविधि ॥ ८ ॥

विष्णोः पूजादिकं सर्वं कृतवन्तौ द्विजोत्तम ।
कालेन गच्छता राजा ममारासौ सपत्नजित् ॥ ९ ॥

अन्वारुरोह सा देवी चितास्थं भूपतिं पतिम् ।
स तु तेनापचारेण श्वा जज्ञे वसुधापतिः ॥ १० ॥

उपोषितेन पाषण्डसल्लापो यत्कृतोऽभवत् ।
सापि जातिस्मरा जज्ञे काशीराजसुता शुभा ॥ ११ ॥

सर्वविज्ञानसंपूर्णा सर्वलक्षणपूजिता ।
तां पिता दातुकामोऽभूद्वराय विनिवारितः ॥ १२ ॥

तयैव तन्व्या विरतो विवाहारम्भतो नृपः ।
ततः सा दिव्यया दृष्ट्या दृष्ट्वा श्वानं निजं पतिम् ॥ १३ ॥

विदिशाख्यं पुरं गत्वा तदवस्थं ददर्श तम् ।
तं दृष्ट्वैव महाभागं श्वानभूतं पतिं तदा ॥ १४ ॥

ददौ तस्मै सदाहारं सत्कारप्रवणं शुभा ।
भुञ्जन्दत्तं तया सोऽन्नमतिमृष्टमभीप्सितम् ॥ १५ ॥

स्वजातिललितं कुर्वन्बहु चाटु चकार वै ।
अतीव व्रीडिता बाला कुर्वता चाटु तेन सा ॥ १६ ॥

प्रणामपूर्वमाहेदं दयितं तं कुयोनिजम् ।
स्मर्यतां तन्महाराज, दाक्षिण्याल्लपितं त्वया ॥ १७ ॥

येन श्वयोनिमापन्नो मम चाटुकरो भवान् ।
पाषण्डिनं समाभाष्य तीर्थस्नानादनन्तरम् ।
प्राप्तोऽसि कुत्सितां योनिं किं न स्मरसि तद्विभो ॥ १८ ॥

पराशर उवाच ॥

तयैवं स्मारिते तस्मिन्पूर्वजातिकृते तदा ।
दध्यौ चिरमथावाप निर्वेदमतिदुर्लभम ॥ १९ ॥

निर्विण्णचित्तः स ततो निर्गत्य नगराद्बहिः ।
मरुप्रपतनं कृत्वा सार्गालीं योनिमागतः ॥ २० ॥

सापि द्वितीये संप्राप्ते वीक्ष्य दिव्येन चक्षुषा ।
ज्ञात्वा सृगालं तं द्रष्टुं ययौ कोलाहलं गिरिम ॥ २१ ॥

तत्रापि दृष्ट्वा तं प्राह सार्गालीं योनिमागतम् ।
भर्तारमतिचार्वङ्गी तनया पृथिवीपतेः ॥ २२ ॥

पत्न्युवाच ॥

अपि स्मरसि राजेन्द्र, श्वयोनिस्थस्य यन्मया ।
प्रोक्तं ते पूर्वचरितं पाषण्डालापसंश्रयम ॥ २३ ॥

पुनस्तयोक्तः स ज्ञात्वा सत्यं सत्यव्रतां वरः ।
कानने स निराहारस्तत्याज स्वकलेवरम् ॥ २४ ॥

भूयस्ततो वृको जज्ञे गत्वा तं निर्जने वने ।
स्मारयामास भर्तारं पूर्ववृत्तमनिन्दिता ॥ २५ ॥

न त्वं वृको महाभाग, राजा शतधनुर्भवान ।
श्वा भूत्वा त्वं सृगालोऽभूर्वृकत्वं सांप्रतं गतः ॥ २६ ॥

स्मारितेन यदा त्यक्तस्तेनात्मा गृध्रतां गतः ।
अवाप सा पुनश्चैनं बोधयामास मानिनी ॥ २७ ॥

नरेन्द्र, स्मर्यतामात्मा ह्यलं ते गृध्रचेष्टया ।
पाषण्डालापजातोऽयं दोषो यद्गृध्रतां गतः ॥ २८ ॥

ततः काकत्वमापन्नं समनन्तरजन्मनि ।
उवाच तन्वी भर्तारमुपलभ्यात्मयोगतः ॥ २९ ॥

अशेषभूभृतः पूर्वं वश्या यस्मै बलिं ददुः ।
स त्वं काकत्वमापन्नो जातोऽद्य बलिभुक्प्रभो ॥ ३० ॥

एवमेव बकत्वेऽपि स्मारितः स पुरातनम् ।
तत्याज भूपतिः प्राणान्मयूरत्वमवाप च ॥ ३१ ॥

मयूरत्वे ततः सा वै चकारानुगतिं शुभा ।
दत्तैः प्रतिक्षणं भोज्यैर्बाला तज्जातिभोजनैः ॥ ३२ ॥

ततस्तु जनको राजा वाजिमेधं महाक्रतुम् ।
चकार तस्यावभृथे स्नापयामास तं तदा ॥ ३३ ॥

स्नात्वा स्वयं च तन्वङ्गी स्मारयामास तं पतिम् ।
यथासौ श्वसृगालाद्या योनीर्जग्राह पार्थिवः ॥ ३४ ॥

स्मृतजन्मक्रमः सोऽथ तत्याज स्वकलेवरम् ।
जज्ञे स जनकस्यैव पुत्रोऽसौ सुमहात्मनः ॥ ३५ ॥

ततः सा पितरं तन्वी विवाहार्थमचोदयत् ।
स चापि कारयामास तस्या राजा स्वयंवरम् ॥ ३६ ॥

स्वयंवरे कृते सा तं संप्राप्तं पतिमात्मनः ।
वरयामास भूयोऽपि भर्तृभावेन भामिनी ॥ ३७ ॥

बुभुजे च तया सार्धं स भोगान्नृपनन्दनः ।
पितर्युपरते राज्यं विदेहेषु चकार सः ॥ ३८ ॥

इयाज यज्ञान्सुबहून्ददौ दानानि चार्थिनाम् ।
पुत्रानुत्पादयामास युयुधे च सहारिभिः ॥ ३९ ॥

राज्यं भुक्त्वा यथान्यायं पालयित्वा वसुन्धराम् ।
तत्याज स प्रियान्प्राणान्संग्रामे धर्मतो नृपः ॥ ४० ॥

ततश्चितास्थं तं भूयो भर्तारं सा शुभेक्षणा ।
अन्वारुरोह विधिवद्यथापूर्वं मुदान्विता ॥ ४१ ॥

ततोऽवाप तया सार्धं राजपुत्र्या स पार्थिवः ।
ऐन्द्रानतीत्य वै लोकाँल्लोकान्कामदुहोऽक्षयान् ॥ ४२ ॥

स्वर्गाक्षयत्वमतुलं दांपत्यमतिदुर्लभम् ।
प्राप्तं पुण्यफलं प्राप्य संशुद्धिं तां द्विजोत्तम ॥ ४३ ॥

एष पाषण्डसंभाषदोषः प्रोक्तो मया द्विज ।
तथाश्वमेधावभृथस्नानमाहात्म्यमेव च ॥ ४४ ॥

तस्मात्पाषाण्डिभिः पापैरालापस्पर्शनं त्यजेत् ।
विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः ॥ ४५ ॥

क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते ।
तस्यावलोकनात्सूर्यं प्रपश्येन्मतिमान्नरः ॥ ४६ ॥

किं पुनर्यस्य संत्यक्ता त्रयी सर्वात्मना द्विज ।
पाषण्डभोजिभिः पापैर्वेदवादविरोधिभिः ॥ ४७ ॥

सहालापस्तु संसर्गः सहास्या चातिपापिनी ।
पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान्परिवर्जयेत ॥ ४८ ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान्वैडालव्रतिकाञ्शठान ।
हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत ॥ ४९ ॥

दूरतस्तैस्तु संपर्कस्त्याज्यश्चाप्यातिपापिभिः ।
एते नग्नास्तवाख्याता दृष्टाः श्राद्धोपघातकाः ।
एषां संभाषणात्पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥ ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे
अष्टादशोऽध्यायः ॥

# ॥ पतिव्रतामाहात्म्यम् ॥

पुत्र उवाच ॥

कौशिको ब्राह्मणः कश्चित्प्रतिष्ठानेऽभवत्पुरे ।
सोऽन्यजन्मकृतैः पापैः कुष्ठरोगातुरोऽभवत् ॥ १ ॥

तं तथा व्याधितं भार्या पतिं देवमिवार्चयत् ।
पादाभ्यङ्गाङ्गसंवाहस्नानाच्छादनभोजनैः ॥ २ ॥

श्लेष्ममूत्रपुरीषासृक्प्रवाहक्षालनेन च ।
रहस्ये चोपचारेण प्रियसंभाषणेन च ॥ ३ ॥

सततं पूज्यमानोऽपि तयातीव विनीतया ।
अतितीव्रप्रकोपत्वान्निर्भर्त्सयति दारुणः ॥ ४ ॥

तथापि प्रणता साध्वी तममन्यत दैवतम् ।
तं तथाप्यतिबीभत्सं सर्वश्रेष्ठममन्यत ॥ ५ ॥

अचङ्क्रमणशीलोऽपि स कदाचिद्द्विजोत्तमः ।
प्राह भार्यां नयस्वेति त्वं मां तस्या निवेशनम् ॥ ६ ॥

या सा वेश्या मया दृष्टा राजमार्गे गृहे सता ।
तां मे प्रापय धर्मज्ञे, सैव मे हृदि वर्तते ॥ ७ ॥

दृष्टा सूर्योदये बाला रात्रिश्चेयमुपागता ।
दर्शनानन्तरं सा मे हृदयान्नापसर्पति ॥ ८ ॥

यदि सा चारुसर्वाङ्गी पीनश्रोणिपयोधरा ।
नोपगूहति तन्वङ्गी तन्मां द्रक्ष्यसि वै मृतम् ॥ ९ ॥

वामः कामो मनुष्याणां बहुभिः प्राप्यते च सः ।
ममाशक्तिश्च गमने सङ्कुलं प्रतिभाति मे ॥ १० ॥

ततदा वचनं श्रुत्वा भर्तुः कामातुरस्य सा ।
तत्पत्नी व्याकुला जाता महाभागा पतिव्रता ॥ ११ ॥

गाढं परिकरं बद्ध्वा शुल्कमादाय चाधिकम् ।
स्कन्धे भर्तारमारोप्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १२ ॥

निशि मेघावृते व्योम्नि चलद्विद्युच्च दृश्यते ।
राजमार्गे प्रियं भर्तुः चिकीर्षन्ती द्विजाङ्गना ॥ १३ ॥

पथि शूले तथा प्रोतमचोरं चोरशङ्कया ।
माण्डव्यमतिदुःखार्तमन्धकारे च स द्विजः ॥ १४ ॥

पत्नीस्कन्धसमारूढश्चालयामास कौशिकः ।
वामाङ्गेनाथ संक्रुद्धो माण्डव्यस्तमुवाच ह ॥ १५ ॥

येनाहमेवमत्यर्थं दुःखितश्चालितो वृथा ।
इत्थं कष्टमनुप्राप्तः स पापात्मा नराधमः ॥ १६ ॥

सूर्योदयेऽवशः प्राणैर्वियोक्ष्यति न संशयः ।
भास्करालोकनादेव स विनाशमवाप्स्यति ॥ १७ ॥

तस्य भार्या ततः श्रुत्वा तं शापमतिदारुणम् ।
प्रोवाच व्यथिता सूर्यो नैवोदयमुपैष्यति ॥ १८ ॥

ततः सूर्योदयाभावादभवत्सन्तता निशा ।
बहून्यहःप्रमाणानि ततो देवा भयं ययुः ॥ १९ ॥

निस्स्वाध्यायवषट्कारं स्वधास्वाहाविवर्जितम् ।
कथं नु खल्विदं सर्वं न गच्छेत्संक्षयं जगत् ॥ २० ॥

अहोरात्रव्यवस्थाया विना मासर्तुसङ्क्षयः ।
तत्सङ्क्षयान्न त्वयने ज्ञायेते दक्षिणोत्तरे ॥ २१ ॥

विना चायनविज्ञानं कालः संवत्सरः कुतः ।
पतिव्रताया वचनान्नोद्गच्छति दिवाकरः ॥ २२ ॥

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः ।
अग्नेर्विहरणं चैव क्रत्वभावश्च लक्ष्यते ॥ २३ ॥

न कालेन विना चेष्टिर्न च यज्ञादिकाः क्रियाः ।
नश्यन्ति सर्वभूतानि तमोभूते चराचरे ॥ २४ ॥

नैवाप्यायनमस्माकं विना होमेन जायते ।
वयमाप्यायिता मर्त्यैर्यज्ञभागैर्यथोचितैः ॥ २५ ॥

वृष्ट्यादिनानुगृह्णीमो मर्त्यान्सस्याभिवृद्धये ।
निष्पादितास्वोषधीषु मर्त्या यज्ञैर्यजन्ति नः ॥ २६ ॥

एवं वयं प्रयच्छामः कामान्यज्ञादिपूजिताः
अधो हि वर्षाम वयं मर्त्याश्चोर्ध्वं प्रवर्षिणः ॥२७ ॥

तोयवर्षेण हि वयं हविर्वर्षेण मानवाः ।
योऽस्माकं न प्रयच्छन्ति नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ॥ २८ ॥

क्रतुभागं दुरात्मानः स्वयं वाश्नन्ति लोलुपाः ।
विनाशाय वयं तेषां तोयसूर्याग्निमारुताः ॥ २९ ॥

क्षितिं च संदूषयामः पापानामपकारिणाम् ।
दुष्टतोयादिदोषेण तेषां दुष्कृतकर्मणाम् ॥ ३० ॥

उपसर्गाः प्रवर्तन्ते मरणाय सुदारुणाः ।
ये त्वस्मान्प्रीणयित्वा तु भुञ्जते शेषमात्मना ॥ ३१ ॥

तेषां पुण्यतमाँल्लोकान्वितरामो महात्मनाम् ।
तन्नास्ति सर्वमेतद्धि न चोपायव्यवस्थितम् ॥ ३२ ॥

कथं तु दिनसङ्घः स्यादन्योन्यमवदन्सुराः ।
तेषामेव समेतानां यज्ञव्युच्छित्तिशङ्किनाम् ॥ ३३ ॥

देवानां वचनं श्रुत्वा प्राह देवः प्रजापतिः ।
तेजः परं तेजसैव तपसा च तपस्तथा ।
प्रशाम्यत्यमरास्तस्माच्छृणुध्वं वचनं मम ॥ ३४ ॥

पतिव्रताया माहात्म्यान्नोद्गच्छति दिवाकरः ।
तस्य चानुदयाद्धानिर्मर्त्यानां भवतां यथा ॥ ३५ ॥

तस्मात्पतिव्रतामत्रेरनसूयां तपस्विनीम् ।
प्रसादयत वै पत्नीं भानोरुदयकाम्यया ॥ ३६ ॥

पुत्र उवाच ॥

तैः सा प्रसादिता गत्वा प्राहेष्टं व्रियतामिति ।
अयाचन्त दिनं देवा भवत्विति यथा पुरा ॥ ३७ ॥

अनसूयोवाच ॥

पतिव्रताया माहात्म्यं न हीयेत कथं त्विति ।
संमान्यतां तथा साध्वीं तथा प्रेष्याम्यहं सुराः ॥ ३८ ॥

यथा पुनरहोरात्रसंस्था समुपजायते ।
यथा च तस्याः स पतिर्न शापान्नाशमेष्यति ॥ ३९ ॥

पुत्र उवाच ॥

एवमुक्त्वा सुरांस्तस्या गत्वा सा मन्दिरं शुभा ।
उवाच कुशलं पृष्ट्वा धर्मं भर्तुस्तथात्मनः ॥ ४० ॥

कच्चिन्नन्दसि कल्याणि, स्वभर्तुः सुखदायिनी ।
कच्चिच्चाखिलदेवेभ्यो मन्यसे ह्यधिकं पतिम् ॥ ४१ ॥

भर्तुः शुश्रूषणादेव मया प्राप्तं महत्फलम् ।
सर्वकामफलावाप्तिः पत्युः शुश्रूषणात्स्त्रियः ॥ ४२ ॥

पञ्चर्णानि मनुष्येण साध्वि, देयानि सर्वदा ।
तथात्मवर्णधर्मेण कर्तव्यो धनसंचयः ॥ ४३ ॥

प्राप्तश्चार्थस्तथा पात्रे विनियोज्यो विधानतः ।
सत्यार्जवतपोदानदयायुक्तो भवेत्सदा ॥ ४४ ॥

क्रिया च शास्त्रनिर्दिष्टा रागद्वेषविवर्जिता ।
कर्तव्याहरहः श्रद्धापुरस्कारेण शक्तितः ॥ ४५ ॥

स्वजातीतिविहितानेवं लोकान्प्राप्नोति मानवः ।
क्लेशेन महता साध्वि, प्राजापत्यादिकान्क्रमान् ॥ ४६ ॥

स्त्रियश्चैवं समस्तस्य नरैर्दुःखार्जितस्य वै ।
पुण्यस्यार्धापहारिण्यः पतिशुश्रूषयैव हि ॥ ४७ ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न श्राद्धं नाप्युपोषितम् ।
भर्तुः शुश्रूषयैवैता लोकानिष्टाञ्जयन्ति हि ॥ ४८ ॥

तस्मात्साध्वि, महाभागे, पतिशुश्रूषणं प्रति ।
त्वया मतिः सदा कार्या यतो भर्ता परा गतिः ॥ ४९ ॥

यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः
कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं सत्क्रियां च ।
तस्यार्धं वै केवलानन्यचित्ता
नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥ ५० ॥

पुत्र उवाच ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिपूज्य तदादरात् ।
प्रत्युवाचात्रिपत्नीं तामनसूयामिदं वचः ॥ ५१ ॥

धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि दैवस्याप्यवलोकतः ।
यन्मे प्रकृतिकल्याणि, श्रद्धां वर्द्धयसे पुनः ॥ ५२ ॥

जानाम्येतन्न नारीणां किंचित्पतिसमा गतिः ।
तत्प्रीतिश्चोपकाराय इह लोके परत्र च ॥ ५३ ॥

पतिप्रसादादिह च प्रेत्य चैव यशस्विनी ।
नारी सुखमवाप्नोति नार्या भर्ता हि दैवतम् ॥ ५४ ॥
सा त्वं ब्रूहि महाभागे, प्राप्ताया मम मन्दिरम् ।
आर्यायाः किं नु कर्तव्यं मयार्येणापि वा शुभे ॥ ५५ ॥

अनसूयोवाच ॥

एते देवाः सहेन्द्रेण मामुपागम्य दुःखिताः ।
त्वद्वाक्यापास्तसत्कर्मदिननक्तनिरूपणाः ॥ ५६ ॥

याचन्तेऽहर्निशासंस्थां यथावदविखण्डिताम् ।
अहं तदर्थमायाता शृणु चैतद्वचो मम ॥ ५७ ॥

दिनाभावात्समस्तानामभावो यागकर्मणाम् ।
तदभावात्सुरास्तुष्टिं नोपयान्ति तपस्विनि ॥ ५८ ॥

अह्नश्चैव समुच्छेदादुच्छेदः सर्वकर्मणाम् ।
तदुच्छेदादनावृष्ट्या जगदुच्छेदमेष्यति ॥ ५९ ॥

तत्त्वामिच्छामि धैर्येण जगदुद्धर्तुमापदः ।
प्रसीद साध्वि, लोकानां पूर्ववद्वर्ततां रविः ॥ ६० ॥

ब्राह्मण्युवाच ॥

माण्डव्येन महाभागे, शप्तो भर्ता ममेश्वरः ।
सूर्योदये विनाशं त्वं प्राप्स्यसीत्यतिमन्युना ॥ ६१ ॥

अनसूयोवाच ॥

यदि ते रोचते भद्रे, ततस्तद्वचनादहम् ।
करोमि पूर्ववद्देहं भर्तारं वचनात्तव ॥ ६२ ॥

मयापि सर्वथा स्त्रीणां माहात्म्यं वरवर्णिनि ।
पतिव्रतानामाराध्यमिति संमानयामि ते ॥ ६३ ॥

पुत्र उवाच ॥

तथेत्युक्ते तथा सूर्यमाजुहाव तपस्विनी ।
अनसूयार्घ्यमुद्यम्य अर्द्धरात्रे तदा निशि ॥ ६४ ॥

ततो विवस्वान्भगवान्फुल्लपद्मारुणाकृतिः ।
शैलाधिराजमुदयमारुरोहोरुमण्डलः ॥ ६५ ॥

समनन्तरमेवास्य भर्ता प्राणैर्व्ययुज्यत ।
पपात च महीपृष्ठे पतन्तं जगृहे च सा ॥ ६६ ॥

अनसूयोवाच ॥

न विषादस्त्वया भद्रे, कर्तव्यः पश्य मे बलम् ।
पतिशुश्रूषयावाप्तं तपसः किं चिरेण मे ॥ ६७ ॥

यथा भर्तृसमं नान्यमपश्यं पुरुषं क्वचित् ।
रूपतः शीलतो बुद्ध्या वाङ्माधुर्यादिभूषणैः ॥ ६८ ॥

तेन सत्येन विप्रोऽयं व्याधिमुक्तः पुनर्युवा ।
प्राप्नोतु जीवितं भार्यासहायः शरदां शतम् ॥ ६९ ॥

यथा भर्तृसमं नान्यमहं पश्यामि दैवतम् ।
तेन सत्येन विप्रोऽयं पुनर्जीवत्वनामयः ॥ ७० ॥

कर्मणा मनसा वाचा भर्तुराराधनं प्रति ।
यथा ममोद्यमो नित्यं तथायं जीवताद्विजः ॥ ७१ ॥

पुत्र उवाच ॥

ततो विप्रः समुत्तस्थौ व्याधिमुक्तः पुनर्युवा ।
स्वभाभिर्भासयन्वेश्म वृन्दारक इवाजरः ॥ ७२ ॥

ततोऽपतत्पुष्पवृष्टिर्देववाद्यानि सस्वनुः ।
लेभिरे च मुदं देवा अनसूयामथाब्रुवन् ॥ ७३ ॥

देवा ऊचुः ॥

वरं वृणीष्व कल्याणि, देवकार्यं महत्कृतम् ।
आदित्योदयसद्भावाद्वरं वरय सुव्रते ।
त्वया यस्मात्ततो देवा वरदास्ते तपस्विनि ॥ ७४ ॥

अनसूयोवाच ॥

यदि देवाः प्रसन्ना मे पितामहपुरोगमाः ।
वरदा वरयोग्या च यद्यहं भवतां मता ॥ ७५ ॥

तद्यान्तु मम पुत्रत्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
योगं च प्राप्नुयां भर्तृसहिता क्लेशमुक्तये ॥ ७६ ॥

पुत्र उवाच ॥

एवमस्त्विति देवास्तां ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
उक्त्वा जग्मुर्यथान्यायमनुमान्य तपस्विनीम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पतिव्रतामाहात्म्ये
षोडशाध्यायः ॥

# ॥ सुकन्याचरित्रम् ॥

व्यासः ॥

वैवस्वतसुतः श्रीमाञ्शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहाः ॥ १ ॥

राजपुत्र्यः सुरूपाश्च सर्वलक्षणसंयुताः ।
पत्न्यः प्रेमयुताः सर्वाः प्रियाः राज्ञः सुसंमताः ॥ २ ॥

एका पुत्री तु तासां वै सुकन्या नाम सुन्दरी ।
पितुः प्रिया च मातॄणां सर्वासां चारुहासिनी ॥ ३ ॥

नगरान्नातिदूरेऽभूत्सरो मानससन्निभम् ।
बद्धसोपानमार्गं च स्वच्छपानीयपूरितम् ॥ ४ ॥

हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।
दात्यूहसारसाकीर्णं सर्वपक्षिगणावृतम् ॥ ५ ॥

पञ्चधा कमलोपेतं चञ्चरीकसुसेवितम् ।
पार्श्वतश्च द्रुमाकीर्णं वेष्टितं पादपैः शुभैः ॥ ६ ॥

सालैस्तमालैः सरलैः पुन्नागाशोकमण्डितम् ।
वटाश्वत्थकदम्बैश्च कदलीखण्डराजितम् ॥ ७ ॥

जम्बीरैर्बीजपूरैश्च खर्जूरैः पनसैस्तथा ।
क्रमुकैर्नारिकेलैश्च केतकैः काञ्चनद्रुमैः ॥ ८ ॥

यूथिकाजालकैः शुभ्रैः संवृतं मल्लिकागणैः ।
जम्ब्वाम्रतिन्त्रिणीभिश्च करञ्जकुटजावृतम् ॥ ९ ॥

पलाशनिम्बखदिरबिल्वामलकमण्डितम् ।
बभूव कोकिलारावकेकास्वनविराजितम् ॥ १० ॥

तत्समीपे शुभे देशे पादपानां गणावृते ।
भार्गवश्च्यवनः शान्तस्तापसः संस्थितो मुनिः ॥ ११ ॥

ज्ञात्वासौ विजनस्थानं तपस्तेपे समाहितः ।
कृत्वा दृढासनं मौनमाधाय जितमारुतः ॥ १२ ॥

इन्द्रियाणि च संयम्य त्यक्ताहारस्तपोनिधिः ।
जलपानादिरहितो ध्यायन्नास्ते पराम्बिकाम् ॥ १३ ॥

सवल्मीकोऽभवद्राजन्, लताभिः परिवेष्टितः ।
कालेन महता राजन्, समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ १४ ॥

तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वतः ।
कदाचित्स महीपालः कामिनीगणसंवृतः ॥ १५ ॥

आजगाम सरो राजन्विहर्तुमिदमुत्तमम् ।
शर्यातिः सुन्दरीवृन्दसंयुतः सलिलेऽमले ॥ १६ ॥

क्रीडासक्तो महीपालो बभूव कमलाकरे ।
सुकन्या वनमासाद्य विजहार सखीवृता ॥ १७ ॥

सुमनांसि विचिन्वन्ती चञ्चला चञ्चलोपमा ।
सर्वाभरणसंयुक्ता रणच्चरणनूपुरा ॥ १८ ॥

चङ्क्रम्यमाणा वल्मीकं च्यवनस्य समासदन् ।
क्रीडासक्तोपविष्टा सा वल्मीकस्य समीपतः ॥ १९ ॥

ददर्श चास्य रन्ध्रे वै खद्योत इव ज्योतिषी ।
किमेतदिति संचिन्त्य समुद्धर्तुं मनो दधे ॥ २० ॥

गृहीत्वा कण्टकं तीक्ष्णं त्वरमाणा कृशोदरी ।
सा दृष्टा मुनिना बाला समीपस्था कृतोद्यमा ॥ २१ ॥

विचरन्ती सुकेशान्ता मन्मथस्येव कामिनी ।
तां वीक्ष्य सुदतीं तत्र क्षामकण्ठस्तपोनिधिः ॥ २२ ॥

तामभाषत कल्याणीं किमेतदिति भार्गवः ।
दूरं गच्छ विशालाक्षि, तापसोऽहं वरानने ॥ २३ ॥

मा भिन्दस्वाद्य वल्मीकं कण्टकेन कृशोदरि ।
तेनेदं प्रोच्यमानापि सा चास्य न शृणोति वै ॥ २४ ॥

किमु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ।
दैवेन नोदिता भित्त्वा जगाम नृपकन्यका ॥ २५ ॥

क्रीडन्ती शङ्कमाना सा किं कृतं तु मयेति च ।
चुक्रोध स तया विद्धनेत्रः परममन्युमान् ॥ २६ ॥

वेदनाभ्यर्दितः कामं परितापं जगाम ह ।
शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत्सैनिकानां तु तत्क्षणात् ॥ २७ ॥

विशेषेण तु भूपस्य सामात्यस्य समन्ततः ।
गजोष्ट्रतुरगाणां च सर्वेषां प्राणिनां तदा ॥ २८ ॥

ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे शर्यातिर्दुःखितोऽभवत् ।
सैनिकैः कथितं तस्मै शकृन्मूत्रनिरोधनम् ॥ २९ ॥

चिन्तयामास भूपालः कारणं दुःखसंभवे ।
विचिन्त्याह ततो राजा सैनिकान्स्वजनांस्तथा ॥ ३० ॥

गृहमागत्य चिन्तार्तः केनेदं दुष्कृतं कृतम् ।
सरसः पश्चिमे भागे वनमध्ये महातपाः ॥ ३१ ॥

च्यवनस्तापसस्तत्र तपश्चरति दुश्चरम् ।
केनाप्यपकृतं तत्र तापसेऽग्निसमप्रभे ॥ ३२ ॥

तस्मात्पीडा समुत्पन्ना सर्वेषामिति निश्चयः ।
तपोवृद्धस्य वृद्धस्य वरिष्ठस्य विशेषतः ॥ ३३ ॥

केनाप्यपकृतं मन्ये भार्गवस्य महात्मनः ।
ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तस्येदं फलमुत्तमम् ॥ ३४ ॥

कैश्च दुष्टैः कृतं तस्य हेलनं तापसस्य ह ।
इति पृष्टास्तमूचुस्ते सैनिका वेदनार्दिताः ।
मनोवाक्कायजनितं न विद्मोऽपकृतं वयम् ॥ ३५ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

व्यास उवाच ॥

इति पप्रच्छ तान्सर्वान्राजा चिन्ताकुलस्तथा ।
पर्यपृच्छत्सुहृद्वर्गं साम्ना चोग्रतयापि च ॥ १ ॥

पीड्यमानं जनं वीक्ष्य पितरं दुःखितं तथा ।
विचिन्त्य शूलभेदं सा सुकन्या चेदमब्रवीत् ॥ २ ॥

वने मया पितस्तत्र वल्मीको वीरुधा वृतः ।
क्रीडन्त्या सुदृढो दृष्टश्छिद्रद्वयसमन्वितः ॥ ३ ॥

तत्र खद्योतवद्दीप्ते ज्योतिषी वीक्षिते मया ।
सूच्या विद्धे महाराज, पुनः खद्योतशङ्कया ॥ ४ ॥

जलक्लिन्ना तदा सूची मया दृष्टा पितः, किल ।
हा हेति च श्रुतः शब्दो मन्दो वल्मीकमध्यतः ॥ ५ ॥

तदाहं विस्मिता राजन्, किमेतदिति शङ्कया ।
न जाने किं मया विद्धं तस्मिन्वल्मीकमण्डले ॥ ६ ॥

राजा श्रुत्वा तु शर्यातिः सुकन्यावचनं मृदु ।
मुनेस्तद्धेलनं ज्ञात्वा वल्मीकं क्षिप्रमभ्यगात् ॥ ७ ॥

तत्रापश्यत्तपोवृद्धं च्यवनं दुःखितं भृशम् ।
स्फोटयामास वल्मीकं मुनिदेहावृतं भृशम् ॥ ८ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ राजा तं भार्गवं प्रति ।
तुष्टाव विनयोपेतस्तमुवाच कृताञ्जलिः ॥ ९ ॥

पुत्र्या मम महाभाग, क्रीडन्त्या दुष्कृतं कृतम् ।
अज्ञानाद्बालया ब्रह्मन्, कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

अक्रोधना हि मुनयो भवन्तीति मया श्रुतम् ।
तस्मात्त्वमपि बालायाः क्षन्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥ ११ ॥

व्यास उवाच ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ।
विनयोपनतं दृष्ट्वा राजानं दुःखितं भृशम् ॥ १२ ॥

च्यवन उवाच ॥

राजन्नाहं कदाचिद्वै करोमि क्रोधमण्वपि ।
न मयाद्यैव शप्तस्त्वं दुहित्रा पीडने कृते ॥ १३ ॥

नेत्रे पीडा समुत्पन्ना मम चाद्य निरागसः ।
तेन पापेन जानामि दुःखितस्त्वं महीपते ॥ १४ ॥

अपराधं परं कृत्वा देवीभक्तस्य को जनः ।
सुखं लभेत यद्यपि भवेत्त्राता शिवः स्वयम् ॥ १५ ॥

किं करोमि महीपाल, नेत्रहीनो जरावृतः ।
अन्धस्य परिचर्यां च कः करिष्यति पार्थिव ॥ १६ ॥

राजोवाच ॥

सेवका बहवः सेवां करिष्यन्ति तवानिशम् ।
क्षमस्व मुनिशार्दूल, स्वल्पक्रोधा हि तापसाः ॥ १७ ॥

च्यवन उवाच ॥

अन्धोऽहं निर्जनो राजन, तपस्तप्तुं कथं क्षमः ।
त्वदीयाः सेवकाः किन्ते करिष्यन्ति मम प्रियम् ॥ १८ ॥

क्षमापयसि चेन्मां त्वं कुरु मे वचनं नृप ।
देहि मे परिचर्यार्थं कन्यां कमललोचनाम् ॥ १९ ॥

तुष्येऽनया महाराज, पुत्र्या तव महामते ।
करिष्यामि तपश्चाहं सा मे सेवां करिष्यति ॥ २० ॥

एवं कृते सुखं मे स्यात्तव चैव भविष्यति ।
सन्तुष्टे मयि राजेन्द्र, सैनिकानां न संशयः ॥ २१ ॥

विचिन्त्य मनसा भूप, कन्यादानं समाचर ।
न चात्र दूषणं किञ्चित्तापसोऽहं यतव्रतः ॥ २२ ॥

व्यास उवाच ॥

शर्यातिर्वचनं श्रुत्वा मुनेश्चिन्तातुरोऽभवत् ।
न दास्येऽप्यथवा दास्ये किञ्चिन्नोवाच भारत ॥ २३ ॥

कथमन्धाय वृद्धाय कुरूपाय सुतामिमाम् ।
देवकन्योपमां दत्वा सुखी स्यामात्मसंभवाम् ॥ २४ ॥

को वात्मनः सुखार्थाय पुत्र्याः संसारजं सुखम् ।
हरतेऽल्पमतिः पापो जानन्नपि शुभाशुभम् ॥ २५ ॥

प्राप्य सा च्यवनं सुभ्रूः पञ्चबाणशरार्दिता ।
अन्धं वृद्धं पतिं प्राप्य कथं कालं नयिष्यति ॥ २६ ॥

यौवने दुर्जयः कामो विशेषेण सुरूपया ।
आत्मतुल्यं पतिं प्राप्य किमु वृद्धं विलोचनम् ॥ २७ ॥

गौतमं तापसं प्राप्य रूपयौवनसंयुता ।
अहल्या वासवेनाशु वञ्चिता वरवर्णिनी ॥ २८ ॥

शप्ता च पतिना पश्चाज्ज्ञात्वा धर्मविपर्ययम् ।
तस्माद्भवतु मे दुःखं न ददामि सुकन्यकाम् ॥ २९ ॥

इति संचिन्त्य शर्यातिर्विमनाः स्वगृहं ययौ ।
सचिवांश्च समाहूय मन्त्रं चक्रेऽतिदुःखितः ॥ ३० ॥

भो मन्त्रिणो, ब्रुवन्त्वद्य किं कर्तव्यं मयाधुना ।
पुत्री देयाथ विप्राय भोक्तव्यं दुःखमेव वा ।
विचारयध्वं मिलिता हितं स्यान्मम वै कथम् ॥ ३१ ॥

मन्त्रिण ऊचुः ॥

किं ब्रूमोऽस्मिन्महाराज, सङ्कटेऽतिदुरासदे ।
दुर्भगाय सुकन्यैषा कथं देयातिसुन्दरी ॥ ३२ ॥

व्यास उवाच ॥

तदा चिन्ताकुलं वीक्ष्य पितरं मन्त्रिणस्तदा ।
सुकन्या त्विङ्गितं ज्ञात्वा प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ३३ ॥

पितः, कस्माद्भवानद्य चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ।
मत्कृते दुःखसंविग्नो विषण्णवदनोऽसि वै ॥ ३४ ॥

अहं गत्वा मुनिं तत्र समाश्वास्य मयार्दितम् ।
करिष्यामि प्रसन्नं तमात्मदानेन वै पितः । ॥ ३५ ॥

इति राजा वचः श्रुत्वा भाषितं यत्सुकन्यया ।
तामुवाच प्रसन्नात्मा सचिवानां च शृण्वताम् ॥ ३६ ॥

कथं पुत्रि, त्वमन्धस्य परिचर्यां वनेऽवला ।
करिष्यसि जरार्तस्य क्रोधनस्य विशेषतः ॥ ३७ ॥

कथमन्धाय चानेन रूपेण रतिसन्निभाम् ।
ददामि जरया ग्रस्तदेहाय सुखवाञ्छया ॥ ३८ ॥

पित्रा पुत्री प्रदातव्या वयोज्ञातिबलाय च ।
धनधान्यसमृद्धाय नाधनाय कदाचन ॥ ३९ ॥

क्व ते रूपं विशालाक्षि, क्वासौ वृद्धो वनेचरः ।
कथं देया मया पुत्री तस्मै चातिवराय च ॥ ४० ॥

उटजे नियतं वासो यस्य नित्यं मनोहरे ।
कथमम्बुजपत्राक्षि, कल्पनीयो मया तव ॥ ४१ ॥

मरणं मे वरं प्राप्तं सैनिकानां तथैव च ।
न ते प्रदानमन्धाय रोचते पिकभाषिणि ॥ ४२ ॥

भवितव्यं भवत्येव धैर्यं नैव त्यजाम्यहम् ।
सुस्थिरा भव सुश्रोणि, न दास्येऽन्धाय कर्हिचित् ॥ ४३ ॥

राज्यं तिष्ठतु वा यातु देहोऽयं च तथैव मे ।
न त्वां दास्याम्यहं तस्मै नेत्रहीनाय बालिके ॥ ४४ ॥

सुकन्या तं तदा प्राह श्रुत्वा तद्वचनं पितुः ।
प्रसन्नवदनातीव स्नेहयुक्तमिदं वचः ॥ ४५ ॥

सुकन्योवाच ॥

न मे चिन्ता पितः, कार्या देहि मां मुनयेऽधुना ।
सुखं भवतु सर्वेषां लोकानां मत्कृतेन हि ॥ ४६ ॥

सेवयिष्यामि संतुष्टा पतिं परमपावनम् ।
भक्त्या परमया चापि वृद्धं च विजने वने ॥ ४७ ॥

सती धर्मपरा चाहं चरिष्यामि सुसंमतम् ।
न भोगेच्छास्ति मे तात, स्वस्थं चित्तं ममानघ ॥ ४८ ॥

व्यास उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या मन्त्रिणो विस्मयं गताः ।
राजा च परमप्रीतो जगाम मुनिसन्निधौ ॥ ४९ ॥

गत्वा प्रणम्य शिरसा तमुवाच तपोधनम् ।
स्वामिन्, गृहाण पुत्रीं मे सेवार्थं विधिवद्विभो ॥ ५० ॥

इत्युक्त्वास्मै ददौ पुत्रीं विवाहविधिना नृपः ।
प्रतिगृह्य मुनिः कन्यां प्रसन्नो भार्गवोऽभवत् ॥ ५१ ॥

पारिबर्हं न जग्राह दीयमानं नृपेण ह ।
कन्यामेवाग्रहीत्कामं परिचर्यार्थमात्मनः ॥ ५२ ॥

प्रसन्नेऽस्मिन्मुनौ जातं सैनिकानां सुखं तदा ।
राज्ञश्च परमाह्लादः संजातस्तत्क्षणादपि ॥ ५३ ॥

दत्त्वा पुत्रीं यदा राजा गमनाय गृहं प्रति ।
मतिं चकार तन्वङ्गी तदोवाच नृपं सुता ॥ ५४ ॥

सुकन्योवाच ।

गृहाण मम वासांसि भूषणानि च मे पितः ।
वल्कलं परिधानाय प्रयच्छाजिनमुत्तमम् ॥ ५५ ॥

वेषं तु मुनिपत्नीनां कृत्वा तपसि सेवनम् ।
करिष्यामि तथा तात, यथा ते कीर्तिरच्युता ॥ ५६ ॥

भविष्यति भुवः पृष्ठे तथा स्वर्गे रसातले ।
परलोकसुखायाहं चरिष्यामि दिवानिशम् ॥ ५७ ॥

दत्वान्धाय च वृद्धाय सुन्दरीं युवतीं तु माम् ।
चिन्ता त्वया न कर्तव्या शीलनाशसमुद्भवा ॥ ५८ ॥

अरुन्धती वसिष्ठस्य धर्मपत्नी यथा भुवि ।
तथैवाहं भविष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ ५९ ॥

अनसूया यथा साध्वी भार्यात्रेः प्रथिता भुवि ।
तथैवाहं भविष्यामि पुत्री कीर्तिकरी तव ॥ ६० ॥

सुकन्यावचनं श्रुत्वा राजा परमधर्मवित् ।
दत्वाजिनं रुरोदाशु वीक्ष्य तां चारुहासिनीम् ॥ ६१ ॥

त्यक्त्वा भूषणवासांसि मुनिवेषधरां सुताम् ।
विवर्णवदनो भूत्वा स्थितस्तत्रैव पार्थिवः ॥ ६२ ॥

राज्ञ्यः सर्वाः सुतां दृष्ट्वा वल्कलाजिनधारिणीम् ।
रुरुदुर्भृशशोकार्ता वेपमाना इवाभवन् ॥ ६३ ॥

तामापृच्छ्य महीपालो मन्त्रिभिः परिवारितः ।
ययौ स्वनगरं राजा मुक्त्वा पुत्रीं शुचार्पिताम् ॥ ६४ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

व्यास उवाच ॥

गते राजनि सा बाला पतिसेवापरायणा ।
बभूव च तथाग्नीनां सेवने धर्मतत्परा ॥ १ ॥

फलान्यादाय स्वादूनि मूलानि विविधानि च ।
ददौ सा मुनये बाला पतिसेवापरायणा ॥ २ ॥

पतिं तप्तोदकेनाशु स्नापयित्वा मृगत्वचा ।
परिवेष्ट्य शुभायां तु बृस्यां स्थापितवत्यपि ॥ ३ ॥

तिलान्यवकुशानग्रे परिकल्प्य कमण्डलुम् ।
तमुवाच नित्यकर्म कुरुष्व मुनिसत्तम ॥ ४ ॥

तमुत्थाप्य करे कृत्वा समाप्ते नित्यकर्मणि ।
बृस्यां वा संस्तरे बाला भर्तारं संन्यवेशयत् ॥ ५ ॥

पश्चादानीय पक्वानि फलानि च नृपात्मजा ।
भोजयामास च्यवनं नीवारान्नं सुसंस्कृतम् ॥ ६ ॥

भुक्तवन्तं पतिं तृप्तं दत्वाचमनमादरात् ।
पश्चाच्च पूगपत्राणि ददौ चादरसंयुता ॥ ७ ॥

गृहीतमुखवासं तं संवेश्य च शुभासने ।
गृहीत्वाज्ञां शरीरस्य चकार साधनं ततः ॥ ८ ॥

फलाहारं स्वयं कृत्वा पुनर्गत्वा च सन्निधौ ।
प्रोवाच प्रणयोपेता किमाज्ञापयसे प्रभो ॥ ९ ॥

पादसंवाहनं तेऽद्य करोमि यदि मन्यसे ।
एवं सेवापरा नित्यं बभूव पतितत्परा ॥ १० ॥

सायं होमावसाने सा फलान्याहृत्य सुन्दरी ।
अर्पयामास मुनये स्वादूनि च मृदूनि च ॥ ११ ॥

ततः शेषाणि बुभुजे प्रेमयुक्ता तदाज्ञया ।
सुस्पर्शास्तरणं कृत्वा शाययामास तं मुदा ॥ १२ ॥

सुप्ते सुखं प्रिये कान्तपादसंवाहनं तदा ।
चकार पृच्छती धर्मं कुलस्त्रीणां कृशोदरी ॥ १३ ॥

पादसंवाहनं कृत्वा निशि भक्तिपरायणा ।
निद्रितं च मुनिं ज्ञात्वा सुष्वाप चरणान्तिके ॥ १४ ॥

शुचौ प्रतिष्ठितं वीक्ष्य तालवृन्तेन भामिनी ।
कुर्वाणा शीतलं वायुं सिषेवे स्वपतिं तदा ॥ १५ ॥

हेमन्ते काष्ठसंभारं कृत्वाग्निज्वालनं पुरः ।
स्थापयित्वा तथापृच्छत्सुखं तेऽस्तीति चासकृत् ॥ १६ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय जलपात्रं च मृत्तिकाम् ।
समर्पयित्वा शौचार्थं समुत्थाप्य पतिं प्रिया ॥ १७ ॥

स्थानाद्दूरे च संस्थाप्य दूरं गत्वा स्थिराभवत् ।
कृतशौचं पतिं ज्ञात्वा गत्वा जग्राह तं पुनः ॥ १८ ॥

आनीयाश्रममव्यग्रा चोपवेश्यासने शुभे ।
मृज्जलाभ्यां च प्रक्षाल्य पादावस्य यथाविधि ॥ १९ ॥

दत्वाचमनमात्रं तु दन्तधावनमाचरेत् ।
समर्प्य दन्तकाष्ठं च यथोक्तं नृपनन्दिनी ॥ २० ॥

चकारोष्णं जलं शुद्धं समानीतं सुपावनम् ।
स्नानार्थं जलमाहृत्य पप्रच्छ प्रणयान्विता ॥ २१ ॥

किमाज्ञापयसे ब्रह्मन्, कृतं वै दन्तधावनम् ।
उष्णोदकं सुसंपन्नं कुरु स्नानं समन्त्रकम् ॥ २२ ॥

वर्तते होमकालोऽयं सन्ध्या पूर्वा प्रवर्तते ।
विधिवद्धवनं कृत्वा देवतापूजनं कुरु ॥ २३ ॥

एवं कन्या पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २४ ॥

अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषां कुर्वती सदा ।
आराधयामास मुदा च्यवनं सा शुभानना ॥ २५ ॥

कस्मिंश्चिदथ काले तु रविजावश्विनावुभौ ।
च्यवनस्याश्रमाभ्याशे क्रीडमानौ समागतौ ॥ २६ ॥

जले स्नात्वा तु तां कन्यां निवृत्तां स्वाश्रमं प्रति ।
गच्छन्तीं चारुसर्वाङ्गीं रविपुत्रावपश्यताम् ॥ २७ ॥

तां दृष्ट्वा देवकन्याभां गत्वा चान्तिकमादरात् ।
ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावतिमोहितौ ॥ २८ ॥

क्षणं तिष्ठ वरारोहे, प्रष्टुं त्वां गजगामिनि ।
आवां देवसुतौ प्राप्तौ ब्रूहि सत्यं शुचिस्मिते ॥ २९ ॥

पुत्री कस्य पतिः कस्ते कथमुद्यानमागता ।
एकाकिनी तटाकेऽस्मिन्स्नानार्थं चारुलोचने ॥ ३० ॥

द्वितीया श्रीरिवाभासि कान्त्या कमललोचने ।
इच्छामस्तु वयं ज्ञातुं तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३१ ॥

कोमलौ चरणौ कान्ते, स्थितौ भूमावनावृतौ ।
हृदये कुरुतः पीडां चलन्तौ चललोचने ॥ ३२ ॥

विमानार्हासि तन्वङ्गि कथं पद्भ्यां व्रजस्यधः ।
अनावृतात्र विपिने किमर्थं गमनं तव ॥ ३३ ॥

दासीशतसमायुक्ता कथं न त्वं विनिर्गता ।
राजपुत्र्यप्सरा वासि वद सत्यं वरानने ॥ ३४ ॥

धन्या माता यतो जाता धन्योऽसौ जनकस्तव ।
वक्तुं त्वां नैव शक्तौ च भर्तुर्भाग्यं तवानघे ॥ ३५ ॥

देवलोकाधिका भूमिरियं चैव सुलोचने ।
प्रचलंश्चरणस्तेऽत्र संपावयति भूतलम् ॥ ३६ ॥

सौभाग्याश्च मृगाः कामं ये त्वां पश्यन्ति वै वने ।
ये चान्ये पक्षिणः सर्वे भूरियं चातिपावना ॥ ३७ ॥

स्तुत्यालं तव चात्यर्थं सत्यं ब्रूहि सुलोचने ।
पिता कस्ते पतिः क्वासौ द्रष्टुमिच्छास्ति सादरम् ॥ ३८ ॥

व्यास उवाच ॥

तयोरिति वचः श्रुत्वा राजकन्यातिसुन्दरी ।
तावुवाच त्रपाक्रान्ता देवपुत्रौ नृपात्मजा ॥ ३९ ॥

शर्यातितनयां मां वां वित्तं भार्यां मुनेरिह ।
च्यवनस्य सतीं कान्तां पित्रा दत्तां यदृच्छया ॥ ४० ॥

पतिरन्धोऽस्ति मे देवौ वृद्धश्चातीव तापसः ।
तस्य सेवामहोरात्रं करोमि प्रीतमानसा ॥ ४१ ॥

कौ युवां किमिहायातौ पतिस्तिष्ठति चाश्रमे ।
तत्रागत्य प्रकुरुतमाश्रमं चाद्य पावनम् ॥ ४२ ॥

तदाकर्ण्य वचो दस्रावूचतुस्तं नराधिप ।
कथं त्वमपि कल्याणि, पित्रा दत्ता तपस्विने ॥ ४३ ॥

भ्राजसेऽस्मिन्वनोद्देशे विद्युत्सौदामिनी यथा ।
न देवेष्वपि तुल्या हि तव दृष्टास्ति भामिनी ॥ ४४ ॥

त्वं दिव्याम्बरयोग्यासि शोभने, नाजिनैर्वृता ।
सर्वाभरणसंयुक्ता नीलालकवरूथिनी ॥ ४५ ॥

अहो विधेर्दुष्कलितं विचेष्टितं
यदत्र रम्भोरु, वने विषीदसि ।

विशालनेत्रेऽन्धमिमं पतिं प्रिये,
मुनिं समासाद्य जरातुरं भृशम ॥ ४६ ॥

वृथा वृतस्तेन भृशं न शोभसे
नवं वयः प्राप्य सुनृत्यपण्डिते ।
मनोभवेनाशु शराः सुसन्धिताः
पतन्ति कस्मिन्पतिरीदृशस्तव ॥ ४७ ॥

त्वमन्धभार्या नवयौवनान्विता
कृतासि धात्रा ननु मन्दबुद्धिना ।
न चैनमर्हस्यसितायतेक्षणे,
पतिं त्वमन्यं कुरु चारुलोचने ॥ ४८ ॥

वृथैव ते जीवितमम्बुजेक्षणे,
पतिं च संप्राप्य मुनिं गतेक्षणम् ।
वने विवासं च तथाजिनाम्बर-
प्रधारणं योग्यतरं न मन्महे ॥ ४९ ॥

अतोऽनवद्याङ्गयुभयोस्त्वमेककं
वरं कुरुष्वावहिता सुलोचने ।
किं यौवनं मानिनि, संकरोषि
वृथा मुनिं सुन्दरि, सेवमाना ॥ ५० ॥

किं सेवसे भाग्यविवर्जितं तं
समुज्झितं पोषणरक्षणाभ्याम् ।
त्यक्त्वा मुनिं सर्वसुखापवर्जितं
भजानवद्याङ्गयुभयोस्त्वमेकम् ॥ ५१ ॥

त्वं नन्दने चैत्ररथे वने च
कुरुष्व कान्ते, प्रथितं विहारम् ।
अन्धेन वृद्धेन कथं हि कालं
विनेष्यसे मानिनि, मानहीनम् ॥ ५२ ॥

भूपात्मजा त्वं शुभलक्षणा च
जानासि संसारविहारभावम् ।
भाग्येन हीना विजने वनेऽत्र
कालं कथं वाहयसे वृथा च ॥ ५३ ॥

तस्माद्व्रजस्व पिकभाषिणि चारुवक्त्रे,
एकं द्वयोस्तव सुखाय विशालनेत्रे ।
देवालयेषु च कृशोदरि, भुङ्क्ष्व भोगां-
स्त्यक्त्वा मुनिं जरठमाशु नृपेन्द्रपुत्रि ॥ ५४ ॥

किं ते सुखं चात्र वने सुकेशि
वृद्धेन सार्धं विजने मृगाक्षि ।
सेवा तथान्धस्य नवं वयश्च
किं ते मतं भूपतिपुत्रि, दुःखम् ॥ ५५ ॥

शशिमुखि, त्वमतीव सुकोमला ।
फलजलाहरणं तव नोचितम् ॥ ५६ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ॥

व्यास उवाच ॥

तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा वेपमाना नृपात्मजा ।
धैर्यमालम्ब्य तौ तत्र बभाषे मितभाषिणी ॥ १ ॥

देवौ वां रविपुत्रौ च सर्वज्ञौ सुरसंमतौ ।
सतीं मां धर्मशीलां च नैवं वादितुमर्हथ ॥ २ ॥

पित्रा दत्ता सुरश्रेष्ठौ मुनये योगधर्मिणे ।
कथं गच्छामि तं मार्गं पुंश्चलीगणसेवितम ॥ ३ ॥

द्रष्टायं सर्वलोकस्य कर्मसाक्षी दिवाकरः ।
कश्यपाच्चैव संभूतो नैवं भाषितुमर्हथ ॥ ४ ॥

कुलकन्या पतिं त्यक्त्वा कथमन्यं भजेन्नरम् ।
असारेऽस्मिन हि संसारे जानन्तौ धर्मनिर्णयम् ॥ ५ ॥

यथेच्छं गच्छतां देवौ शापं दास्यामि वानघौ ।
सुकन्याहं च शर्यातेः पतिभक्तिपरायणा ॥ ६ ॥

व्यास उवाच ॥

इत्याकर्ण्य वचस्तस्या नासत्यौ विस्मितौ भृशम् ।
तावब्रूतां पुनस्त्वेनां शङ्कमानौ भयं मुनेः ॥ ७ ॥

राजपुत्रि, प्रसन्नौ ते धर्मेण वरवर्णिनि ।
वरं वरय सुश्रोणि, दास्यावः श्रेयसे तव ॥ ८ ॥

जानीहि प्रमदे नूनमावां देवभिषग्वरौ ।
युवानं रूपसंपन्नं प्रकुर्यावां पतिं तव ॥ ९ ॥

ततस्त्रयाणामस्माकं पतिमेकतमं वृणु ।
समानरूपदेहानां मध्ये चातुर्यपण्डिते ॥ १० ॥

सा तयोर्वचनं श्रुत्वा विस्मिता स्वपतिं तदा ।
गत्वोवाच तयोर्वाक्यं ताभ्यामुक्तं यदद्भुतम् ॥ ११ ॥

सुकन्योवाच ॥

स्वामिन्, सूर्यसुतौ देवौ संप्राप्तौ च वनाश्रमे ।
दृष्टौ मया दिव्यदेहौ नासत्यौ भृगुनन्दन ॥ १२ ॥

वीक्ष्य मां चारुसर्वाङ्गीं जातौ कामातुरावुभौ ।
कथितं वचनं स्वामिन्, पतिं ते नवयौवनम् ॥ १३ ॥

दिव्यदेहं करिष्यावश्चक्षुष्मन्तं मुनिं किल ।
एतेन समयेनाद्य तं शृणु त्वं मयोदितम् ॥ १४ ॥

समानवयवरूपं च करिष्यावः पतिं तव ।
तत्र त्रयाणामस्माकं पतिमेकतमं वृणु ॥ १५ ॥

तच्छ्रुत्वाहमिहायाता प्रष्टुं त्वां कार्यमद्भुतम् ।
किं कर्तव्यमतः साधो, ब्रूह्यस्मिन्कार्यसङ्कटे ॥ १६ ॥

देवमायापि दुर्ज्ञेया न जाने कपटं तयोः ।
यदाज्ञापय सर्वज्ञ, तत्करोमि तवेप्सितम् ॥ १७ ॥

च्यवन उवाच ॥

गच्छ कान्तेऽद्य नासत्यौ वचनान्मम सुव्रते ।
आनयस्व समीपं मे शीघ्रं देवभिषग्वरौ ॥ १८ ॥

क्रियतामाशु तद्वाक्यं नात्र कार्या विचारणा ।

व्यास उवाच ॥

एवं सा समनुज्ञाता तत्र गत्वा वचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

क्रियतामाशु नासत्यौ समयेन सुरोत्तमौ ।
तच्छ्रुत्वा चाश्विनौ वाक्यं तस्यास्तौ तत्र चागतौ ॥ २० ॥

ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ।
रूपार्थं च्यवनस्तूर्णं ततोऽम्भः प्रविवेश ह ॥ २१ ॥

अश्विनावपि पश्चात्तत्प्रविष्टौ सर उत्तमम् ।
ततस्ते निःसृतास्तस्मात्सरसस्तत्क्षणात्त्रयः ॥ २२ ॥

तुल्यरूपा दिव्यदेहा युवानः सदृशाः किल ।
दिव्यकुण्डलभूषाढ्याः समानावयवास्तथा ॥ २३ ॥

तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्व वरवर्णिनि ।
अस्माकमीप्सितं भद्रे, पतिं त्वममलानने ॥ २४ ॥

यस्मिन्वाप्यधिका प्रीतिस्तं वृणुष्व वरानने ।

व्यास उवाच ॥

सा दृष्ट्वा तुल्यरूपांस्तान्समानवयसस्तथा ॥ २५ ॥

एकस्वरांस्तुल्यवेषान्त्रीन्वै देवसुतोपमान् ।
सा तु संशयमापन्ना वीक्ष्य तान्सदृशाकृतीन् ॥ २६ ॥

अजानती पतिं सम्यग्व्याकुला समचिन्तयत् ।
किं करोमि त्रयस्तुल्याः कं वृणोमि न वेद्म्यहम् ॥ २७ ॥

पतिं देवसुता ह्येते संशये पतितास्म्यहम् ।
इन्द्रजालमिदं सम्यग्देवाभ्यामिह कल्पितम् ॥ २८ ॥

कर्तव्यं किं मया चात्र मरणं समुपागतम् ।
न मया पतिमुत्सृज्य वरणीयः कथञ्चन ॥ २९ ॥

देवस्त्वाधुनिकः कश्चिदित्येषा मम धारणा ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा परां विश्वेश्वरीं शिवाम् ॥ ३० ॥

दध्यौ भगवतीं देवीं तुष्टाव च कृशोदरी ।

सुकन्योवाच ॥

शरणं त्वां जगन्मातः, प्राप्तास्मि भृशदुःखिता ॥ ३१ ॥

रक्ष मेऽत्र सतीधर्मं नमामि चरणौ तव ।
नमः पद्मोद्भवे देवि, नमः शङ्करवल्लभे ॥ ३२ ॥

विष्णुप्रिये, नमो लक्ष्मि, वेदमातः सरस्वति ।
इदं जगत्त्वया सृष्टं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३३ ॥

पासि त्वमिदमव्यग्रा तथात्सि लोकशान्तये ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानां जननी त्वं सुसंमता ॥ ३४ ॥

बुद्धिदासि त्वमज्ञानां ज्ञानिनां मोक्षदा सदा ।
आद्या त्वं प्रकृतिः पूर्णा पुरुषप्रियदर्शना ॥ ३५ ॥

भुक्तिमुक्तिप्रदासि त्वं प्राणिनां विशदात्मनाम् ।
अज्ञानां दुःखदा कामं सत्वानां सुखसाधना ॥ ३६ ॥

सिद्धिदा योगिनामम्ब, जयदा कीर्तिदा पुनः ।
शरणं त्वां प्रपन्नास्मि विस्मयं परमं गता ॥ ३७ ॥

पतिं दर्शय मे मातः, मग्नास्मि शोकसागरे ।
देवाभ्यां चरितं कूटं कं वृणोमि विमोहिता ॥ ३८ ॥

पतिं दर्शय सर्वज्ञे, विदित्वा मे सतीव्रतम् ।

व्यास उवाच ॥

एवं स्तुता तदा देवी तया त्रिपुरसुन्दरी ॥ ३९ ॥

हृदयेऽस्यास्तदा ज्ञानं ददावाशु सुखोदयम् ।
निश्चित्य मनसा तुल्यवयोरूपधरान्सती ॥ ४० ॥

प्रसमीक्ष्य तु तान्सर्वान्वव्रे बाला स्वकं पतिम् ।
वृतेऽथ च्यवने देवौ सन्तुष्टौ तौ बभूवतुः ॥ ४१ ॥

सतीधर्मं समालोक्य संप्रीतौ ददतुर्वरम् ।
भगवत्याः प्रसादेन प्रपन्नौ तौ सुरोत्तमौ ॥ ४२ ॥

मुनिमामन्त्र्य तरसा गमनायोद्यतावुभौ ।
लब्ध्वा तु च्यवनो रूपं नेत्रे भार्यां च यौवनम् ॥ ४३ ॥

हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ।
उपकारः कृतोऽयं मे युवाभ्यां सुरसत्तमौ ॥ ४४ ॥

किं ब्रवीमि सुखं प्राप्तं संसारेऽस्मिन्ननुत्तमे ।
प्राप्य भार्यां सुकेशीं तां दुःखं मेऽभवदन्वहम् ॥ ४५ ॥

अन्धस्य चातिवृद्धस्य भोगहीनस्य कानने ।
युवाभ्यां नयने दत्ते यौवनं रूपमद्भुतम् ॥ ४६ ॥

संपादितं ततः किञ्चिदुपकर्तुमहं ब्रुवे ।
उपकारिणि मित्रे यो नोपकुर्यात्कथञ्चन ॥ ४७ ॥

तं धिगस्तु नरं देवौ, भवेन्न ऋणवान्भुवि ।
तस्माद्वां वाञ्छितं किञ्चिद्दातुमिच्छामि साम्प्रतम् ॥ ४८ ॥

आत्मनो ऋणमोक्षाय देवेशौ, नूतनस्य च ।
प्रार्थितं वां प्रदास्यामि यद्लभ्यं सुरासुरैः ॥ ४९ ॥

ब्रुवाथां वां मनोद्दिष्टं प्रीतोऽस्मि सुकृतेन वाम् ।
श्रुत्वा तौ तु मुनेर्वाक्यमभिमन्त्र्य परस्परम् ॥ ५० ॥

तमूचतुर्मुनिश्रेष्ठं सुकन्यासहितं स्थितम् ।
मुने, पितुः प्रसादेन सर्वं नौ मनसेप्सितम् ॥ ५१ ॥

उत्कण्ठा सोमपानस्य वर्तते नौ सुरैः सह ।
भिषजाविति देवेन निषिद्धौ चमसग्रहे ॥ ५२ ॥

शक्रेण वितते यज्ञे ब्रह्मणः कनकाचले ।
तस्मात्त्वमपि सर्वज्ञ, यदि शक्तोऽसि तापस ॥ ५३ ॥

कार्यमेतद्धि कर्तव्यं वाञ्छितं नौ सुसंमतम् ।
एतद्विज्ञाय वा ब्रह्मन्, कुरु वां सोमपायिनौ ॥ ५४ ॥

पिपासास्ति सुदुष्प्रापा त्वत्तः समपयास्यति ।
च्यवनस्तु तयोः प्राह तच्छ्रुत्वा वचनं मृदु ॥ ५५ ॥

यदहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्यां च प्राप्तवानिति ॥ ५६ ॥

तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपायिनौ ।
मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ५७ ॥

राज्ञस्तु वितते यज्ञे शर्यातेरमितद्युतेः ।
इत्याकर्ण्य वचो हृष्टौ तौ दिवं प्रतिजग्मतुः ।
च्यवनस्तां गृहीत्वा तु जगामाश्रममण्डलम् ॥ ५८ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
२—४ अध्यायाः ॥

# ॥ नलोपाख्यानम् ॥

बृहदश्व उवाच ॥

आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ २ ॥

तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ॥ ३ ॥

कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान्महायशाः ।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम ॥ ४ ॥

दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ ५ ॥

न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचिन ।
मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाथवा श्रुता ॥ ६ ॥

नलोऽपि नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि ।
कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ ७ ॥

तयोरदृष्टः कामोऽभूच्छृण्वतां सततं गुणान ।
अन्योन्यं प्रति कौन्तेय, स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ ८ ॥

स ददर्श ततो हंसाञ्जातरूपपरिष्कृतान ।
वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ ९ ॥

ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा ।
हन्तव्योऽस्मि न ते राजन, करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १० ॥

दमयन्ती सकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचिन ॥ ११ ॥

एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ १२ ॥

विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्श च तान्खगान ॥ १३ ॥

सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ १४ ॥

दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीन ॥ १५ ॥

दमयन्ति, नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ १६ ॥

तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ १७ ॥

त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।
विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत ॥ १८ ॥

एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशां पते ।
अब्रवीत्तत्र तं हंसं त्वमप्येवं नले वद ॥ १९ ॥

तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां विदर्भस्य विशां पते ।
पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ २० ॥

ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयन्ती तु निश्वासपरमा तदा ॥ २१ ॥

ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
न नक्तं न दिवा शेते हाहेति रुदती पुनः ॥ २२ ॥

स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
अपश्यदात्मना कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ २३ ॥

तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २४ ॥

कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
विविशुस्ते नृपा रङ्गं महासिंहा इवाचलम् ॥ २५ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारदः स्वयम् ।
न्यवेदयदिमं वृत्तं प्रसङ्गात्तु शचीपतिम् ॥ २६ ॥

इयेष गन्तुमिन्द्रश्च दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
अग्निर्यमस्तथा पाशी यान्तमिन्द्रमथान्वगुः ॥ २७ ॥

दृष्ट्वा पथि नलं यान्तं साक्षादिव मनोभवम् ।
दमयन्त्यां निराशास्ते तद्द्वारा तामभीप्सवः ॥ २८ ॥

अब्रुवन्नैषधं राजन्, नल, सत्यव्रतो भवान् ।
अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ २९ ॥

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
कृताञ्जलिस्तु पप्रच्छ के यूयं किं च कर्म तत् ॥ ३० ॥

एवमुक्तो नैषधेन मघवानभ्यभाषत ।
इन्द्राग्नियमवारीशानस्माञ्जानीहि नैषध ॥ ३१ ॥

दमयन्त्याः सकाशे त्वं गत्वा ब्रूहि सुरा इमे ।
प्राप्तुं त्वामभिलष्यन्ति ह्येतदन्यतमं वृणु ॥ ३२ ॥

एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
एकार्थं समुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ३३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
न करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैषध, मा चिरम् ॥ ३४ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

एवमुक्तः स देवैस्तैर्दमयन्त्या निवेशनम् ।
गत्वा पृष्टस्तया कस्त्वं हेतुश्चागमनेऽत्र कः ॥ ३५ ॥

नलं मां विद्धि कल्याणि, देवदूतमिहागतम् ।
देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ ३६ ॥

तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ।
इत्युक्तवान्नलः सापि प्रत्युवाच विचार्य तु ॥ ३७ ॥

आयान्तु सहिता देवा मम यत्र स्वयंवरः ।
ततोऽहं लोकपालानां संनिधौ त्वां वृणे ततः ॥ ३८ ॥

न दोषो भविता तेऽद्य न कुप्यन्ति च देवताः ।
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो देवानुपागमत् ॥ ३९ ॥

आदितः सर्वमाचख्यौ दमयन्त्या यथोदितम् ।
तैरादिष्टो ययौ राजा दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ४० ॥

दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ४१ ॥

तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥ ४२ ॥

ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिह ॥ ४३ ॥

संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानन्नलं नृपम् ।
यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ॥ ४४ ॥

कथं हि देवाञ्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ।
इति संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ ४५ ॥

वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।
देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ॥ ४६ ॥

हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।
पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ ४७ ॥

मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ ४८ ॥

यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ ४९ ॥

स्वं चैव रूपं कुर्वन्तु लोकपाला महेश्वराः ।
यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ ५० ॥

निशम्य दमयन्त्यास्तु करुणं परिदेवितम् ।
निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ ५१ ॥

यथोक्तं चक्रिरे देवाः समर्था लिङ्गधारणे ।
सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ॥ ५२ ॥

हृषितस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ।
सा समीक्ष्य तदा देवान्वरयामास नैषधम् ॥ ५३ ॥

विलज्जमाना वस्त्रान्तं जग्राहायतलोचना ।
स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनाम् ॥ ५४ ॥

ततो हा हेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः ।
देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधु साध्विति भारत ॥ ५५ ॥

तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।
तानेव शरणं देवाञ्जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ५६ ॥

प्रहृष्टमनसस्तेऽपि नलायाष्टौ वरान्ददुः ।
प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे शक्रो गतिमनुत्तमाम् ॥ ५७ ॥

अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ५८ ॥

यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ५९ ॥

स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे ते मिथुनं ददुः ।
वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ६० ॥

गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ६१ ॥

भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ।
अवाप्य नारीरत्नं तद्रेमे शच्येव वृत्रहा ॥ ६२ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ ६३ ॥

अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
द्वापरेण सहायेन कले, ब्रूहि क यास्यसि ॥ ६४ ॥

कलिरुवाच ॥

देवराज, गमिष्यामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।

तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ६५ ॥

कलिरुवाच ॥

देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम ॥ ६६ ॥

इन्द्र उवाच ॥

अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो वृतः ।
का च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम ॥ ६७ ॥

योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान ।
नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ ६८ ॥

यस्मिन्सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः ।
अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः ॥ ६९ ॥

एवंरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ॥ ७० ॥

ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ ७१ ॥

भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ।
त्वमप्यक्षान्समाविश्य साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि ॥ ७२ ॥

एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ ७३ ॥

स नित्यमन्तरप्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरम् ।
अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ ७४ ॥

कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ७५ ॥

स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ७६ ॥

अक्षद्यूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ७७ ॥

एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
कलिश्च वृषभो भूत्वा गवां पुष्करमन्वयात् ॥ ७८ ॥

तमासाद्य नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७९ ॥

न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।
वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत ॥ ८० ॥

आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ।
तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ॥ ८१ ॥

निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमरिन्दमम् ।
तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ॥ ८२ ॥

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं तथाविधम् ।
बृहत्सेनां तदावोचदात्मीयां परिचारिकाम् ॥ ८३ ॥

सूतमानय कल्याणि, महत्कार्यमुपस्थितम् ।
बृहत्सेना च वार्ष्णेयमानयामास वै क्षणात् ॥ ८४ ॥

वार्ष्णेयं तु ततो भैमी प्रावोचद्देशकालवित् ।
नलस्य दयितानश्वान्योजयित्वा रथोत्तमे ॥ ८५ ॥

इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ।
दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं श्रुत्वैव नलसारथिः ॥ ८६ ॥

ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भांस्तेन वाहिना ।
इन्द्रसेनाह्वयां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ ८७ ॥

विसृज्य तौ विदर्भेषु भीमं चापृच्छय भूपतिम् ।
अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ ८८ ॥

पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किंचन ।
हृतराज्यं नलं राजन् प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ॥ ८९ ॥

शिष्टा ते दमयन्त्येका पणस्तस्याः प्रवर्तताम् ।
पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ॥ ९० ॥

व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ९१ ॥

एकवासा ह्यसंवीतो निश्चक्राम सुदुःखितः ।
दमयन्त्येकवस्त्रा च गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वयात् ॥ ९२ ॥

क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
ददर्श शकुनान्कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान् ॥ ९३ ॥

ततस्तान्परिधानेन वाससा स समावृणोत् ।
तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ ९४ ॥

उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् ।
दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ ९५ ॥

वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे, तव वासो जिहीर्षवः ।
आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ ९६ ॥

पुण्यश्लोकस्तदा राजन्, दमयन्तीमथाब्रवीत् ।
येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ॥ ९७ ॥

इमे ते शकुना भूत्वा वासो भीरु, हरन्ति मे ।
वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ॥ ९८ ॥

भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ।
एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ॥ ९९ ॥

अवन्तीमृक्षवन्तं च समभिक्रम्य पर्वतम् ।
एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोसलान् ॥ १०० ॥

ततः सबाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ १०१ ॥

उद्विजते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
तव पार्थिव, संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ १०२ ॥

हृतराज्यं हृतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमान्वितम् ।
कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां निर्जने वने ॥ १०३ ॥

श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
वने घोरे महाराज, नाशयिष्याम्यहं क्लमम् ॥ १०४ ॥

न च भार्यासमं किंचिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
अश्रौषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १०५ ॥

नल उवाच ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति, सुमध्यमे ।
न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमलं भीरु, शङ्कसे ॥ १०६ ॥

इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्धेन संवृताम् ॥ १०७ ॥

तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥ १०८ ॥

स वै विवस्त्रो विकटो मलिनः पांसुकुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ १०९ ॥

दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ११० ॥

सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशां पते ।
शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ १११ ॥

किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ ११२ ॥

मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११३ ॥

न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्धर्षयितुं पथि ।
यशस्विनी महाभागा भक्ता चेयं पतिव्रता ॥ ११४ ॥

एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।
कथं वासो विकर्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया ॥ ११५ ॥

विचिन्त्यैवं नलो राजा सभां पर्य्यचरत्तदा ।
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ॥ ११६ ॥

आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ।
तेनार्धं वाससश्छित्वा निरस्य च परन्तपः ॥ ११७ ॥

सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनः ।
ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ॥ ११८ ॥

दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ।
यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ॥ ११९ ॥

सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ।
इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ॥ १२० ॥

उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्धा भविष्यति ।
कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ॥ १२१ ॥

चरिष्यति महाघोरे मृगव्यालनिषेविते ।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणौ ॥ १२२ ॥

रक्षन्तु त्वां महाभागे, धर्मेणासि समावृता ।
एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि ॥ १२३ ॥

कलिनापहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ।
गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ॥ १२४ ॥

आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते ।
नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्ताद्विगणयन्नृपः ॥ १२५ ॥

जगामैकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ।

बृहदश्व उवाच ॥

अपक्रान्ते नले राजन्, दमयन्ती गतक्लमा ॥ १२६ ॥

अबुद्ध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ।
अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ॥ १२७ ॥

प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ।
हा नाथ, हा महाराज, हा स्वामिन्, किं जहासि माम् ॥

हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ।
ननु नाम महाराज, धर्मज्ञः सत्यवागसि ॥ १२९ ॥

कथमुत्सृज्य गन्तासि दक्षां भार्यामनुव्रताम् ।
शक्यसे ता गिरः सम्यक्कर्तुं मयि नरेश्वर ॥ १३० ॥

यास्तेषां लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ।
नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ॥ १३१ ॥

यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ।
पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावत्पुरुषर्षभ ॥ १३२ ॥

भीताहमतिदुर्धर्ष, दर्शयात्मानमीश्वर ।
दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष दृष्टोऽसि नैषध ॥ १३३ ॥

आच्छाद्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ।
नृशंसं बत राजेन्द्र, यन्मामेवं गतामिह ॥ १३४ ॥

विलपन्तीं समागम्य नाश्वासयसि पार्थिव ।
कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्शितः ॥ १३५ ॥

सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ।
ततः सा वीतशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ॥ १३६ ॥

इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ।
मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ॥ १३७ ॥

मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ।
तां क्रन्दमानामत्यर्थमभ्याशापरिवर्तिनीम् ॥ १३८ ॥

जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ।
सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता ॥ १३९ ॥

नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ।
हा नाथ, मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ॥ १४० ॥

ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ।
श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ॥ १४१ ॥

कः श्रमं राजशार्दूल, नाशयिष्यति तेऽनघ ।
ततः कश्चिन्मृगव्याध उरगेणायतेक्षणाम् ॥ १४२ ॥

ग्रस्तां दृष्ट्वा क्रन्दमानां समभिक्रम्य वेगतः ।
मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ॥ १४३ ॥

निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशम्य मृगजीवनः ।
तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ॥ १४४ ॥

सुकुमारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम ।
लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमेयिवान ॥ १४५ ॥

दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
तीव्ररोषसमाविष्टा पतिराज्यविनाकृता ॥ १४६ ॥

अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुषान्विता ।
यद्यहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ॥ १४७ ॥

तथायं पततां क्षुद्रो गतासुर्मृगजीवनः ।
उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ॥ १४८ ॥

व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ।
सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ॥ १४९ ॥

वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् ।
वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती सती ॥ १५० ॥

भर्तृशोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ।
हा वीर, नल, नामाहं नष्टा किल तवानघ ॥ १५१ ॥

अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ।
शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति व्रजाम्येनमशङ्किता ॥ १५२ ॥

भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।
विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ १५३ ॥

पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्शिताम् ।
आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टो नलस्त्वया ॥ १५४ ॥

अथवा त्वं वनपते, नलं यदि न शंससि ।
मां खादय मृगश्रेष्ठ, दुःखादस्माद्विमोचय ॥ १५५ ॥

एवमादीनि पृच्छन्ती मृगान्वृक्षान्सपर्वतान् ।
गच्छन्ती साचिराद्बाला पुरमासादयन्महत् ॥ १५६ ॥

अथ वस्त्रार्धसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
तां विह्वलां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जिताम् ॥ १५७ ॥

उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ।
अनुजग्मुस्तत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ १५८ ॥

तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्वृता ।
धात्रीमुवाच चैवैनामानयेह ममान्तिकम् ॥ १५९ ॥

तामश्रुमपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं पतिं बहु ।
राजमाताब्रवीदार्ता भैमीमार्तस्वरा स्वयम् ॥ १६० ॥

वसस्व मयि कल्याणि, प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।
मृगयिष्यन्ति ते भद्रे, भर्तारं पुरुषा मम ॥ १६१ ॥

सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत ।
सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्वेगावसत्तदा ॥ १६२ ॥

उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशां पते ।
ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १६३ ॥

तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।
अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ १६४ ॥

मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य च ।
नागं गृहीत्वा स प्रायाद्देशं दावविवर्जितम् ॥ १६५ ॥

उवाच नागो मां विद्धि नागं कार्कोटकं नृप ।
पदानि कानिचिद्गच्छ श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ १६६ ॥

ततः संख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे ।
तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १६७ ॥

ततः कार्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति ॥ १६८ ॥

यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ।
विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १६९ ॥

गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः ॥ १७० ॥

स्वं रूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
अनेन वाससा छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे ॥ १७१ ॥

ततश्चान्तर्हिते नागे अयोध्यां प्रययौ नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरे न्यवसत्तेन पूजितः ॥ १७२ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेष्यतां गते ।
द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७३ ॥

ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम ब्राह्मणः ।
विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ॥ १७४ ॥

पूर्णचन्द्रनिभां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
निबद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ १७५ ॥

मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव चोद्धृताम् ।
पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥ १७६ ॥

विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम् ।
हस्तिहस्तपरामृष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १७७ ॥

चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंयुताम्
देहं धारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७८ ॥

भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ॥ १७९ ॥

रुरोद च भृशं राजन् , वैदर्भी शोककर्शिता ।
दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ १८० ॥

अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन महाभवन् ॥ १८१ ॥

उत्सृज्य बाष्पं शनकैः राजमातेदमब्रवीन् ।
भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्लुनानेन सूचिता ॥ १८२ ॥

अहं तव च माता च दशार्णाधिपतेः सुते ।
त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १८३ ॥

यथैव ते पितुर्गेहं तथैव मम भामिनि ।
इत्युक्ता दमयन्ती तां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १८४ ॥

प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीन् ।
अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युषिता त्वयि ॥ १८५ ॥

चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ।
दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ॥ १८६ ॥

विदर्भान्यातुमिच्छामि ततो मे यानमादिश ।
प्रास्थापयत्ततो भैमीं राजमाता तदैव तु ॥ १८७ ॥

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमत्पुनः ।
अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ॥ १८८ ॥

प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ।
ततः सा न चिरादेव विदर्भानगमत्पुनः ॥ १८९ ॥

तां तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत् ।
सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्मनि भामिनी ॥ १९० ॥

विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ।
मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः, सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १९१ ॥

यतस्व नरवीरत्व नलस्यानयने खलु ।
दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ॥ १९२ ॥

बाष्पेण पिहिता राज्ञी नोत्तरं किंचिदब्रवीत् ।
तदवस्थां च तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ॥ १९३ ॥

हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ।
ततो भीमं महाराजं भार्या वचनमब्रवीत् ॥ १९४ ॥

दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ।
अपाकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती नृप ॥ १९५ ॥

प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ।
ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा ॥ १९६ ॥

दमयन्तीमथो सृत्वा प्रस्थितास्ते तथाब्रुवन् ।
अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ॥ १९७ ॥

ब्रूत वै जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ।
क्व नु त्वं कितव, छित्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ॥ १९८ ॥

उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ।
सा वै यथा त्वया द्दिष्टा तथा ते त्वत्प्रतीक्षिणी ॥ १९९ ॥

दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ।
तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ॥ २०० ॥

प्रसादं कुरु वै वीर, प्रतिवाक्यं वदस्व च ।
एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ॥ २०१ ॥

वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ।
भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ॥ २०२ ॥

तन्नष्टमभयं कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ।
ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान्सदा ॥ २०३ ॥

संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ।
एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ॥ २०४ ॥

नलं मृगयितुं राजन् , तथा व्यसनिनं तदा ।
अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः । २०५ ॥

प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ।
नैषधं मृगयाणेन दमयन्ति, मया नलम् ॥ २०६ ॥

अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गासुरिरुपस्थितः ।
श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ॥ २०७ ॥

तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किंचिदृतुपर्णो नराधिपः ।
अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ॥ २०८ ॥

ऋतुपर्णस्य भूपस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
शीघ्रयानेषु कुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ २०९ ॥

विनिश्वस्य स बहुशो रुदित्वा च पुनः पुनः ।
कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ २१० ॥

वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ २११ ॥

रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन ।
प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ २१२ ॥

विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ २१३ ॥

प्राणयात्रापरिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २१४ ॥

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ २१५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमुपागतः ।
श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ २१६ ॥

एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी दमयन्ती शुचिस्मिता ।
सुदेवं द्विजमाभाष्य अब्रवीन्मातृसंनिधौ ॥ २१७ ॥

गत्वा सुदेव, न चिरादयोध्यावासिनं नृपम् ।
ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ॥ २१८ ॥

आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ।
तथा च गणितः कालः श्वोभूते संभविष्यति ॥ २१९ ॥

एवं तया तथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
स सान्त्वयन्सुवचसा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ २२० ॥

विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
एकाह्ना हयतत्वज्ञ, मन्यसे यदि बाहुक ॥ २२१ ॥

एवमुक्तस्य कौन्तेय, तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ २२२ ॥

दमयन्ती वदेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
अस्मदर्थं भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ २२३ ॥

नृशंसं बत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ॥ २२४ ॥

स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवासाद्गतसौहृदा ॥ २२५ ॥

मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ।
नैवं सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ॥ २२६ ॥

यदत्र सत्यं वासत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चितम् ।
इति संचिन्त्य मनसा प्रत्यजानान्नराधिपम् ॥ २२७ ॥

ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्, स बाहुकः ।
अभ्यगच्छत्कृशानश्वान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ २२८ ॥

तेजोबलसमायुक्तान्पृथुप्रोथान्महाहनून् ।
शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ॥ २२९ ॥

ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः ।
ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमाः ॥ २३० ॥

समुत्पेतुरथाकाशं रथिनं मोहयन्निव ।
तथा प्रयाते तु रथे पटो निपतितो नृप ॥ २३१ ॥

ऋतुपर्ण उवाच ॥

निगृह्णीष्व महाबाहो, पटमानय तं मम ॥ २३२ ॥

नल उवाच ॥

योजनं समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते रथः ॥ २३३ ॥

एवमुक्तो नलेनाथ आससाद बिभीतकम् ।
तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ २३४ ॥

सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
ममापि सूत, पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ २३५ ॥

प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ २३६ ॥

ततो रथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
अथात्र गण्यते राजन्, विद्यते न परोक्षता ॥ २३७ ॥

सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् ।
गणयित्वा च तं प्राह तावन्त्येव फलानि तु ॥ २३८ ॥

नल उवाच ॥

अत्यद्भुतमिदं राजन्, दृष्टवानस्मि ते बलम् ॥ २३९ ॥

ऋतुपर्ण उवाच ॥

विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २४० ॥

बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।
मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २४१ ॥

ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
हयज्ञानस्य लोभाच्च तां विद्यां प्रददौ नले ॥ २४२ ।

तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ।
तं शप्तुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥ २४३ ॥

तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
कोपं संयच्छ नृपते, कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥ २४४ ॥

ये हि त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ २४५ ॥

एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।
ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् ॥ २४६ ॥

विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ।
हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ॥ २४७ ॥

नलोऽपि नोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशाः ॥ २४८ ॥

ततो विदर्भान्स प्राप्तः सायाह्ने प्राविशत्पुरम् ।
नादयन्रथघोषेण सर्वाः स विदिशो दिशः ॥ २४९ ॥

दमयन्त्यपि शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ॥ २५० ॥

दमयन्त्युवाच ॥

ममाह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ।
यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ॥ २५१ ॥

प्रविशामि सुखस्पर्शं न भविष्याम्यसंशयम् ।
यदि मां मेघनिर्घोषो नोपागच्छति नैषधः ॥ २५२ ॥

अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।
गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ॥ २५३ ॥

हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियनिराकृतम् ।
एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ॥ २५४ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया ।
सा ददर्शाथ शोकार्ता बाहुकं न च नैषधम् ॥ २५५ ॥

शङ्कमाना च भर्तारं बाहुकं पुनरिङ्गितैः ।
केशिनीं प्रेषयामास बाहुकस्य परीक्षणे ॥ २५६ ॥

ज्ञात्वा च बहुभिश्चिह्नैर्नलं पित्रे न्यवेदयन् ।
सा च पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ॥ २५७ ॥

नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ।
तां स दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ॥ २५८ ॥
आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ २५९ ॥

ततः काषायवसना जटिला मलपङ्किनी ।
बाष्पगद्गदया वाचा बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ २६० ॥

दमयन्त्युवाच ॥

पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ २६१ ॥

अनागसं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ २६२ ॥

साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स पुरा मया ।
अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ २६३ ॥

दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिन्दम ।
शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्रवद्बहु ॥ २६४ ॥

अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्तामिदमब्रवीत् ॥ २६५ ॥

नल उवाच ॥

मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
कलिना तत्कृतं भीरु, यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ २६६ ॥

मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ २६७ ॥

विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः ।
त्वदर्थं विपुलश्रोणि, मम नान्यत्प्रयोजनम् ॥ २६८ ॥

कथं तु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु, कर्हिचित् ॥ २६९ ॥

दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २७० ॥

स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भांगासुरिरुपस्थितः ॥ २७१ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
प्राञ्जलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २७२ ॥

दमयन्त्युवाच ॥

उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ।
त्वामृते न हि लोकोऽन्य एकाह्ना पृथिवीपते ॥ २७३ ॥

समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ।
स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ॥ २७४ ॥

यथा नासत्कृतं किंचिन्मनसापि चराम्यहम् ।
अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ॥ २७५ ॥

एष मे मुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ।
यथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ॥ २७६ ॥

स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ।
चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ॥ २७७ ॥

स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ।
एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ॥ २७८ ॥

विब्रुवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ।
एवमुक्तस्तथा वायुरन्तरिक्षादभाषत ॥ २७९ ॥

नैषा कृतवती पापं नल, सत्यं ब्रवीमि ते ।
तथा ब्रुवति वायौ च पुष्पवृष्टिः पपात ह ॥ २८० ॥

देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ।
तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ॥ २८१ ॥

दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपाकर्षदरिन्दमः ।
ततस्तद्वस्त्रमजरं प्रावृणोद्वसुधाधिपः ॥ २८२ ॥

संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ।
स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ॥ २८३ ॥

प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ।
तथैव मलदिग्धाङ्गीं परिष्वज्य शुचिस्मिताम् ॥ २८४ ॥

सुचिरं पुरुषव्याघ्रस्तस्थौ शोकपरिप्लुतः ।
ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ॥ २८५ ॥

वने विचरितं सर्वमूचतुर्मुदितौ नृप ।
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ॥ २८६ ॥

सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ।
दमयन्त्यपि भर्त्तारमासद्याप्यायिता भृशम् ॥ २८७ ॥

अर्द्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुन्धरा ।
अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा स्वलंकृतः ॥ २८८ ॥

वैदर्भ्या सहितः काले ददर्श वसुधाधिपम् ।
ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ॥ २८९ ॥

ततोऽनु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ।
ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिनं नलम् ॥ २९० ॥

तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।
स च तां प्रददौ विद्यां पूर्वमेव प्रतिश्रुताम् ॥ २९१ ॥

सोऽपि लब्ध्वा हयज्ञानं ययौ स्वपुरमेव च ।
नलोऽथ निषधान्गत्वा पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ २९२ ॥

ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो बली ।
उवाच दीव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम् ॥ २९३ ॥

दमयन्ती च यच्चान्यन्मम किंचन विद्यते ।
एष वै मम स न्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ २९४ ॥

पुनः प्रवर्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः ।
एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ २९५ ॥

जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
प्रतिपाणः प्रदातव्यः परमो धर्म उच्यते ॥ २९६ ॥

न त्वं वाञ्छसि चेद्द्यूतं युद्धद्यूतं प्रवर्तताम् ।
नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ॥ २९७ ॥

ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ।
दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्, सदारोऽद्य महाभुज ॥ २९८ ॥

धनेनानेन वै भैमी जितेन समलङ्कृता ।
मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ २९९ ॥

श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिनः ।
इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ ३०० ॥

ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३०१ ॥

मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ।
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद, वीक्षितुम् ॥ ३०२ ॥

न च त्वया कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा ।
कलिना तत्कृतं कर्म त्वं च मूढ, न बुद्ध्यसे ॥ ३०३ ॥

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ।
यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ॥ ३०४ ॥

तथैव सर्वसंभारं स्वमंशं वितरामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर, न संशयः ॥ ३०५ ॥

सौहार्दं चापि मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीव शरदः शतम् ॥ ३०६ ॥

एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ ३०७ ॥

एवं संप्राप्तराज्यश्रीर्दमयन्त्या च संगतः ।
वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३०८ ॥

एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते ।
दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ३०९ ॥

इति श्रीमहाभारते वनपर्वणि नलोपाख्यानं
समाप्तम् ॥

# ॥ आशावर्णनम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह ।
कथं त्वाशा समुत्पन्ना या चाशा तद्वदस्व मे ॥ १ ॥

संशयो मे महानेष समुत्पन्नः पितामह ।
छेत्ता च तस्य नान्योऽस्ति त्वत्तः परपुरंजय ॥ २ ॥

पितामहाशा महती ममासीद्धि सुयोधने ।
प्राप्ते युद्धे तु यद्युक्तं तत्कर्तायमिति प्रभो ॥ ३ ॥

सर्वस्याशा सुमहती पुरुषस्योपजायते ।
तस्यां विहन्यमानायां दुःखो मृत्युर्न संशयः ॥ ४ ॥

सोऽहं हताशो दुर्बुद्धिः कृतस्तेन दुरात्मना ।
धार्त्तराष्ट्रेण राजेन्द्र, पश्य मन्दात्मतां मम ॥ ५ ॥

आशां महत्तरां मन्ये पर्वतादपि सद्रुमात् ।
आकाशादपि वा राजन्, अप्रमेयैव वा पुनः ॥ ६ ॥

एषा चैव कुरुश्रेष्ठ, दुर्विचिन्त्या सुदुर्लभा ।
दुर्लभत्वाच्च पश्यामि किमन्यद्दुर्लभं ततः ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि युधिष्ठिर, निबोध तत् ।
इतिहासं सुमित्रस्य निर्वृत्तमृषभस्य च ॥ ८ ॥

सुमित्रो नाम राजर्षिर्हैहयो मृगयां गतः ।
ससार स मृगं विद्ध्वा बाणेनानतपर्वणा ॥ ९ ॥

स मृगो बाणमादाय ययावमितविक्रमः ।
स च राजा बलात्तूर्णं ससार मृगयूथपम् ॥ १० ॥

ततो निम्नस्थलं चैव स मृगोऽद्रवदाशुगः ।
मुहूर्तमिव राजेन्द्र, समेन स पथागमत् ॥ ११ ॥

ततः स राजा तारुण्यादौरसेन बलेन च ।
ससार बाणासनभृत्सखड्गोऽसौ तनुत्रवान् ॥ १२ ॥

ततो नदान्नदीश्चैव पल्वलानि वनानि च ।
अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैको वनेचरः ॥ १३ ॥

स तु कामान्मृगो राजन्नासाद्यासाद्य तं नृपम् ।
पुनरभ्येति जवनो जवेन महता ततः ॥ १४ ॥

स तस्य बाणैर्बहुभिः समभ्यस्तो वनेचरः ।
प्रक्रीडन्निव राजेन्द्र, पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १५ ॥

पुनश्च जवमास्थाय जवनो मृगयूथपः ।
अतीत्यातीत्य राजेन्द्र, पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १६ ॥

तस्य मर्मच्छिदं घोरं तीक्ष्णं चामित्रकर्शनः ।
समादाय शरं श्रेष्ठं कार्मुके तु तथासृजत् ॥ १७ ॥

ततो गव्यूतिमात्रेण मृगयूथपयूथपः ।
तस्य बाणपथं मुक्त्वा तस्थिवान्प्रहसन्निव ॥ १८ ॥

तस्मिन्निपतिते बाणे भूमोज्ज्वलिततेजसि ।
प्रविवेश महारण्यं मृगो राजाप्यथाद्रवत् ॥ १९ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

प्रविश्य स महारण्यं तापसानामथाश्रमम् ।
आससाद ततो राजा श्रान्तश्चोपाविशत्तदा ॥ १ ॥

तं कार्मुकधरं दृष्ट्वा श्रमार्तं क्षुधितं तदा ।
समेत्य ऋषयस्तस्मिन्पूजां चक्रुर्यथाविधि ॥ २ ॥

स पूजामृषिभिर्दत्तां संप्रगृह्य नराधिपः ।
अपृच्छत्तापसान्सर्वांस्तपसो वृद्धिमुत्तमाम् ॥ ३ ॥

ते तस्य राज्ञो वचनं संप्रगृह्य तपोधनाः ।
ऋषयो राजशार्दूलं तमपृच्छत्प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

केन भद्र, सुखार्थेन संप्राप्तोऽसि तपोवनम् ।
पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशो धन्वी बाणी नरेश्वर ॥ ५ ॥

एतदिच्छामहे श्रोतुं कुतः प्राप्तोऽसि मानद ।
कस्मिन्कुले तु जातस्त्वं किंनामा चासि ब्रूहि नः ॥ ६ ॥

ततः स राजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्यः पुरुषर्षभ ।
आचचक्षे यथान्यायं परिचर्यां च भारत ॥ ७ ॥

हैहयानां कुले जातः सुमित्रो मित्रनन्दनः ।
चरामि मृगयूथानि निघ्नन्बाणैः सहस्रशः ॥ ८ ॥

बलेन महता गुप्तः सामात्यः सावरोधनः ।
मृगस्तु विद्धो बाणेन मया सरति शल्यवान् ॥ ९ ॥

तं द्रवन्तमनुप्राप्तो वनमेतद्यदृच्छया ।
भवत्सकाशं नष्टश्रीर्हताशः श्रमकर्शितः ॥ १० ॥

किं नु दुःखमतोऽन्यद्वै यदहं श्रमकर्शितः ।
भवतामाश्रमं प्राप्तो हताशो भ्रष्टलक्षणः ॥ ११ ॥

न राजलक्षणत्यागो न पुरस्य तपोधनाः ।
दुःखं करोति तत्तीव्रं यथाशा विहता मम ॥ १२ ॥

हिमवान्वा महाशैलः समुद्रो वा महोदधिः ।
महत्त्वान्नान्वपद्येतां नभसो वान्तरं तथा ॥ १३ ॥

आशायास्तपसि श्रेष्ठास्तथा नान्तमहं गतः ।
भवतां विदितं सर्वं सर्वज्ञा हि तपोधनाः ॥ १४ ॥

भवन्तः सुमहाभागास्तस्मात्पृच्छामि संशयम् ।
आशावान्पुरुषो यः स्यादन्तरिक्षमथापि वा ॥ १५ ॥

किं नु ज्यायस्तरं लोके महत्त्वात्प्रतिभाति वः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभम् ॥ १६ ॥

यदि गुह्यं न वो नित्यं तदा प्रब्रूत मा चिरम् ।
न गुह्यं श्रोतुमिच्छामि युष्मत्तो द्विजसत्तमाः ॥ १७ ॥

भवत्तपोविघातो वा यदि स्याद्विरमे ततः ।
यदि वास्ति कथायोगो योऽयं प्रश्नो मयेरितः ॥ १८ ॥

एतत्कारणसामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
भवन्तोऽपि तपोनित्या ब्रूयुरेतत्समन्विताः ॥ १९ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

## तृतीयोऽध्यायः ॥

---

भीष्म उवाच ॥

ततस्तेषां समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ।
ऋषभो नाम विप्रर्षिर्विस्मयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥

पुराहं राजशार्दूल, तीर्थान्यनुचरन्प्रभो ।
समासादितवान्दिव्यं नरनारायणाश्रमम् ॥ २ ॥

तत्र सा बदरी रम्या ह्रदो वैहायसस्तथा ।
यत्र चाश्वशिरा राजन् , वेदान्पठति शाश्वतान् ॥ ३ ॥

तस्मिन्सरसि कृत्वाहं विधिवत्तर्पणं पुरा ।
पितॄणां देवतानां च ततो श्रमामियां तदा ॥ ४ ॥

रेमाते यत्र तौ नित्यं नरनारायणावृषी ।
अदूरादाश्रमं कंचिदाशार्थमगमं तदा ॥ ५ ॥

तत्र चीराजिनधरं कृशमच्छमतीव च।
अद्राक्षमृषिमायान्तं तनुं नाम तपोधनम् ॥ ६ ॥

अन्यैर्नरैर्महाबाहो, वपुषाष्टगुणान्वितम् ।
कृशता चापि राजर्षे, न दृष्टा तादृशी क्वचित् ॥ ७ ॥

शरीरमपि राजेन्द्र, तस्य कानिष्ठिकासमम्।
ग्रीवा बाहू तथा पादौ केशाश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ८ ॥

शिरः कायानुरूपं च कर्णौ नेत्रे तथैव च ।
तस्य वाक्चैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ॥ ९ ॥

दृष्ट्वाहं तं कृशं विप्रं भीतः परमदुर्मनाः ।
पादौ तस्याभिवाद्याथ स्थितः प्राञ्जलिरग्रतः ॥ १० ॥

निवेद्य नामगोत्रे च पितरं च नरर्षभ ।
प्रदिष्टे चासने तेन शनैरहमुपाविशम् ॥ ११ ॥

ततः स कथयामास कथां धर्मार्थसंहिताम् ।
ऋषिमध्ये महाराज, तनुर्धर्मभृतां वरः ॥ १२ ॥

तस्मिंस्तु कथयत्येव राजा राजीवलोचनः ।
उपायाज्जवनैरश्वैः सबलः सावरोधनः ॥ १३ ॥

स्मरन्पुत्रमरण्ये वै नष्टं परमदुर्मनाः ।
भूरिद्युम्नपिता श्रीमान्वीरद्युम्नो महायशाः ॥ १४ ॥

इह द्रक्ष्यामि तं पुत्रं द्रक्ष्यामीहेति पार्थिवः ।
एवमाशाहतो राजा चरन्वनमिदं पुरा ॥ १५ ॥

दुर्लभः स मया द्रष्टुं नूनं परमधार्मिकः ।
एकः पुत्रो महारण्ये नष्ट इत्यसकृत्तदा ॥ १६ ॥

दुर्लभः स मया द्रष्टुमाशा च महती मम ।
तया परीतगात्रोऽहं मुमूर्षुर्नात्र संशयः ॥ १७ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु भगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः ।
अवाक्छिरा ध्यानपरो मुहूर्तमिव तस्थिवान् ॥ १८ ॥

तमनुध्यातमालक्ष्य राजा परमदुर्मनाः ।
उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दं मन्दमिवासकृत् ॥ १९ ॥

दुर्लभं किं नु देवर्षे, आशायाश्चैव किं महत् ।
ब्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्यं न ते मयि ॥ २० ॥

मुनिरुवाच ॥

महर्षिर्भगवांस्तेन पूर्वमासीद्विमानितः ।
बालिशां बुद्धिमास्थाय मन्दभाग्यतयात्मनः ॥ २१ ॥

अर्थयन्कलशं राजन्, काञ्चनं वल्कलानि च ।
अवज्ञापूर्वकेणापि न संपादितवांस्ततः ॥ २२ ॥

निर्विण्णः स तु राजर्षिर्निराशः समपद्यत ।
एवमुक्तोऽभिवाद्याथ तमृषिं लोकपूजितम् ॥ २३ ॥

श्रान्तोऽवसीदद्धर्मात्मा यथा त्वं नरसत्तम ।
अर्घ्यं ततः समानीय पाद्यं चैव महानृषिः ॥ २४ ॥

आरण्येनैव विधिना राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् ।
ततस्ते मुनयः सर्वे परिवार्य नरर्षभम् ॥ २५ ॥

उपाविशन्नरव्याघ्र, सम्प्रर्षय इव ध्रुवम् ।
अपृच्छंश्चैव तं तत्र राजानमपराजितम् ।
प्रयोजनमिदं सर्वमाश्रयस्य निवेशने ॥ २६ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

---

## चतुर्थोऽध्यायः ॥

---

राजोवाच ॥

वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाहं दिक्षु विश्रुतः ।
भूरिद्युम्नसुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ॥ १ ॥

एकः पुत्रः स विप्राग्र्य, बाल एव च मेऽनघ ।
न दृश्यते वने चास्मिंस्तमन्वेष्टुं चराम्यहम् ॥ २ ॥

ऋषभ उवाच ॥

इत्येवमुक्ते वचने राज्ञा मुनिरधोमुखः ।
तूष्णीमेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवान्नृपम् ॥ ३ ॥

स हि तेन पुरा विप्रो राज्ञा नात्यर्थमानितः ।
आशाकृतश्च राजेन्द्र, तपो दीर्घं समाश्रितः ॥ ४ ॥

प्रतिग्रहमहं राज्ञां न करिष्ये कथंचन ।
अन्येषां चैव वर्णानामिति कृत्वा धियं तदा ॥ ५ ॥

आशा हि पुरुषं बालमुत्थापयति तस्थुषी ।

तामहं व्यपनेष्यामि इति कृत्वा व्यवस्थितः ।
वीरद्युम्नस्तु तं भूयः पप्रच्छ मुनिसत्तमम ॥ ६ ॥

राजोवाच ॥

आशायाः किं कृशत्वं च किं चेह भुवि दुर्लभम ।
ब्रवीतु भगवानेतत्त्वं हि धर्मार्थदर्शिवान ॥ ७ ॥

ततः संस्मृत्य तत्सर्वं स्मारयिष्यन्निवाब्रवीत ।
राजानं भगवान्विप्रस्ततः कृशतनुस्तदा ॥ ८ ॥

ऋषिरुवाच ॥

कृशत्वेन समं राजन्नाशाया विद्यते नृप ।
तस्या वै दुर्लभत्वाच्च प्रार्थितः पार्थिवो मया ॥ ९ ॥

राजोवाच ॥

कृशाकृशे मया ब्रह्मन्, गृहीते वचनात्तव ।
दुर्लभत्वं च तस्यैव वेदवाक्यमिव द्विज ॥ १० ॥

संशयस्तु महाप्राज्ञ, संजातो हृदये मम ।
तन्मुने, मम तत्वेन वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ११ ॥

त्वत्तः कृशतरं किं नु ब्रवीतु भगवानिदम् ।
यदि गुह्यं न ते किंचिद्विद्यते मुनिसत्तम ॥ १२ ॥

कृश उवाच ॥

दुर्लभोऽप्यथवा नास्ति योऽर्थी धृतिमवाप्नुयात ।
सुदुर्लभतरः सोऽत्र योऽर्थिनं नावमन्यते ॥ १३ ॥

सत्कृत्य नोपकुरुते परं शक्त्या यथार्हतः ।
या सक्ता सर्वभूतेषु साशा कृशतरी मम ॥ १४ ॥

कृतघ्नेषु च या सक्ता नृशंसेष्वलसेषु च ।
अपकारिषु च या सक्ता साशा कृशतरी मम ॥ १५ ॥

एकपुत्रः पिता पुत्रे नष्टे वा प्रोषितेऽपि वा ।
प्रवृत्तिं यो न जानाति साशा कृशतरी मम ॥ १६ ॥

प्रसवे चैव नारीणां वृद्धानां पुत्रकारिता ।
तथा नरेन्द्र, धनिनां साशा कृशतरी मम ॥ १७ ॥

प्रदानकाङ्क्षिणीनां च कन्यानां वयसि स्थिते ।
श्रुत्वा कथास्तथायुक्ताः साशा कृशतरी मम ॥ १८ ॥

एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्, स राजा सावरोधनः ।
संस्पृश्य पादौ शिरसा निपपात द्विजर्षभम् ॥ १९ ॥

राजोवाच ॥

प्रसादये त्वां भगवन्, पुत्रेणेच्छामि सङ्गमम् ।
यदेतदुक्तं भवता सम्प्रति द्विजसत्तम ॥ २० ॥

सत्यमेतन्न संदेहो यदेतद्व्याहृतं त्वया ।
ततः प्रहस्य भगवांस्तनुर्धर्मभृतां वरः ॥ २१ ॥

पुत्रमस्यानयत्क्षिप्रं तपसा च श्रुतेन च ।
स समानीय तं पुत्रं तमुपालभ्य पार्थिवम् ॥ २२ ॥

आत्मानं दर्शयामास धर्मं धर्मभृतां वरः ।
स दर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ २३ ॥

विपाप्मा विगतक्रोधश्चचार वनमन्तिकात् ।
एतद्दृष्टं मया राजन्, तथा च वचनं श्रुतम् ।
आशामपनयस्वाशु ततः कृशतरीमिमाम् ॥ २४ ॥

भीष्म उवाच ॥

स तथोक्तस्तदा राजन्नृषभेण महात्मना ।
सुमित्रोऽपनयत्क्षिप्रमाशां कृशतरीं ततः ॥ २५ ॥

एवं त्वमपि कौन्तेय, श्रुत्वा वाणीमिमां मम ।
स्थिरो भव महाराज, हिमवानिव पर्वतः ॥ २६ ॥

त्वं हि प्रष्टा च श्रोता च कृच्छ्रेष्वनुगतेष्विह ।
श्रुत्वा मम महराज, न संतप्तुमिहार्हसि ॥ २७ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु
१२५—१२८—अध्यायाः ।

# ॥ सौभरिचरितम् ॥

मान्धाता शशिबिन्दोर्दुहितरमिन्दुमतीमुपयेमे । पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दं च तस्यां पुत्रत्रयमुत्पादयामास । पञ्चाशद्दुहितरस्तस्यामेव नृपतेर्बभूवुः । एतस्मिन्नन्तरे बह्वृचः सौभरिर्नाम ऋषिरन्तर्जले द्वादशाब्दं कालमुवास । तत्र चान्तर्जले सम्मतो नामातिबहुप्रजोऽतिप्रमाणो मीनाधिपतिरासीत् । तस्य पुत्रपौत्रदौहित्राः पृष्ठतोऽग्रतः पार्श्वतः पक्षपुच्छशिरसां चोपरि भ्रमन्तस्तेनैवाहर्निशमतिनिर्वृता रेमिरे । स चापत्यस्पर्शोपचीयमानहर्षप्रकर्षो बहुप्रकारं तस्यर्षेः पश्यतः स्वैः पुत्रपौत्रदौहित्रादिभिः सहानुदिनं सुतरां रेमे । अथान्तर्जलावस्थितः सौभरिरेकाग्रतासमाधानमपहायानुदिनं तस्य मत्स्यस्यात्मजपौत्रदौहित्रादिभिः सहातिरमणीयं ललितमवेक्ष्याचिन्तयत् । अहो धन्योऽयमीदृशमप्यभिमतं योन्यन्तरमवाप्यैभिरात्मजपौत्रदौहित्रादिभिः सह रममाणोऽतीवास्माकं स्पृहामुत्पादयति । वयमप्येवं पुत्रादिभिः सह रमिष्याम इत्येवमभिसमीक्ष्य स तस्मादन्तर्जलान्निष्क्रम्य सन्तानाय निर्वेष्टुकामः कन्यार्थं मान्धातारं राजानमगच्छत् । आगमश्रवणसमनन्तरं चोत्थाय तेन राज्ञा सम्यगर्घ्यादिना पूजितः कृतासनपरिग्रहः सौभरिरुवाच राजानम् ॥

सौभरिरुवाच ॥

'निर्वेष्टुकामोऽस्मि नरेन्द्र, कन्यां
प्रयच्छ मे मा प्रणयं विभाङ्क्षीः ।

न ह्यर्थिनः कार्यवशादुपेताः
ककुत्स्थवंशे विमुखाः प्रयान्ति ॥ १ ॥

अन्येऽपि सन्त्येव नृपाः पृथिव्यां
मान्धातरेषां तनयाः प्रसूताः ।
किन्त्वर्थिनामर्थितदानदीक्षा-
कृतव्रतं श्लाघ्यमिदं कुलं ते ॥ २ ॥

शतार्धसंख्यास्तव सन्ति कन्या-
स्तासां ममैकां नृपते, प्रयच्छ ।
यत्प्रार्थनाभङ्गभयाद्बिभेमि
तस्मादहं राजवरातिदुःखात् ॥ ३ ॥'

इति ऋषिवचनमाकर्ण्य, स राजा जराजर्जरितदेहं तं ऋषिमालोक्य प्रत्याख्यानकातरस्तस्माच्च शापतो बिभ्यत् किंचिदधोमुखश्चिरं दध्यौ ॥

सौभरिरुवाच ॥

नरेन्द्र, कस्मात्समुपैषि चिन्ता-
मसह्यमुक्तं न मयात्र किंचित् ।
यावश्यदेया तनया तयैव
कृतार्थता नो यदि किं न लब्धा ॥ ४ ॥

अथ तस्य शापभीतः सप्रश्रयस्तमुवाचासौ राजा । 'भगवन्, अस्मत्कुलस्थितिरियं य एव कन्याभिरुचितोऽभिजनवान्वरस्तस्मै कन्या प्रदीयते । भवद्याच्ञा चास्मन्मनोरथानामप्यगोचरवर्तिनी ।

कथमप्येषा संजाता। तदेवमवस्थिते, न विद्मः किं कुर्म इति। एत-न्मया चिन्त्यते।' इत्यभिहिते च तेन भूभुजा मुनिरचिन्तयत्। 'अयमन्योऽस्मत्प्रत्याख्यानोपायः। वृद्धोऽयमनभिमतः स्त्रीणां किमुत कन्यानामित्यमुना संचिन्त्यैतदभिहितम्। एवमस्तु, तथा करि-ष्यामि' इति संचिन्त्य मान्धातारमुवाच। 'यद्येवं तदादिश्यतां कन्यकान्तःपुरप्रवेशाय वर्षवरः। यदि कन्यैव काचिन्मामभि-लषति, तदाहं दारसंग्रहं करिष्यामि। अन्यथा चेत्तदलमस्माकमेते-नातीतकालारम्भेण' इत्युक्त्वा विरराम। ततश्च मान्धात्रा मुनिशा-पशङ्कितेन कन्यान्तःपुरवर्षवरः समाज्ञप्तः। तेन सह कन्यकान्तःपुरं प्रविशन्नेव भगवानखिलसिद्धगन्धर्वमनुष्येभ्योऽतिशयेन कमनीयं रूपमकरोत्। प्रवेश्य च तमन्तःपुरवर्षवरस्ताः कन्याः प्राह— भवतीनां जनयिता महाराजः समाज्ञापयति— 'अयमस्मान्ब्रह्म-र्षिः कन्यार्थी समागतः। मया चास्य प्रतिज्ञातं यद्यस्मत्कन्या या का चिन् भगवन्तं वरयति, तत्कन्याच्छन्दे नाहं परिपन्थानं करिष्यामि' इत्याकर्ण्य सर्वा अपि ताः कन्याः सानुरागाः समन्मथाः करेणव इवेभयूथपतिं तमृषिमहमहमिकया वरयाम्बभूवुः। ऊचुश्च॥

अलं भगिन्योऽहमिमं वृणोमि
वृणोम्यहं नैष तवानुरूपः।
ममैव भर्ता विधिनैष सृष्टः
सृष्टाहमस्योपशमं प्रयाहि॥ ५॥

वृतो मयायं प्रथमं मयायं
गृहं विशन्नेह विहन्यसे किम्।

मया मयेति क्षितिपात्मजानां
तदर्थमत्यन्तकलिर्बभूव ॥ ६ ॥

यदा तु सर्वाभिरतीव हार्दा-
द्वृतः स कन्याभिरनिन्द्यकीर्तिः ।
तदा स कन्याधिकृतो नृपाय
यथावदाचष्ट विनम्रमूर्तिः ॥ ७ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

तदवगम्य 'किमेतत्, कथमेतत्, किं करोमि, किं मयाभिहितम्' इत्याकुलमतिरनिच्छन्नपि कथमपि राजानुमेने । कृतानुरूपविवाहश्च महर्षिः सकला एव ताः कन्याः स्वमाश्रममनयत् । तत्र चाशेषशिल्पकल्पप्रणेतारं विधातारमिवान्यं विश्वकर्माणमाहूय सकलकन्यकानामेकैकस्याः प्रोत्फुल्लपङ्कजकूजत्कलहंसकारण्डवादिविहङ्गमाभिरामजलाशयाः सोपवनाः सोपधानाः सावकाशाः साधुशय्यापरिच्छदाः प्रासादाः क्रियन्तामित्यादिदेश । तच्च तथैवानुष्ठितमशेषशिल्पविशेषाचार्यस्त्वष्टा दर्शितवान् । ततश्च परमर्षिणा सौभरिणाज्ञप्तेषु गृहेषु अनपायी नन्दनामा महानिधिरासांचक्रे । ततोऽनवरतभक्ष्यभोज्यलेह्याद्युपभोगैरागतानुगतभृत्यादीनहर्निशमशेषगृहेषु ताः क्षितीशदुहितरो भोजयामासुः । एकदा दुहितृस्नेहाकृष्टहृदयः स महीपतिः किमतिदुःखितास्ता उत सुखिता वेति विचिन्त्य तस्य महर्षेराश्रमसमीपमुपेत्य स्फुरदंशुमालां स्फटिकमणिमयप्रासादमालामतिरम्योपवनजलाशयां ददर्श । प्रविश्य चैकं प्रासादमात्मजां परिष्वज्य कृतासनपरिग्रहः प्रवृत्तस्नेहनयनाम्बुगर्भोऽब्रवीत् । 'अयि

पुत्रि वत्से, भवत्या सुखमुत किंचिदसुखम्। अपि ते महर्षिः स्नेहवान्, उत संस्मर्यतेऽस्मद्गृहवासः। इत्युक्ता तत्तनया पितरमाह। 'तात, अतिरमणीयोऽत्र प्रासादोऽतिमनोज्ञमुपवनमतिकलवाक्यविहंगाभिरुताः प्रोत्फुल्लपद्माकरजलाशयाः। मनोनुकूलभक्ष्यभोज्यानुलेपनवस्त्रभूषणादिभोगो मृदूनि शयनासनानि सर्वसंपत्समेतमेतद्गार्हस्थ्यम्। तथापि केन वा जन्मभूमिर्न स्मर्यते। तत्प्रसादादिदमशेषमतिशोभनम्। किं त्वेकं ममैतद्दुःखकारणं यदस्मद्गृहान्महर्षिरयमस्मद्भर्ता न निष्क्रामति। ममैव केवलमयमतिप्रीत्या समीपपरिवर्ती नान्यासामस्मद्भगिनीनाम्। एवं च मम सोदरा दुःखिता इत्येवमतिदुःखकारणम्' इत्युक्तस्तया द्वितीयं प्रासादमुपेत्य तनयां परिष्वज्योपविष्टस्तथैव पृष्टवान्। तयापि तथैव सर्वमेव प्रासादाद्युपभोगसुखं भृशमाख्यातं स्वपित्रे। ममैष केवलमतिप्रीत्या भर्ता पार्श्वपरिवर्ती नान्यासामस्मद्भगिनीनामित्येवमादि श्रुत्वा समस्तप्रासादेषु राजा प्रविश्य तनयास्तथैवापृच्छत्। सर्वाभिश्च ताभिस्तथैवाभिहितः। परितोषविस्मयनिर्भरविवशहृदयो भगवन्तं सौभरिमेकान्तावस्थितमुपेत्य स कृतपूजोऽब्रवीत्। दृष्टस्ते भगवन्, सुमहानेष सिद्धिप्रभावः। नैवंविधमन्यस्य कस्यचिदस्माभिर्विभूतिविलसितमुपलक्षितम्। कियदेतद्भगवतस्तपसः फलमित्यभिपूज्य तमृषिं तत्रैव तेनर्षिवर्येण सह कंचित्कालमभिमतोपभोगान्बुभुजे। पुरं चाजगाम। कालेन गच्छता तस्य तासु राजतनयासु पुत्रशतं सार्धमभवत्। अनुदिनानुरूढस्नेहप्रसरश्च स तत्रातीव ममताकृष्टहृदयोऽभवत्। अप्येतेऽस्मत्पुत्राः कलभाषिणः पद्भ्यां गच्छेयुः, अप्येते यौवनिनो भवेयुः, अपि कृतदारानेतान्पश्येयम्, अप्येतेषां पुत्रा भवेयुः, अप्येतत्पुत्रान्पुत्रसमन्वितान्पश्येय-

मित्यादिमनोरथाननुदिनं कालसंपत्तिवृध्दानवेक्ष्यैतच्चिन्तयामास । अहो मे मोहस्यातिविस्तारः ॥

मनोरथानां न समाप्तिरस्ति
वर्षायुतेनाप्यथवापि लक्षैः ।
पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवाना-
मुत्पत्तयः सन्ति मनोरथानाम् ॥ ८ ॥

पद्भ्यां गता यौवनिनश्च जाता
दारैश्च संयोगमिताः प्रसूताः ।
दृष्टाः सुतास्तत्तनयप्रसूतिं
द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥ ९ ॥

द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसूतिं
मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः ।
पूर्णेऽपि तस्याप्यपरस्य जन्म
निवार्यते केन मनोरथस्य ॥ १० ॥

आ मृत्युतो नैव मनोरथाना-
मन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य ।
मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं
न जायते वै परमार्थसङ्गि ॥ ११ ॥

स मे समाधिर्जलवासमित्र-
मत्स्यस्य सङ्गात्सहसैव नष्टः ।
परिग्रहः सङ्गकृतो मयायं
परिग्रहोत्था च ममाभिलिप्सा ॥ १२ ॥

दुःखं यदेवैकशरीरजन्म
शतार्धसङ्ख्यातमिदं प्रसूतम् ।
परिग्रहेण क्षितिपात्मजानां
सुतैरनेकैर्बहुलीकृतं तत् ॥ १३ ॥

सुतात्मजैस्तत्तनयैश्च भूयो
भूयश्च तेषां स्वपरिग्रहेण ।
विस्तारमेष्यत्यतिदुःखहेतुः
परिग्रहो वै ममताभिधानः ॥ १४ ॥

चीर्णं तपो यत्तु जलाश्रयेण
तस्यर्धिरेषा तपसोऽन्तरायः ।
मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यो मे
सुतादिरागो मुषितोऽस्मि तेन ॥ १५ ॥

निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां
सङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ।
आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः
सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धिः ॥ १६ ॥

सोऽहं चरिष्यामि तथात्मनोऽर्थे
परिग्रहग्राहगृहीतबुद्धिः ।
यथा हि भूयः परिहीनदोषो
जनस्य दुःखैर्भविता न दुःखी ॥ १७ ॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मणोरणीयांसमतिप्रमाणम् ।

सितासितं चेश्वरमीश्वराणा-
मारावयिष्ये तपसैव विष्णुम् ॥ १८ ॥

तस्मिन्नशेषौजसि सर्वरूपि-
ण्यव्यक्तविस्पष्टतनावनन्ते ।
ममाचलं चित्तमपेतदोषं
सदास्तु विष्णावभवाय भूयः ॥ १९ ॥

समस्तभूतादमलादनन्ता-
त्सर्वेश्वरादन्यदनादिमध्यात् ।
यस्मान्न किंचित्तमहं गुरूणां
परं गुरुं संश्रयमेमि विष्णुम् ॥ २० ॥

पराशर उवाच ॥

इत्यात्मानमात्मनैवाभिधायासौ सौभरिरपहाय स्वपुत्रगृहास-नपरिच्छदादिकमशेषमर्थजातं सकलभार्यासमवेतो वनं प्रविवेश । तत्राप्यनुदिनं वैखानसनिष्पाद्यमशेषक्रियाकलापं निष्पाद्य क्षपितसकलपापः परिपक्वमनोवृत्तिरात्मन्यग्नीन्समारोप्य भिक्षुरभवत् । भगवत्यासज्याखिलकर्मकलापमविकारममरणादिधर्ममवाप परमनन्तं परवतामच्युतपदम् । यश्चैतत्सौभरिचरितमनुस्मरति पठति पाठयति लिखति लेखयति शिक्षयति अध्यापयति उपदिशति तस्याष्टौ जन्मान्यसन्मतिरपधर्मः वाङ्मनसोरसन्मार्गानुसरणमशेषेषु हेयेषु वा ममत्वं न भवति ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे सौभरिचरिते
द्वितीयोऽध्यायः ॥

# ॥ दुर्वास उपाख्यानम् ॥

---

जनमेजय उवाच ॥

वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १ ॥

सूर्यदत्ताक्षयान्नेन कृष्णाया भोजनावधि ।
ब्राह्मणांस्तर्पयाणेषु ये चान्नार्थमुपागताः ॥ २ ॥

आरण्यानां मृगाणां च मांसैर्नानाविधैरपि ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ॥ ३ ॥

कथं तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महामुने ।
दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ॥ ४ ॥

एतदाचक्ष्व भगवन्, वैशम्पायन, पृच्छतः ।

वैशम्पायन उवाच ॥

श्रुत्वा तेषां तथावृत्तिं नगरे वसतामिव ॥ ५ ॥

दुर्योधनो महाराज, तेषु पापमरोचयत् ।
तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुश्शासनादिभिः ॥ ६ ॥

नानोपायैरघं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ।
अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ॥ ७ ॥

शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ॥ ८ ॥

दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ ९ ॥

विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवत्स्थितः ।
अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः ॥ १० ॥

तं च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।
दुर्योधनो महाराज, शापात्तस्य विशङ्कितः ॥ ११ ॥

क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप ।
इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ १२ ॥

न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्य दर्शनम् ।
अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः ॥ १३ ॥

कदाचित्तु निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ।
पूर्ववत्कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गर्हयन्स्म सः ॥ १४ ॥

वर्तमाने तथा तस्मिन्यदा दुर्योधनो नृपः ।
विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः ॥ १५ ॥

आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ।

दुर्वासा उवाच ॥

वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।
मयि प्रीते तु यद्धर्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १७ ॥

प्रागेव मन्त्रितं चासीत्कर्णदुश्शासनादिभिः ।
याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ॥ १८ ॥

अतिहर्षान्वितो राजन्, वरमेनमयाचत ।
शिष्यैः सह मम ब्रह्मन्, यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १९ ॥

अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ।
वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २० ॥

गुणवाञ्शीलसंपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ॥ २१ ॥

भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ।
विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना यदा भवेत् ॥ २२ ॥

तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ।
तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ॥ २३ ॥

दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ।
कृतार्थमपि चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ॥ २४ ॥

करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ।
कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं तदा ॥ २५ ॥

कर्ण उवाच ॥

दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव, वर्धसे ।
दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥ २६ ॥

दूर्वासः क्रोधजे वह्नौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः ।
स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन, दुर्योधनादयः ।
हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ॥ २८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान् ।
भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनिः ॥ १ ॥

अभ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैरयुतसंमितैः ।
दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ॥ २ ॥

जगामाभिमुखः श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युतः ।
तस्मै बद्ध्वाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ॥ ३ ॥

विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
आह्निकं भगवन्, कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥

जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः ।
भोजयेत्सह शिष्यं मां कथमित्यतिचिन्तयन ॥ ५ ॥

न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसङ्घसमाहितः ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन , द्रौपदी योषितां वरा ॥ ६ ॥

चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता ।
सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ॥ ७ ॥

मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिषूदनम् ।
कृष्ण, कृष्ण, महाबाहो, देवकीनन्दनाव्यय ॥ ८ ॥

वासुदेव, जगन्नाथ, प्रणतार्तिविनाशन ।
विश्वात्मन , विश्वजनक, विश्वहर्तः, प्रभोऽव्यय ॥ ९ ॥

प्रपन्नपाल, गोपाल, प्रजापाल, परात्पर ।
आकूतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक, नतास्मि ते ॥ १० ॥

वरेण्य, वरदानन्त, अगतीनां गतिर्भव ।
पुराणपुरुष, प्राणमनोवृत्याद्यगोचर ॥ ११ ॥

सर्वाध्यक्ष, पराध्यक्ष, त्वामहं शरणं गता ।
पाहि मां कृपया देव, शरणागतवत्सल ॥ १२ ॥

नीलोत्पलदलश्याम, पद्मगर्भारुणेक्षण ।
पीताम्बरपरीधान, लसत्कौस्तुभभूषण ॥ १३ ॥

त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।
परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ॥ १४ ॥

त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश, सर्वापद्भ्यो भयं न हि ॥ १५ ॥

दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव सङ्कटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः ।
द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥ १७ ॥

पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ॥ १८ ॥

ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।
अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १९ ॥

ततस्तामब्रवीत्कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशातुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे, पश्चात्सर्वं करिष्यसि ।
निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥

स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ।
भुक्तवत्यस्म्यहं देव, तस्मादन्नं न विद्यते ॥ २१ ॥

ततः प्रोवाच भगवान् कृष्णां कमललोचनः ।
कृष्णे, न नर्मकालोऽयं क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि ॥ २२ ॥

शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ।
इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय्य स यदूद्वहः ॥ २३ ॥

स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः ।
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ॥ २४ ॥

विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ।
आकारय मुनीञ्शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥

सहदेवं महाबाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ।
ततो जगाम त्वरितः सहदेवो महायशाः ॥ २६ ॥

आकारितुं तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।
स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन्मुनीन् ॥ २७ ॥

ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ।
दृष्ट्वोद्गारान्सान्नरसांस्तृप्त्या परमया युताः ॥ २८ ॥

उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ।
दूर्वाससमभिप्रेक्ष्य ते सर्वे मुनयोऽब्रुवन् ॥ २९ ॥

राज्ञा हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागताः ।
आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे, किंस्विद्भुञ्जामहे वयम् ॥ ३० ॥

वृथा पाकः कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करवामहे ।

दुर्वासा उवाच ॥

वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ॥ ३१ ॥

मास्मानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ।
स्मृत्वानुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः ॥ ३२ ॥

बिभेमि सुतरां विप्राः, हरिपादाश्रयाज्जनात् ।
पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ ३३ ॥

शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ।
सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ॥ ३४ ॥

क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवानलः ।
तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः, शीघ्रं पलायत ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ ३६ ॥

सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन् ॥ ३७ ॥

तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्रुतान् ।
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः ।
प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोऽवतस्थिरे ॥ ३९ ॥

निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान्स च्छलयिष्यति ।
कथं च निःसरेदस्मात्कृच्छ्राद्दैवोपसादितात् ॥ ४० ॥

इति चिन्तापरान्दृष्ट्वा निश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।
उवाच वचनं श्रीमान्कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ॥

भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तितः पार्थ, अहं सत्वरमागतः ॥ ४२ ॥

न भयं विद्यते तस्मान्नृपेद्दुर्वाससोऽल्पकम् ।
तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ॥ ४३ ॥

धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

श्रुत्वेरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः ।
द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ॥ ४५ ॥

त्वया नाथेन गोविन्द, दुस्तरामापदं विभो ।
तीर्णाः प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ॥ ४६ ॥

स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
पाण्डवाश्च महाभाग, द्रौपद्या सहिताः प्रभो ॥ ४७ ॥

ऊषुः प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम् ।
इति तेऽभिहितं राजन , यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ ४८ ॥

एवं विधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ॥ ४९ ॥

**इति द्वितीयोऽध्यायः ॥**

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि दुर्वास उपाख्याने
२६२– २६३ अध्यायौ ॥

# ॥ कृतघ्नोपाख्यानम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

विस्तरेणाथ संबन्धं श्रोतुमिच्छामि तत्वतः ।
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यः प्रोक्तस्तद्वदस्व मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

हन्त ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
उदीच्यां दिशि यद्वृत्तं म्लेच्छेषु मनुजाधिप ॥ २ ॥

ब्राह्मणो मध्यदेशीयः कश्चिद्वै ब्रह्मवर्जितम् ।
ग्रामं वृद्धियुतं वीक्ष्य प्राविशद्भैक्ष्यकाङ्क्षया ॥ ३ ॥

तत्र दस्युर्धनयुतः सर्ववर्णविशेषवित् ।
ब्रह्मण्यः सत्यसन्धश्च दाने च निरतोऽभवत् ॥ ४ ॥

तस्य क्षयमुपागम्य ततो भिक्षामयाचत ।
प्रतिश्रयं च वासार्थं भिक्षां चैवाथ वार्षिकीम् ॥ ५ ॥

प्रादात्तस्मै स विप्राय वस्त्रं च सदशं नवम् ।
नारीं चापि वयोपेतां भर्त्रा विरहितां तथा ॥ ६ ॥

एतत्संप्राप्य हृष्टात्मा दस्योः सर्वं द्विजस्तथा ।
तस्मिन्गृहवरे राजन्, तया रेमे स गौतमः ॥ ७ ॥

कुटुम्बार्थं च दस्योश्च साहाय्यं चाप्यथाकरोत् ।
तत्रावसत्स वर्षांश्च समृद्धे शबरालये ॥ ८ ॥

वाणवेधे परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः ।
चक्राङ्कान्स च नित्यं वै सर्वतो वनगोचरान ॥ ९ ॥

जघान गौतमो राजन, यथा दस्युगणास्तथा ।
हिंसापटुर्घृणाहीनः सदा प्राणिवधे रतः ॥ १० ॥

गौतमः संनिकर्षेण दस्युभिः समतामियान ।
तथा तु वसतस्तस्य दस्युग्रामे सुखं तदा ॥ ११ ॥

अगमन्बहवो मासा निघ्नतः पक्षिणो बहून ।
ततः कदाचिदपरो द्विजस्तं देशमागतः ॥ १२ ॥

जटाचीराजिनधरः स्वाध्यायपरमः शुचिः ।
विनीतो नियताहारो ब्रह्मण्यो वेदपारगः ॥ १३ ॥

सब्रह्मचारी तद्देश्यः सखा तस्यैव सुप्रियः ।
तं दस्युग्राममगमद्यत्रासौ गौतमोऽवसन् ॥ १४ ॥

स तु विप्रगृहान्वेषी शूद्रान्नपरिवर्जकः ।
ग्रामे दस्युसमाकीर्णे व्यचरत्सर्वतो दिशम् ॥ १५ ॥

ततः स गौतमगृहं प्रविवेश द्विजोत्तमः ।
गौतमश्चापि संप्राप्तस्तावन्योन्येन संगतौ ॥ १६ ॥

चक्राङ्कभारस्कन्धं तं धनुष्पाणिं धृतायुधम ।
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं गृहद्वारमुपागतम ॥ १७ ॥

तं दृष्ट्वा पुरुषादाभमपध्वस्तं क्षयागतम ।
अभिज्ञाय द्विजो व्रीडन्निदं वाक्यमथाब्रवीन् ॥ १८ ॥

किमिदं कुरुषे मोहाद्विप्रस्त्वं हि कुलोद्वहः ।
मध्यदेशपरिज्ञातो दस्युभावं गतः कथम् ॥ १९ ॥

पूर्वान्स्मर द्विज, ज्ञातीन्प्रख्यातान्वेदपारगान् ।
तेषां वंशेऽभिजातस्त्वमीदृशः कुलपांसनः ॥ २० ॥

अवबुध्यात्मनात्मानं स त्वं शीलं श्रुतं दमम् ।
अनुक्रोशं च संस्मृत्य त्यज वासमिमं द्विज ॥ २१ ॥

स एवमुक्तः सुहृदा तेन तत्र हितैषिणा ।
प्रत्युवाच ततो राजन्, विनिश्चित्य तदार्थवत् ॥ २२ ॥

निर्धनोऽस्मि द्विजश्रेष्ठ, नापि वेदविदप्यहम् ।
वित्तार्थमिह संप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ २३ ॥

त्वद्दर्शनात्तु विप्रेन्द्र, कृतार्थोऽस्म्यद्य वै द्विज ।
आवां हि सह यास्यावः श्वो वसस्वाद्य शर्वरीम् ॥ २४ ॥

स तत्र न्यवसद्विप्रो घृणी किंचिदसंस्पृशन् ।
क्षुधितश्छन्द्यमानोऽपि भोजनं नाभ्यनन्दत ॥ २५ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

---

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

भीष्म उवाच ॥

तस्यां निशायां व्युष्टायां गते तस्मिन्द्विजोत्तमे ।
निष्क्रम्य गौतमोऽगच्छत्समुद्रं प्रति भारत ॥ १ ॥

सामुद्रिकान्स वणिजस्ततोऽपश्यन् स्थितान्पथि ।
स तेन सह सार्थेन प्रययौ सागरं प्रति ॥ २ ॥

स तु सार्थो महान्राजन् कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ।
मत्तेन द्विरदेनाथ निहतः प्रायशोऽभवत् ॥ ३ ॥

स कथंचिद्भयात्तस्माद्विमुक्तो ब्राह्मणस्तथा ।
कांदिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरां दिशम् ॥ ४ ॥

स तु सार्थपरिभ्रष्टस्तस्माद्देशात्तथा च्युतः ।
एकाकी व्यचरत्तत्र वने किंपुरुषो यथा ॥ ५ ॥

स पन्थानमथासाद्य समुद्राभिसरं तदा ।
आससाद वनं दिव्यं रम्यं पुष्पितपादपम् ॥ ६ ॥

सर्वर्तुकैराम्रवणैः पुष्पितैरुपशोभितम् ।
नन्दनोद्देशसदृशं यक्षकिन्नरसेवितम् ॥ ७ ॥

सालैस्तालैस्तमालैश्च कालागरुवनैस्तथा ।
चन्दनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु तेषु तेषु सुगन्धिषु ।
समन्ततो द्विजश्रेष्ठास्तत्राकूजन्त वै तदा ॥ ९ ॥

मनुष्यवदनाश्चान्ये भारुण्डा इति विश्रुताः ।
भूलिङ्गशकुनाश्चान्ये सामुद्राः पर्वतोद्भवाः ॥ १० ॥

स तान्यतिमनोज्ञानि विहगानां रुतानि वै ।
शृण्वन्सुरमणीयानि विप्रोऽगच्छत गौतमः ॥ ११ ॥

ततोऽपश्यत्सुरम्ये स सुवर्णसिकताचिते ।
देशे समे सुखे चित्रे स्वर्गोद्देशसमे नृप ॥ १२ ॥

श्रिया जुष्टं महावृक्षं न्यग्रोधं च सुमण्डलम् ।
शाखाभिरनुरूपाभिर्भूयिष्ठच्छत्रसंनिभम् ॥ १३ ॥

तस्य मूलं च संसिक्तं वरचन्दनवारिणा ।
दिव्यपुष्पान्वितं श्रीमत्पितामहसभोपमम् ॥ १४ ॥

तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो मनःकान्तमनुत्तमम् ।
मेध्यं सुरगृहप्रख्यं पुष्पितैः पादपैर्वृतम् ॥ १५ ॥

तमासाद्य मुदा युक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् ।
तत्रासीनस्य कौन्तेय, गौतमस्य सुखः शिवः ॥ १६ ॥

पुष्पाणि समुपस्पृश्य प्रववावनिलः शुभः ।
ह्लादयन्सर्वगात्राणि गौतमस्य तदा नृप ॥ १७ ॥

स तु विप्रः प्रशान्तश्च स्पृष्टः पुण्येन वायुना ।
सुखमासाद्य सुष्वाप भास्करश्चास्तमभ्ययात् ॥ १८ ॥

ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात्खगोत्तमः ॥ १९ ॥

नाडीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा ।
बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसंभवः ॥ २० ॥

राजधर्मेऽतिविख्यातो बभूवाप्रतिमो भुवि ।
देवकन्यासुतः श्रीमान्विद्वान्देवसमप्रभः ॥ २१ ॥

मृष्टाभरणसंपन्नो भूषणैरर्कसंनिभैः ।
भूषितः सर्वगात्रेषु देवगर्भः श्रिया ज्वलन् ॥ २२ ॥

तमागतं खगं दृष्ट्वा गौतमो विस्मितोऽभवत् ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तो हिंसार्थी चाभ्यवैक्षत ॥ २३ ॥

राजधर्मोवाच ॥

स्वागतं भवतो विप्र, दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे गृहम् ।
अस्तं च सविता यातः सन्ध्येयं समुपस्थिता ॥ २४ ॥

मम त्वं निलयं प्राप्तः प्रियातिथिरनिन्दितः ।
पूजितो यास्यति प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २५ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

गिरं तां मधुरां श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा ।
कौतूहलान्वितो राजन्, राजधर्माणमैक्षत ॥ १ ॥

राजधर्मोवाच ॥

भोः कश्यपस्य पुत्रोऽहं माता दाक्षायणी च मे ।
अतिथिस्त्वं गुणोपेतः स्वागतं ते द्विजोत्तम ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ॥

तस्मै दत्त्वा स सत्कारं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सालपुष्पमयीं दिव्यां बृसीं वै समकल्पयत् ॥ ३ ॥

भगीरथरथाक्रान्तदेशान्गाङ्गानिषेवितान् ।
ये चरन्ति महामीनास्तांश्च तस्यान्वकल्पयत् ॥ ४ ॥

वह्निं चापि सुसंदीप्तं मीनांश्चापि सुपीवरान् ।
स गौतमायातिथये न्यवेदयत काश्यपिः ॥ ५ ॥

भुक्तवन्तं च तं विप्रं प्रीतात्मानं महातपाः ।
क्लमापनयनार्थं स पक्षाभ्यामभ्यवीजयत् ॥ ६ ॥

ततो विश्रान्तमासीनं गोत्रप्रश्नमपृच्छत ।
सोऽब्रवीद्गौतमोऽस्मीति ब्रह्म नान्यदुदाहरत् ॥ ७ ॥

तस्मै पर्णमयं दिव्यं दिव्यपुष्पाधिवासितम् ।
गन्धाढ्यं शयनं प्रादात्स शिश्ये तत्र वै सुखम् ॥ ८ ॥

अथोपविष्टं शयने गौतमं धर्मराट् तदा ।
पप्रच्छ काश्यपो वाग्मी किमागमनकारणम् ॥ ९ ॥

ततोऽब्रवीद्गौतमस्तं दरिद्रोऽहं महामते ।
समुद्रगमनाकाङ्क्षी द्रव्यार्थमिति भारत ॥ १० ॥

तं काश्यपोऽब्रवीत्प्रीतो नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
कृतकार्यो द्विजश्रेष्ठ सद्रव्यो यास्यसे गृहान् ॥ ११ ॥

चतुर्विधा ह्यर्थसिद्धिर्बृहस्पतिमतं यथा ।
पारम्पर्यं तथा दैवं काम्यं मैत्रमिति प्रभो ॥ १२ ॥

प्रादुर्भूतोऽस्मि ते मित्रं सुहृत्त्वं च मम त्वयि ।
सोऽहं तथा यतिष्यामि भविष्यसि यथार्थवान् ॥ १३ ॥

ततः प्रभातसमये सुखं दृष्ट्वाब्रवीदिदम् ।
गच्छ सौम्य, पथानेन कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १४ ॥

इतस्त्रियोजनं गत्वा राक्षसाधिपतिर्महान् ।
विरूपाक्ष इति ख्यातः सखा मम महाबलः ॥ १५ ॥

तं गच्छ द्विजमुख्य, त्वं स मद्वाक्यप्रचोदितः ।
कामानभीप्सितांस्तुभ्यं दाता नास्त्यत्र संशयः ॥ १६ ॥

इत्युक्तः प्रययौ राजन्, गौतमो विगतक्लमः ।
फलान्यमृतकल्पानि भक्षयन्स यथेष्टतः ॥ १७ ॥

चन्दनागरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ।
तस्मिन्पथि महाराज, सेवयानो द्रुतं ययौ ॥ १८ ॥

ततो मेरुव्रजं नाम नगरं शैलतोरणम् ।
शैलप्राकारवप्रं च शैलयन्त्राकुलं तथा ॥ १९ ॥

विदितश्चाभवत्तस्य राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ।
प्रहितः सुहृदा राजन्, प्रीयमाणः प्रियातिथिः ॥ २० ॥

ततः स राक्षसेन्द्रः स्वान्प्रेष्यानाह युधिष्ठिर ।
गौतमो नगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतामिति ॥ २१ ॥

ततः पुरवरात्तस्मात्पुरुषाः श्येनचेष्टनाः ।
गौतमेत्यभिभाषन्तः पुरद्वारमुपागमन् ॥ २२ ॥

ते तमूचुर्महाराज, राजप्रेष्यास्तदा द्विजम् ।
त्वरस्व तूर्णमागच्छ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ २३ ॥

राक्षसाधिपतिर्वीरो विरूपाक्ष इति श्रुतः ।
स त्वां त्वरति वै द्रष्टुं तत्क्षिप्रं संनिधीयताम् ॥ २४ ॥

ततः स प्राद्रवद्विप्रो विस्मयाद्विगतक्लमः ।
गौतमः परमर्द्धि तां पश्यन्परमविस्मितः ॥ २५ ॥

तैरेव सहितो राज्ञो वेश्म तूर्णमुपाद्रवन् ।
दर्शनं राक्षसेन्द्रस्य काङ्क्षमाणो द्विजस्तदा ॥ २६ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः स विदितो राज्ञः प्रविश्य गृहमुत्तमम् ।
पूजितो राक्षसेन्द्रेण निषसादासनोत्तमे ॥ १ ॥

पृष्टश्च गोत्रचरणं स्वाध्यायं ब्रह्मचारिकम् ।
न तत्र व्याजहारान्यद्गोत्रमात्राहृते द्विजः ॥ २ ॥

ब्रह्मवर्चसहीनस्य स्वाध्यायोपरतस्य च ।
गोत्रमात्रविदो राजा निवासं समपृच्छत ॥ ३ ॥

राक्षस उवाच ॥

क्व ते निवासः कल्याण, किंगोत्रा ब्राह्मणी च ते ।
तत्त्वं ब्रूहि न भीः कार्या विश्वसस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥

गौतम उवाच ॥

मध्यदेशप्रसूतोऽहं वासो मे शबरालये ।
शूद्रा पुनर्भूर्भार्या मे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो राजा विममृशे कथं कार्यमिदं भवेत् ।
कथं वा सुकृतं मे स्यादिति बुद्ध्यान्वचिन्तयत् ॥ ६ ॥

अयं वै जन्मना विप्रः सुहृत्तस्य महात्मनः ।
संप्रेषितश्च तेनायं काश्यपेन ममान्तिकम् ॥ ७ ॥

तस्य प्रियं करिष्यामि स हि मामाश्रितः सदा ।
भ्राता मे बान्धवश्चासौ सखा च हृदयङ्गमः ॥ ८ ॥

कार्तिक्यामद्य भोक्तारः सहस्रं मे द्विजोत्तमाः ।
तत्रायमपि भोक्ता च देयमस्मै च मे धनम् ॥ ९ ॥

स चाद्य दिवसः पुण्यो ह्यतिथिश्चायमागतः ।
संकल्पितं चैव धनं किं विचार्यमतः परम् ॥ १० ॥

ततः सहस्रं विप्राणां विदुषां समलङ्कृतम् ।
स्नातानामनुसंप्राप्तं सुमहत्क्षौमवाससाम् ॥ ११ ॥

तानागतान्द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो विशांपते ।
यथार्हं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १२ ॥

बृस्यस्तेषां तु संन्यस्ता राक्षसेन्द्रस्य शासनात् ।
भूमौ वरकुशास्तीर्णाः प्रेष्यैर्भरतसत्तम ॥ १३ ॥

तासु ते पूजिता राज्ञा निषण्णा द्विजसत्तमाः ।
तिलदर्भोदकेनाथ अर्चिता विधिवद्विजाः ॥ १४ ॥

विश्वे देवाः सपितरः साग्नयश्चोपकल्पिताः ।
विलिप्ताः पुष्पवन्तश्च सुप्रचाराः सुपूजिताः ॥ १५ ॥

व्यराजन्त महाराज, नक्षत्रपतयो यथा ।
ततो जाम्बूनदीः पात्रीर्वज्राङ्का विमलाः शुभाः ॥ १६ ॥

वरान्नपूर्णा विप्रेभ्यः प्रादान्मधुघृतप्लुताः ।
तस्य नित्यं सदाषाढ्यां माघ्यां च बहवो द्विजाः ॥ १७ ॥

ईप्सितं भोजनवरं लभन्ते सत्कृतं सदा ।
विशेषतस्तु कार्तिक्यां द्विजेभ्यः संप्रयच्छति ॥ १८ ॥

शरद्व्यपाये रत्नानि पौर्णमास्यामिति श्रुतिः ।
सुवर्णं रजतं चैव मणीनथ च मौक्तिकान् ॥ १९ ॥

वज्रान्महाधनांश्चैव वैडूर्याजिनराङ्कवान् ।
रत्नराशीन्विनिक्षिप्य दक्षिणार्थे स भारत ॥ २० ॥

ततः प्राह द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो महाबलः ।
गृह्णीत रत्नान्येतानि यथोत्साहं यथेष्टतः ॥ २१ ॥

येषु येषु च भाण्डेषु भुक्तं वो द्विजसत्तमाः ।
तान्येवादाय गच्छध्वं स्ववेश्मानीति भारत ॥ २२ ॥

इत्युक्तवचने तस्मिन्राक्षसेन्द्रे महात्मनि ।
यथेष्टं तानि रत्नानि जगृहुर्ब्राह्मणर्षभाः ॥ २३ ॥

ततो महार्हास्ते सर्वे रत्नैरभ्यर्चिताः शुभैः ।
ब्राह्मणा मृष्टवसनाः सुप्रीताः स्म ततोऽभवन् ॥ २४ ॥

ततस्तान्राक्षसेन्द्रश्च द्विजानाह पुनर्वचः ।
नानादेशगतान्राजन् , राक्षसान्प्रतिषिध्य वै ॥ २५ ॥

अद्यैकं दिवसं विप्रा न वोऽस्तीह भयं क्वचित् ।
राक्षसेभ्यः प्रमोदध्वमिष्टतो यात मा चिरम् ॥ २६ ॥

ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे विप्रसङ्घाः समन्ततः ।
गौतमोऽपि सुवर्णस्य भारमादाय सत्वरः ॥ २७ ॥

कृच्छ्रात्समुद्वहन्भारं न्यग्रोधं समुपागमत् ।
न्यषीदच्च परिश्रान्तः क्लान्तश्च क्षुधितश्च सः ॥ २८ ॥

ततस्तमभ्यगाद्राजन् , राजधर्मा खगोत्तमः ।
स्वागतेनाभिनन्दंश्च गौतमं मित्रवत्सलः ॥ २९ ॥

तस्य पक्षाग्रविक्षेपैः क्लमं व्यपनयत्खगः ।
पूजां चाप्यकरोद्धीमान्भोजनं चाप्यकल्पयत् ॥ ३० ॥

स भुक्तवान्सुविश्रान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा ।
हाटकस्याभिरूपस्य भारोऽयं सुमहान्मया ॥ ३१ ॥

गृहीतो लोभमोहाभ्यां दूरं च गमनं मम ।
न चास्ति पथि भोक्तव्यं प्राणसंधारणं मम ॥ ३२ ॥

किं कृत्वा धारयेयं वै प्राणानित्यभ्यचिन्तयन् ।
ततः स पथि भोक्तव्यं प्रेक्षमाणो न किंचन ॥ ३३ ॥

कृतघ्नः पुरुषव्याघ्र, मनसेदमचिन्तयन् ।
अयं बकपतिः पार्श्वे मांसराशिः स्थितो महान् ।
इमं हत्वा गृहीत्वा च यास्येऽहं समभिद्रुतम् ॥ ३४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥
अथ तत्र महार्चिष्मानानलो वातसारथिः ।
तस्याविदूरे रक्षार्थं खगेन्द्रेण कृतोऽभवत् ॥ १ ॥

स चापि पार्श्वे सुष्वाप विश्वस्तो बकराट् तदा ।
कृतघ्नस्तु स दुष्टात्मा तं जिघांसुरथाग्रतः ॥ २ ॥

ततोऽलातेन दीप्तेन विश्वस्तं निजघान तम् ।
निहत्य च मुदा युक्तः सोऽनुबन्धं न दृष्टवान् ॥ ३ ॥

स तं विपक्षरोमाणं कृत्वाग्नावपचत्तदा ।
तं गृहीत्वा सुवर्णं च ययौ द्रुततरं द्विजः ॥ ४ ॥

ततोऽन्यस्मिन्गते चाह्नि विरूपाक्षोऽब्रवीत्सुतम् ।
न प्रेक्षे राजधर्माणमद्य पुत्र, खगोत्तमम् ॥ ५ ॥

स पूर्वसन्ध्यां ब्रह्माणं वन्दितुं याति सर्वदा ।
मां चादृष्ट्वा कदाचित्स न गच्छति गृहं खगः ॥ ६ ॥

उभे द्विरात्रसन्ध्ये वै नाध्यगात्स ममालयम् ।
तस्मान्न शुध्यते भावो मम स ज्ञायतां सुहृत् ॥ ७ ॥

स्वाध्यायेन वियुक्तो हि ब्रह्मवर्चसवर्जितः ।
तं गतस्तत्र मे शङ्का हन्यात्तं स द्विजाधमः ॥ ८ ॥

दुराचारस्तु दुर्बुद्धिरिङ्गितैर्लक्षितो मया ।
निष्कृपो दारुणाकारो दुष्टो दस्युरिवाधमः ॥ ९ ॥

गौतमः स गतस्तत्र तेनोद्विग्नं मनो मम ।
पुत्र, शीघ्रमितो गत्वा राजधर्मनिवेशनम् ॥ १० ॥

ज्ञायतां स विशुद्धात्मा यदि जीवति मा चिरम् ।
स एवमुक्तस्त्वरितो रक्षोभिः सहितो ययौ ॥ ११ ॥

न्यग्रोधं तत्र चापश्यत्कङ्कालं राजधर्मणः ।
स रुदन्नागमत्पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ॥ १२ ॥

त्वरमाणः परं शक्त्या गौतमग्रहणाय वै ।
ततो विदूरे जगृहुर्गौतमं राक्षसास्तदा ॥ १३ ॥

राजधर्मशरीरं च पक्षास्थिचरणोज्झितम् ।
तमादायाथ रक्षांसि द्रुतं मेरुव्रजं ययुः ॥ १४ ॥

राज्ञश्च दर्शयामासुः शरीरं राजधर्मणः ।
कृतघ्नं पुरुषं तं च गौतमं पापकारिणम् ॥ १५ ॥

रुरोद राजा तं दृष्ट्वा सामात्यः सपुरोहितः ।
आर्तनादश्च सुमहानभूत्तस्य निवेशने ॥ १६ ॥

सस्त्रीकुमारं च सपुरं बभूवास्वस्थमानसम् ।
अथाब्रवीन्नृपः पुत्रं पापोऽयं वध्यतामिति ॥ १७ ॥

अस्य मांसैरिमे सर्वे विहरन्तु यथेष्टतः ।
पापाचारः पापकर्मा पापात्मा पापसाधनः ॥ १८ ॥

हन्तव्योऽयं मम मतिर्भवद्भिरिति राक्षसाः ।
इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसा घोरविक्रमाः ॥ १९ ॥

नैच्छन्त तं भक्षयितुं पापकर्माणमित्युत ।
दस्यूनां दीयतामेष साध्वद्य पुरुषाधमः ॥ २० ॥

इत्यूचुस्ते महाराज, राक्षसेन्द्रं निशाचराः ।
शिरोभिः प्रणताः सर्वे व्याहरन्राक्षसाधिपम् ॥ २१ ॥

न दातुमर्हसि त्वं नो भक्षणायास्य किल्बिषम् ।
एवमस्त्विति तानाह राक्षसेन्द्रो निशाचरान् ॥ २२ ॥

दस्यूनां दीयतामेष कृतघ्नोऽद्यैव राक्षसाः ।
इत्युक्ता राक्षसास्तेन शूलपट्टिशपाणयः ॥ २३ ॥

कृत्वा तं खण्डशः पापं दस्युभ्यः प्रददुस्तदा ।
दस्यवश्चापि नैच्छन्त तमत्तुं पापकारिणम् ॥ २४ ॥

क्रव्यादा अपि राजेन्द्र, कृतघ्नं नोपभुञ्जते ।
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ॥ २५ ॥

निष्कृतिर्विहिता राजन्, कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ।
मित्रद्रोही नृशंसश्च कृतघ्नश्च नराधमः ।
क्रव्यादैः कृमिभिश्चैव न भुज्यन्ते हि तादृशाः ॥ २६ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

---

## षष्ठोऽध्यायः ॥

---

भीष्म उवाच ॥

ततश्चितां बकपतेः कारयामास राक्षसः ।
रत्नैर्गन्धैश्च बहुभिर्वस्त्रैश्च समलंकृताम् ॥ १ ॥

ततः प्रज्वाल्य नृपतिर्बकराजं प्रतापवान् ।
प्रेतकार्याणि विधिवद्राक्षसेन्द्रश्चकार ह ॥ २ ॥

तस्मिन्काले च सुरभिर्देवी दाक्षायणी शुभा ।
उपरिष्टात्ततस्तस्य सा बभूव पयस्विनी ॥ ३ ॥

तस्या वक्त्राच्च्युतः फेनः क्षीरमिश्रस्तदानघ ।
सोऽपतद्वै ततस्तस्यां चितायां राजधर्मणः ॥ ४ ॥

ततः संजीवितस्तेन बकराजस्तदानघ ।
उत्पत्य च समीक्ष्याथ विरूपाक्षं बकाधिपः ॥ ५ ॥

ततोऽभ्ययाद्देवराजो विरूपाक्षपुरं तदा ।
प्राह चेदं विरूपाक्षं दिष्ट्या संजीवितस्त्वया ॥ ६ ॥

श्रावयामास चेन्द्रस्तं विरूपाक्षं पुरातनम् ।
यथा शापः पुरा दत्तो ब्रह्मणा राजधर्मणः ॥ ७ ॥

यदा बकपती राजन् ब्रह्माणं नोपसर्पति ।
ततो रोषादिदं प्राह खगेन्द्राय पितामहः ॥ ८ ॥

यस्मान्मूढो मम सभां नागतोऽसौ बकाधमः ।
तस्माद्वधं स दुष्टात्मा न चिरात्समवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

तदयं तस्य वचनान्निहतो गौतमेन वै ।
तेनैवामृतसिक्तश्च पुनः संजीवितो बकः ॥ १० ॥

राजधर्मा बकः प्राह प्रणिपत्य पुरन्दरम् ।
यदि तेऽनुग्रहकृता मयि बुद्धिः सुरेश्वर ॥ ११ ॥

सखायं मे सुदयितं गौतमं जीवयेत्युत ।
तस्य वाक्यं समादाय वासवः पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥

सिक्त्वामृतेन तं विप्रं गौतमं जीवयत्तदा ।
सभाण्डोपस्करं राजंस्तमासाद्य बकाधिपः ॥ १३ ॥

संपरिष्वज्य सुहृदं प्रीत्या परमया युतः ।
अथ तं पापकर्माणं राजधर्मा बकाधिपः ॥ १४ ॥

विसर्जयित्वा सधनं प्रविवेश स्वमालयम् ।
यथोचितं च स बको ययौ ब्रह्मसदस्तथा ॥ १५ ॥

ब्रह्मा चैनं महात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत् ।
गौतमश्चापि संप्राप्य पुनस्तं शबरालयम् ॥ १६ ॥

निरयं प्राप्स्यति महत्कृतघ्नोऽयमिति प्रभो ।
एतत्प्राह पुरा सर्वं नारदो मम भारत ॥ १७ ॥

संस्मृत्य चापि सुमहदाख्यानं भरतर्षभ ।
मयापि भवते सर्वं यथावदनुवर्णितम् ॥ १८ ॥

कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १९ ॥

मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ।
मित्रध्रुङ्नरकं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते ॥ २० ॥

कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रकामेन चैव ह ।
मित्राच्च लभते सर्वं मित्रात्पूजां लभेत च ॥ २१ ॥

मित्राद्भोगांश्च भुञ्जीत मित्रेणापत्सु मुच्यते ।
सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत विचक्षणः ॥ २२ ॥

परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपत्रपः ।
मित्रद्रोही कुलाङ्गारः पापकर्मा नराधमः ॥ २३ ॥

एष धर्मभृतां श्रेष्ठ, प्रोक्तः पापो मया तव ।
मित्रद्रोही कृतघ्नो वै किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ।
युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय ॥ २५ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने
१६८—१७३ अध्यायाः ॥

# ॥ जडभरतोपाख्यानम् ॥

श्रीशुक उवाच ॥

भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवतावनितलपरिपालनाय संचिन्तितः, तदानुशासनपरः पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे। तस्यामुह वा आत्मजान्कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनः पञ्च जनयामास भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं धूम्रकेतुमिति। अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य व्यपदिशन्ति। स बहुविन्महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्वे स्वे कर्मणि वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत्। ईजे च भगवन्तं यज्ञक्रतुरूपं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना। संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचिताङ्गक्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिङ्गानां मन्त्राणामर्थनियामकतया साक्षात्कर्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भावयमान आत्मनैपुण्यमृदितकषायो हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान्पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत्। एवं कर्मविशुध्या विशुद्धसत्वस्यान्तर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपोपलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृल्लिखितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरयाजायत। एवं वर्षायुतसहस्रपर्यन्तावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्थं पितृ-

पैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमं प्रवव्राज । यत्र ह वाव भगवान्हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण । यत्राश्रमपदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति. तस्मिन्वाव स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशमः परां निर्वृतिमवाप । तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवर्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक औत्कण्ठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयन एवं निजरमणारुणचरणारविन्दानुध्यानपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाह्लादगम्भीरहृदयह्रदावगाढधिषणस्तामपि क्रियमाणां भगवत्सपर्यां न सस्मार । इत्थं धृतभगवद्व्रत एणेयाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः सूर्यर्चा भगवन्तं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमण्डलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच ।

'परोरजः सवितुर्जातवेदो
   देवस्य भर्गो मनसेदं जजान ।
सुरेतसादः पुनराविश्य चष्टे
   हंसं गृध्राणं नृषद्रिङ्गिरामिमः ॥'

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

---

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

एकदा तु महानद्यां कृताभिषेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगृणानो मुहूर्तत्रयमुदकान्त उपविवेश । तत्र तदा राजन्, हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम । तया पेपीयमान उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयंकर उदपतत् । तमुपश्रुत्य सा मृगवधूः प्रकृतिविक्लवा चकितनिरीक्षणा सुतरामपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टिरगमिततृषा भयात्सहसैवोच्चक्राम । तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्वत्न्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गतो गर्भः स्रोतसि निपपात । तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्यांचिद्दर्यां कृष्णसारसती निपपाताथ च ममार । तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धं बन्धुरिवानुकम्पया राजर्षिर्भरत आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् । तस्य ह वा एणकुणक उच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाः सहयमाः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन् । 'अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बन्धुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृज्ञातीन्यौथिकांश्चैवोपेयाय। नान्यं कंचन वेद। मय्यतिविस्रब्धश्च। अत एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनसूयुनानुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा । नूनं ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थे स्वार्थानपि गुरुत-

रानुपेक्षन्ते' इति कृतानुषङ्ग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सह मृगजहुना स्नेहानुबद्धहृदय आसीत् । कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो वृकसालावृकादिभ्यो भयमाशंसमानो यदा सह हरिणकुणकेन वनं समाविशति । पथिषु च मुग्धभावेन तत्र विषक्तमतिप्रणयभरहृदयः कार्पण्यात्स्कन्धेनोद्वहति । एवमुत्सङ्ग उरसि चाधायोपलालयन्मुदं परमामवाप । क्रियायां निर्वर्त्यमानायामन्तरालेऽप्युत्थायोत्थाय यदैनमभिचक्षीत, तर्हि वा व स वर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते ; स्वस्ति स्याद्वत्स, ते सर्वत इति । अन्यदा भृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविण इव कृपणः सकरुणमतितर्षेण हरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन्किल कश्मलं महदभिरम्भित इति होवाच । 'अपि बत स वै कृपण एव बालको मृतहरिणीसुतोऽहो ममानार्यस्य शठकिरातमतेरकृतसुकृतस्य कृतविस्रम्भ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन्सुजन इवागमिष्यति । अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि चरन्तं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि । अपि च न वृकः सालावृकोऽन्यतमो वा नैकचर एकचरो वा भक्षयति । निम्लोचति ह भगवान् सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्मा । अद्यापि मम न मृगवधून्यास आगच्छति । अपि स्विदकृतसुकृतमागत्य मां सुखयिष्यति हरिणराजकुमारो विविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसन्तोषं स्वानामपनुदन् । क्ष्वेलिकायां मां मृषासमाधिना मीलितदृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति । आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते मयोपालब्धो भीतभीतः सपद्युपरतरास ऋषिकुमारवदवहितकरणकलाप आस्ते । किं वारे आचरितं तपस्तपस्विन्यानया,

यदियमवनिः सविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमाखरखुर-पदपङ्क्तिभिर्द्रविणविधुरातुरस्य कृपणस्य मम द्रविणपदवीं सूचयन्त्या-त्मानं च सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति । अपि स्विदसौ भगवानुडुपतिरेनं मृगपतिभयान्मृतमातरं मृगबालकं स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकम्पया कृपणजनवत्सलः परिपाति । किंवात्मजविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनी-कं मामुपसृतमृगीतनयं शिशिरशान्तानुरागगुणितनिजवदनसलि-लामृतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च' एवमघटमानमनोरथा-कुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशितः स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च । कथमितरथा जात्यन्तर एणकुणक आसङ्गः साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्प-रित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य । तस्यैवमन्तरायविहतयोगारम्भणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषङ्गेणावि-गणयत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्रमः कालः करालरभस आपद्यत । तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचन्तमभि-वीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिमं सह मृगेण कलेवरं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरम-वाप । तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारणं भगवदाराधनसमीहा-नुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान आह । 'अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्म-वतामनुपथात् । यद्विमुक्तसमस्तसङ्गस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणस्या-त्मवत आत्मनि सर्वेषामात्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसं-कीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेन कालेन समावे-शितं समाहितं कार्त्स्न्येन मनः, तत्तु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनु

परिसुस्राव ' इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं सालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालञ्जरात्प्रत्याजगाम । तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः सङ्गाच्च भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन्मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

## तृतीयोऽध्यायः ॥

---

श्रीशुक उवाच ॥

अथ कस्यचिद्द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानन्दयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणा नव सोदर्या अङ्गजा बभूवुः, मिथुनं च यवीयस्यां भार्यायाम् । यस्तु तत्र पुमान्, तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः । तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबन्धविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविन्दयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतिघातमाशङ्कमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडान्धबधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य । तस्यापि ह वा आत्मजस्य विप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन्कर्मनिय-

माननभिप्रेतानपि समशिक्षयन्, अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति। स चापि तदु ह पितृसन्निधावेवाऽसध्रीचीनमिव स्म करोति। छन्दांस्यध्यापयिष्यन्सह व्याहृतिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सावित्रीं ग्रैष्मवासन्तिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास। एवं स्वतनुज आत्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्यनभियुक्तान्यपि समनुशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं तावदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयं गृह एव प्रमत्त उपसंहृतः। अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिलोकमगात्। पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यां विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायां जडमतिरिति भ्रातुरनुशासननिर्बन्धान्न्यवृत्सन्त। स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्त, जड, बधिरेत्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते, कर्माणि च स कार्यमाणः परेच्छया करोति, विष्टितो वेतनतो याच्ञया यदृच्छया वोपासादितमल्पं बहु मृष्टं कदन्नं वाभ्यवहरति, परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्। नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वन्द्वनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्गः पीनः संहननाङ्गः स्थण्डिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसा महामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरिति संज्ञयाऽतज्ज्ञजनावमतो विचचार। यदा तु परत आहारं कर्मवेतनत ईहमानः स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति। किं तु न समविषमन्यूनमधिकमिति वेद। कणपिण्याकफलीकरणकुल्मा-

पस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति । अथ कदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः । तस्य ह दैवमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावन्तो निशि निशीथसमये तमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान्वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमङ्गिरःप्रवरसुतमन्वपश्यन् । अथ त एनमनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना बद्ध्वा रशनया चण्डिकागृहमुपनिन्युर्मुदा विकसितवदनाः । अथ पणयस्तं स्वविधिनाभिषिच्याहतेन वाससाच्छाद्य भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवन्तं धूपदीपमाल्यलाजकिसलयाङ्कुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थया महता गीतस्तुतिमृदङ्गपणवघोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः । अथ वृषलराजपणिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमन्त्रितमसिमतिकरालनिशितमुपाददे । इति तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां धनमदरजउत्सिक्तमनसां भगवत्कलावीरकुलं कदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैरं विहरतां हिंसाविहाराणां कर्मातिदारुणं यद्ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यननुभूतमालम्बनम् , तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसातिदुर्विषहेण दन्दह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाट देवी भद्रकाली । भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदना हन्तुकामेवेदं महाट्टहासमतिसंरम्भेण विमुञ्चन्ती तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्णशीर्ष्णां गलात्स्रवन्तमसृगासवमत्युष्णं सहगणेन निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः सह जगौ ननर्त च विजहार च शिरःकन्दुकलीलया । एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनात्मने

फलति। न वा एतद्विष्णुदत्त, महदद्भुतम, यदसंभ्रमः स्वशिरश्छेदन आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रन्थीनां सर्वसत्वसुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानाम्।

इति तृतीयोऽध्यायः॥

## चतुर्थोऽध्यायः॥

श्रीशुक उवाच॥

अथ सिन्धुसौवीरपते रहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्ध एष पीवा युवा संहननाङ्गो गोखरवद्धुरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिकां स महानुभावः। यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिबिकां रहूगण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह। हे वोढारः, साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यानमिति। अथ त ईश्वरवचः सोपालम्भमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छङ्कितमनसस्तं विज्ञापयाम्बभूवुः। न वयं नरदेव, प्रमत्ताः। भवन्नियमानुपथाः साध्वेव वहामः। अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति। नानेन सह वोढुं ह वयं पारयाम इति। सांसर्गिको

दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिकाणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपणवचो राजा रहूगण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसावृतमतिराह । 'अहो कष्टं भ्रातः, व्यक्तमुरु परिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एवोहिवान्सुचिरम् । नातिपीवा न संहननाङ्गो जरसा चोपद्रुतो भवान्सखे, नो एवापर एते संघट्टिन इति बहु विप्रलब्धोऽप्यविद्यया विहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरे वस्तुनि संस्थानविशेषेऽहं ममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिबिकां पूर्ववदुवाह । अथ पुनः स्वशिबिकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः । 'किमिदमरे, त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि । प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दण्डपाणिरिव जनतायाः । यथा प्रकृतिं त्वं भजिष्यसे ।' इति । एवं बह्वबद्धमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितमानिनं स भगवान्ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमतिं स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ।

ब्राह्मण उवाच ॥

त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं
भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर, भारः ।
गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा
पीवेति राशौ न विदां प्रवादः ॥ १ ॥
स्थौल्यं कार्श्यं व्याधय आधयश्च
क्षुत्तृड्भयं कलिरिच्छा जरा च ।

निद्रारतिर्मन्युरहंमदः शुचो
देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ॥ २ ॥

जीवन्मृतत्वं नियमेन राज-
न्नाद्यन्तवद्विकृतस्य दृष्टम् ।
स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य यत्र
तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः ॥ ३ ॥

विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक्च
पश्याम यन्न व्यवहारतोऽन्यत् ।
क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं
तथापि राजन्, करवाम किं ते ॥ ४ ॥

उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां
गतस्य मे वीर, चिकित्सितेन ।
अर्थः कियान्भवता शिक्षितेन
स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन्राजयानमपि तथोवाह । स चापि पाण्डवेय, सिन्धुसौवीरपतिस्तत्वजिज्ञासायां सम्यक् श्रद्धयाधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रन्थिमोचनं द्विजवच आश्रुत्य-बहुयोगग्रन्थसंमतं त्वरयावरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्षमापयन्विगतनृपदेवस्मय उवाच ॥

कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां
बिभर्षि सूत्रं कतमोऽवधूतः ।
कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मा-
त्क्षेमाय नश्चेदसि नोत शुक्लः ॥ ६ ॥

नाहं विशङ्के सुरराजवज्रा-
न्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दण्डात् ।
नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्रा-
च्छङ्के भृशं ब्रह्मकुलावमानात् ॥ ७ ॥

तद्ब्रूह्यसङ्गो जडवन्निगूढ-
विज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः ।
वचांसि योगग्रथितानि साधो,
न नः क्षमन्ते मनसापि भेत्तुम ॥ ८ ॥

अहं च योगेश्वरमात्मतत्व-
विदां मुनीनां परमं गुरुं वै ।
प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं त-
त्साक्षाद्धरिं ज्ञानकलावतीर्णम् ॥ ९ ॥

स वै भवाँल्लोकनिरीक्षणार्थ-
मव्यक्तलिङ्गो विचरत्यपि स्वित् ।
योगेश्वराणां गतिमन्धबुद्धिः
कथं विचक्षीत गृहानुबन्धः ॥ १० ॥

दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै
भर्तुर्गन्तुर्भवतश्चानुमन्ये ।

यथासतोदानयनाद्यभावा-
त्समूल इष्टो व्यवहारमार्गः ॥ ११ ॥

स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभिताप-
स्तत्तापतस्तण्डुलगर्भरन्धिः ।
देहेन्द्रियास्वाशयसंनिकर्षा-
त्तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् ॥ १२ ॥

शास्ताभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां
यः किङ्करो वै न पिनष्टि पिष्टम् ।
स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य
यदीहमानो विजहात्यघौघम् ॥ १३ ॥

तन्मे भवान्नरदेवाभिमान-
मदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य ।
कृषीष्ट मैत्रीदृशमार्तबन्धो
यथा तरे सदपध्यानमंहः ॥ १४ ॥

न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य
साम्येन वीताभिमतेस्तवापि ।
महद्विमानात्स्वकृताद्धि मादृ-
ङ्नङ्क्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः ॥ १५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

## पञ्चमोऽध्यायः ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

अकोविदः कोविदवादवादा-
न्वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ।
न सूरयो हि व्यवहारमेनं
तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति ॥ १ ॥

तथैव राजन्नुरुगार्हमेध-
वितानविद्योरुविजृम्भितेषु ।
न वेदवादेषु हि तत्त्ववादः
प्रायेण शुद्धोऽनुचकास्ति साधुः ॥ २ ॥

न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षा-
द्वरीयसीरपि वाचः समासन् ।
स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं
न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ॥ ३ ॥

यावन्मनो रजसा पूरुषस्य
सत्त्वेन वा तमसा वानुरुद्धम् ।
चेतोभिराकूतिभिरातनोति
निरङ्कुशं कुशलं चेतरं वा ॥ ४ ॥

न यावदेतां तनुभृन्नरेन्द्र,
विधूय मायां वयुनोदयेन ।

विमुक्तसङ्गो जितषट्सपत्नो
वेदात्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत् ॥ ५ ॥

न यावदेतन्मन आत्मलिङ्गं
संसारतापावपनं जनस्य ।
यच्छोकमोहामयरागलोभ-
वैरानुबन्धं ममतां विधत्ते ॥ ६ ॥

भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्य-
मुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्तः ।
गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो
जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषम ॥ ७ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

## षष्ठोऽध्यायः ॥

रहूगण उवाच ॥

नमो नमः कारणविग्रहाय
स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ।
नमोऽवधूतद्विजबन्धुलिङ्ग-
निगूढनित्यानुभवाय तुभ्यम ॥ १ ॥

ज्वरामयार्तस्य यथागदं स-
न्निदाघदग्धस्य यथा हिमाम्भः ।

कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टे-
ब्रह्मन्, वचस्तेऽमृतमौषधं मे ॥ २ ॥

तस्माद्भवन्तं मम संशयार्थं
प्रक्ष्यामि पश्चादधुना सुबोधम् ।
अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्त-
माख्याहि कौतूहलचेतसो मे ॥ ३ ॥

यदाह योगेश्वर, दृश्यमानं
क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलम् ।
न ह्यञ्जसा तत्त्वविमर्शनाय
भवानमुष्मिन्भ्रमते मनो मे ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां
यः पार्थिवः पार्थिव, कस्य हेतोः ।
तस्यापि चाङ्घ्र्योरधिगुल्फजङ्घा-
जानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ॥ ५ ॥

अंसेऽधिदार्वी शिबिका च यस्यां
सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते ।
यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानो
राजास्मि सिन्धुष्विति दुर्मदान्धः ॥ ६ ॥

शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीना-
न्विष्ट्या निगृह्णन्निरनुग्रहोऽसि ।

जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो
न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ॥ ७ ॥

यदा क्षितावेव चराचरस्य
विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम् ।
तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूलं
निरूप्यतां सत्क्रिययानुमेयम् ॥ ८ ॥

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्त-
मसन्निधानात्परमाणवो ये ।
अविद्यया मनसा कल्पितास्ते
येषां समूहेन कृतो विशेषः ॥ ९ ॥

एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद्य-
दसच्च सज्जीवमजीवमन्यत् ।
द्रव्यस्वभावाशयकालकर्म-
नाम्नाऽजयावेहि कृतं द्वितीयम् ॥ १० ॥

ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेक-
मनन्तरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यम् ।
प्रत्यक्प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं
यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति ॥ ११ ॥

रहूगणैतत्तपसा न याति
न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा ।
न छन्दसा नैव जलाग्निसूर्यै-
र्विना महत्पादरजोऽभिषेकम् ॥ १२ ॥

यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः
प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः।
निषेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षो-
र्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे ॥ १३ ॥

अहं पुरा भरतो नाम राजा
विमुक्तदृष्टश्रुतसङ्गबन्धः ।
आराधनं भगवत ईहमानो
मृगोऽभवं मृगसङ्गाद्धतार्थः ॥ १४ ॥

सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर,
कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति ।
अथो अहं जनसङ्गादसङ्गो
विशङ्कमानोऽविवृतश्चरामि ॥ १५ ॥

तस्मान्नरोऽसङ्गसुसङ्गजात-
ज्ञानासिनेहैव विवृक्णमोहः ।
हरिं तदीहाकथनस्मृतिभ्यां
लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः ॥ १६ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

---

## सप्तमोऽध्यायः ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो
रजस्तमःसत्त्वविभक्तकर्मदृक् ।
स एष सार्थोऽर्थपरः परिभ्रम-
न्भवाटवीं याति न शर्म विन्दति ॥ १ ॥

यस्यामिमे षण्नरदेव, दस्यवः
सार्थं विलुम्पन्ति कुनायकं बलात् ।
गोमायवो यत्र हरन्ति सार्थिकं
प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः ॥ २ ॥

प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे
कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः ।
क्वचित्तु गन्धर्वपुरं प्रपश्यति
क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहम् ॥ ३ ॥

निवासतो यद्द्रविणात्मबुद्धि-
स्ततस्ततो धावति भो अटव्याम् ।
क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा
दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ॥ ४ ॥

अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूल
उलूकवाग्भिर्व्यथितान्तरात्मा ।

अपुण्यवृक्षाञ्श्रयते क्षुधार्दितो
मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित् ॥ ५ ॥

क्वचिद्वितीयाः सरितोऽभियाति
परस्परं चालपते निरन्धः ।
आसाद्य दावं क्वचिदग्नितप्तो
निर्विद्यते क्व च यक्षैर्हृतासुः ॥ ६ ॥

शूरैर्हृतस्वः क्व च निर्विण्णचेताः
शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलम् ।
क्वचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्टः
प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तम् ॥ ७ ॥

चलन्क्वचित्कण्टकशर्कराङ्घ्रि-
र्नगारुरुक्षुर्विमना इवास्ते ।
पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनार्दितः
कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय ॥ ८ ॥

क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो
नावैति किंचिद्विपिनेऽपविद्धः ।
दष्टः स्म शेते क्व च दन्दशूकै-
रन्धोऽन्धकूपे पतितस्तमिस्रे ॥ ९ ॥

कर्हि स्म चित्क्षुद्ररसान्विचिन्वं-
स्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः ।

तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धयानो
बलाद्विलुम्पन्त्यथ तं ततोऽन्ये ॥ १० ॥

कश्चिच्च शीतातपवातवर्ष-
प्रतिक्रियां कर्तुमनीश आस्ते ।
कश्चिन्मिथो विपणन्यश्च किञ्चि-
द्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात् ॥ ११ ॥

कश्चित्कचित्क्षीणधनस्तु तस्मिन्
शय्यासनस्थानविहारशून्यः ।
याचन्परादप्रतिलब्धकामः
पारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम् ॥ १२ ॥

अन्योन्यवित्तव्यतिषङ्गवृद्ध-
वैरानुबन्धो विवहन्मिथश्च ।
अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्त-
बाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः ॥ १३ ॥

तांस्तान्विपन्नान्स हि तत्र तत्र
विहाय जातं परिगृह्य सार्थः ।
आवर्ततेऽद्यापि न कश्चिदत्र
वीराध्वनः पारमुपैति योगम् ॥ १४ ॥

मनस्विनो निर्जितदिग्गजेन्द्रा
ममेति सर्वे भुवि बद्धवैराः ।

मृधे शयीरन्न तु तद्व्रजन्ति
यन्न्यस्तदण्डो गतवैरोऽभियाति ॥ १५ ॥

प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रय-
स्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृहः ।
क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रस-
न्सख्यं विधत्ते बककङ्कगृध्रैः ॥ १६ ॥

तैर्वञ्चितो हंसकुलं समाविश-
न्नरोचयन् शीलमुपैति वानरान् ।
तज्जातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः
परस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः ॥ १७ ॥

द्रुमेषु रंस्यन्सुतदारवत्सलो
व्यवायदीनो विवशः स्वबन्धने ।
क्वचित्प्रमादाद्गिरिकन्दरे पत-
न्वल्लीं गृहीत्वा गजभीत आस्थितः ॥ १८ ॥

अतः कथंचित्स विमुक्त आपदः
पुनश्च सार्थं प्रविशत्यरिंदम ।
अध्वन्यमुष्मिन्नजया निवेशितो
भ्रमञ्जनोऽद्यापि न वेद कश्चन ॥ १९ ॥

रहूगण, त्वमपि ह्यध्वनोऽस्य
सन्न्यस्तदण्डः कृतभूतमैत्रः ।

अमज्जितात्मा हरिसेवया शितं
ज्ञानासिमादाय तरातिपारम् ॥ २० ॥

राजोवाच ॥

अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं
किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ।
न यद्धृषीकेशयशःकृतात्मनां
महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥ २१ ॥

न ह्यद्भुतं त्वच्चरणाब्जरेणुभि-
र्हतांहसो भक्तिरधोक्षजेऽमला ।
मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे
दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेकः ॥ २२ ॥

नमो महद्भ्योऽस्तु नमः शिशुभ्यो
नमो युवभ्यो नम आवटुभ्यः ।
ये ब्राह्मणा गामवधूतलिङ्गा-
श्चरन्ति तेभ्यः शिवमस्तु राज्ञाम् ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इत्येवमुत्तरामातः स वै ब्रह्मर्षिसुतः सिन्धुपतय आत्मतत्त्वं विगणयतः परानुभावः परमकारुणिकतयोपदिश्य रहूगणेन सकरुणमभिवन्दितचरण आपूर्णार्णव इव निभृतकरणोर्म्याशयो धरणिमिमां विचचार । सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मत-

त्व आत्मन्यविद्याध्यारोपितां च देहात्ममतिं विससर्ज । एवं हि नृप, भगवदाश्रिताश्रितानुभावः ॥

राजोवाच ॥

यो ह वा इह बहुविदा महाभागवत त्वयाभिहितः परोक्षेण वचसा जीवलोकभवाध्वा स ह्यार्यमनीषया कल्पितविषयो नाञ्जसाऽव्युत्पन्नलोकसमधिगमः । अथ तदेवैतद्दुरवगमं समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामिति ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

---

## अष्टमोऽध्यायः ॥

---

स होवाच ॥

य एष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमाहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकोऽयं, यथा वणिक्सार्थोऽर्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनीं हरिगुरुचरणारविन्दमधुकरानुपदवीमवरुन्धे । यस्यामु ह वा एते षडिन्द्रियनामानः कर्मणा दस्यव एव ते । तद्यथा, पुरुषस्य धनं यत्किंचिद्धर्मौपयिकं बहुकृच्छ्राधिगतं साक्षात्परमपुरुषाराधनल-

श्रणो योऽसौ धर्मस्तं तु सांपराय उदाहरन्ति, तद्धर्म्यं धनं दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेन कुनाथस्याजितात्मनो विलुम्पन्ति । अथ च यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा वृकसृगाला एवानिच्छतोऽपि कदर्यस्य कुटुम्बिन उरणकवत्संरक्ष्यमाणं मिषतोऽपि हरन्ति । यथा ह्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्धबीजं क्षेत्रं पुनरेवावपनकाले गुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिव भवति एवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रम् । यस्मिन्न हि कर्माण्युत्सीदन्ति यदयं कामकरण्ड एष आवसथः । तत्र गतो दंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शलभशकुन्ततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानबहिःप्राणः क्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थं नरलोकं गन्धर्वनगरमुपपन्नमिति मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति । तत्र च क्वचिदातपोदकनिभान्विषयानुपधावति पानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः । क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्सति अग्निकामकातर इवोल्मुकपिशाचम् । अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेश एतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः परिधावति । क्वचिच्च वात्यौपम्यया प्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसा रजनीभूत इवासाधुमर्यादो रजस्वलाक्षोऽपि दिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति । क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्यः स्वयं पराभिध्यानेन विभ्रंशितस्मृतिस्तयैव मरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति । क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपं प्रत्यक्षं परोक्षं वा रिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः । स यदा दुग्धपूर्वसुकृतस्तदा कारस्करकाकतुण्डाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणाञ्जीवन्मृतान्स्वयं जीवन्म्रि-

यमाण उपधावति । एकदाऽसत्प्रसंगान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोतस्खलनवदुभयतोऽपि दुःखदं पाखण्डमभियाति । यदा तु परबाधयान्ध आत्मने नोपनमति, तदा हि पितृपुत्रबर्हिष्मतः पितृपुत्रान्वा स खलु भक्षयति । क्वचिदासाद्य गृहं दाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कं शोकाग्निना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति । क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसापहृतप्रियतमधनासुः प्रमृतक इव विगतजीवलक्षण आस्ते । कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति । क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनातिभरगिरिमारुरुक्षमाणो लोकव्यसनकर्शितमनाः कण्टकशर्कराक्षेत्रं प्रविशन्निव सीदति । क्वचिच्च दुःसहेन कायाभ्यन्तरवह्निना गृहीतसारः स्वकुटुम्बाय क्रुध्यति । स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोऽन्धे तमसि मग्नः शून्यारण्य इव शेते । नान्यत्किंचन वेद । शव इवापविद्धः कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदन्दशूकैरलब्धनिद्राक्षणो व्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोऽन्धकूपेऽन्धवत्पतति । कर्हि स्म चित्काममधुलवान्विचिन्वन्यदा परदारपरद्रव्याण्यवरुन्धानो राज्ञा स्वामिभिर्वा निहतः पतत्यपारे निरये । अथ च तस्मादुभयथापि हि कर्मास्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरन्ति । मुक्तस्ततो यदि देवबन्धाद्देवदत्त उपाच्छिनत्ति, तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः । क्वचिच्च शीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरन्तचिन्तया विषण्ण आस्ते । क्वचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किंचिद्धनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमप्यपहरन्यत्किंचिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् । अध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः । क्वापि

देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृहारम्भाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्मापारेऽन्धे तमसि प्रहिणोति। कदाचिदीश्वरस्य भगवतः विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्धापवर्गकालोपलक्षणात्परिवर्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तम्बादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखण्डदेवताः कङ्कगृध्रबकवटप्राया आर्यसमयपरिहृताः सांकेत्येनाभिधत्ते। यदा पाखण्डिभिरात्मवञ्चितैस्तैरुरुवञ्चितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमेव तदरोचयन् शूद्रकुलं भजते । निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभावः कुटुम्बभरणं यथा वानरजातेः। तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः । क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन्यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवायक्षणः । एवमध्वन्यवरुन्धानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकन्दरप्राये क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरन्तविषयविषण्ण आस्ते । क्वचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किंचिद्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन । क्वचित्क्षीणधनः शय्यासनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोऽवमानादीनि जनादभिलभते । एवं वित्तव्यतिषङ्गविवृद्धवैरानुबन्धोऽपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहत्यथापवहति । एतस्मिन् संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधित आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमु ह वा वेतरस्तत्र विसृज्य जातं जातमुपादाय शोचन्मुह्यन्बिभ्यद्विवदन्क्रन्दन्संहृष्य-

न्यायन्नहमान: साधुवर्जितो नैवात्रर्ततेऽद्यापि, यत आरब्ध एष नरलोकसार्थोऽयमध्वन: पारमुपदिशन्ति । यदिदं योगानुशासनं न वा एतदवरुन्धते, यन्न्यस्तदण्डा मुनय उपशमशीला उपरतात्मानस्समवगच्छन्ति । यदपि दिगिभजयिनो यज्विनो ये वै राजर्षय: किंतु परं मृधे शयीरन्नस्यामेव ममेयमिति कृतवैरानुबन्धायां विसृज्य स्वयमुपसंहृता: । कर्मवल्लीमवलम्ब्य तत आपद: कथं चिन्नरकाद्विमुक्त: पुनरप्येवं संसाराध्वनि वर्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति । एवमुपरिगतोऽपि । तस्येदमुपगायन्ति ॥

आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसापि महात्मन: ।
नानुवर्त्मार्हति नृपो मक्षिकेव गरुत्मत: ॥ १ ॥

यो दुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यं हृदिस्पृश: ।
जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालस: ॥ २ ॥

यो दुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्
प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरै: सदयावलोकाम् ।
नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्-
सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गु: ॥ ३ ॥

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय
योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ।
नारायणाय हरये नम इत्युदारं
हास्यन्मृगत्वमपि य: समुदाजहार ॥ ४ ॥

य इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यापवर्ग्यं वानुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनन्दति च, सर्वा एवाशिष, आत्मन आशास्ते; न कांचन परत इति ॥

इति अष्टमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे भरतोपाख्याने
७—१४ अध्यायाः ॥

# ॥ प्रह्लादचरित्रम् ॥

तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः ।
प्रह्लादोऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यः शीलसंपन्नः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ॥ २ ॥

दासवत्संनतार्याङ्घ्रिः पितृवद्दीनवत्सलः ।
भ्रातृवत्सदृशे स्निग्धो गुरुष्वीश्वरभावनः ।
विद्यार्थरूपजन्माढ्यो मानस्तम्भविवर्जितः ॥ ३ ॥

नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निःस्पृहः
श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् ।
दान्तेन्द्रियप्राणशरीरधीः सदा
प्रशान्तकामो रहितासुरोऽसुरः ॥ ४ ॥

यस्मिन्महद्गुणा राजन्, गृह्यन्ते कविभिर्मुहुः ।
न तेऽधुनापि धीयन्ते यथा भगवतीश्वरे ॥ ५ ॥

यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा नृप ।
प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः ॥ ६ ॥

गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते ।
वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ॥ ७ ॥

न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मनस्तया ।
कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥ ८ ॥

आसीनः पर्यटन्नश्नञ्शयानः प्रपिबन्ब्रुवन् ।
नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः ॥ ९ ॥

क्वचिद्रुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः ।
क्वचिद्धसति तच्चिन्ताह्लाद उद्गायति क्वचित् ॥ १० ॥

नदति क्वचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् ।
क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥ ११ ॥

क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः ।
अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामीलितेक्षणः ॥ १२ ॥

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयो-
निषेवयाऽकिञ्चनसङ्गलब्धया ।
तन्वन्परां निर्वृतिमात्मनो मुहु-
र्दुःसङ्गदीनान्यमनःशमं व्यधात् ॥ १३ ॥

तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि ।
हिरण्यकशिपू राजन्नकरोदघमात्मजे ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवर्षे, एतदिच्छामो वेदितुं तव सुव्रत ।
यदात्मजाय शुद्धाय पितादात्साधवे ह्यघम् ॥ १५ ॥

पुत्रान्विप्रतिकूलान्स्वान्पितरः पुत्रवत्सलाः ।
उपालभन्ते शिक्षार्थं नैवाघमपरो यथा ॥ १६ ॥

किमुतानुवशान्साधूंस्तादृशान्गुरुदेवतान् ।
एतत्कौतूहलं ब्रह्मन्नस्माकं विधम प्रभो ।
पितुः पुत्राय यद्द्वेषो मरणाय प्रयोजितः ॥ १७ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः ।
शण्डामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहान्तिके ॥ १ ॥

तौ राज्ञा प्रापितं बालं प्रह्लादं नयकोविदम् ।
पाठयामासतुः पाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् ॥ २ ॥

यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं शुश्रुवेऽनु पपाठ च ।
न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रयम् ॥ ३ ॥

एकदासुरराट्पुत्रमङ्कमारोप्य पाण्डव ।
पप्रच्छ कथ्यतां वत्स, मन्यते साधु यद्भवान् ॥ ४ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

तत्साधु मन्येऽसुरवर्य देहिनां
सदा समुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् ।
हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपं
वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत ॥ ५ ॥

नारद उवाच ॥

श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः परपक्षसमाहिताः ।
जहास बुद्धिर्बालानां भिद्यते परबुद्धिभिः ॥ ६ ॥

सम्यग्विधार्यतां बालो गुरुगेहे द्विजातिभिः ।
विष्णुपक्षैः प्रतिच्छन्नैर्न भिद्येतास्य धीर्यथा ॥ ७ ॥

गृहमानीतमाहूय प्रह्लादं दैत्ययाजकाः ।
प्रशस्य श्लक्ष्णया वाचा समपृच्छन्त सामभिः ॥ ८ ॥

वत्स प्रह्लाद, भद्रं ते सत्यं कथय मा मृषा ।
बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिविपर्ययः ॥ ९ ॥

बुद्धिभेदः परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत् ।
भण्यतां श्रोतुकामानां गुरूणां कुलनन्दन ॥ १० ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

स्वः परश्चेत्यसद्ग्राहः पुंसां यन्मायया कृतः ।
विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ॥ ११ ॥

स यदानुव्रतः पुंसां पशुबुद्धिर्विभिद्यते ।
अन्य एष तथान्योऽहमिति भेदगता सती ॥ १२ ॥

स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभि-
र्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते ।
मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि भेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम् ॥ १३ ॥

यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन्, स्वयमाकर्षसन्निधौ ।
तथा मे भिद्यते चेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया ॥ १४ ॥

नारद उवाच ॥

एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वा विरराम महामतिः ।
तं निर्भर्त्स्याथ कुपितः स दीनो राजसेवकः ॥ १५ ॥

आनीयतामरे, वेत्रमस्माकमयशस्करः ।
कुलाङ्गारस्य दुर्बुद्धेश्चतुर्थोऽस्योदितो दमः ॥ १६ ॥

दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः ।
यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः ॥ १७ ॥

इति तं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः ।
प्रह्लादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनम् ॥ १८ ॥

तत एनं गुरुर्ज्ञात्वा ज्ञातज्ञेयचतुष्टयम् ।
दैत्येन्द्रं दर्शयामास मातृमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९ ॥

पादयोः पतितं बालं प्रतिनन्द्याशिषासुरः ।
परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमामाप निर्वृतिम् ॥ २० ॥

आरोप्याङ्कमवघ्राय मूर्धन्यश्रुजलाम्बुभिः ।
आसिञ्चन्विकसद्वक्त्रमिदमाह युधिष्ठिर ॥ २१ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

प्रह्लादानूच्यतां तात, स्वधीतं किंचिदुत्तमम् ।
कालेनैतावता युष्मान्यदशिक्षद्गुरोर्भवान् ॥ २२ ॥

प्रह्राद उवाच ॥

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ २३ ॥

इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।
क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥ २४ ॥

निशम्यैतत्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा ।
गुरुपुत्रमुवाचेदं रुषा प्रस्फुरिताधरः ॥ २५ ॥

ब्रह्मबन्धो, किमेतत्ते विपक्षं श्रयता सता ।
असारं ग्राहितो बालो मामनादृत्य दुर्मते ॥ २६ ॥

सन्ति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्छद्मवेषिणः ।
तेषामुदेत्यघं काले रोगः पातकिनामिव ॥ २७ ॥

गुरुपुत्र उवाच ॥

न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं
सुतो वदत्येष तवेन्द्रशत्रो ।
नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजन्,
नियच्छ मन्युं कददाः स्म मा नः ॥ २८ ॥

नारद उवाच ॥

गुरुणैवं प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुरः सुतम् ।
न चेद्गुरुमुखीयं ते कुतो भद्रासती मतिः ॥ २९ ॥

प्रह्राद उवाच ॥

मतिर्न कृष्णे परतः स्वतो वा
मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानाम् ।

अद्रान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं
पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानाम् ॥ ३० ॥

न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना
वागीशतन्त्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥ ३१ ॥

नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं
स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः ।
महीयसां पादरजोऽभिषेकं
निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत् ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वोपरतं पुत्रं हिरण्यकशिपू रुषा ।
अन्धीकृतात्मा स्वोत्सङ्गान्निरस्यत महीतले ॥ ३३ ॥

आहामर्षरुषाविष्टः कषायीभूतलोचनः ।
वध्यतामाश्वयं वध्यो निःसारयत नैर्ऋताः ॥ ३४ ॥

अयं मे भ्रातृहा सोऽयं हित्वा स्वान्सुहृदोऽधमः ।
पितृव्यहन्तुर्यः पादौ विष्णोर्दासवदर्चति ॥ ३५ ॥

विष्णोर्वा साध्वसौ किं नु करिष्यत्यसमञ्जसः ।
सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोरहाद्यः पञ्चहायनः ॥ ३६ ॥

परोऽप्यपत्यं हितकृद्यथौषधं
स्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहितः ।

छिन्द्यात्तदङ्गं यदुतात्मनोऽहितं
शेषं सुखं जीवति यद्विवर्जनात् ॥ ३७ ॥

सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः संभोजशयनासनैः ।
सुहृल्लिङ्गधरः शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेन्द्रियम् ॥ ३८ ॥

नैऋतास्ते समादिष्टा भर्त्रा वै शूलपाणयः ।
तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ॥ ३९ ॥

नदन्तो भैरवान्नादांश्छिन्धि भिन्धीति वादिनः ।
आसीनं चाहनञ्शूलैः प्रह्लादं सर्वमर्मसु ॥ ४० ॥

परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि ।
युक्तात्मन्यफला आसन्नपुण्यस्येव सत्क्रियाः ॥ ४१ ॥

प्रयासेऽपहते तस्मिन्दैत्येन्द्रः परिशङ्कितः ।
चकार तद्वधोपायान्निर्बन्धेन युधिष्ठिर ॥ ४२ ॥

दिग्गजैर्दन्दशूकैश्च अभिचारावपातनैः ।
मायाभिः संनिरोधैश्च गरदानैरभोजनैः ॥ ४३ ॥

हिमवाय्वग्निसलिलैः पर्वताक्रमणैरपि ।
न शशाक यदा हन्तुमपापमसुरः सुतम् ।
चिन्तां दीर्घतमां प्राप्तस्तत्कर्तुं नाभ्यपद्यत ॥ ४४ ॥

एष मे बह्वसाधूक्तो वधोपायाश्च निर्मिताः ।
तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मुक्तः स्वेनैव तेजसा ॥ ४५ ॥

वर्तमानो विदूरे वै बालोऽप्यजडधीरयम् ।
न विस्मरति मेऽनार्यं शुनःशेफ इव प्रभुः ॥ ४६ ॥

अप्रमेयानुभावोऽयमकुतश्चिद्भयोऽमरः ।
नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता न वा ॥ ४७ ॥

इति तं चिन्तया किंचिन्म्लानश्रियमधोमुखम् ।
शण्डामर्कावौशनसौ विविक्त इति होचतुः ॥ ४८ ॥

जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भ्रुवो-
विजृम्भणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् ।
न तस्य चिन्त्यं तव नाथ चक्ष्महे
न वै शिशूनां गुणदोषयोः पदम् ॥ ४९ ॥

इमं तु पाशैर्वरुणस्य बद्ध्वा
निधेहि भीतो न पलायते यथा ।
बुद्धिश्च पुंसो वयसार्यसेवया
यावद्गुरुर्भार्गव आगमिष्यति ॥ ५० ॥

तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ।
धर्मो ह्यस्योपदेष्टव्यो राज्ञां यो गृहमेधिनाम् ॥ ५१ ॥

धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः ।
प्रह्लादायोचतू राजन् प्रश्रयावनताय च ॥ ५२ ॥

यथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उपशिक्षितम् ।
न साधु मेने तच्छिक्षां द्वन्द्वारामोपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥

यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु ।
वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहूतः कृतक्षणैः ॥ ५४ ॥

अथ ताञ्श्लक्ष्णया वाचा प्रत्याहूय महाबुधः ।
उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ॥ ५५ ॥

ते तु तद्गौरवात्सर्वे त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः ।
बाला तद्दूषितधियो द्वन्द्वारामेरितेहितैः ॥ ५६ ॥

पर्युपासत राजेन्द्र तन्न्यस्तहृदयेक्षणाः ।
तानाह करुणो मैत्रो महाभागवतोऽसुरः ॥ ५७ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान्भागवतानिह ।
दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदम ॥ १ ॥

यथा हि पुरुषस्येह विष्णोः पादोपसर्पणम् ।
यदेष सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वरः सुहृत ॥ २ ॥

सुखमैन्द्रियकं दैत्या देहयोगेन देहिनाम् ।
सर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथादुःखमयत्नतः ॥ ३ ॥

तत्प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्ययः परम् ।
न तथा विन्दते क्षेमं मुकुन्दचरणाम्बुजम ॥ ४ ॥

ततो यतेत कुशलः क्षेमाय भयमाश्रितः ।
शरीरं पौरुषं यावन्न विपद्येत पुष्कलम् ॥ ५ ॥

पुंसो वर्षशतं ह्यायुस्तदर्धं चाजितात्मनः ।
निष्फलं यदसौ रात्र्यां शेतेऽन्धं प्रापितस्तमः ॥ ६ ॥

मुग्धस्य बाल्ये कौमारे क्रीडतो याति विंशतिः ।
जरया ग्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः ॥ ७ ॥

दुरापूरेण कामेन मोहेन च बलीयसा ॥
शेषं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि ॥ ८ ॥

को गृहेषु पुमान्सक्तमात्मानमजितेन्द्रियः ।
स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुम् ॥ ९ ॥

को न्वर्थतृष्णां विसृजेत्प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।
यं क्रीणात्यसुभिः प्रेष्ठैस्तस्करः सेवको वणिक् ॥ १० ॥

कथं प्रियाया अनुकम्पितायाः
सङ्गं रहस्यं रुचिरांश्च मन्त्रान् ।
सुहृत्सु च स्नेहसितः शिशूनां
कलाक्षराणामनुरक्तचित्तः ॥ ११ ॥

पुत्रान्स्मरंस्ता दुहितॄर्हृदय्या
भ्रातॄन्स्वसॄर्वा पितरौ च दीनौ ।
गृहान्मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च
वृत्तीस्तु कुल्याः पशुभृत्यवर्गान् ॥ १२ ॥

त्यजेत कोशस्कृदिवेहमानः
कर्माणि लोभादवितृप्तकामः ।
औपस्थ्यजैह्वयं वहु मन्यमानः
कथं विरज्येत दुरन्तमोहः ॥ १३ ॥

कुटुम्बपोषाय वियन्निजायु-
र्न वुध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः ।
सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा
निर्विशते न स्वकुटुम्बरामः ॥ १४ ॥

वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता
विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्त्तुः ।
प्रेत्येह चाथाप्यजितेन्द्रियस्त-
दशान्तकामो हरते कुटुम्बी ॥ १५ ॥

विद्वानपीत्थं दनुजाः कुटुम्बं
पुष्णन्स्वलोकाय न कल्पते वै ।
यः स्वीयपारक्यविभिन्नभाव-
स्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः ॥ १६ ॥

यतो न कश्चित्क्व च कुत्रचिद्वा
दीनः स्वमात्मानमलं समर्थः ।
विमोचितुं कामदृशां विहार-
क्रीडामृगो यन्निगडो विसर्गः ॥ १७ ॥

ततो विदूरात्परिहृत्य दैत्या
दैत्येषु सङ्गं विषयात्मकेषु ।

उपेत नारायणमादिदेवं
विमुक्तसङ्गैरिषितोऽपवर्गः ॥ १८ ॥

न ह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासोऽसुरात्मजाः ।
आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वतः ॥ १९ ॥

परावरेषु भूतेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिषु ।
भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च ॥ २० ॥

गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा ।
एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः ॥ २१ ॥

प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ।
व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः ॥ २२ ॥

केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः ।
माययान्तर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया ॥ २३ ॥

तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदम् ।
आसुरं भावमुन्मुच्य यया तुष्यत्यधोक्षजः ॥ २४ ॥

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनन्त आद्ये
किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः ।
धर्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन
सारं जुषां चरणयोरुपगायतां नः ॥ २५ ॥

धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग
ईक्षात्रयी नयदमौ विविधा च वार्ता ।

मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं
स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ॥ २६ ॥

ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह
नारायणो नरसखः किल नारदाय ।
एकान्तिनां भगवतस्तदकिंचनानां
पादारविन्दरजसाप्लुतदेहिनां स्यात् ॥ २७ ॥

श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसंयुतम् ।
धर्मं भागवतं शुद्धं नारदाद्देवदर्शनात् ॥ २८ ॥

दैत्यपुत्रा ऊचुः ॥
प्रह्लाद, त्वं वयं चापि नर्तेऽन्यं विद्महे गुरुम् ।
एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि हीश्वरौ ॥ २९ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥
एवं दैत्यसुतैः पृष्टो महाभागवतोऽसुरः ।
उवाच स्मयमानांस्तान्स्मरन्मदनुभाषितम् ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥
पितरि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मन्दराचलम् ।
युद्धोद्यमं परं चक्रुर्विबुधा दानवान्प्रति ॥ २ ॥

पिपीलिकैरहिरिव दिष्ट्या लोकोपतापनः ।
पापेन पापोऽभक्षीति वादिनो वासवादयः ॥ ३ ॥

तेषामतिबलोद्योगं निशम्यासुरयूथपाः ।
वध्यमानाः सुरैर्भीता दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ॥ ४ ॥

कलत्रपुत्रमित्राप्तान्गृहान्पशुपरिच्छदान् ।
नावेक्षमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥ ५ ॥

व्यलुम्पन्राजशिबिरममरा जयकाङ्क्षिणः ।
इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्रहीत् ॥ ६ ॥

नीयमानां भयोद्विग्नां रुदतीं कुररीमिव ।
यदृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्ददृशे पथि ॥ ७ ॥

प्राह चैनां सुरपते, नेतुमर्हस्यनागसम् ।
मुञ्च मुञ्च महाभाग, सतीं परपरिग्रहम् ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच ॥

आस्तेऽस्या जठरे वीर्यमविषह्यं सुरद्विषः ।
आस्यतां यावत्प्रसवं मोक्ष्येऽर्थपदवीं गतः॥ ९ ॥

नारद उवाच ॥

अयं निष्किल्बिषः साक्षान्महाभागवतो महान् ।
त्वया न प्राप्स्यते संस्थामनन्तानुचरो बली ॥ १० ॥

इत्युक्तस्तां विहायेन्द्रो देवर्षेर्मानयन्वचः ।
अनन्तप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥ ११ ॥

ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमम् ।
आश्वास्येहोष्यतां वत्से, यावत्ते भर्तुरागमः ॥ १२ ॥

तथेत्यवात्सीद्देवर्षेरन्ति साप्यकुतोभया ।
यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्तत ॥ १३ ॥

ऋषिं पर्यचरत्तत्र भक्त्या परमया सती ।
अन्तर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये ॥ १४ ॥

ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः ।
धर्मस्य तत्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलम् ॥ १५ ॥

तत्तु कालस्य दीर्घत्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ।
ऋषिणानुगृहीतं मां नाधुनाप्यजहात्स्मृतिः ॥ १६ ॥

भवतामपि भूयान्मे यदि श्रद्दधते वचः ।
वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीबालानाञ्च मे यथा ॥ १७ ॥

जन्माद्याः षडिमे भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः ।
फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ १८ ॥

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।
अविक्रियः स्वदृग्घेतुर्व्यापकोऽसङ्ग्यनावृतः ॥ १९ ॥

एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः ।
अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत् ॥ २० ॥

स्वर्णं यथा ग्रावसु हेमकारः
क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् ।

क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगै-
रध्यात्मविद्ब्रह्मगतिं लभेत ॥ २१ ॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः ।
विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् ॥ २२ ॥

देहस्तु सर्वसङ्घातो जगत्तस्थुरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतस्त्यजन् ॥ २३ ॥

अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनोशतात्मना ।
सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः ॥ २४ ॥

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः ।
ता येनैवानुभूयन्ते सोऽध्यक्षः पुरुषः परः ॥ २५ ॥

एभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैः बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः ।
स्वरूपमात्मनो बुध्येद्गन्धैर्वायुमिवान्वयात् ॥ २६ ॥

एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः ।
अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवेष्यते ॥ २७ ॥

तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ।
बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहो परमो धियः ॥ २८ ॥

तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः ।
यदीश्वरे भगवति यथा यैरञ्जसा रतिः ॥ २९ ॥

गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च ।
सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च ॥ ३० ॥

श्रद्धया तत्कथायां च कीर्तनैर्गुणकर्मणाम् ।
तत्पादाम्बुरुहध्यानात्तल्लिङ्गेक्षार्हणादिभिः ॥ ३१ ॥

हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः ।
इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् ॥ ३२ ॥

एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे ।
वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिम् ॥ ३३ ॥

निशम्य कर्माणि गुणानतुल्या-
न्वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं
प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥ ३४ ॥

यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धस-
त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।
मुहुः श्वसन्वक्ति हरे, जगत्पते,
नारायणेत्यात्मगतिर्गतत्रपः ॥ ३५ ॥

तदा पुमान्मुक्तसमस्तबन्धन-
स्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ।
निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥ ३६ ॥

अधोक्षजालम्भमिहाशुभात्मनः
शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम् ।

तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधा-
स्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥ ३७ ॥

कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरे-
रुपासने स्वहृदि छिद्रवत्सतः ।
स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां
सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥ ३८ ॥

रायः कलत्रं पशवः सुतादयो
गृहा मही कुञ्जरकोशभूतयः ।
सर्वेऽर्थकामाः क्षणभङ्गुरायुषः
कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ॥ ३९ ॥

एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी
क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः ।
तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं
भक्त्यैकयेशं भजतात्मलब्धये ॥ ४० ॥

यदर्थ्येह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः ।
करोत्यतो विपर्यासममोघं विन्दते फलम् ॥ ४१ ॥

सुखाय दुःखमोक्षाय संकल्प इह कर्मिणः ।
सदाप्नोतीहया दुःखमनीहायाः सुखावृतः ॥ ४२ ॥

कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः ।
स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥ ४३ ॥

किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः ।
राज्यं कोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ॥ ४४ ॥

किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ।
अनर्थैरर्थसङ्काशैर्नित्यानन्दमहोदधेः ॥ ४५ ॥

निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान्देहभृतोऽसुराः ।
निषेकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः ॥ ४६ ॥

कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना ।
कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ॥ ४७ ॥

तस्मादर्थाश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः ।
भजतानीहयात्मानमनीहं हरिमीश्वरम् ॥ ४८ ॥

सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः ।
भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ॥ ४९ ॥

देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव च ।
भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान स्याद्यथा वयम् ॥ ५० ॥

नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः ।
प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ॥ ५१ ॥

न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ।
प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥ ५२ ॥

ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः ।
आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५३ ॥

दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः ।
खगा मृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः ॥ ५४ ॥

एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ।
एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्र परीक्षणम् ॥ ५५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

अथ दैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितम् ।
जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैव गुर्वनुशिक्षितम् ॥ १ ॥

अथाचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकान्तसंस्थिताम् ।
आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद्यथा ॥ २ ॥

श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुःसहं तनयानयम् ।
कोपावेशचलद्गात्रः पुत्रं हन्तुं मनो दधे ॥ ३ ॥

क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतदर्हणम् ।
आहेक्षमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥

प्रश्रयावनतं दान्तं बद्धाञ्जलिमवस्थितम् ।
सर्पः पदा हत इव श्वसन्प्रकृतिदारुणः ॥ ५ ॥

हे दुर्विनीत, मन्दात्मन, कुलभेदकराधम ।
स्तब्धं मच्छासनोद्धृतं नेष्ये त्वाद्य यमक्षयम् ॥ ६ ॥

क्रुद्धस्य यस्य कम्पन्ते त्रयो लोकाः सहेश्वराः ।
तस्य मे भीतवन्मूढ, शासनं किंबलोऽत्यगाः ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

न केवलं मे भवतश्च राजन,
स वै बलं बलिनां चापरेषाम् ।
परेऽवरेऽमी स्थिरजङ्गमा ये
ब्रह्मादयो येन वशं प्रणीताः ॥ ८ ॥

स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसा-
वोजः सहः सत्वबलेन्द्रियात्मा ।
स एव विश्वं परमस्वशक्तिभिः
सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेशः ॥ ९ ॥

जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः
समं मनो धत्स्व न सन्ति विद्विषः ।
ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थिता-
त्तद्धि ह्यनन्तस्य महत्समर्हणम् ॥ १० ॥

दस्यून्पुरा षण्ण विजित्य लुम्पतो
मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश ।
जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां
साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ॥ ११ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

व्यक्तं त्वं मर्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकत्थसे ।
मुमूर्षूणां हि मन्दात्मन् , ननु स्युर्विप्लवा गिरः ॥ १२ ॥

यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः ।
क्वासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तम्भे न दृश्यते ॥ १३ ॥

सोऽहं विकत्थमानस्य शिरः कायाद्धरामि ते ।
गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितम् ॥ १४ ॥

एवं दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन्रुषा
सुतं महाभागवतं महासुरः ।
खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासना-
त्स्तम्भं तताडातिबलः स्वमुष्टिना ॥ १५ ॥

तदैव तस्मिन्निनदोऽतिभीषणो
बभूव येनाण्डकटाहमस्फुटत् ।
यं वै स्वधिष्ण्योपगतं त्वजादयः
श्रुत्वा स्वधामात्ययमङ्ग मेनिरे ॥ १६ ॥

स विक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसा
निशम्य निर्ह्रादमपूर्वमद्भुतम् ।
अन्तः सभायां न ददर्श तत्पदं
वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः ॥ १७ ॥

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं
व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः ।

अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वह-
न्स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥ १८ ॥

स सत्वमेनं परितो विपश्य-
न्स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानम् ।
नायं मृगो नापि नरो विचित्र-
महो किमेतन्नृमृगेन्द्ररूपम् ॥ १९ ॥

मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो
नृसिंहरूपस्तदलं भयानकम् ।
प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं
स्फुरत्सटाकेसरजृम्भिताननम् ॥ २० ॥

करालदंष्ट्रं करवालचञ्चल-
क्षुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्बणम् ।
स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुत-
व्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् ॥ २१ ॥

दिवि स्पृशत्कायमदीर्घपीवर-
ग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यम् ।
चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै-
र्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम् ॥ २२ ॥

दुरासदं सर्वनिजेतरायुध-
प्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् ।
प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिना
वधः स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम् ॥ २३ ॥

एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधो
नदन्नृसिंहं प्रति दैत्यकुञ्जरः ।
अलक्षितोऽग्नौ पतितः पतङ्गमो
यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥ २४ ॥

न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि
स्वतेजसा यो नु पुरापिबत्तमः ।
ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो
रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया ॥ २५ ॥

तं विक्रमन्तं सगदं गदाधरो
महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाग्रहीत् ।
स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो
विक्रीडतो यद्वदहिर्गरुत्मतः ॥ २६ ॥

असाध्वमन्यन्त हृतौकसोऽमरा
घनच्छदा भारत, सर्वधिष्ण्यपाः ।
तं मन्यमानो निजवीर्यशङ्कितं
यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः ।
पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी
प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे ॥ २७ ॥

तं श्येनवेगं शतचन्द्रवर्त्मभि-
श्चरन्तमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः ।
कृत्वाट्टहासं खरमुत्स्वनोल्बणं
निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः ॥ २८ ॥

विष्वक्स्फुरन्तं ग्रहणातुरं हरि-
    र्व्यालो यथाखुं कुलिशाक्षतत्वचम् ।
द्वार्यूर आपात्य ददार लीलया
    नखैर्यथाहिं गरुडो महाविषम् ॥ २९ ॥

संरम्भदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनो
    व्यात्ताननान्तं विलिहन्स्वजिह्वया ।
असृग्लवाक्तारुणकेसराननो
    यथाऽन्त्रमाली द्विपहत्यया हरिः ॥ ३० ॥

नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं
    विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान् ।
अहन्समं तान्नखशस्त्रपार्ष्णिभि-
    र्दोर्दण्डयूथोऽनुपथान्सहस्रशः ॥ ३१ ॥

सटावधूता जलदाः परापत-
    न्ग्रहाश्च तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः ।
अम्भोधयः श्वासहता विचुक्षुभु-
    र्निर्ह्रादभीता दिगिभा विचुक्रुशुः ॥ ३२ ॥

द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसंकुला
    प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता ।
शैलाः समुत्पेतुरमुष्य रंहसा
    तत्तेजसा खं ककुभो न रेजिरे ॥ ३३ ॥

ततः सभायामुपविष्टमुत्तमे
    नृपासने संभृततेजसं विभुम् ।

अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणं
प्रचण्डवक्त्रं न बभाज कश्चन ॥ ३४ ॥

निशम्य लोकत्रयमस्तकज्वरं
तमादिदैत्यं हरिणा हतं मृधे ।
प्रहर्षवेगोत्कलितानना मुहुः
प्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रियः ॥ ३५ ॥

तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं
दिदृक्षतां संकुलमास नाकिनाम् ।
सुरानका दुन्दुभयोऽथ जघ्निरे
गन्धर्वमुख्या ननृतुर्जगुः स्त्रियः ॥ ३६ ॥

तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेन्द्रगिरिशादयः ।
ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः ॥ ३७ ॥

मनवः प्रजानां पतयो गन्धर्वाप्सरचारणाः ।
यक्षाः किंपुरुषास्तात, वेतालाः सिद्धकिन्नराः ॥ ३८ ॥

ते विष्णुपार्षदाः सर्वे सुनन्दकुमुदादयः ।
मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसम् ।
ईडिरे नरशार्दूलं, नातिदूरचराः पृथक् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

नतोऽस्म्यनन्ताय दुरन्तशक्तये
विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ।

विश्वस्य सर्गस्थितिसंयमान्गुणैः
स्वलीलया संदधतेऽव्ययात्मने ॥ ४० ॥

इन्द्र उवाच ॥

प्रत्यानीताः परम, भवता त्रायता नः स्वभागा
दैत्याक्रान्तं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यबोधि ।
कालग्रस्तं कियदिदमहो नाथ, शुश्रूषतां ते
मुक्तिस्तेषां न हि बहुमता नारसिंहापरैः किम ॥ ४१ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

त्वं नस्तपः परममात्थ यदात्मतेजो
येनेदमादिपुरुषात्मगतं ससर्ज ।
तद्विप्रलुप्तममुनाद्य शरण्यपाल,
रक्षागृहीतवपुषा पुनरन्वमंस्थाः ॥ ४२ ॥

पितर ऊचुः ॥

श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजै-
र्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपिबत्तिलाम्बु ।
तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद्य आर्च्छ-
त्तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ॥ ४३ ॥

सिद्धा ऊचुः ॥

यो नो गतिं योगसिद्धामसाधु-
रहारषीद्योगतपोबलेन ।
नानादर्पं तं नखैर्निर्ददार
तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ॥ ४४ ॥

विद्याधरा ऊचुः ॥

विद्यां पृथग्धारणयानुराद्धां
न्यषेधदज्ञो बलवीर्यदृप्तः ।
स येन संख्ये पशुवद्धतस्तं
मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यम् ॥ ४५ ॥

नागा ऊचुः ॥

येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः ।
तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानन्द, नमोऽस्तु ते ॥ ४६ ॥

मनव ऊचुः ॥

मनवो वयं तव निदेशकारिणो
दितिजेन देव, परिभूतसेतवः ।
भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो
करवाम ते किमनुशाधि किंकरान् ॥ ४७ ॥

प्रजापतय ऊचुः ॥

प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा
न येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धाः ।
स एष त्वया भिन्नवक्षानुशेते
जगन्मङ्गलं सत्वमूर्तेऽवतारः ॥ ४८ ॥

गन्धर्वा ऊचुः ॥

वयं विभो ते नटनाट्यगायका
येनात्मसाद्वीर्यबलौजसा कृताः ।

स एष नीतो भवता दशामिमां
किमुत्पथस्थः कुशलाय कल्पते ॥ ४९ ॥

चारणा ऊचुः ॥

हरे, तवाङ्घ्रिपङ्कजं भवापवर्गमाश्रिताः ।
यदेष साधुहृच्छयस्त्वयासुरः समापितः ॥ ५० ॥

यक्षा ऊचुः ॥

वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते मनोज्ञै-
स्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम् ।
स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते
नरहर, उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥ ५१ ॥

किंपुरुषा ऊचुः ॥

वयं किंपुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्यदा ॥ ५२ ॥

वैतालिका ऊचुः ॥

सभासु सत्रेषु तवामलं यशो
गीत्वा सपर्यां महतीं लभामहे ।
यस्तां व्यनैषीद्भृशमेष दुर्जनो
दिष्ट्या हतस्ते भगवन्, यथामयः ॥ ५३ ॥

किन्नरा ऊचुः ॥

वयमीश, किन्नरगणास्तवानुगा
दितिजेन विष्टिममुनानुकारिताः ।

भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो
नरसिंह, नाथ, विभवाय नो भव ॥ ५४ ॥

विष्णुपार्षदा ऊचुः ॥

अद्यैतद्धरिनर, रूपमद्भुतं ते
दृष्टं नः शरणद, सर्वलोकशर्म ।
सोऽयं ते विधिकर ईश, विप्रशप्त-
स्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः ॥ ५५ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

## षष्ठोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ।
नोपेतुमशकन्मन्युसंरम्भं सुदुरासदम् ॥ १ ॥

साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ।
अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शङ्किता ॥ २ ॥

प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमन्तिके ।
तात, प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ॥ ३ ॥

तथेति शनकै राजन्, महाभागवतोऽर्भकः ।
उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृताञ्जलिः ॥ ४ ॥

स्वपादमूले पतितं तमर्भकं
विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः ।
उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात्कराम्बुजं
कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम् ॥ ५ ॥

स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः
सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ।
तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ
हृष्यत्तनुः क्लिन्नहृदश्रुलोचनः ॥ ६ ॥

अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः ।
प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः ॥ ७ ॥

प्रह्राद उवाच ॥

ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः
सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः ।
नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः
किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः ॥ ८ ॥

मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौज-
स्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ।
नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो
भक्त्या तुतोष भगवान्गजयूथपाय ॥ ९ ॥

विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभ-
पादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम् ।

मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थ-
प्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो
मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते ।
यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं
तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥ ११ ॥

तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य
सर्वात्मना महि गृणामि यथामनीषम् ।
नीचो जयागुणविसर्गमनुप्रविष्टः
पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन ॥ १२ ॥

सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्वधाम्नो
ब्रह्मादयो वयमिवेश, न चोद्विजन्तः ।
क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य
विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः ॥ १३ ॥

तद्यच्छ मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाद्य
मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या ।
लोकाश्च निर्वृतिमिताः प्रतियन्ति सर्वे
रूपं नृसिंह, विभयाय जनाः स्मरन्ति ॥ १४ ॥

नाहं बिभेम्यजित, तेऽतिभयानकास्य-
जिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् ।
आन्त्रस्रजः क्षतजकेसरशङ्कुकर्णा-
न्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात् ॥ १५ ॥

त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल, दुःसहोग्र-
संसारचक्रकदनाद्ग्रसतां प्रणीतः।
बद्धः स्वकर्मभिरुशत्तम, तेऽङ्घ्रिमूलं
प्रीतोऽपवर्गशरणं ह्वयसे कदा नु ॥ १६ ॥

यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्म-
शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः।
दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्धियाहं
भूमन्, भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम् ॥ १७ ॥

सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया
लीलाकथास्तव नृसिंह, विरञ्चगीताः।
अञ्जस्तितर्म्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तो
दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससङ्गः ॥ १८ ॥

बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह,
नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौः।
तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहाञ्जसेष्ट-
स्तावद्विभो, तनुभृतां त्वदुपेक्षितानाम् ॥ १९ ॥

यस्मिन्यतो यर्हि येन च यस्य यस्मा-
द्यस्मै यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा।
भावः करोति विकरोति पृथक्स्वभावः
संचोदितस्तदखिलं भवतः स्वरूपम् ॥ २० ॥

मायामनः सृजति कर्ममयं बलीयः
कालेन चोदितगुणानुमतेन पुंसः।

छन्दोमयं यदजयार्पितषोडशारं
संसारचक्रमज, कोऽतितरेत्त्वदन्यः ॥ २१ ॥

स त्वं निहत्य विजितात्मगुणः स्वधाम्ना
कालो वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः ।
चक्रे विसृष्टमजयेश्वर, षोडशारे
निष्पीड्यमानमुपकर्ष विभो, प्रपन्नम् ॥ २२ ॥

दृष्टा मया दिवि विभोऽखिलधिष्ण्यपाना-
मायुः श्रियो विभव इच्छति याञ्जनोऽयम् ।
येऽस्मत्पितुः कुपितहासविजृम्भितभ्रू-
विस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥ २३ ॥

तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोऽज्ञ
आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमा विरिञ्चात् ।
नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण
कालात्मनोऽपनय मां निजभृत्यपार्श्वम् ॥ २४ ॥

कुत्राशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः
क्वेदं कलेवरमशेषरुजां विरोहः ।
निर्विद्यते न तु जनो यदपीति विद्वान्
कामानलं मधुलवैः शमयन्दुरापैः ॥ २५ ॥

क्वाहं रजःप्रभव ईश, तमोधिकेऽस्मि-
ञ्जातः सुरेतरकुले क्व तवानुकम्पा ।
न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमाया
यन्मेऽर्पितः शिरसि पद्मकरः प्रसादः ॥ २६ ॥

नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्या-
जन्तोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि ।
संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः
सेवानुरूपमुदयो न परावरत्वम् ॥ २७ ॥

एवं जनं निपतितं प्रभवाहि कूपे
कामाभिकाममनु यः प्रपतन्प्रसङ्गात् ।
कृत्वात्मसात्सुरर्षिणा भगवन् , गृहीतः
सोऽहं कथं नु विसृजेत्तव भृत्यसेवाम् ॥ २८ ॥

मत्प्राणरक्षणमनन्त, पितुर्वधश्च
मन्ये स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुम् ।
खड्गं प्रगृह्य यदवोचदसद्विधित्सु-
स्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि ॥ २९ ॥

एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त्व-
माद्यन्तयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च ।
सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं
नानेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ॥ ३० ॥

त्वं वा इदं सदसदीश, भवांस्ततोऽन्यो
माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था ।
यद्यस्य जन्म निधनं स्थितिरीक्षणं च
तद्वै तदेव वसुकालवदष्टितर्वोः ॥ ३१ ॥

न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयाम्बुमध्ये
शेषे त्मना निजसुखानुभवो निरीहः ।

योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
स्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युङ्क्षे ॥ ३२ ॥

तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या
संचोदितप्रकृतिधर्मिण आत्मगूढम् ।
अम्भस्यनन्तशयनाद्विरमत्समाधे-
र्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जम् ॥ ३३ ॥

तत्संभवः कविरतोऽन्यदपश्यमान-
स्त्वां बीजमात्मनि ततं स्वबहिर्विचिन्त्य ।
नाविन्ददब्दशतमप्सु निमज्जमानो
जातेऽङ्कुरे कथमुहोपलभेत बीजम् ॥ ३४ ॥

स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आस्थितोऽब्जं
कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः ।
त्वामात्मनीश, भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं
भूतेन्द्रियाशयमये विततं ददर्श ॥ ३५ ॥

एवं सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरु-
नासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् ।
मायामयं सदुपलक्षितसंनिवेशं
दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिञ्चः ॥ ३६ ॥

तस्मै भवान्हयशिरस्तनुवं च बिभ्र-
द्वेदद्रुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ ।
हत्वानयच्छ्रुतिगणांस्तु रजस्तमश्च
सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनन्ति ॥ ३७ ॥

इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारै-
लोकान्विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान ।
धर्मं महापुरुष, पासि युगानुवृत्तं
छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ सत्वम ॥ ३८ ॥

नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ,
संप्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रम ।
कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्त
तस्मिन्कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ॥ ३९ ॥

जिह्वैकतोऽच्युत, विकर्षति माऽवितृप्ता
शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।
घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क च कर्मशक्ति-
र्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ ४० ॥

एवं जनं निपतितं भववैतरण्या-
मन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम ।
पश्यञ्जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं
हन्तेति पारचर, पीपृहि मूढमद्य ॥ ४१ ॥

कोऽन्वत्र तेऽखिलगुरो, भगवन्, प्रयास
उत्तारणेऽस्य भवसम्भवलोपहेतोः ।
मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबन्धो,
किं तेन ते प्रियजना ननु सेवतां नः ॥ ४२ ॥

नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरण्या-
स्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः ।

शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थ-
मायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान् ॥ ४३ ॥

प्रायेण देवमुनयः स्वविमुक्तिकामा
मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठाः ।
नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको
नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये ॥ ४४ ॥

मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्म-
व्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः ।
प्रायः परं पुरुष, ते त्वजितेन्द्रियाणां
वार्ता भवन्त्युत नवात्र तु दाम्भिकानाम् ॥ ४५ ॥

रूपे इमे सदसती तव देव सृष्टे-
र्बीजाङ्कुराविव न चान्यदरूपकस्य ।
युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां
योगेन वह्निमिव दारुषु नान्यतः स्यात् ॥ ४६ ॥

त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदम्बुमात्राः
प्राणेन्द्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च ।
सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्,
नान्यत्त्वदस्त्यपि मनोवचसा निरुक्तम् ॥ ४७ ॥

नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये
सर्वे मनःप्रभृतयः सहदेवमर्त्याः ।
आद्यन्तवन्त उरुगाय, विदन्ति हि त्वा-
मेवं विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात् ॥ ४८ ॥

तत्तेर्हत्तम, नमः स्तुतिकर्मपूजाः
कर्मस्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाम ।
संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं
भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥ ४९ ॥

नारद उवाच ॥

एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।
प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥ ५० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रह्लाद, भद्र, भद्रं ते प्रीतोऽहं ते सुरोत्तम ।
वरं वृणीष्वाभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥ ५१ ॥

मामप्रीणत आयुष्मन, दर्शनं दुर्लभं हि मे ।
दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥ ५२ ॥

प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।
श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासामाशिषां पतिम ॥ ५३ ॥

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः ।
एकान्तित्वाद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः ॥ ५४ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

## सप्तमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतयार्भकः ।
मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

मा मां प्रलोभयोत्पत्त्यासक्तं कामेषु तैर्वरैः ।
तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥ २ ॥

भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयन् ।
भवान्संसारबीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो ॥ ३ ॥

नान्यथा तेऽखिलगुरो, घटेत करुणात्मनः ।
यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् ॥ ४ ॥

आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः ।
न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्यो राति चाशिषः ॥ ५ ॥

अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः ।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ॥ ६ ॥

यदि रासीश, मे कामान्वरांस्त्वं वरदर्षभ ।
कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु वृणे वरम् ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ।
ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यन्ति जन्मना ॥ ८ ॥

विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् ।
तर्ह्येव पुण्डरीकाक्ष, भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ९ ॥

नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने ।
हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ १० ॥

नृसिंह उवाच ॥

नैकान्तिनो मे मयि जात्विहाशिष
आशासतेऽमुत्र च ये भवद्विधाः ।
अथातिमन्वन्तरमेतदत्र
दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्ष्व भोगान् ॥ ११ ॥

कथा मदीया जुषमाणः प्रियास्त्व-
मावेश्य मामात्मनि सन्तमेकम् ।
सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं
यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ॥ १२ ॥

भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं
कलेवरं कालजवेन हित्वा ।
कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां
विताय मामेष्यसि मुक्तबन्धः ॥ १३ ॥

य एतत्कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः ।
त्वां च मां च स्मरन्लोके कर्मबन्धात्प्रमुच्यते ॥ १४ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर ।
यदनिन्दत्पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरम् ॥ १५ ॥

विद्वामर्षाशयः साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुम् ।
भ्रातृहेति मृषादृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ॥ १६ ॥

तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताद्दुस्तरादघात् ।
पूतस्तेऽपाङ्गसंदृष्टस्तदा कृपणवत्सल ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

त्रिःसप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ ।
यत्साधोऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः ॥ १८ ॥

यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः ॥ १९ ॥

सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतग्रामेषु किंचन ।
उच्चावचेषु दैत्येन्द्र, मद्भावेन गतस्पृहाः ॥ २० ॥

भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः ।
भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृन् ॥ २१ ॥

कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः ।
मदङ्गस्पर्शनेनाङ्ग, लोकान्यास्यति सुप्रजाः ॥ २२ ॥

पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
मय्यावेश्य मनस्तात, कुरु कर्माणि मत्परः ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

प्रह्लादोऽपि तथा चक्रे पितुर्यत्साम्परायिकम् ।
यथाह भगवान्राजन् , अभिषिक्तो द्विजोत्तमैः ॥ २४ ॥

प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिम् ।
स्तुत्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

देवदेवाखिलाध्यक्ष, भूतभावन, पूर्वज ।
दिष्ट्या ते निहतः पापो लोकसन्तापनोऽसुरः ॥ २६ ॥

योऽसौ लब्धवरो मत्तोऽनवध्यो मम सृष्टिभिः ।
तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन् ॥ २७ ॥

दिष्ट्यास्य तनयः साधुर्महाभागवतोऽर्भकः ।
त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्ट्या त्वां समितोऽधुना ॥ २८ ॥

एतद्वपुस्ते भगवन् , ध्यायतः प्रयतात्मनः ।
सर्वतो गोप्तृसंत्रासान्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ २९ ॥

नृसिंह उवाच ॥

मैवं वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसंभव ।
वरः क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतं यथा ॥ ३० ॥

नारद उवाच ॥

इत्युक्त्वा भगवान्राजंस्तत्रैवान्तर्दधे हरिः ।
अदृश्यः सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना ॥ ३१ ॥

ततः संपूज्य शिरसा ववन्दे परमेष्ठिनम् ।
भवं प्रजापतीन्देवान्प्रह्लादो भगवत्कलाः ॥ ३२ ॥

ततः काव्यादिभिः सार्धं मुनिभिः कमलासनः ।
दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमकरोत्पतिम् ॥ ३३ ॥

प्रतिनन्द्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः ।
स्वधामानि ययू राजन्, ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः ॥ ३४ ॥

एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः ।
हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥ ३५ ॥

पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ॥ ३६ ॥

शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः ।
तच्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३७ ॥

ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ ।
हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतुः ॥ ३८ ॥

एनः पूर्वकृतं यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः ।
जहुस्त्वन्ते तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा ॥ ३९ ॥

यथा यथा भगवतो भक्त्या परमया भिदा ।
नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तच्चिन्तया ययुः ॥ ४० ॥

आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान ।
दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विषाम ॥ ४१ ॥

एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः ।
अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ॥ ४२ ॥

प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च ।
भक्तिर्ज्ञानं विरक्तिश्च याथात्म्यं चास्य वै हरेः ॥ ४३ ॥

सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनम् ।
परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् ॥ ४४ ॥

धर्मो भागवतानां च भगवान्येन गम्यते ।
आख्यानेऽस्मिन्समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषतः ॥ ४५ ॥

य एतत्पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितम् ।
कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ॥ ४६ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे प्रह्लादचरित्रे
४—१० अध्यायाः ॥

# ॥ ध्रुवचरित्रम् ॥

अथातः कीर्तये वंशं पुण्यकीर्तेः कुरूद्वह ।
स्वायंभुवस्यापि मनोर्हरेरंशांशजन्मनः ॥ १ ॥

प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ ।
वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ ॥ २ ॥

जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः ।
सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥ ३ ॥

एकदा सुरुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन् ।
उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्यनन्दत ॥ ४ ॥

तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् ।
सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता ॥ ५ ॥

न वत्स, नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति ।
न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मजः ॥ ६ ॥

बालोऽसि बत नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम् ।
नूनं वेद भवान्यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः ॥ ७ ॥

तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे ।
गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम् ॥ ८ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः
श्वसन्रुषा दण्डहतो यथाहिः ।
हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं
जगाम मातुः प्ररुदन्सकाशम् ॥ ९ ॥

तं निश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठं
सुनीतिरुत्सङ्ग उदूह्य बालम् ।
निशम्य तत्पौरमुखान्नितान्तं
सा विव्यथे यद्गदितं सपत्न्या ॥ १० ॥

सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोक-
दावाग्निना दावलतेव बाला ।
वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोज-
श्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह ॥ ११ ॥

दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पार-
मपश्यती बालकमाह बाला ।
मा मङ्गलं तात, परेष्वमंस्था
भुङ्क्ते जनो यत्परदुःखदस्तत् ॥ १२ ॥

सत्यं सुरुच्याभिहितं भवान्मे
यद्दुर्भगाया उदरे गृहीतः ।
स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां
भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्माम् ॥ १३ ॥

आतिष्ठ तत्तात, विमत्सरस्त्व-
मुक्तं समात्रापि यदव्यलीकम् ।
आराधयाधोक्षजपादपद्मं
यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा ॥ १४ ॥

यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य विश्व-
विभावनायात्तगुणाभिपत्तेः ।
अजोऽध्यतिष्ठत्खलु पारमेष्ठ्यं
पदं जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम् ॥ १५ ॥

तथा मनुर्वो भगवान्पितामहो
यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः ।
इष्ट्वाभिपेदे दुरवापमन्यतो
भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यम् ॥ १६ ॥

तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं
मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् ।
अनन्यभावे निजधर्मभाविते
मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् ॥ १७ ॥

नान्यं ततः पद्मपलाशलोचना-
द्दुःखच्छिदं ते मृगयामि कंचन ।
यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया
श्रियेतरैरङ्ग विमृग्यमाणया ॥ १८ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

एवं संजल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः ।
संनियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् ॥ १९ ॥

नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ।
स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघघ्नेन पाणिना प्राह विस्मितः ॥ २० ॥

अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभङ्गममृष्यताम् ।
बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत्समातुरसद्वचः ॥ २१ ॥

नारद उवाच ॥

नाधुनाप्यवमानं ते संमानं वापि पुत्रक ।
लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥ २२ ॥

विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यसन्तोषहेतवः ।
पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्मभिः ॥ २३ ॥

परितुष्येत्ततस्तात, तावन्मात्रेण पूरुषः ।
दैवोपसादितं यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः ॥ २४ ॥

अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि ।
यत्प्रसादं स वै पुंसां दुराराध्यो मतो मम ॥ २५ ॥

मुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोरुजन्मभिः ।
न विदुर्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना ॥ २६ ॥

अतो निवर्ततामेष निर्बन्धस्तव निष्फलः ।
यतिष्यति भवान्काले श्रेयसां समुपस्थिते ॥ २७ ॥

यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः ।
आत्मानं तोषयन्देही तमसः पारमृच्छति ॥ २८ ॥

गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् ।
मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते ॥ २९ ॥

ध्रुव उवाच ॥

सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ।
दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः ॥ ३० ॥

अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्रं धर्ममुपेयुषः ।
सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ॥ ३१ ॥

पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ।
ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ॥ ३२ ॥

नूनं भवान्भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः ।
वितुदन्नटते वीणां हितार्थं जगतोऽर्कवत् ॥ ३३ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा ।
प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया ॥ ३४ ॥

नारद उवाच ॥

जनन्याभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते ।
भगवान्वासुदेवस्तं भज तत्प्रवणात्मना ॥ ३५ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ।
एकमेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् ॥ ३६ ॥

तत्तात, गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र सांनिध्यं नित्यदा हरेः ॥ ३७ ॥

स्नात्वानुसवनं तस्मिन्कालिन्द्याः सलिले शिवे ।
कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ॥ ३८ ॥

प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् ।
शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम् ॥ ३९ ॥

प्रसादाभिमुखं शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम् ।
सुनासं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुन्दरम् ॥ ४० ॥

तरुणं रमणीयाङ्गमरुणोष्ठेक्षणाधरम् ।
प्रणताश्रयणं नृणां शरण्यं करुणार्णवम् ॥ ॥ ४१ ॥

श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ॥ ४२ ॥

किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलयान्वितम् ।
कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससम् ॥ ४३ ॥

काञ्चीकलापपर्यस्तं लसत्काञ्चननूपुरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनम् ॥ ४४ ॥

पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्चताम् ।
हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् ॥ ४५ ॥

स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनम् ।
नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम् ॥ ४६ ॥

एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः ।
निर्वृत्या परया तूर्णं संपन्नं न निवर्तते ॥ ४७ ॥

जप्यश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज ।
यं सप्तरात्रं प्रपठन्पुमान्पश्यति खेचरान् ॥ ४८ ॥

ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥

मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयीं बुधः ।
सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् ॥ ४९ ॥

सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः ।
शस्ताङ्कुरांशुकैश्चार्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुम् ॥ ५० ॥

लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चां क्षित्यम्ब्वादिषु वार्चयेत् ।
आभृतात्मा मुनिः शान्तो यतवाङ्मितवन्यभुक् ॥ ५१ ॥

स्वेच्छावतारचरितैरचिन्त्यनिजमायया ।
करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयंगमम् ॥ ५२ ॥

परिचर्या भगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः ।
ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्तये ॥ ५३ ॥

एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् ।
परिचर्यमाणो भगवान्भक्तिमत्परिचर्यया ॥ ५४ ॥

पुंसाममायिनं सम्यग्भजतां भाववर्धनः ।
श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्मादिषु देहिनाम् ॥ ५५ ॥

विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा ।
तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये ॥ ५६ ॥

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः ।
ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्चितम् ॥ ५७ ॥

तपोवनं गते तस्मिन्प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः ।
अर्हितार्हणको राजा सुखासीन उवाच तम् ॥ ५८ ॥

नारद उवाच ॥

राजन्, किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता ।
किं वा न रिष्यते कामो धर्मो वार्थेन संयुतः ॥ ५९ ॥

राजोवाच ॥

सुतो मे बालको ब्रह्मन्, स्त्रैणेनाकरुणात्मना ।
निर्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान्कविः ॥ ६० ॥

अप्यनाथं वने ब्रह्मन्, मा स्मादन्त्यर्भकं वृकाः ।
श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् ॥ ६१ ॥

अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय ।
योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः ॥ ६२ ॥

नारद उवाच ॥

मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशां पते ।
तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् ॥ ६३ ॥

सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः ।
एष्यत्यचिरतो राजन्, यशो विपुलयंस्तव ॥ ६४ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः ।
राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिन्तयत् ॥ ६५ ॥

तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् ।
समाहितः पर्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम् ॥ ६६ ॥

त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः ।
आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्चयन्हरिम् ॥ ६७ ॥

द्वितीयं च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने ।
तृणपर्णादिभिश्शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्चयद्विभुम् ॥ ६८ ॥

तृतीयं चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि ।
अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ॥ ६९ ॥

चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि ।
वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन्देवमधारयत् ॥ ७० ॥

पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः ।
ध्यायन्ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः ॥ ७१ ॥

सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम् ।
ध्यायन्भगवतो रूपं नाद्राक्षीत्किंचनापरम् ॥ ७२ ॥

आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरम् ।
ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे ॥ ७३ ॥

यदैकपादेन स पार्थिवार्भक-
स्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही ।
ननाम तत्रार्धमिभेन्द्रधिष्ठिता
तरीव सव्येतरतः पदे पदे ॥ ७४ ॥

तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो
दूरं निरुध्यासुमनन्यया धिया ।

लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं
सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् ॥ ७५ ॥

देवा ऊचुः ॥

नैवं विदामो भगवन् , प्राणरोधं
चराचरस्याखिलसत्वधाम्नः ।
विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं
प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् ॥ ७६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्यया-
न्निवर्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम ।
यतो हि वः प्राणनिरोध आसी-
दौत्तानपादिर्मयि संगतात्मा ॥ ७७ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच ॥

त एवमुच्छिन्नभया उरुक्रमे
कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् ।
सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता
मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः ॥ १ ॥

स वै धिया योगविपाकतीव्रया
हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् ।
तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य
बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श ॥ २ ॥

तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिता-
ववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् ।
दृग्भ्यां प्रपश्यन्प्रपिबन्निवार्भक-
श्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् ॥ ३ ॥

स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरि-
र्ज्ञात्वास्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः ।
कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना
पस्पर्श बालं कृपया कपोले ॥ ४ ॥

स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं
दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः ।
तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं
परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः ॥ ५ ॥

ध्रुव उवाच ॥

योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां
संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ।
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादी-
न्प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥ ६ ॥

एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या
मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषम् ।
सृष्ट्वानुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु
नानेव दारुषु विभावसुवद्विभासि ॥ ७ ॥

त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं
सुप्तप्रबुद्ध इव नाथ, भवत्प्रपन्नः ।
तस्यापवर्ग्यशरणं तव पादमूलं
विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबन्धो ॥ ८ ॥

नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते
ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ।
अर्चन्ति कल्पकतरुं कुणपोपभोग्य-
मिच्छन्ति यत्स्पर्शजं निरयेऽपि नृणाम् ॥ ९ ॥

या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-
ध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।
सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ, मा भू-
त्किं त्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात् ॥ १० ॥

भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गो
भूयादनन्त, महताममलाशयानाम् ।
येनाञ्जसोल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं
नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः ॥ ११ ॥

ते न स्मरन्त्यतितरां प्रियमीश, मर्त्यं
ये चान्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः ।

ये त्वब्जनाभ, भवदीयपदारविन्द-
    सौगन्ध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसङ्गाः ॥ १२ ॥

तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्य-
    मर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् ।
रूपं स्थविष्ठमज, ते महदाद्यनेकं
    नातः परं परम, वेद्मि न यत्र वादः ॥ १३ ॥

कल्पान्त एतदखिलं जठरेण गृह्ण-
    ञ्शेते पुमान्स्वदृगनन्तसखस्तदङ्के ।
यन्नाभिसिन्धुरुहकाञ्चनलोकपद्म-
    गर्भे द्युमान्भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥ १४ ॥

त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा
    कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः ।
यद्बुद्ध्यवस्थितिमखण्डितया स्वदृष्ट्या
    द्रष्टा स्थितावधिमखो व्यतिरिक्त आस्ते ॥ १५ ॥

यस्मिन्विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतन्ति
    विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात् ।
तद्ब्रह्म विश्वभवमेकमनन्तमाद्य-
    मानन्दमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥ १६ ॥

सत्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्म-
    माशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः ।
अप्येवमार्य, भगवान्परिपाति दीना-
    न्वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥ १७ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

अथाभिष्टुत एवं वै सत्सङ्कल्पेन धीमता ।
भृत्यानुरक्तो भगवान्प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ।
तत्प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत ॥ १९ ॥

नान्यैरधिष्ठितं भद्र, यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति ।
यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम् ॥ २० ॥

मेध्यां गोचक्रवत्स्थास्नु परस्तात्कल्पवासिनाम् ।
धर्मोऽग्निः कश्यपः शुक्रो मुनयो ये वनौकसः ।
चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत्सतारकाः ॥ २१ ॥

प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्वा गां धर्मसंश्रयः ।
षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिता व्याहतेन्द्रियः ॥ २२ ॥

त्वद्भ्रातर्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः ।
अन्वेषन्ती वनं याता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति ॥ २३ ॥

इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः ।
भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि ॥ २४ ॥

ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्तते गतः ॥ २५ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः पदम् ।
बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद्गरुडध्वजः ॥ २६ ॥

सोऽपि संकल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य संकल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात्पुरम् ॥ २७ ॥

विदुर उवाच ॥

सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरे-
र्मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितम् ।
लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥ २८ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान्स्मरन् ।
नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् ॥ २९ ॥

ध्रुव उवाच ॥

समाधिना नैकभवेन यत्पदं
विदुः सनन्दादय ऊर्ध्वरेतसः ।
मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयो-
श्छायामुपेत्यापगतः पृथङ्मतिः ॥ ३० ॥

अहो बत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे यदन्तवत् ॥ ३१ ॥

मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः ।
यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहिषमसत्तमः ॥ ३२ ॥

दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा ॥ ३३ ॥

मयैतत्प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि ।
प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम् ।
भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ॥ ३४ ॥

स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो बत ।
ईश्वरात्क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधनः ॥ ३५ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

न वै मुकुन्दस्य पदारविन्दयो
रजोजुषस्तात, भवादृशा जनाः ।
वाञ्छन्ति तद्दास्यमृतेऽर्थमात्मनो
यदृच्छया लब्धमनःसमृद्धयः ॥ ३६ ॥

आकर्ण्यात्मजमायान्तं संपरेत्य यथागतम ।
राजा न श्रद्दधे भद्रमभद्रस्य कुतो मम ॥ ३७ ॥

श्रद्धाय वाक्यं देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः ।
वार्ताहर्तुरतिप्रीतो हारं प्रादान्महाधनम ॥ ३८ ॥

सदश्वं रथमारुह्य कार्तस्वरपरिष्कृतम् ।
ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यबन्धुभिः ॥ ३८ ॥

शङ्खदुन्दुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभिः ।
निश्चक्राम पुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः ॥ ४० ॥

सुनीतिः सुरुचिश्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते ।
आरुह्य शिबिकां सार्धमुत्तमेनाभिजग्मतुः ॥ ४१ ॥

तं दृष्ट्वोपवनाभ्याश आयान्तं तरसा रथात् ।
अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ॥ ४२ ॥

परिरेभेऽङ्गजं दोर्भ्यां दीर्घोत्कण्ठमनाः श्वसन् ।
विष्वक्सेनाङ्घ्रिसंस्पर्शहताशेषाघबन्धनम् ॥ ४३ ॥

अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभिः ।
स्नापयामास तनयं जातोद्दाममनोरथः ॥ ४४ ॥

अभिवन्द्य पितुः पादावाशीर्भिश्चाभिमन्त्रितः ।
ननाम मातरौ शीर्ष्णा सत्कृतः सज्जनाग्रणीः ॥ ४५ ॥

सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकम् ।
परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४६ ॥

यस्य प्रसन्नो भगवान्गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः ।
तस्मै नमन्ति भूतानि निम्नमाप इव स्वयम् ॥ ४७ ॥

उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योन्यं प्रेमविह्वलौ ।
अङ्गसङ्गादुत्पुलकावस्रौघं मुहुरूहतुः ॥ ४८ ॥

सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतम् ।
उपगुह्य जहावाधिं तदङ्गस्पर्शनिर्वृता ॥ ४९ ॥

पयः स्तनाभ्यां सुस्राव नेत्रजैः सलिलैः शिवैः ।
तदाभिषिच्यमानाभ्यां वीर, वीरसुवो मुहुः ॥ ५० ॥

तां शशंसुर्जना राज्ञीं दिष्ट्या ते पुत्र आर्तिहा ।
प्रतिलब्धश्चिरं नष्टो रक्षिता मण्डलं भुवः ॥ ५१ ॥

अभ्यर्चितस्त्वया नूनं भगवान्प्रणतार्तिहा ।
यदनुध्यायिनो वीरा मृत्युं जिग्युः सुदुर्जयम् ॥ ५२ ॥

लाल्यमानं जनैरेवं ध्रुवं सभ्रातरं नृपः ।
आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोऽविशत्पुरम् ॥ ५३ ॥

तत्र तत्रोपसंक्लृप्तैर्लसन्मकरतोरणैः ।
सवृन्तैः कदलीस्तम्भैः पूगपोतैस्तथाविधैः ॥ ५४ ॥

चूतपल्लववासःस्रङ्मुक्तादामविलम्बिभिः ।
उपस्कृतं प्रतिद्वारमपां कुम्भैः सदीपकैः ॥ ५५ ॥

प्राकारैर्गोपुरागारैः शातकुम्भपरिच्छदैः ।
सर्वतोऽलंकृतं श्रीमद्विमानशिखरद्युभिः ॥ ५६ ॥

मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्गं चन्दनचर्चितम् ।
लाजाक्षतैः पुष्पफलैस्तण्डुलैर्बलिभिर्युतम् ॥ ५७ ॥

ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः ।
सिद्धार्थाक्षतदध्यम्बुदूर्वापुष्पफलानि च ॥ ५८ ॥

उपजह्रुः प्रयुञ्जाना वात्सल्यादाशिषः सतीः ।
शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानि प्राविशद्भवनं पितुः ॥ ५९ ॥

महामणिव्रातमये स तस्मिन्भवनोत्तमे ।
लालितो नितरां पित्रा न्यवसद्दिवि देववत् ॥ ६० ॥

पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।
आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्कराः ॥ ६१ ॥

यत्र स्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
मणिप्रदीपा आभान्ति ललनारत्नसंयुताः ॥ ६२ ॥

उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरमरद्रुमैः ।
कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥ ६३ ॥

वाप्यो वैदूर्यसोपानाः पद्मोत्पलकुमुद्वतीः ।
हंसकारण्डवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः ॥ ६४ ॥

उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावं तनयस्य तम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाद्भुततमं प्रपेदे विस्मयं परम् ॥ ६५ ॥

वीक्ष्योढवयसं तं च प्रकृतीनां च संमतम् ।
अनुरक्तप्रजं राजा ध्रुवं चक्रे भुवः पतिम् ॥ ६६ ॥

आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशां पतिः ।
वनं विरक्तः प्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनो गतिम् ॥ ६७ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे ध्रुवचरित्रं नाम
८—९ अध्यायौ ॥

# ॥ मार्कण्डेयोपाख्यानम् ॥

दिलीप उवाच ॥

अनपत्यो मरुद्वत्या मृकण्डुरिति हि त्वया ।
प्रोक्तः शिवप्रसादेन पश्चादपि कथं सुतम् ॥ १ ॥

दीर्घायुरभवत्सोऽपि कथमीशप्रसादतः ।
विस्तराच्छ्रोतुमिच्छामि वदैतन्मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

शृणु राजन्, प्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयसमुद्भवम् ।
अनपत्यो मृकण्डुश्च भार्यया स महामुनिः ॥ ३ ॥

शङ्करं तोषयामास तपसा नियमेन च ।
तुष्टश्चाह पिनाकी तं भार्यया सहितं मुनिम् ॥ ४ ॥

मत्तो वरं गृहाणेति सोऽपि वव्रे वरं मुनिः ।

मृकण्डुरुवाच ॥

यतो मे भगवन्, स्तोत्रैस्तुष्टोऽतः परमेश्वर ।
अनपत्योऽहमिच्छामि पुत्रं त्वत्तो महेश्वर ॥ ५ ॥

श्रीशङ्कर उवाच ॥

किमिहेच्छसि पुत्रं त्वं निर्गुणं चिरजीवितम् ।
आहोस्विदेकं सुगुणं सर्वज्ञं षोडशाब्दिकम् ॥ ६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्तः सोऽपि धर्मात्मा नाहमिच्छामि निर्गुणम् ।
अल्पायुरपि पुत्रो वा सर्वज्ञोऽस्तु जगत्पते ॥ ७ ॥

श्रीशङ्कर उवाच ॥

नाहि ते भविता पुत्रः षोडशायुः सुधार्मिकः ।
सर्वज्ञो गुणवाँल्लोके कीर्तिमान् ज्ञानसागरः ॥ ८ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

एवमुक्त्वा ययौ देवः सोऽपि लब्धवरो मुनिः ।
प्रकामसन्तुष्टमनाः प्रपेदे निजमाश्रमम् ॥ ९ ॥

भार्या तस्य चिरादासीदन्तर्वत्नी मरुद्वती ।
विधिवद्विहिते तेन गर्भाधानस्य कर्मणि ॥ १० ॥

ततः पुंसवनं तेन स्पन्दनात्प्राक्छुभे दिने ।
गृह्योक्तविधिना सम्यक्ततः पुंसो विवृद्धये ॥ ११ ॥

सीमन्तोऽप्यष्टमे मासि गर्भरूपसमृद्धिकृत् ।
सुखप्रसवसिध्द्यै च तेनाकारि क्रियाविदा ॥ १२ ॥

तनयस्तपनाकारो मरुद्वत्यामजायत ।
वेदव्यासादिमुनयस्तच्छान्त्यर्थं समाययुः ।
जातकर्म स्वयं चक्रे वेदव्यासो महामुनिः ॥ १३ ॥

नामकर्म ततश्चक्रे मुनिरेकादशेऽहनि ।
वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैराशीभिरभिनन्द्य च ॥ १४ ॥

कृत्वा बालोचितां रक्षां तेन संभाविता ययुः ।
अहो रूपमहो तेजस्त्वहो सर्वाङ्गलक्षणम् ॥ १५ ॥

अहो मरुद्वतीभाग्यादाविरासीत्स्वयं हरः ।
इति हृष्यन्ति चान्योन्यं पौरजानपदा जनाः ॥ १६ ॥

निष्क्रामो वै चतुर्थेऽस्य मासि पित्रा कृतो गृहान् ।
अन्नप्राशनमब्दार्धे चूडाध्यर्धाब्दिकद्वये ॥ १७ ॥

कर्णवेधं ततः कृत्वा श्रवणर्क्षे स कर्मकृत् ।
ब्रह्मतेजोऽभिवृद्ध्यर्थं पञ्चमेऽब्दे व्रतं ददौ ॥ १८ ॥

उपाकर्म ततः कृत्वा वेदमध्यापयत्सुधीः ।
वेदान्स विधिनाध्यैष्ट साङ्गोपाङ्गपदक्रमान ॥ १९ ॥

मृकण्डुः शोकदीनात्मा विललापाकुलेन्द्रियः ।
मार्कण्डेयोऽपि तं दृष्ट्वा विलपन्तं सुदुःखितम ॥ २० ॥

उवाच पितरं किं ते कारणं शोकमोहयोः ।
मार्कण्डेयस्य वाक्यं तच्छ्रुत्वा स मधुराक्षरम ॥ २१ ॥

उवाच कारणं तस्मै शोकस्यापि सहेतुकम ।

मृकण्डुरुवाच ॥

तव हेतोरहं वत्स, शोचामि शृणु मे वचः ॥ २२ ॥

आयुः षोडशवर्षाणि तव दत्तं पिनाकिना ।
स कालोऽयमिह प्राप्तस्तस्माच्छोचामि नन्दन ॥ २३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

पित्रेति कथितं श्रुत्वा मार्कण्डेयोऽब्रवीदिति ।
मन्निमित्तं पितः, शोकं कदाचिदपि मा कृथाः ॥ २४ ॥

यतिष्यामि तथा तात, यथा यास्याम्यमर्त्यताम् ।
समाराध्य महादेवं वाञ्छितार्थप्रदं शिवम् ॥ २५ ॥

मृत्युंजयं विरूपाक्षं सर्वज्ञं सर्वदं सताम् ।
कालकालं महाकालं कालकूटविषाशिनम् ॥२६ ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य पितरावतिहर्षितौ ।
सर्वशोकं परित्यज्य प्रहृष्टावूचतुः सुतम् ॥ २७ ॥

पितरावूचतुः ॥

आवयोः शोकनाशाय महोपायः समीरितः ।
मृत्युंजयस्य देवस्य समाराधनलक्षणः ॥ २८ ॥

तद्गच्छ शरणं तात, नातः परतरं हितम् ।
मनोरथपथातीतकारणं कालहारिणम् ॥ २९ ॥

किं न श्रुतं त्वया तात, श्वेतकेतुं यथा पुरा ।
पाशितं कालपाशेन ररक्ष त्रिपुरान्तकः ॥ ३० ॥

शिलादतनयं मृत्युग्रस्तमष्टाब्दसर्भकम् ।
शिवो निजपदे चक्रे नन्दिनं विश्वनन्दिनम् ॥ ३१ ॥

क्षीरोदमथनाद्भूतं प्रलयानिलसंनिभम् ।
पीत्वा हालाहलं घोरमरक्षद्भुवनत्रयम् ॥ ३२ ॥

जलंधरं महादर्पं हृतत्रैलोक्यसंपदम् ।
चरणाङ्गुष्ठरेखोत्थचक्रेणाभिजघान यः ॥ ३३ ॥

योऽसावेकेषुपातोत्थज्वलनैस्त्रिपुरं पुरा ।
विधाय पत्रिणं विष्णुं ज्वलयामास धूर्जटिः ॥ ३४ ॥

अन्धकं यस्त्रिशूलाग्रे प्रोतं वर्षायुतं पुरा ।
त्रैलोक्यैश्वर्यसंमूढं शोषयामास भानुना ॥ ३५ ॥

कामं दृष्टिनिपातेन त्रैलोक्यविजयोर्जितम् ।
निनायानङ्गपदवीं वीक्षमाणेष्वजादिषु ॥ ३६ ॥

तं ब्रह्मायेककर्तारं मेघवाहनमच्युतम् ।
प्रयाहि विश्वशरणं विश्वरक्षामणिं शिवम् ॥ ३७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

पित्रोरनुज्ञां संप्राप्य दक्षिणार्णवरोधसि ।
लिङ्गं संस्थाप्य विधिवन्मार्कण्डेयो निजाह्वयम् ॥ ३८ ॥

कृत्वा त्रिषवणस्नानं त्रिकालं शिवमर्चति ।
स्तोत्रं त्रिकालपूजान्ते पठित्वा नृत्यति प्रियात् ॥ ३९ ॥

तेन स्तोत्रेण संतुष्टो दिनेनैकेन शङ्करः ।
पूजितश्च महाभक्त्या मार्कण्डेयेन शङ्करः ॥ ४० ॥

शिवपूजाप्रसक्तं च तद्दिने स्तोतुमुद्यतम् ।
आजगाम तमुद्दिश्य कालो मृत्युसहायवान् ॥ ४१ ॥

वृत्तरक्तान्तनयनः सर्पवृश्चिकरोमवान् ।
दंष्ट्राकरालवदनश्चूर्णिताञ्जनसन्निभः ॥ ४२ ॥

समागम्य च तस्यासौ कालः पाशमपामृजत् ।
कण्ठार्पितमहापाशो मार्कण्डेयस्तमब्रवीत् ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

काल, तावत्प्रतीक्षस्व कालं मम महामते ।
निर्वर्तयाम्यहं यावन्महास्तोत्रं जगत्पतेः ॥ ४४ ॥

शिवस्तोत्रमनिर्वर्त्य न कचिच्च व्रजाम्यहम् ।
न स्वपामि न भोक्ष्यामीत्येतन्मे व्रतमाहितम् ॥ ४५ ॥

न जीवितं कलत्रं वा न राज्यं न तथा सुखम् ।
प्रियं मम यथातीव लोकेऽस्मिन् शिवसंस्तवः ॥ ४६ ॥

तथा च नानृतं वाक्यमहमेतदिहोक्तवान् ।
सत्येनानेन सततं प्रसीदतु महेश्वरः ॥ ४७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

तमब्रवीत्ततः कालो मार्कण्डेयं हसन्मुहुः ।

काल उवाच ॥

न श्रुतं तत्त्वया मन्ये वृद्धानां पूर्वकल्पितम् ॥ ४८ ॥

पूर्वे वयसि यो धर्मं न करोति विमूढधीः ।
स पश्चात्तप्यते वृद्धः सार्थभ्रष्ट इवाध्वगः ॥ ४९ ॥

मासाष्टकेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ।
यावज्जीवं तु तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ५० ॥

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न च प्रतीक्षते कालः कृतमस्य न वा कृतम् ॥ ५१ ॥

इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् ।
एवमीहासमायुक्तं कृतान्तः कुरुते वशे ॥ ५२ ॥

नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ५३ ॥

चक्रवर्तिसहस्राणि पुरन्दरशतानि च ।
मया नीतानि कर्तव्यो नात्र मन्युस्त्वयानघ ॥ ५४ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

श्रुत्वैवं वचनं तस्य कालस्यामोघवर्तिनः ।
मार्कण्डेय उवाचेदं शिवस्तोत्रपरायणः ॥ ५५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

येऽत्र विघ्नं प्रकुर्वन्ति शिवस्तोत्ररतात्मनाम् ।
तेऽचिरेण विनश्यन्ति त्वामतो वारयाम्यहम् ॥ ५६ ॥

यथैव राजभृत्यानां राजा शास्तैव नेतरः ।
तथैव शिवभक्तानां शास्तासौ परमेश्वरः ॥ ५७ ॥

भिन्दन्ति शैलानुदधीन्पिबन्ति
व्यत्यासयन्ति क्षितिमन्तरिक्षम् ।
तृणीकृतब्रह्मपुरन्दराणां
किं दुष्करं शङ्करकिङ्कराणाम् ॥ ५८ ॥

न मृत्युर्न तथा धाता न यमो यमदूतकाः ।
न चान्ये शिवभक्तानां भवन्ति प्रभविष्णवः ॥ ५९ ॥

किं न श्रुतं त्वया काल, वाक्यमेतन्मनीषिणाम् ।
नृणामीश्वरभक्तानां न भवन्त्यापदः क्वचित् ॥ ६० ॥

ब्रह्मादयोऽपि तान्क्रुद्धानशक्ता हन्तुमीश्वराः ।

वसिष्ठ उवाच ॥

स एवं तार्जितस्तेन भगवान्विघूर्तेक्षणः ॥ ६१ ॥

कालो भृशं रुषत्याह ग्रसन्निव जगत्रयम् ।

काल उवाच ॥

यावत्य एव गङ्गायां सिकता विप्र, दुर्मते ॥ ६२ ॥

तावन्त एव ब्रह्माणो मया कालेन संहृताः ।
किं बाल बहुनोक्तेन पश्य मे विक्रमं बलम् ।
स पातु त्वां महादेवो यस्य दासोऽसि साम्प्रतम् ॥ ६३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

तेनैवं गर्जता राजन् , कालेनासौ महामुनिः ।
ग्रस्तुं हठात्समारब्धो राहुणैवं यथा शशी ॥ ६४ ॥

लिङ्गादथ समुत्तस्थौ मूर्तिमान्परमेश्वरः ।
अनिर्देश्यवयोरूपश्चन्द्रार्धकृतशेखरः ॥ ६५ ॥

गर्जन्मेघ इवोदग्रं हुंकृतेन स तत्क्षणात् ।
उद्धृत्य पादकमलं प्रजहार भुजान्तरे ॥ ६६ ॥

पादप्रहारचकितो दूरे मृत्युः पपात ह ।
दूरे पतितमालोक्य कृतान्तं भीषणाकृतिम् ॥ ६७ ॥

मार्कण्डेयोऽथ तुष्टाव तेन स्तोत्रेण शङ्करम ।

रत्नसानुशरासनं रजताद्रिशृङ्गनिकेतनं
शिञ्जिनीकृतपन्नगेश्वरमच्युतानलसायकम ।
क्षिप्रदग्धपुरत्रयं त्रिदशालयैरभिवन्दितं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ६८ ॥

पञ्चपादपपुष्पगन्धिपदाम्बुजद्वयशोभितं
भाललोचनजातपावकदग्धमन्मथविग्रहम ।
भस्मदिग्धकलेबरं भवनाशनं भवमव्ययं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ६९ ॥

मत्तवारणमुख्यचर्मकृतोत्तरीयमनोहरं
पङ्कजासनपद्मलोचनपूजिताङ्घ्रिसरोरुहम ।
देवसिन्धुतरङ्गिणीकरसिक्तशीतजटाधरं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७० ॥

कुण्डलीकृतकुण्डलीश्वरकुण्डलं वृषवाहनं
नारदादिमुनीश्वरस्तुतवैभवं भुवनेश्वरम ।
अन्धकान्तकमाश्रितामरपादपं शमनान्तकं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७१ ॥

यक्षराजसखं भगाक्षिहरं भुजङ्गविभूषणं
शैलराजसुतापरिष्कृतचारुवामकलेवरम् ।
क्ष्वेलनीलगलं परश्वथधारिणं मृगधारिणं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७२ ॥

भेषजं भवरोगिणामखिलापदामपहारिणं
दक्षयज्ञविनाशिनं त्रिगुणात्मकं त्रिविलोचनम् ।
भुक्तिमुक्तिफलप्रदं निखिलाघसंघनिबर्हणं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७३ ॥

भक्तवत्सलमर्चतां निधिमक्षयं हरिदम्बरं
सर्वभूतपतिं परात्परमप्रमेयमनूपमम् ।
भूमिवारिनभोहुताशनसोमपालितस्वाकृतिं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७४ ॥

विश्वसृष्टिविधायिनं पुनरेव पालनतत्परं
संहरन्तमथ प्रपञ्चमशेषलोकनिवासिनम् ।
क्रीडयन्तमहर्निशं गणनाथयूथसमावृतं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७५ ॥

रुद्रं पशुपतिं स्थाणुं नीलकण्ठमुमापतिम् ।
नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ७६ ॥

कालकण्ठं कलामूर्तिं कालाग्निं कालनाशनम् ।
नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ७७ ॥

नीलकण्ठं विरूपाक्षं निर्मलं निरुपद्रवम् ।
नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ७८ ॥

वामदेवं महादेवं लोकनाथं जगद्गुरुम् ।
नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ७९ ॥

देवदेवं जगन्नाथं देवेशमृषभध्वजम् ।
नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ८० ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

मार्कण्डेयकृतं स्तोत्रं यः पठेच्छिवसन्निधौ ।
तस्य मृत्युभयं नास्ति सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ८१ ॥

इति स्तुतो महादेवो मार्कण्डेयेन धीमता ।
आयुः प्रादादपर्याप्तमनेकप्रलयावधि ॥ ८२ ॥

मार्कण्डेयो महातेजा देवदेवप्रसादतः ।
अमृतत्वमनुप्राप्य ददर्शप्रलयान्बहून ॥ ८३ ॥

पुनः स्वमाश्रमं प्राप्य मार्कण्डेयो महामुनिः ।
मातरं पितरं नत्वा स ताभ्यामभिनन्दितः ॥ ८४ ॥

तीर्थयात्रापरो नित्यं चचार पृथिवीतले ।
यमोऽपि शङ्करं स्तुत्वा यथादेशं जगाम ह ॥ ८५ ॥

मृगशृङ्गस्य विप्रस्य माघस्नानपरस्य च ।
इत्थं भाग्यवती जाता सन्ततिर्माघगौरवात् ॥ ८६ ॥

अनेन माघा विहिता महात्मना
मृकण्डुपुत्रेण मृडार्पितात्मना ।
अनेकलोकप्रलयाः समीक्षिताः
समस्तलोकेषु सदा विहारिणा ॥ ८७ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे वसिष्ठदिलीपसंवादे
मार्कण्डेयजन्माख्यानं नाम
२३६ अध्यायः ॥

# ॥ कुचेलोपाख्यानम् ॥

श्रीशुक उवाच ॥

कृष्णस्यासीत्सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।
विरक्त इन्द्रियार्थेषु प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ १ ॥

यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो गृहाश्रमी ।
तस्य भार्या कुचेलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ॥ २ ॥

पतिव्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा ।
दरिद्रा सीदमाना सा वेपमानाभिगम्य च ॥ ३ ॥

ननु ब्रह्मन्, भगवतः सखा साक्षाच्छ्रियःपतिः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान्सात्वतर्षभः ॥ ४ ॥

तमुपैहि महाभाग, साधूनां च परायणम् ।
दास्यति द्रविणं भूरि सीदतेऽतिकुटुम्बिने ॥ ५ ॥

आस्तेऽधुना द्वारवत्यां भोजवृष्ण्यन्धकेश्वरः ।
स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ॥ ६ ॥

किं त्वर्थकामान्भजते नात्यभीष्टाञ्जगद्गुरुः ।
स एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मृदु ॥ ७ ॥

अयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम् ।
इति संचिन्त्य मनसा गमनाय मतिं दधे ॥ ८ ॥

अप्यस्त्युपायनं किंचिद्गृहे कल्याणि, दीयताम् ।
याचित्वा चतुरो मुष्टीन्विप्रान्पृथुकतण्डुलान् ॥ ९ ॥

चेलखण्डेन तान्बद्ध्वा भर्त्रे प्रादादुपायनम् ।
स तानादाय विप्राग्र्यः प्रययौ द्वारकां किल ॥ १० ॥

कृष्णसन्दर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिन्तयन् ।
त्रीणि गुल्मान्यतीयाय तिस्रः कक्षाश्च स द्विजः ॥ ११ ॥

विप्रोऽगम्यान्धकवृष्णीनां गृहेष्वच्युतधर्मिणाम् ।
गृहं ह्यष्टसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः ॥ १२ ॥

विवेशैकतमं श्रीमद्ब्रह्मानन्दं गतो यथा ।
तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापर्यङ्कमास्थितः ॥ १३ ॥

सहसोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां पर्यग्रहीन्मुदा ।
सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरङ्गसङ्गातिनिर्वृतः ॥ १४ ॥

प्रीतो व्यमुञ्चदब्बिन्दून्नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ।
अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समर्हणम् ॥ १५ ॥

उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः ।
अग्रहीच्छिरसा राजन्, भगवाँल्लोकपावनः ॥ १६ ॥

व्यलिम्पद्दिव्यगन्धेन चन्दनागरुकुङ्कुमैः ।
धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा ।
अर्चित्वावेद्य ताम्बूलं गां च स्वागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥

कुचेलं मलिनं क्षामं द्विजं धमनिसन्ततम् ।
देवी पर्यचरत्साक्षाच्चामरव्यजनेन वै ॥ १८ ॥

अन्तःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णेनामलकीर्तिना ।
विस्मितोऽभूदतिप्रीत्या अवधूतं सभाजितम् ॥ १९ ॥

किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन भिक्षुणा ।
श्रिया हीनेन लोकेऽस्मिन्गर्हितेनाधनेन च ॥ २० ॥

योऽसौ त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासेन संभृतः ।
पर्यङ्कस्थां श्रियं हित्वा परिष्वक्तोऽग्रजो यथा ॥ २१ ॥

कथयांचक्रतुर्गाथाः पूर्वा गुरुकुले सतोः ।
आत्मनो ललिता राजन्, करौ गृह्य परस्परम् ॥ २२ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अपि ब्रह्मन्, गुरुकुलाद्भवता लब्धदक्षिणात् ।
समावृत्तेन धर्मज्ञ, भार्योढा सदृशी न वा ॥ २३ ॥

प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहतं तथा ।
नैवातिप्रीयसे विद्वन्, धनेषु विदितं हि मे ॥ २४ ॥

केचित्कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः ।
त्यजन्तः प्रकृतीर्दैवीर्यथाहं लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

कच्चिद्गुरुकुले वासं ब्रह्मन्, स्मरसि नौ यतः ।
द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्नुते ॥ २६ ॥

स वै सत्कर्मणां साक्षाद्विजातेरिह संभवः ।
आद्योऽङ्ग यत्राश्रमिणां यथाहं ज्ञानदो गुरुः ॥ २७ ॥

नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन्, वर्णाश्रमवतामिह ।
ये मया गुरुणा वाचा तरन्त्यञ्जो भवार्णवम् ॥ २८ ॥

नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन वा ।
तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ॥ २९ ॥

अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन्, वृत्तं निवसतां गुरौ ।
गुरुदारैश्चोदितानामिन्धनानयने क्वचित् ॥ ३० ॥

प्रविष्टानां महारण्यमपर्तौ सुमहद्विज ।
वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्नवः ॥ ३१ ॥

सूर्यश्चास्तं गतस्तावत्तमसा चावृता दिशः ।
निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ३२ ॥

वयं भृशं तत्र महानिलाम्बुभि-
निर्हन्यमाना मुहुरम्बुसंप्लवे ।
दिशोऽविदन्तोऽथ परस्परं वने
गृहीतहस्ताः परिबभ्रिमातुराः ॥ ३३ ॥

एतद्विदित्वा उदिते रवौ सान्दीपनिर्गुरुः ।
अन्वेषमाणो नः शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान् ॥ ३४ ॥

अहो हे पुत्रका यूयमस्मदर्थेऽतिदुःखिताः ।
आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः ॥ ३५ ॥

एतदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् ।
यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्पणं गुरौ ॥ ३६ ॥

तुष्टोऽहं भो द्विजश्रेष्ठाः, सत्याः सन्तु मनोरथाः ।
छन्दांस्ययातयामानि भवन्त्विह परत्र च ॥ ३७ ॥

इत्थंविधान्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मसु ।
गुरोरनुग्रहेणैव पुमान्पूर्णः प्रशान्तये ॥ ३८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

किमस्माभिरनिर्वृत्तं देवदेव, जगद्गुरो ।
भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभून् ॥ ३९ ॥

यस्य छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभो ।
श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्तविडम्बनम् ॥ ४० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

---

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

श्रीशुक उवाच ॥

स इत्थं द्विजमुख्येन सह संकथयन्हरिः ।
सर्वभूतमनोभिज्ञः स्मयमान उवाच तम् ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो भगवान्प्रहसन्प्रियम् ।
प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन्खलु सतां गतिः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

किमुपायनमानीतं ब्रह्मन्, मे भवता गृहात् ।
अण्वप्युपहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ॥ ३ ॥

भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ।
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ ४ ॥

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ।
इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै व्रीडितः पतये श्रियः ॥ ५ ॥

पृथुकप्रसृतिं राजन्, न प्रायच्छदवाङ्मुखः ।
सर्वभूतात्मदृक्साक्षात्तस्यागमनकारणम् ॥ ६ ॥

विज्ञायाचिन्तयन्नायं श्रीकामो माभजत्पुरा ।
पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकीर्षया ॥ ७ ॥

प्राप्तो मामस्य दास्यामि संपदो मर्त्यदुर्लभाः ।
इत्थं विचिन्त्य वसनाच्चीरबद्धान्द्विजन्मनः ॥ ८ ॥

स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान् ।
नन्वेतदुपनीतं मे परमप्रीणनं सखे ॥ ९ ॥

तर्पयन्त्यङ्ग, मां विश्वमेते पृथुकतण्डुलाः ।
इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीयां जग्धुमाददे ॥ १० ॥

तावच्छ्रीर्जगृहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः ।
एतावतालं विश्वात्मन्, सर्वसंपत्समृद्धये ॥ ११ ॥

अस्मिँल्लोकेऽथवामुष्मिन्पुंसस्त्वत्तोषकारणम् ।
ब्राह्मणस्तां तु रजनीमुषित्वाच्युतमन्दिरे ।
भुक्त्वा पीत्वा सुखं मेने आत्मानं स्वर्गतं यथा ॥ १२ ॥

श्वोभूते विश्वभावेन स्वसुखेनाभिवन्दितः ।
जगाम स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नन्दितः ॥ १३ ॥

स चालब्ध्वा धनं कृष्णान्न तु याचितवान्स्वयम् ।
स्वगृहान्व्रीडितोऽगच्छन्महद्दर्शननिर्वृतः ॥ १४ ॥

अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ।
यद्दरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो बिभ्रतोरसि ॥ १५ ॥

क्वाहं दरिद्रः पापीयान्क्व कृष्णः श्रीनिकेतनः ।
ब्रह्मबन्धुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरम्भितः ॥ १६ ॥

निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के भ्रातरो यथा ।
महिष्या वीजितः श्रान्तो बालव्यजनहस्तया ॥ १७ ॥

शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ।
पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् ॥ १८ ॥

स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि संपदाम् ।
सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ १९ ॥

अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ।
इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददात् ॥ २० ॥

इति तच्चिन्तयन्नन्तः प्राप्तो निजगृहान्तिकम् ।
सूर्यानलेन्दुसंकाशैर्विमानैः सर्वतो वृतम् ॥ २१ ॥

विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्द्विजकुलाकुलैः ।
प्रोत्फुल्लकुमुदाम्भोजकल्हारोत्पलवारिभिः ॥ २२ ॥

जुष्टं स्वलंकृतैः पुम्भिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः ।
किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् ॥ २३ ॥

एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभाः ।
प्रत्यगृह्णन्महाभागं गीतवाद्येन भूयसा ॥ २४ ॥

पतिमायातमाकर्ण्य पत्न्युद्धर्षातिसंभ्रमा ।
निश्चक्राम गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवालयात् ॥ २५ ॥

पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रेमोत्कण्ठाश्रुलोचना ।
मीलिताक्ष्यनमद्बुद्ध्या मनसा परिषस्वजे ॥ २६ ॥

पत्नीं वीक्ष्य विस्फुरन्तीं देवीं वैमानिकीमिव ।
दासीनां निष्ककण्ठीनां मध्ये भान्तीं स विस्मितः ॥ २७ ॥

प्रीतः स्वयं तया युक्तः प्रविष्टो निजमन्दिरम् ।
मणिस्तम्भशतोपेतं महेन्द्रभवनं यथा ॥ २८ ॥

पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।
पर्यङ्का हेमदण्डानि चामरव्यजनानि च ॥ २९ ॥

आसनानि च हैमानि मृदूपस्तरणानि च ।
मुक्तादामविलम्बीनि वितानानि द्युमन्ति च ॥ ३० ॥

स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
रत्नदीपान्भ्राजमानाँल्ललनारत्नसंयुतान् ॥ ३१ ॥

विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धीः सर्वसंपदाम् ।
तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहैतुकीम् ॥ ३२ ॥

नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य
शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ।
महाविभूतेरवलोकतोऽन्यो
नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ॥ ३३ ॥

नन्वब्रुवाणो दिशते समक्षं
याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः ।
पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो
दशार्हकाणामृषभः सखा मे ॥ ३४ ॥

किंचित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं
सुहृत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारी ।
मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिं
प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥ ३५ ॥

तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री
दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् ।
महानुभावेन गुणालयेन
विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्गः ॥ ३६ ॥

भक्ताय चित्रा भगवान्हि संपदो
राज्यं विभूतीर्न समर्थयत्यजः ।
अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं
पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवम् ॥ ३७ ॥

इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव जनार्दने ।
विषयान्जायया त्यक्ष्यन्बुभुजे नातिलम्पटः ॥ ३८ ॥

तस्य वै देवदेवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः ।
ब्राह्मणाः प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परम् ॥ ३९ ॥

एवं स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा
दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजितं पराजितम् ।
तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबन्धन-
स्तद्धाम लेभे चिरतः सतां गतिम् ॥ ४० ॥

एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ।
लब्धभावो भगवति कर्मबन्धाद्विमुच्यते ॥ ४१ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे उत्तरार्धे कुचेलोपाख्याने
८०—८१ अध्यायौ ॥

# ॥ च्यवनोपाख्यानम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दर्शने कीदृशः स्नेहः संवासे च पितामह ।
महाभाग्यं गवां चैव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महाद्युते ।
नहुषस्य च संवादं महर्षेश्च्यवनस्य च ॥ २ ॥

पुरा महर्षिश्च्यवनो भार्गवो भरतर्षभ ।
उदवासकृतारम्भो बभूव स महाव्रतः ॥ ३ ॥

निहत्य मानं क्रोधं च प्रहर्षं शोकमेव च ।
वर्षाणि द्वादश मुनिर्जलवासे धृतव्रतः ॥ ४ ॥

आदधत्सर्वभूतेषु विस्रम्भं परमं शुभम् ।
जले चरेषु सर्वेषु शीतरश्मिरिव प्रभुः ॥ ५ ॥

स्थाणुभूतः शुचिर्भूत्वा दैवतेभ्यः प्रणम्य च ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये जलं संप्रविवेश ह ॥ ६ ॥

गङ्गायमुनयोर्वेगं सुभीमं भीमनिस्वनम् ।
प्रतिजग्राह शिरसा वातवेगसमं जवे ॥ ७ ॥

गङ्गा च यमुना चैव सरितश्च सरांसि च ।
प्रदक्षिणमृषिं चक्रुर्न चैनं पर्यपीडयन् ॥ ८ ॥

अन्तर्जलेषु सुष्वाप काष्ठभूतो महामुनिः ।
ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ॥ ९ ॥

जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ।
उपाजिघ्रन्त च तदा तस्योष्ठं हृष्टमानसाः ॥ १० ॥

तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान् ।
ततः कदाचित्समये कस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः ॥ ११ ॥

तं देशं समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते ।
निषादा बहवस्तत्र मत्स्योद्धरणनिश्चयाः ॥ १२ ॥

व्यायता बलिनः शूराः सलिलेष्वनिवर्तिनः ।
अभ्याययुश्च तं देशं निश्चिता जालकर्मणि ॥ १३ ॥

जालं ते योजयामासुर्निःशेषेण जनाधिप ।
मत्स्योदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ १४ ॥

ततस्ते बहुभिर्योगैः कैवर्त्ता मत्स्यकाङ्क्षिणः ।
गङ्गायमुनयोर्वारि जालैरभ्यकिरंस्ततः ॥ १५ ॥

जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं तथा ।
विस्तारायामसंपन्नं यत्तत्र सलिलेऽक्षिपन् ॥ १६ ॥

ततस्ते सुमहच्चैव बलवच्च सुवर्तितम् ।
अवतीर्य ततः सर्वे जालं चकृषिरे तदा ॥ १७ ॥

अभीतरूपाः संहृष्टा अन्योन्यवशवर्त्तिनः ।
बबन्धुस्तत्र मत्स्यांश्च तथान्यान् जलचारिणः ॥ १८ ॥

तथा मत्स्यैः परिवृतं च्यवनं भृगुनन्दनम् ।
आकर्षयन्महाराज, जालेनाथ यदृच्छया ॥ १९ ॥

नदीशैवलदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् ।
लग्नैः शङ्खनखैर्गात्रैः क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम् ॥ २० ॥

तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् ।
सर्वे प्राञ्जलयो दाशाः शिरोभिः प्रापतन्भुवि ॥ २१ ॥

परिखेदपरित्रासाज्जालस्याकर्षणेन च ।
मत्स्या बभूवुर्व्यापन्नाः स्थलसंस्पर्शनेन च ॥ २२ ॥

स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतम् ।
बभूव कृपयाविष्टो निश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २३ ॥

निषादा ऊचुः ॥

अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु ।
करवाम प्रियं किं ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ २४ ॥

इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ।
यो मेऽद्य परमः कामस्तं शृणुध्वं समाहिताः ॥ २५ ॥

प्राणोत्सर्गं विसर्गं वा मत्स्यैर्यास्याम्यहं सह ।
संवासान्नोत्सहे त्यक्तुं सलिलेऽध्युषितानहम् ॥ २६ ॥

इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभृशं भयकम्पिताः
सर्वे विवर्णवदना नहुषाय न्यवेदयन् ॥ २७ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

नहुषस्तु ततः श्रुत्वा च्यवनं तं तथागतम् ।
त्वरितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहितः ॥ १ ॥

शौचं कृत्वा यथान्यायं प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः ।
आत्मानमाचचक्षे च च्यवनाय महात्मने ॥ २ ॥

अर्चयामास तं चापि तस्य राज्ञः पुरोहितः ।
सत्यव्रतं महात्मानं देवकल्पं विशां पते ॥ ३ ॥

नहुष उवाच ॥

करवाणि प्रियं किं ते तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।
सर्वं कर्त्तास्मि भगवन्, यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४ ॥

च्यवन उवाच ॥

श्रमेण महता युक्ताः कैवर्ता मत्स्यजीविनः ।
मम मूल्यं प्रयच्छैभ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह ॥ ५ ॥

नहुष उवाच ॥

सहस्रं दीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ।
निष्क्रयार्थे भगवतो यथाह भृगुनन्दनः ॥ ६ ॥

च्यवन उवाच ॥

सहस्रं नाहमर्हामि किं वा त्वं मंस्यसे नृप ।
सदृशं दीयतां मूल्यं स्वबुद्ध्यापि स्वयं कुरु ॥ ७ ॥

नहुष उवाच ॥

सहस्राणां शतं विप्र, निषादेभ्यः प्रदीयताम् ।
स्यादिदं भगवन्, मूल्यं किं वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ८ ॥

च्यवन उवाच ॥

नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवर्षभ ।
दीयतां सदृशं मूल्यममात्यैः सह चिन्तया ॥ ९ ॥

नहुष उवाच ॥

कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ।
यदेतदपि नो मूल्यमतो भूयः प्रदीयताम् ॥ १० ॥

च्यवन उवाच ॥

राजन्, नार्हाम्यहं कोटिं भूयो वापि महाद्युते ।
सदृशं दीयतां मूल्यं ब्राह्मणैः सह चिन्तय ॥ ११ ॥

नहुष उवाच ॥

अर्धं राज्यं समग्रं वा निषादेभ्यः प्रदीयताम् ।
एतन्मूल्यमहं मन्ये किं वान्यन्मन्यसे द्विज ॥ १२ ॥

च्यवन उवाच ॥

अर्धं राज्यं समग्रं वा मूल्यं नार्हामि पार्थिव ।
सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिन्त्यताम् ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच ॥

महर्षेर्वचनं श्रुत्वा नहुषो दुःखकर्शितः ।
संचिन्तयामास तदा सहामात्यपुरोहितैः ॥ १४ ॥

तत्र त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः ।
नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनिः ॥ १५ ॥

स तमाभाष्य राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ।
तोषयिष्याम्यहं क्षिप्रं यथा तुष्टो भविष्यति ॥ १६ ॥

नाहं मिथ्या वचो ब्रूयां स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
भवतो यदहं ब्रूयां तत्कार्यमविशङ्कया ॥ १७ ॥

नहुष उवाच ॥

ब्रवीतु भगवान्मूल्यं महर्षेः सदृशं भृगोः ।
परित्रायस्व मामस्माद्विषयं च कुलं च मे ॥ १८ ॥

हन्याद्धि भगवान्क्रुद्धस्त्रैलोक्यमपि केवलम् ।
किं पुनर्मां तपोहीनं बाहुवीर्यपरायणम् ॥ १९ ॥

अगाधाम्भसि मग्नस्य सामात्यस्य सऋत्विजः ।
प्लवो भव महर्षे, त्वं कुरु मूल्यविनिश्चयम् ॥ २० ॥

भीष्म उवाच ॥

नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान् ।
उवाच हर्षयन्सर्वानमात्यान्पार्थिवं च तम् ॥ २१ ॥

अनर्घेया महाराज, द्विजा वर्णेषु चोत्तमाः ।
गावश्च पुरुषव्याघ्र, गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम् ॥ २२ ॥

नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप ।
हर्षेण महता युक्तः सहामात्यपुरोहितः ॥ २३ ॥

अभिगम्य भृगोः पुत्रं च्यवनं संशितव्रतम ।
इदं प्रोवाच नृपतिर्वाचा सन्तर्पयन्निव ॥ २४ ॥

नहुष उवाच ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे, गवा क्रीतोऽसि भार्गव ।
एतन्मूल्यमहं मन्ये तव धर्मभृतां वर ॥ २५ ॥

च्यवन उवाच ॥

उत्तिष्ठाम्येष राजेन्द्र, सम्यक् क्रीतोऽस्मि तेऽनघ ।
गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किंचिदिहाच्युत ॥ २६ ॥

कीर्तनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ।
गवां प्रशस्यते वीर, सर्वपापहरं शिवम् ॥ २७ ॥

गावो लक्ष्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा न विद्यते ।
अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः ॥ २८ ॥

स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
गावो यज्ञस्य नेत्र्यो वै तथा यज्ञस्य ता मुखम् ॥ २९ ॥

अमृतं ह्यभयं दिव्यं क्षरन्ति च वहन्ति च ।
अमृतायतनं चैताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥ ३० ॥

तेजसा वपुषा चैव गावो वह्निसमा भुवि ।
गावो हि सुमहातेजः प्राणिनां च सुखप्रदाः ॥ ३१ ॥

निविष्टं गोकुलं यत्र श्वासं मुञ्चति निर्भयम् ।
विराजयति तं देशं पापं चास्यापकर्षति ॥ ३२ ॥

गावः स्वर्गस्य सोपानं गावः स्वर्गेऽपि पूजिताः ।
गावः कामदुहो देव्यो नान्यत्किंचित्परं स्मृतम् ॥ ३३ ॥

इत्येतद्गोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं भरतर्षभ ।
गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥ ३४ ॥

निषादा ऊचुः ॥

दर्शनं कथनं चैव सहास्माभिः कृतं मुने ।
सतां साप्तपदं मैत्रं प्रसादं नः कुरु प्रभो ॥ ३५ ॥

हवींषि सर्वाणि यथा ह्युपभुङ्क्ते हुताशनः ।
एवं त्वमपि धर्मात्मन्, पुरुषाग्निः प्रतापवान् ॥ ३६ ॥

प्रसादयामहे विद्वन्, भवन्तं प्रणता वयम् ।
अनुग्रहार्थमस्माकमियं गौः प्रतिगृह्यताम् ॥ ३७ ॥

च्यवन उवाच ॥

कृपणस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।
नरं समूलं दहति कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ३८ ॥

प्रतिगृह्णामि वो धेनुं कैवर्ता मुक्तकिल्बिषाः ।
दिवं गच्छत वै क्षिप्रं मत्स्यैः सह जलोद्भवैः ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततस्तस्य प्रभावात्ते महर्षेर्भावितात्मनः ।
निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं ययुः ॥ ४० ॥

ततः स राजा नहुषो विस्मितः प्रेक्ष्य धीवरान् ।
आरोहमाणांस्त्रिदिवं मत्स्यांश्च भरतर्षभ ॥ ४१ ॥

ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगूद्वहः ।
वराभ्यामनुरूपाभ्यां छन्दयामासतुर्नृपम् ॥ ४२ ॥

ततो राजा महावीर्यो नहुषः पृथिवीपतिः ।
वरमित्यब्रवीत्प्रीतस्तदा भरतसत्तम ॥ ४३ ॥

ततो जग्राह धर्मे स स्थितिमिन्द्रनिभो नृपः ।
तथेति चोदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ॥ ४४ ॥

समाप्तदीक्षश्च्यवनस्ततोऽगच्छत्स्वमाश्रमम् ।
गविजश्च महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ ४५ ॥

निषादाश्च दिवं जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप ।
नहुषोऽपि वरं लब्ध्वा प्रविवेश स्वकं पुरम् ॥ ४६ ॥

एतत्ते कथितं तात, यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
दर्शने यादृशः स्नेहः संवासे वा युधिष्ठिर ॥ ४७ ॥

महाभाग्यं गवां चैव तथा धर्मविनिश्चयम् ।
किं भूयः कथ्यतां वीर, किं ते हृदि विवक्षितम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि च्यवनोपाख्याने
५०—५१ अध्यायौ ॥

# ॥ गौतमीलुब्धकसंवादः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥ १ ॥

अस्मिन्नर्थे बहुविधा शान्तिरुक्ता पितामह ।
स्वकृते का नु शान्तिः स्याच्छमाद्बहुविधादपि ॥ २ ॥

शराचितशरीरं हि तीव्रव्रणमुदीक्ष्य च ।
शर्म नोपलभे वीर, दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ॥ ३ ॥

रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रस्रवन्तं यथाचलम् ।
त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदे वर्षास्विवाम्बुजम् ॥ ४ ॥

अतः कष्टतरं किन्नु मत्कृते यत्पितामहः ।
इमामवस्थां गमितः प्रत्यमित्रै रणाजिरे ॥ ५ ॥

तथा चान्ये नृपतयः सहपुत्राः सबान्धवाः ।
मत्कृते निधनं प्राप्ताः किन्नु कष्टतरं ततः ॥ ६ ॥

वयं च धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशं गताः ।
कृत्वेदं निन्दितं कर्म प्राप्स्यामः कां गतिं नृप ॥ ७ ॥

इदं तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप ।
इमामवस्थां संप्राप्तं यदसौ त्वां न पश्यति ॥ ८ ॥

सोऽहं तव ह्यन्तकरः सुहृद्वधकरस्तथा ।
न शान्तिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥ ९ ॥

दुर्योधनो हि समरे सहसैन्यः सहानुजः ।
निहतः क्षत्रधर्मेऽस्मिन्दुरात्मा कुलपांसनः ॥ १० ॥

न स पश्यति दुष्टात्मा त्वामद्य पतितं क्षितौ ।
अतः श्रेयो मृतं मन्ये नेह जीवितमात्मनः ॥ ११ ॥

अहं हि समरे वीर, गमितः शत्रुभिः क्षयम् ।
अभविष्यं यदि पुरा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ १२ ॥

न त्वामेवं सुदुःखार्तमद्रक्ष्यं सायकार्दितम् ।
नूनं हि पापकर्माणो धात्रा सृष्टाः स्म हे नृप ॥ १३ ॥

अन्यस्मिन्नपि लोके वै यथा मुच्येय किल्बिषात् ।
तथा प्रशाधि मां राजन्, मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच ॥

परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्मणां हि महाभाग सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम् ॥ १५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः ॥ १६ ॥

गौतमी नाम कौन्तेय, स्थविरा शमसंयुता ।
सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतनम् ॥ १७ ॥

अथ तं स्नायुपाशेन बद्ध्वा सर्पममर्षितः ।
लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत् ॥ १८ ॥

स चाब्रवीदयं ते स पुत्रहा पन्नगाधमः ।
ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे, वध्यतां केन हेतुना ॥ १९ ॥

अग्नौ प्रक्षिप्यतामेष च्छिद्यतां खण्डशोऽपि वा ।
नह्ययं बालहा पापश्चिरं जीवितुमर्हति ॥ २० ॥

गौतम्युवाच ॥

विसृजैनमबुद्धिस्त्वमवध्योऽर्जुनक, त्वया ।
को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्प्राप्तव्यमविचिन्तयन् ॥ २१ ॥

प्लवन्ते धर्मलघवो लोकेऽम्भसि यथा प्लवाः ।
मज्जन्ति पापगुरवः शस्त्रं स्कन्नमिवोदके ॥ २२ ॥

हत्वा चैनं नामृतः स्यादयं मे
जीवत्यस्मिन्कोऽत्ययः स्यादयं ते ।
अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जन्तो-
र्मृत्योर्लोकं को नु गच्छेदनन्तम् ॥ २३ ॥

लुब्धक उवाच ॥

जानाम्यहं देवि गुणागुणज्ञे
सर्वार्तियुक्ता गुरवो भवन्ति ।
स्वस्थस्यैते तूपदेशा भवन्ति
तस्मात्क्षुद्रं सर्पमेनं हनिष्ये ॥ २४ ॥

शमार्थिनः कालगतिं वदन्ति
सद्यः शुचं त्वर्थविदस्त्यजन्ति ।
श्रेयःक्षयं शोचति नित्यमोहा-
त्तस्माच्छुचं मुञ्च हते भुजङ्गे ॥ २५ ॥

गौतम्युवाच ॥

आर्तिर्नैवं विद्यतेऽस्मद्विधानां
धर्मात्मानः सर्वदा सज्जना हि ।
नित्यायस्तो बालकोऽप्यस्य तस्मा-
दीशे नाहं पन्नगस्य प्रमाथे ॥ २६ ॥

न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच्च यातना ।
मार्दवात्क्षम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः ॥ २७ ॥

लुब्धक उवाच ॥

हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययः स्या-
ल्लभ्यो लाभः स्याद्बलिभ्यः प्रशस्तः ।
कालाल्लाभो यस्तु सत्यो भवेत
श्रेयो लाभः कुत्सितेऽस्मिन्न ते स्यात् ॥ २८ ॥

गौतम्युवाच ॥

का नु प्राप्तिर्गृह्य शत्रुं निहत्य
का कामाप्तिः प्राप्य शत्रुं न मुक्त्वा ।
कस्मात्सौम्याहं क्षमे नो भुजङ्गे
मोक्षार्थं वा कस्य हेतोर्न कुर्याम् ॥ २९ ॥

लुब्धक उवाच ॥

अस्मादेकाद्बहवो रक्षितव्या
नैको बहुभ्यो गौतमि, रक्षितव्यः ।
कृतागसं धर्मविदस्त्यजन्ति
सरीसृपं पापमिमं जहि त्वम् ॥ ३० ॥

गौतम्युवाच ॥

नास्मिन्हते पन्नगे पुत्रको मे
संप्राप्स्यते लुब्धक, जीवितं वै ।
गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये
तस्मात्सर्पं लुब्धक, मुञ्च जीवम् ॥ ३१ ॥

लुब्धक उवाच ॥

वृत्रं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभाग्वै
यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ।
शूली देवो देववृत्तं चर त्वं
क्षिप्रं सर्पं जहि मा भूत्ते विशङ्का ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच ॥

असकृत्प्रोच्यमानापि गौतमी भुजगं प्रति ।
लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिम् ॥ ३३ ॥

ईषदुच्छ्वसमानस्तु कृच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः ।
उत्ससर्ज गिरं मन्दां मानुषीं पाशपीडितः ॥ ३४ ॥

सर्प उवाच ॥

को न्वर्जुनक. दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ।
अस्वतन्त्रं हि मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत ॥ ३५ ॥

तस्यायं वचनाद्दष्टो न कोपेन न काम्यया ।
तस्य तत्किल्विषं लुब्ध. विद्यते यदि किल्विषम ॥ ३६ ॥

लुब्धक उवाच ॥

यद्यान्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम ।
कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥ ३७ ॥

मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा ।
कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥ ३८ ॥

किल्बिषी चापि मे वध्य: किल्बिषी चासि पन्नग ।
आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजङ्गम ॥ ३९ ॥

सर्प उवाच ॥

सर्वं एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।
तथाहमपि तस्मान्मे नैष दोषो मतस्तव ॥ ४० ॥

अथवा मतमेतत्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजका: ।
कार्यकारणसन्देहो भवत्यन्योन्यचोदनात ॥ ४१ ॥

एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी ।
किल्बिषं समवाये स्यान्मन्यसे यदि किल्बिषम ॥ ४२ ॥

लुब्धक उवाच ॥

कारणं यदि न स्याद्वै न कर्ता स्यास्त्वमप्युत ।
विनाशकारणं त्वं च तस्माद्वध्योऽसि मे मत: ॥ ४३ ॥

असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग, लिप्यते ।
तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्वध्यः किं बहु मन्यसे ॥ ४४ ॥

सर्प उवाच ॥

कार्याभावे क्रिया न स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ।
तस्मात्समेऽस्मिन्हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥ ४५ ॥

यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक, तत्वतः ।
अन्यः प्रयोगे स्यादत्र किल्बिषी जन्तुनाशने ॥ ४६ ॥

लुब्धक उवाच ॥

वध्यस्त्वं मम दुर्बुद्धे, बालघाती नृशंसकृत् ।
भाषसे किं बहु पुनर्वध्यः सन्पन्नगाधम ॥ ४७ ॥

सर्प उवाच ॥

यथा हवींषि जुह्वाना मखे वै लुब्धकर्त्विजः ।
न फलं प्राप्नुवन्त्यत्र फलयोगे तथा ह्यहम् ॥ ४८ ॥

भीष्म उवाच ॥

तथा ब्रुवति तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते ।
आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चाब्रवीदिदम् ॥ ४९ ॥

मृत्युरुवाच ॥

प्रचोदितोऽहं कालेन पन्नग, त्वामचूचुदम् ।
विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं न प्राणिनः शिशोः ॥ ५० ॥

यथा वायुर्जलधरान्विकर्षति ततस्ततः ।
तद्वज्जलदवत्सर्प, कालस्याहं वशानुगः ॥ ५१ ॥

सात्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन ।
भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्ते ह जन्तुषु ॥ ५२ ॥

जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्वे कालात्मकाः सर्प, कालात्मकमिदं जगत् ॥ ५३ ॥

प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंस्तथैव च निवृत्तयः ।
तासां विकृतयो याश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम् ॥ ५४ ॥

आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः ।
अग्निः खं पृथिवी मित्रः पर्जन्यो वसवोऽदितिः ॥ ५५ ॥

सरितः सागरश्चैव भावाभावौ च पन्नग ।
सर्वे कालेन सृज्यन्ते ह्रियन्ते च पुनः पुनः ॥ ५६ ॥

एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्प, मन्यसे ।
अथ चैवं गते दोषे मयि त्वमपि दोषवान् ॥ ५७ ॥

सर्प उवाच ॥

निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वां मृत्यो, ब्रवीम्यहम् ।
त्वयाहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ॥ ५८ ॥

यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यति ।
दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम् ॥ ५९ ॥

निर्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्यो यथा तथा ।
मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम् ॥ ६० ॥

भीष्म उवाच ॥

सर्पोऽथार्जुनकं प्राह श्रुतं ते मृत्युभाषितम् ।
नानागसं मां पाशेन सन्तापयितुमर्हसि ॥ ६१ ॥

लुब्धक उवाच ॥

मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजंगम ।
नैव तावददोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥ ६२ ॥

मृत्युस्त्वं चैव हेतुर्हि बालस्यास्य विनाशने ।
उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥ ६३ ॥

धिङ्मृत्युं च दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं सताम् ।
त्वां चैवाहं वधिष्यामि पापं पापस्य कारणम् ॥ ६४ ॥

मृत्युरुवाच ॥

विवशौ कालवशगावावां निर्दिष्टकारिणौ ।
नावां दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि ॥ ६५ ॥

लुब्धक उवाच ॥

युवामुभौ कालवशौ यदि मे मृत्युपन्नगौ ।
हर्षक्रोधौ यथा स्यातामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ६६ ॥

मृत्युरुवाच ॥

या काचिदेव चेष्टा स्यात्सर्वा कालप्रचोदिता ।
पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक, कालतः ॥ ६७ ॥

तस्मादुभौ कालवशावावां निर्दिष्टकारिणौ ।
नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक, कर्हिचित् ॥ ६८ ॥

भीष्म उवाच ॥

अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशये ।
अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धं चार्जुनकं तदा ॥ ६९ ॥

काल उवाच ॥

न ह्यहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धक, पन्नगः ।
किल्बिषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥ ७० ॥

अकरोद्यदयं कर्म तन्नोऽर्जुनक, चोदकम् ।
विनाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेऽयं स्वकर्मणा ॥ ७१ ॥

यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ।
विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ॥ ७२ ॥

कर्मदायादवाँल्लोकः कर्मसंबन्धलक्षणः ।
कर्माणि चोदयन्तीह यथान्योन्यं तथा वयम् ॥ ७३ ॥

यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥

यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ निरन्तरम् ।
तथा कर्म च कर्ता च संबद्धावात्मकर्मभिः ॥ ७५ ॥

एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् ।
न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ॥ ७६ ॥

तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ।
स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकान्मत्वार्जुनकमब्रवीत् ॥ ७७ ॥

गौतम्युवाच ॥

नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् ।
स्वकर्मभिरयं बाल: कालेन निधनं गत: ॥ ७८ ॥

मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृत: सुत: ।
यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनक, पन्नगम् ॥ ७९ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो यथागतं जग्मुर्मृत्यु: कालोऽथ पन्नग: ।
अभूद्विशोकोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥ ८० ॥

एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भू: शोकपरो नृप ।
स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकान्सर्वे गच्छन्ति वै नृप ॥ ८१ ॥

नैव त्वया कृतं कर्म नापि दुर्योधनेन वै ।
कालेनैतत्कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवा: ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वर: ।
युधिष्ठिरो महातेजा: पप्रच्छेदं च धर्मवित् ॥ ८३ ॥

इति श्रीभारते आनुशासनिके पर्वणि
प्रथमोऽध्याय: ॥

## ॥ परीक्षित्सर्पदंशनम् ॥

परीक्षिदपि राजर्षिः प्रजाः सर्वाः सुधार्मिकः ।
अपालयच्च राजेन्द्रो षष्टिर्वर्षाण्यतन्द्रितः ।
बभूव मृगयाशीलो जगाम च वनं महत् ॥ १ ॥

विद्धं मृगं विचिन्वानो मध्याह्ने भूपतिः स्वयम ।
तृषितश्च परिश्रान्तः क्षुधितश्चोत्तरासुतः ॥ २ ॥

राजा धर्मेण संतप्तो ददर्श मुनिमन्तिके ।
ध्याने स्थितं मुनिं राजा जलं पप्रच्छ चातुरः ॥ ३ ॥

नोवाच किञ्चिन्मौनस्थश्चुकोप नृपतिस्तदा ।
मृतं सर्पं तदादाय धनुष्कोट्या तृषातुरः ।
कलिनाविष्टचित्तस्तु कण्ठे तस्य न्यवेशयत ॥ ४ ॥

आरोपिते तथा सर्पे नोवाच मुनिसत्तमः ।
न चचाल समाधिस्थो राजापि स्वगृहं गतः ॥ ५ ॥

तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी गविजातो महातपाः ।
महाशक्तोऽथ शुश्राव क्रीडमानो वनान्तिके ॥ ६ ॥

मित्राण्याहुश्च तत्पुत्रं पितुः कण्ठे तवाधुना ।
लम्बितोऽस्ति मृतः सर्पः केनापीति मुनीश्वर ॥ ७ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चुकोपातिशयं तदा ।
शशाप नृपतिं क्रुद्धो गृहीत्वाशु करे जलम् ॥ ८ ॥

पितुः कण्ठेऽद्य मे येन विनिक्षिप्तो मृतोरगः ।
तक्षकः सप्तरात्रेण तं दशेत्पापपूरुषम् ॥ ९ ॥

मुनेः शिष्योऽथ राजानं समुपेत्य गृहे स्थितम् ।
शापं निवेदयामास मुनिपुत्रेण चार्पितम् ॥ १० ॥

अभिमन्युसुतः श्रुत्वा शापं दत्तं द्विजेन वै ।
अनिवार्यं च विज्ञाय मन्त्रिवृद्धानुवाच ह ॥ ११ ॥

शप्तोऽहं द्विजरूपेण मम द्वेषादसंशयम् ।
किं विधेयं मयामात्या उपायश्चिन्त्यतामिह ॥ १२ ॥

मृत्युः किलानिवार्योऽसौ वदन्ति वेदवादिनः ।
यत्नस्तथापि शास्त्रोक्तः कर्तव्यः सर्वदा बुधैः ॥ १३ ॥

उपायवादिनः केचित्प्रवदन्ति मनीषिणः ।
विज्ञोपायेन सिध्यन्ति कार्याणि नेतरस्य च ॥ १४ ॥

मणिमन्त्रौषधीनां वै प्रभावाः खलु दुर्विदा ।
न भवेदिति किं तैस्तु मणिमद्भिः सुसाधितैः ॥ १५ ॥

सर्पदष्टा पुरा भार्या मुनेः सञ्जीविता मृता ।
दत्त्वार्धमायुषस्तेन मुनिना सा वराप्सराः ॥ १६ ॥

भवितव्ये न विश्वासः कर्तव्यः सर्वथा बुधैः ।
प्रत्यक्षं तत्र दृष्टान्तं पश्यन्तु सचिवाः किल ॥ १७ ॥

दिवि कोऽपि पृथिव्यां वा दृश्यते पुरुषः क्वचित् ।
दैवे मतिं समाधाय यस्तिष्ठेत्तु निरुद्यमः ॥ १८ ॥

विरक्तस्तु यतिर्भूत्वा भिक्षार्थं याति सर्वथा ।
गृहस्थानां गृहे काममाहूतो वाथवान्यथा ॥ १९ ॥

यदृच्छयोपपन्नं च क्षिप्तं केनापि वा मुखे ।
उद्यमेन विना चास्याद्दुदरे संविशेत्कथम् ॥ २० ॥

प्रयत्नश्चोद्यमे कार्यो यदा सिद्धिं न याति चेत् ।
तदा दैवं स्थितं चेति चित्तमालम्बयेद्बुधः ॥ २१ ॥

मन्त्रिण ऊचुः ॥

को मुनिर्येन दत्त्वार्धमायुषो जीविता प्रिया ।
कथं मृता महाराज, तन्नो ब्रूहि सविस्तरम् ॥ २२ ॥

राजोवाच ॥

भृगोर्भार्या वरारोहा पुलोमा नाम सुन्दरी ।
तस्यास्तु च्यवनो नाम मुनिर्जातोऽतिविश्रुतः ॥ २३ ॥

च्यवनस्य च शर्यातेः सुकन्या नाम सुन्दरी ।
तस्यां जज्ञे सुतः श्रीमान्प्रमतिर्नाम विश्रुतः ॥ २४ ॥

प्रमतेस्तु प्रिया भार्या प्रतापी नाम विश्रुता ।
रुरुर्नाम सुतो जातस्तथा परमतापसः ॥ २५ ॥

तस्मिंश्च समये कश्चित्स्थूलकेशश्च विश्रुतः ।
बभूव तपसा युक्तो धर्मात्मा सत्यसम्मतः ॥ २६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे मान्या मेनका च वराप्सरा ।
क्रीडां चक्रे नदीतीरे सर्वलोकातिसुन्दरी ॥ २७ ॥

गर्भं विश्वावसोः प्राप्य निर्गता वरवर्णिनी ।
स्थूलकेशाश्रमे गत्वा विससर्ज वराप्सराः ॥ २८ ॥

कन्यकां च नदीतीरे त्रिषु लोकेषु सुन्दरीम् ।
दृष्ट्वाऽनाथां तदा कन्यां जग्राह मुनिसत्तमः ॥ २९ ॥

पुपोष स्थूलकेशस्तु नाम्ना चक्रे प्रमद्वराम् ।
सा काले यौवनं प्राप्ता सर्वलक्षणसंयुता ।
रुरुर्दृष्ट्वाथ तां बालां कामबाणार्दितो ह्यभूत् ॥ ३० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

परीक्षित् उवाच ॥

कामार्तः स मुनिर्गत्वा रुरुः सुप्तो निजाश्रमे ।
पिता पप्रच्छ दीनं तं किं रुरो विमना असि ॥ १ ॥

स तमाहातिकामार्तः स्थूलकेशस्य चाश्रमे ।
कन्या प्रमद्वरा नाम सा मे भार्या भवेदिदि ॥ २ ॥

स गत्वा प्रमतिस्तूर्णं स्थूलकेशं महामुनिम् ।
प्रणम्य सुमुखं कृत्वा ययाचे तां वराननाम् ॥ ३ ॥

ददौ वाचं स्थूलकेशः प्रदास्यामि शुभेऽहनि ।
विवाहार्थं च संभारं रचयामासतुर्वने ॥ ४ ॥

प्रमतिः स्थूलकेशश्च विवाहार्थं समुद्यतौ ।
बभूवतुर्महात्मानौ समीपस्थौ तपोवने ॥ ५ ॥

तस्मिन्नवसरे कन्या रममाणा गृहाङ्गणे ।
प्रसुप्तं पन्नगं पादेनास्पृशच्चारुलोचना ॥ ६ ॥

दष्टा तु पन्नगेनाथ सा ममार वराङ्गना ।
कोलाहलस्तदा जातो मृतां दृष्ट्वा प्रमद्वराम् ॥ ७ ॥

मिलिता मुनयः सर्वे चुक्रुशुः शोकसंयुताः ।
भूमौ तां पतितां दृष्ट्वा पिता तस्यातिदुःखितः ॥ ८ ॥

रुरोद विगतप्राणां दीप्यमानां सुतेजसा ।
रुरुः श्रुत्वा तदाक्रन्दं दर्शनार्थं समागतः ॥ ९ ॥

ददर्श पतितां तत्र सजीवामिव कामिनीम् ।
रुदन्तं स्थूलकेशं च दृष्ट्वान्यानृषिसत्तमान् ॥ १० ॥

रुरुः स्थानाद्बहिर्गत्वा रुरोद विरहाकुलः ।
अहो दैवेन सर्पोऽयं प्रेषितः परमाद्भुतः ॥ ११ ॥

मम शर्मविघाताय दुःखहेतुरयं किल ।
किं करोमि क्व गच्छामि मृता मे प्राणवल्लभा ॥ १२ ॥

न वै जीवितुमिच्छामि वियुक्तः प्रिययानया ।
नालिङ्गिता वरारोहा न मया चुम्बिता मुखे ॥ १३ ॥

न पाणिग्रहणं प्राप्तं मन्दभाग्येन सर्वथा ।
लाजहोमस्तथा चाग्नौ न कृतस्त्वनया सह ॥ १४ ॥

मानुष्यं धिगिदं कामं गच्छन्त्वद्य ममासवः ।
दुःखितस्य न वा मृत्युर्वाञ्छितः समुपैति हि ॥ १५ ॥

सुखं तर्हि कथं दिव्यमाप्यते भुवि वाञ्छितम् ।
प्रपतामि ह्रदे घोरे पावके प्रपताम्यहम् ॥ १६ ॥

विषमद्मि गले पाशं कृत्वा प्राणांस्त्यजाम्यहम् ।
विलप्यैवं रुरुस्तत्र विचार्य मनसा पुनः ॥ १७ ॥

उपायं चिन्तयामास स्थितस्तस्मिन्नदीतटे ।
मरणात्किं फलं मे स्यादात्महत्या दुरत्यया ॥ १८ ॥

दुःखितश्च पिता मे स्याज्जननी चातिदुःखिता ।
दैवस्तुष्टो भवेत्कामं दृष्ट्वा मां त्यक्तजीवितम् ॥ १९ ॥

सर्वः प्रमुदितश्च स्यान्मत्क्षये नात्र संशयः ।
उपकारः प्रियायाः कः परलोके भवेदपि ॥ २० ॥

मृते मय्यात्मघातेन विरहात्पीडितेऽपि च ।
परलोके प्रिया सापि न मे स्यादात्मघातिनः ॥ २१ ॥

एतदर्थं मृते दोषा मयि नैवामृते पुनः ।
विमृश्यैवं रुरुस्तत्र स्नात्वाचम्य शुचिस्मितः ॥ २२ ॥

अब्रवीद्वचनं कृत्वा जलं पाणावसौ मुनिः ।
यन्मया सुकृतं किञ्चित्कृतं देवार्चनादिकम् ॥ २३ ॥

गुरवः पूजिता भक्त्या हुतं जप्तं तपः कृतम् ।
अधीतास्त्वखिला वेदा गायत्री संस्मृता यदि ॥ २४ ॥

रविराराधितस्तेन सञ्जीवतु मम प्रिया ।
यदि जीवेन्न मे कान्ता त्यजे प्राणानहन्ततः ।
इत्युक्त्वा तज्जलं भूमौ चिक्षेपाराध्य देवताः ॥ २५ ॥

एवं विलपतस्तस्य भार्यया दुःखितस्य च ।
देवदूतस्तदाभ्येत्य वाक्यमाह रुरुं ततः ॥ २६ ॥

देवदूत उवाच ॥

मा कार्षीः साहसं ब्रह्मन्, कथं जीवेन्मृता प्रिया ।
गतायुरेषा सुश्रोणी गन्धर्वाप्सरसोः सुता ॥ २७ ॥

अन्यां कामय चार्वङ्गीं मृतेयं चाविवाहिता ।
किं रोदिषि सुदुर्बुद्धे, का प्रीतिस्तेऽनया सह ॥ २८ ॥

रुरुरुवाच ॥

देवदूत, न चान्यां वै वरिष्याम्यहमङ्गनाम् ।
यदि जीवेन्न जीवेद्वा मर्तव्यं चाधुना मया ॥ २९ ॥

राजोवाच ॥

विदित्वेति हठं तस्य देवदूतो मुदान्वितः ।
उवाच वचनं तथ्यं सत्यं चातिमनोहरम् ॥ ३० ॥

उपायं शृणु विप्रेन्द्र, विहितं यत्सुरैः पुरा ।
आयुषोऽर्धप्रदानेन जीवयाशु प्रमद्वराम् ॥ ३१ ॥

रुरुरुवाच ॥

आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै नात्र संशयः ।
अद्य प्रत्यागतप्राणा प्रोत्तिष्ठतु मम प्रिया ॥ ३२ ॥

विश्वावसुस्तदा तत्र विमानेन समागतः ।
ज्ञात्वा पुत्रीं मृतां चाशु स्वर्गलोकात्प्रमद्वराम् ॥ ३३ ॥

ततो गन्धर्वराजश्च देवदूतश्च सत्तमः ।
धर्मराजमुपेत्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ३४ ॥

धर्मराज, रुरोः पत्नी सुता विश्वावसोस्तथा ।
मृता प्रमद्वरा कन्या दष्टा सर्पेण चाधुना ॥ ३५ ॥

सा रुरोरायुषोऽर्धेन मर्तुकामस्य सूर्यज ।
समुत्तिष्ठतु तन्वङ्गी व्रतचर्याप्रभावतः ॥ ३६ ॥

धर्म उवाच ॥

विश्वावसुसुतां कन्यां देवदूत, यदीच्छसि ।
उत्तिष्ठत्वायुषोऽर्धेन रुरुं गत्वा त्वमर्पय ॥ ३७ ॥

राजोवाच ॥

एवमुक्तस्ततो गत्वा जीवयित्वा प्रमद्वराम् ।
रुरोः समर्पयामास देवदूतस्त्वरान्वितः ।
ततः शुभेऽह्नि विधिना रुरुणापि विवाहिता ॥ ३८ ॥

इत्थं चोपाययोगेन मृताप्युज्जीविता तदा ।
उपायस्तु प्रकर्तव्यः सर्वथा शास्त्रसंमतः ॥ ३९ ॥

मणिमन्त्रौषधीभिश्च विधिवत्प्राणरक्षणं ।
इत्युक्त्वा सचिवान्राजा कल्पयित्वा सुरक्षकान् ॥ ४० ॥

कारयित्वाऽथ प्रासादं सप्तभूमिकमुत्तमम् ।
आरुरोहोत्तरासूनुः सचिवैः सह तत्क्षणम् ॥ ४१ ॥

मणिमन्त्रधराः शूराः स्थापितास्तत्र रक्षणे ।
प्रेषयामास भूपालो मुनिं गौरमुखं ततः ॥ ४२ ॥

प्रसादार्थं सेवकस्य क्षमस्वेति पुनः पुनः ।
ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रज्ञान्रक्षणार्थमितस्ततः ॥ ४३ ॥

मन्त्रिपुत्रः स्थितस्तत्र स्थापयामास दन्तिनः ।
न कश्चिदारुहेत्तत्र प्रासादे चातिरक्षिते ॥ ४४ ॥

वातोऽपि न चरेत्तत्र प्रवेशे विनिवार्यते ।
भक्ष्यभोज्यादिकं राजा तत्रस्थश्च चकार सः ॥ ४५ ॥

स्नानसन्ध्यादिकं कर्म तत्रैव विनिवर्त्य च ।
राजकार्याणि सर्वाणि तत्रस्थश्चाकरोन्नृपः ॥ ४६ ॥

मन्त्रिभिः सह संमन्त्र्य गणयन्दिवसानपि ।
कश्चिच्च कश्यपो नाम ब्राह्मणो मन्त्रसत्तमः ॥ ४७ ॥

शुश्राव च तथा शापं प्राप्तं राज्ञा महात्मना ।
स धनार्थी द्विजश्रेष्ठः कश्यपः समचिन्तयत् ॥ ४८ ॥

व्रजामि तत्र यत्रास्ते शप्तो राजा द्विजेन ह ।
इति कृत्वा मतिं विप्रः स्वगृहान्निःसृतः पथि ॥ ५९ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

सूत उवाच ॥

तस्मिन्नेव दिने नाम्ना तक्षकस्तं नृपोत्तमम् ।
शप्तं ज्ञात्वा गृहात्तूर्णं निस्सृतः पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥

वृद्धब्राह्मणवेषेण तक्षकः पथि निर्गतः ।
अपश्यत्कश्यपं मार्गे व्रजन्तं नृपतिं प्रति ॥ २ ॥

तमपृच्छत्पन्नगोऽसौ ब्राह्मणं मन्त्रवादिनम् ।
क्व भवांस्त्वरितो याति किञ्च कार्यं चिकीर्षति ॥ ३ ॥

कश्यप उवाच ॥

परीक्षितं नृपश्रेष्ठं तक्षकश्च प्रधक्ष्यति ।
तत्राहं त्वरितो यामि नृपं कर्तुमपज्वरम् ॥ ४ ॥

मन्त्रोऽस्ति मम विप्रेन्द्र, विषनाशकरः किल ।
जीवयिष्याम्यहं तं वै जीवितव्येऽधुना किल ॥ ५ ॥

तक्षक उवाच ॥

अहं स पन्नगो ब्रह्मन्, तं धक्ष्यामि महीपतिम् ।
निवर्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम् ॥ ६ ॥

कश्यप उवाच ॥

अहं दष्टं त्वया सर्प, नृपं शप्तं द्विजेन वै ।
जीवयिष्याम्यसन्देहं कामं मन्त्रबलेन वै ॥ ७ ॥

तक्षक उवाच ॥

यदि त्वं जीवितुं यासि मया दष्टं नृपोत्तमम् ।
मन्त्रशक्तिबलं विप्र दर्शय त्वं ममानघ ॥ ८ ॥

दङ्क्ष्याम्येनं च न्यग्रोधं विषदंष्ट्राभिरद्य वै ।

कश्यप उवाच ॥

जीवयिष्ये त्वया दष्टं दग्धं वा पन्नगोत्तम ॥ ९ ॥

सूत उवाच ॥

अदशत्पन्नगो वृक्षं भस्मसाच्च चकार तम् ।
उवाच कश्यपं भूयो जीवयैनं द्विजोत्तम ॥ १० ॥

दृष्ट्वा भस्मीकृतं वृक्षं पन्नगेन विषाग्निना ।
सर्वं भस्म समावृत्य कश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥

पश्य मन्त्रबलं मेऽद्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तम ।
जीवयाम्यद्य वृक्षं वै पश्यतस्ते महाविष ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वा जलमादाय कश्यपो मन्त्रवित्तमः ।
सिषेच भस्मराशिं तं मन्त्रितेनैव वारिणा ॥ १३ ॥

तद्वारिसिंचनाज्जातो न्यग्रोधः पूर्ववच्छुभः ।
विस्मयं तक्षकः प्राप्तो दृष्ट्वा तं जीवितं नगम् ॥ १४ ॥

तमाह कश्यपं नागः किमर्थं ते परिश्रमः ।
संपादयामि तं कामं ब्रूहि वाडववाञ्छितम् ॥ १५ ॥

कश्यप उवाच ॥

वित्तार्थी नृपतिं मत्वा शप्तं पन्नग निस्सृतः ।
गृहादहञ्चोपकर्तुं विद्यया नृपसत्तमम् ॥ १६ ॥

तक्षक उवाच ॥

वित्तं गृहाण विप्रेन्द्र यावदिच्छसि पार्थिवात् ।
ददामि स्वगृहं याहि सकामोऽहं भवाम्यतः ॥ १७ ॥

सूत उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कश्यपः परमार्थवित् ।
चिन्तयामास मनसा किं करोमि पुनः पुनः ॥ १८ ॥

धनं गृहीत्वा स्वगृहं प्रयामि यद्यहं पुनः ।
भविष्यति न मे कीर्तिर्लोके लोभसमाश्रयात् ॥ १९ ॥

जीवितेऽथ नृपश्रेष्ठे कीर्तिः स्यादचला मम ।
धनप्राप्तिश्च बहुधा भवेत्पुण्यञ्च जीवनात् ॥ २० ॥

रक्षणीयं यशः कामं धिग्धनं यशसा विना ।
सर्वस्वं रघुणा पूर्वं दत्तं विप्राय कीर्तये ॥ २१ ॥

हरिश्चन्द्रेण कर्णेन कीर्त्यर्थं बहुविस्तरम् ।
उपेक्षेयं कथं भूपं दह्यमानं विषाग्निना ॥ २२ ॥

जीवितेऽस्य मया राज्ञि सुखं सर्वजनस्य च ।
अराजके प्रजानाशो भविता नात्र संशयः ॥ २३ ॥

प्रजानाशस्य पापं मे भविष्यति मृते नृपे ।
अपकीर्तिश्च लोकेषु धनलोभाद्भविष्यति ॥ २४ ॥

इति संचिन्त्य मनसा ध्यानं कृत्वा स कश्यपः ।
गतायुषं च नृपतिं ज्ञातवान् बुद्धिमत्तरः ॥ २५ ॥

आसन्नमृत्युं राजानं ज्ञात्वा ध्यानेन कश्यपः ।
गृहं ययौ स धर्मात्मा धनमादाय तक्षकात् ॥ २६ ॥

निवर्त्य कश्यपं तक्षः सप्तमे दिवसे नृपम् ।
हन्तुकामो जगामाशु नगरं नागसाह्वयम् ॥ २७ ॥

शुश्राव नगरस्यान्ते प्रासादस्थं परीक्षितम् ।
मणिमन्त्रौषधैः कामं रक्ष्यमाणमतन्द्रितम् ॥ २८ ॥

चिन्ताविष्टस्तदा नागो विप्रशापभयाकुलः ।
चिन्तयामास योगेन प्रविशेयं गृहं कथम् ॥ २९ ॥

वञ्चयामि कथं चैनं राजानं पापकारिणम् ।
विप्रशापाद्धतं मूढं विप्रपीडाकरं शठम् ॥ ३० ॥

पाण्डवानां कुले जातः कोऽपि नैतादृशो भवेत् ।
तापसस्य गले येन मृतः सर्पो निवेशितः ॥ ३१ ॥

कृत्वा विगर्हितं कर्म जानन्कालगतिं नृपः ।
रक्षकान्भवने कृत्वा प्रासादमभिगम्य च ॥ ३२ ॥

मृत्युं वञ्चयते राजा वर्ततेऽत्र निराकुलः ।
तं कथं धक्षयिष्यामि विप्रवाक्येन चोदितः ॥ ३३ ॥

न जानाति च मन्दात्मा मरणे ह्यनिवर्तनम् ।
तेनासौ रक्षकान्स्थाप्य सौधारूढोऽत्र मोदते ॥ ३४ ॥

यदि वै विहितो मृत्युर्दैवेनामिततेजसा ।
स कथं परिवर्तेत कृतैर्यत्नैस्तु कोटिभिः ॥ ३५ ॥

पाण्डवस्य च दायादो जानन्मृत्युं गतं नृपः ।
जीवने मतिमास्थाय स्थितः स्थाने निराकुलः ॥ ३६ ॥

दानपुण्यादिकं राजा कर्तुमर्हति सर्वथा ।
धर्मेण हन्यते व्याधिर्येनायुः शाश्वतं भवेत् ॥ ३७ ॥

नो चेत् मृत्युविधिं कृत्वा स्नानदानादिकाः क्रियाः ।
मरणं स्वर्गलोकाय नरकायान्यथा भवेत् ॥ ३८ ॥

द्विजपीडाकृतं पापं पृथग्वास्य च भूपतेः ।
विप्रशापस्तथा घोर आसन्ने मरणे किल ॥ ३९ ॥

न कोऽपि ब्राह्मणः पार्श्वे य एवं प्रतिबोधयेत् ।
वेधसा विहितो मृत्युरनिवार्यस्तु सर्वथा ॥ ४० ॥

इति संचिन्त्य सर्पोऽसौ स्वान्नागान्निकटे स्थितान् ।
कृत्वा तापसवेषांस्तान्प्राहिणोत्सुभुजङ्गमान् ॥ ४१ ॥

फलमूलादिकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः ।
स्वयं च कीटरूपेण फलमध्ये ससार ह ॥ ४२ ॥

निर्गतास्ते तदा नागाः फलान्यादाय सत्वराः ।
ते राजभवनं प्राप्य स्थिताः प्रासादसन्निधौ ॥ ४३ ॥

रक्षकास्तापसान्दृष्ट्वा पप्रच्छुस्तच्चिकीर्षितम् ।
ऊचुस्ते भूपतिं द्रष्टुं प्राप्ताः स्मोऽद्य तपोवनात् ॥ ४४ ॥

अभिमन्युसुतं वीरं कुलार्कं चारुदर्शनम् ।
परिवर्धयितुं प्राप्ता मन्त्रैराथर्वणैस्तथा ॥ ४५ ॥

निवेदयध्वं राजानं दर्शनार्थागतान्मुनीन् ।
कृत्वाभिषेकान्यास्यामो दत्वाभीष्टफलानि च ॥ ४६ ॥

भारतानां कुले क्वापि न दृष्टा द्वाररक्षकाः ।
न श्रुतं तापसानां तु राज्ञोऽसंदर्शनं किल ॥ ४७ ॥

आरोहामो वयं तत्र यत्र राजा परीक्षितः ।
आशीर्भिर्वर्धयित्वैनं दत्ताज्ञा प्रव्रजामहे ॥ ४८ ॥

सूत उवाच ॥

इत्याकर्ण्य वचस्तेषां तापसानां तु रक्षकाः ।
प्रत्यूचुस्तान्द्विजान्मत्वा निदेशं भूपतेर्यथा ॥ ४९ ॥

नाद्य वो दर्शनं विप्रा, राज्ञः स्यादिति नो मतिः ।
श्वः सर्वतापसैरत्र त्वागन्तव्यं नृपालये ॥ ५० ॥

अनारोहस्तु प्रासादो विप्राणां मुनिसत्तमाः ।
विप्रशापभयाद्राज्ञा विहितोऽस्मिन्न संशयः ॥ ५१ ॥

तदोचुस्तानथो विप्राः फलमूलजलानि च ।
विप्राशिषश्च राज्ञेऽथ ग्राहयन्तु सुरक्षकाः ॥ ५२ ॥

ते गत्वा नृपतिं प्रोचुस्तापसानागताञ्जनाः ।
राजोवाचानयध्वं वै फलमूलादिकं च यत् ॥ ५३ ॥

पृच्छध्वं तापसान्कार्यं प्रातरागमनं पुनः ।
प्रणामं कथयध्वं मे नास्ति सन्दर्शनं मम ॥ ५४ ॥

ते गत्वाथ समादाय फलमूलादिकं च यत् ।
राज्ञे समर्पयामासुर्बहुमानपुरःसरम् ॥ ५५ ॥

गतेषु तेषु नागेषु विप्रवेषावृतेषु च ।
फलान्यादाय राजासौ सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥

सुहृदो भक्षयन्त्वद्य फलान्येतानि सर्वशः ।
अद्यहं चैकमेतद्वै फलं विप्रार्पितं महत् ॥ ५७ ॥

इत्युक्त्वा तत्फलं दत्वा सुहृद्भ्यश्चोत्तरासुतः ।
करे कृत्वा फलं पक्वं ददार नृपतिः स्वयम् ॥ ५८ ॥

विदारिते फले राज्ञा तत्र कृमिरभूदणुः ।
सकृष्णनयनस्ताम्रो दृष्टो भूपतिना स्वयम् ॥ ५९ ॥

तं दृष्ट्वा नृपतिः प्राह सचिवान्विस्मितानथ ।
अस्तमभ्येति सविता विषादस्य न मे भयम् ॥ ६० ॥

अङ्गीकरोमि तं शापं कृमिको मां दशत्वयम् ।
एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संन्यवेशयत् ॥ ६१ ॥

अस्तं याते दिवानाथे धृतः कण्ठेऽथ कीटकः ।
तक्षकस्तु तदा जातः कालरूपो भयानकः ॥ ६२ ॥

राजा संवेष्टितस्तेन दष्टश्चापि महीपतिः ।
मन्त्रिणो विस्मयं प्राप्ताः रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥ ६३ ॥

घोररूपमहिं वीक्ष्य दुद्रुवुस्ते भयार्दिताः ।
चुक्रुशू रक्षकाः सर्वे हाहाकारो महानभून ॥ ६४ ॥

वेष्टितो भोगिभोगेन विनष्टबहुपौरुषः ।
नोवाच नृपतिः किंचिन्न चचालोत्तरासुतः ॥ ६५ ॥

उत्थिताग्निशिखा घोरा विषजा तक्षकाननात् ।
प्रजज्वाल नृपं त्वाशु गतप्राणं चकार ह ॥ ६६ ॥

हत्वाशु जीवितं राज्ञस्तक्षको गगने गतः ।
जगद्दग्धन्तु कुर्वाणं ददृशुस्तं जना इह ॥ ६७ ॥

स पपात गतप्राणो राजा दग्ध इव द्रुमः ।
चुक्रुशुश्च जनाः सर्वे मृतं दृष्ट्वा नराधिपम ॥ ६८ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे

८ – १० अध्यायाः ॥

# ॥ तापत्रयवर्णनम् ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

आध्यात्मिकादि मैत्रेय, ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ।
उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥ १ ॥

आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतां च सः ॥ २ ॥

शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगंदरैः ।
गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥ ३ ॥

तथाक्षिरोगातिसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञितैः ।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ ४ ॥

कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिमयस्तथा ॥ ५ ॥

मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ, तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥ ६ ॥

मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः ।
सरीसृपाद्यैश्च नृणां जायते चाधिभौतिकः ॥ ७ ॥

शीतावतोष्णवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः ।
तापो द्विजवर, श्रेष्ठैः कथ्यते चाधिदैविकः ॥ ८ ॥

गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा ।
दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ॥ ९ ॥

सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते ।
उल्बसंवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ॥ १० ॥

अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनैः ।
अत्यन्ततापैरत्यर्थं वर्धमानातिवेदनः ॥ ११ ॥

प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गानां प्रभुरात्मनः ।
शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ॥ १२ ॥

निरुच्छ्वासः सचैतन्यः स्मरन् जन्मशतान्यथः ।
आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः ॥ १३ ॥

जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः ।
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ॥ १४ ॥

अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
क्लेशान्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ॥ १५ ॥

मूर्च्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुभिः ।
विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ॥ १६ ॥

कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ।
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥ १७ ॥

कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्तेऽप्यनीश्वरः ।
स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥ १८ ॥

अशुचिप्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा ।
भक्ष्यमाणोऽपि नैवेषां समर्थो विनिवारणे ॥ १९ ॥

जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च ।
बालभावे यदाप्नोति ह्याधिभौतादिकानि च ॥ २० ॥

अज्ञानतमसाऽऽच्छन्नो मूढान्तःकरणो नरः ।
न जानाति कुतः कोऽहं काहं गन्ता किमात्मनः ॥ २१ ॥

केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम ।
किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किं च नोच्यते ॥ २२ ॥

को धर्मः कश्च वाधर्मः कस्मिन्वर्तेऽथवा कथम् ।
किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् ॥ २३ ॥

एवं पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभवं महत ।
अवाप्यते नरैर्दुःखं शिश्नोदरपरायणैः ॥ २४ ॥

अज्ञानं तामसो भावः कार्यारम्भप्रवृत्तयः ।
अज्ञानिनां प्रवर्तन्ते कर्मलोपास्ततो द्विज ॥ २५ ॥

नरकं कर्मणां लोपात्फलमाहुर्मनीषिणः ।
तस्मादज्ञानिनां दुःखमिह चामुत्र चोत्तमम ॥ २६ ॥

जराजर्जरदेहश्च शिथिलावयवः पुमान ।
विचलज्जीर्णदशनो वलिस्नायुसिरावृतः ॥ २७ ॥

दूरप्रणष्टनयनो व्योमान्तर्गततारकः ।
नासाविवरनिर्यातलोमपुञ्जश्चलद्वपुः ॥ २८ ॥

प्रकटीभूतसर्वास्थिर्नतपृष्ठास्थिसंहतिः ।
उत्सन्नजठराग्नित्वादल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥ २९ ॥

कृच्छ्राच्चङ्क्रमणोत्थानशयनासनचेष्टितः ।
मन्दीभवच्छ्रोत्रनेत्रः स्रवल्लालाविलाननः ॥ ३० ॥

अनायत्तैः समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुखः ।
तत्क्षणेऽप्यनुभूतानामस्मर्ताखिलवस्तुनाम् ॥ ३१ ॥

सकृदुच्चारिते वाक्ये समुद्भूतमहाश्रमः ।
श्वासकासमुद्भूतमहायासप्रजागरः ॥ ३२ ॥

अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेश्यते जरी ।
भृत्यात्मपुत्रदाराणामवमानास्पदीकृतः ॥ ३३ ॥

प्रक्षीणाखिलशौचश्च विहाराहारसस्पृहः ।
हास्यः परिजनस्यापि निर्विण्णाशेषबान्धवः ॥ ३४ ॥

अनुभूतमिवान्यस्मिन् जन्मन्यात्मविचेष्टितम् ।
संस्मरन्यौवने दीर्घं निश्वसित्यतितापितः ॥ ३५ ॥

एवमादीनि दुःखानि जरायामनुभूय वै ।
मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ॥ ३६ ॥

श्लथग्रीवाङ्घ्रिहस्तोऽथ व्याप्तो वेपथुना भृशम् ।
मुहुर्ग्लानः परवशो मुहुर्ज्ञानलवान्वितः ॥ ३७ ॥

हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ।
एते कथं भविष्यन्तीत्यतीव ममताकुलः ॥ ३८ ॥

मर्मभिद्भिर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ।
शरैरिवान्तकस्योग्रैश्छिद्यमानासुबन्धनः ॥ ३९ ॥

परिवर्तिततारा‌क्षो हस्तपादं मुहुः क्षिपन् ।
संशुष्यमाणताल्वोष्ठपुटो घुरघुरायते ॥ ४० ॥

निरुद्धकण्ठो दोषौघैरुदानश्वासपीडितः ।
तापेन महता व्याप्तस्तृषा चार्तस्तथा क्षुधा ॥ ४१ ॥

क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति यमकिंकरपीडितः ।
ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ॥ ४२ ॥

एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे नृणाम् ।
शृणुष्व नरके यानि प्राप्यन्ते पुरुषैर्मृतैः ॥ ४३ ॥

याम्यकिंकरपाशादिग्रहणं दण्डताडनम् ।
यमस्य दर्शनं चोग्रमुग्रमार्गविलोकनम् ॥ ४४ ॥

करम्भवालुकावह्नियन्त्रशस्त्रासिभीषणे ।
प्रत्येकं नरके याश्च यातना द्विज, दुःसहाः ॥ ४५ ॥

क्रकचैः पाट्यमानानां मूषायां चापि दह्यताम् ।
कुठारैः कृत्यमानानां भूमौ चापि निखन्यताम् ॥ ४६ ॥

शूलेष्वारोप्यमाणानां व्याघ्रवक्त्रैः प्रवेश्यताम् ।
गृध्रसंभक्ष्यमाणानां द्वीपिभिश्चोपभुज्यताम् ॥ ४७ ॥

क्वाथ्यतां तैलमध्ये च क्लिद्यतां क्षारकर्दमे ।
उच्चान्निपात्यमानानां क्षिप्यतां क्षेपयन्त्रकैः ॥ ४८ ॥

नरके यानि दुःखानि पापहेतूद्भवानि वै ।
प्राप्यन्ते नारकैर्विप्र, तेषां संख्या न विद्यते ॥ ४९ ॥

न केवलं द्विजश्रेष्ठ, नरके दुःखपद्धतिः ।
स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ॥ ५० ॥

पुनश्च गर्भे भवति जायते च पुनः पुनः ।
गर्भे विलीयते भूयो जायमानोऽस्तमेति वै ॥ ५१ ॥

जातमात्रश्च म्रियते बालभावेऽथ यौवने ।
मध्यमं वा वयः प्राप्य वार्धके वाथवा मृतिः ॥ ५२ ॥

यावज्जीवति तावच्च दुःखैर्नानाविधैः प्लुतः ।
तन्तुकारणपक्ष्मौघैरास्ते कार्पासबीजवत् ॥ ५३ ॥

द्रव्यनाशे तथोत्पत्तौ पालने च सदा नृणाम् ।
भवन्त्यनेकदुःखानि तथैवेष्टविपत्तिषु ॥ ५४ ॥

यद्यत्प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय, जायते ।
तदेव दुःखवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छति ॥ ५५ ॥

कलत्रपुत्रमित्रार्थगृहक्षेत्रधनादिकैः ।
क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथाऽसुखम् ॥ ५६ ॥

इति संसारदुःखार्कतापतापितचेतसाम् ।
विमुक्तिपादपच्छायामृते कुत्र सुखं नृणाम् ॥ ५७ ॥

तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य वै मम ।
गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः ॥ ५८ ॥

निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा ।
भेषजं भगवत्प्राप्तेरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥ ५९ ॥

तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुने ॥ ६० ॥

आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तदुच्यते ।
शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥ ६१ ॥

अन्धं तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।
यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे, विवेकजम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठांशे पञ्चमाध्याये आध्यात्मिकादि-
तापत्रयनन्निरसनप्रकारः ॥

# ॥ कीटोपाख्यानम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अकामाश्च सकामाश्च ये हताः स्म महामृधे ।
कां गतिं प्रतिपन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

दुःखं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे ।
जानासि त्वं महाप्राज्ञ, प्राणत्यागं सुदुष्करम् ॥ २ ॥

समृद्धौ वासमृद्धौ वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ॥

समृद्धौ वासमृद्धौ वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
संसारेऽस्मिन्समायाताः प्राणिनः पृथिवीपते ॥ ४ ॥

निरता येन भावेन तत्र मे शृणु कारणम् ।
सम्यक् चायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तस्तु युधिष्ठिर ॥ ५ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरा वृत्तमिदं नृप ।
द्वैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥

ब्रह्मभूतश्चरन्विप्रः कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
ददर्श कीटं धावन्तं शीघ्रं शकटवर्त्मनि ॥ ७ ॥

गतिज्ञः सर्वभूतानां भाषाज्ञश्च शरीरिणाम् ।
सर्वज्ञः स तदा दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

व्यास उवाच ॥

कीट, संत्रस्तरूपोऽसि त्वरितश्चैव लक्ष्यसे ।
क्व धावसि तदाचक्ष्व कुतस्ते भयमागतम् ॥ ९ ॥

कीट उवाच ॥

शकटस्याऽस्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम ।
आगतं वै महाबुद्धे, स्वन एष हि दारुणः ॥ १० ॥

श्रूयते न च मां हन्यादिति ह्यस्मादपक्रमे ।
श्वसतां च शृणोम्येनं गोपुत्राणां प्रतोद्यताम् ॥ ११ ॥

वहतां सुमहाभारं संनिकर्षे स्वनं प्रभो ।
नृणां च संवाह्यतां श्रूयते विविधस्वनः ॥ १२ ॥

श्रोतुमस्मद्विधेनैष न शक्यः कीटयोनिना ।
तस्मादतिक्रमाम्येष भयादस्मात्सुदारुणात् ॥ १३ ॥

दुःखं हि मृत्युर्भूतानां जीवितं च सुदुर्लभम् ।
अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः स तु तं प्राह कुतः कीट, सुखं तव ।
मरणं ते सुखं मन्ये तिर्यग्योनौ तु वर्तसे ॥ १५ ॥

शब्दं स्पर्शं रसं गन्धं भोगांश्चोच्चावचान्बहून् ।
नाभिजानासि कीट, त्वं श्रेयो मरणमेव ते ॥ १६ ॥

कीट उवाच ॥

सर्वत्र निरतो जीव इतश्चापि सुखं मम ।
चिन्तयामि महाप्राज्ञ, तस्मादिच्छामि जीवितुम् ॥ १७ ॥

इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्तितः ।
मानुषास्तैर्यजाश्चैव पृथग्भोगा विशेषतः ॥ १८ ॥

अहं मासं मनुष्यो वै शूद्रो बहुधनः प्रभो ।
अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कदर्यो वृद्धिजीवनः ॥ १९ ॥

वाक्तीक्ष्णो निकृतिप्रज्ञो द्वेष्टा विश्वस्य सर्वशः ।
मिथ्याकृतोऽपि विधिना परस्वहरणे रतः ॥ २० ॥

भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्यशितो मया ।
मात्सर्यात्स्वादुकामेन नृशंसेन बुभुक्षता ॥ २१ ॥

देवार्थं पितृयज्ञार्थमन्नं श्रद्धाकृतं मया ।
न दत्तमर्थकामेन देयमन्नं पुरा किल ॥ २२ ॥

गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागतः ।
अकस्मात्ते मया त्यक्ता न त्राता अभयैषिणः ॥ २३ ॥

धनं धान्यं प्रियान्दारान्यानं वासस्तथाद्भुतम् ।
श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निरर्थकम् ॥ २४ ॥

ईर्ष्युः परसुखं दृष्ट्वा अन्यस्य न बुभूषकः ।
त्रिवर्गहन्ता चान्येषामात्मकामानुवर्तकः ॥ २५ ॥

नृशंसगुणभूयिष्ठं पुरा कर्म कृतं मया ।
स्मृत्वा तदनुतप्येऽहं हित्वा प्रियमिवात्मजम् ॥ २६ ॥

शुभानां नाभिजानामि कृतानां कर्मणां फलम् ।
माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चार्चितो मया ॥ २७ ॥

सकृज्जातिगुणोपेतः संगत्या गृहमागतः ।
अतिथिः पूजितो ब्रह्मन् , तेन मां नाजहात्स्मृतिः ॥ २८ ॥

कर्मणा पुनरेवाहं सुखमागामि लक्षये ।
तच्छ्रोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेयस्तपोधन ॥ २९ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

व्यास उवाच ॥

शुभेन कर्मणा यद्वै तिर्यग्योनौ न मुह्यसे ।
ममैव कीट, तत्कर्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥ १ ॥

अहं त्वां दर्शनादेव तारयामि तपोबलात् ।
तपोबलाद्धि वलवद्बलमन्यन्न विद्यते ॥ २ ॥

जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट, कीटताम् ।
अवाप्स्यसि पुनर्धर्मं धर्मं तु यदि मन्यसे ॥ ३ ॥

कर्मभूमिकृतं देवा भुञ्जते तिर्यगाश्रय ।
धर्मोऽपि हि मनुष्येषु कामार्थश्च तथा गुणाः ॥ ४ ॥

वाग्बुद्धिपाणिपादैश्च व्यपेतस्य विपश्चितः ।
किं हास्यति मनुष्यस्य मन्दस्यापि हि जीवतः ॥ ५ ॥

जीवन्हि कुरुते पूजां विप्राग्र्यः शशिसूर्ययोः ।
ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीटत्वमेष्यसि ॥ ६ ॥

गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे ।
तत्र तेऽहं विनेष्यामि ब्रह्मत्वं यत्र वेत्स्यसि ॥ ७ ॥

स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो वर्त्मन्यतिष्ठत ।
शकटो व्रजंश्च सुमहानागतश्च यदृच्छया ॥ ८ ॥

चक्राक्रमणभिन्नश्च कीटः प्राणान्मुमोच ह ।
संभूतः क्षत्रियकुले प्रसादादमितौजसः ॥ ९ ॥

तमृषिं द्रष्टुमगमत्सर्वास्वन्यासु योनिषु ।
श्वाविद्गोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ॥ १० ॥

श्वपाकशूद्रवैश्यानां क्षत्रियाणां च योनिषु ।
स कीट एवमाभाष्य ऋषिणा सत्यवादिना ।
प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ ११ ॥

कीट उवाच ॥

नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ, किं करोमि प्रशाधि माम् ।
त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं मया ॥ १२ ॥

व्यास उवाच ॥

अर्चितोऽहं त्वया राजन्, वाग्भिरद्य यदृच्छया ।
अद्य ते कीटतां प्राप्य स्मृतिर्जाता जुगुप्सिता ॥ १३ ॥

न तु नाशोऽस्ति पापस्य यस्त्वयोपचितः पुरा ।
शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना ॥ १४ ॥

मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्च वै सुकृतं त्वया ।
तिर्यग्योनौ स्म जातेन मम चाभ्यर्चना तथा ॥ १५ ॥

इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि ।
गोब्राह्मणकृते प्राणान्हुत्वात्मानं रणाजिरे ॥ १६ ॥

राजपुत्र, सुखं प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।
अथ मोदिष्यसे स्वर्गे ब्रह्मभूतोऽव्ययः सुखी ॥ २७ ॥

तिर्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति
शूद्रो वैश्यं क्षत्रियत्वं च वैश्यः ।
वृत्तश्लाघी क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं
स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः ॥ २४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

क्षत्रधर्ममनुप्राप्तः स्मरन्नेव च वीर्यवान् ।
त्यक्त्वा स कीटतां राजन्, चचार विपुलं तपः ॥ १ ॥

तस्य धर्मार्थविदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः ।
आजगाम द्विजश्रेष्ठ, कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ २ ॥

व्यास उवाच ॥

क्षात्रं दैवव्रतं कीट, भूतानां परिपालनम् ।
क्षात्रं दैवव्रतं ध्यायंस्ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ३ ॥

पाहि सर्वाः प्रजाः सम्यक् शुभाशुभविदात्मवान् ।
शुभैः संविभजन्कामैरशुभानां च पावनैः ॥ ४ ॥

आत्मवान्भव सुप्रीतः स्वधर्माचरणे रतः ।
क्षात्रीं तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ॥

सोऽप्यरण्यमनुप्राप्य पुनरेव युधिष्ठिर ॥
महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्मेण पाल्य च ॥ ६ ॥

अचिरेणैव कालेन कीटः पार्थिवसत्तम ।
प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागतः ॥ ७ ॥

ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायशाः ।
आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ८ ॥

व्यास उवाच ॥

भो भो ब्रह्मोपम श्रीमन्, मा व्यथिष्ठाः कथंचन ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ९ ॥

उपपद्यति धर्मज्ञ, यथापापफलोपगम् ।
तस्मान्मृत्युभयात्कीट, मा व्यथिष्ठाः कथंचन ॥ १० ॥

धर्मलोपभयं ते स्यात्तस्माद्धर्मं चरोत्तमम् ।

कीट उवाच ॥

सुखात्सुखतरं प्राप्तो भगवंस्त्वत्कृते ह्यहम् ॥ ११ ॥

धर्ममूलां श्रियं प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ।

भीष्म उवाच ॥

भगवद्वचनात्कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥ १२ ॥

अकरोत्पृथिवीं राजन्, यज्ञयूपशताङ्किताम् ।
ततः सालोक्यमगमद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ १३ ॥

अवाप च पदं कीटः पार्थ, ब्रह्म सनातनम् ।
स्वकर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ १४ ॥

तेऽपि यस्मात्प्रभावेण हताः क्षत्रियपुंगवाः ।
संप्राप्तास्ते गतिं पुण्यां तस्मान्मा शोच पुत्रक ॥ १५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि कीटोपाख्याने
११७—११९ अध्यायाः ॥

# ॥ श्रीशुकचरितम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपाः ।
सिद्धिं च परमां प्राप्तः तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि जन्मयोगफलं तदा ।
शुकस्याग्र्यां गतिं चैव दुर्विदामकृतात्मभिः ॥ २ ॥

मेरुशृङ्गे किल पुरा कर्णिकारवनायुते ।
विजहार महादेवो भीमैर्भूतगणैर्वृतः ॥ ३ ॥

शैलराजसुता चैव देवी तत्राभवत्पुरा ।
तत्र दिव्यं तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ४ ॥

योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः ।
धारयन्स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ ५ ॥

एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत ।
महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिम् ॥ ६ ॥

उवाच चैनं भगवांस्त्र्यम्बकः प्रहसन्निव ।
एवंविधस्ते तनयो द्वैपायन, भविष्यति ॥ ७ ॥

यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलम् ।
यथा च खं तथा शुद्धो भविता ते सुतो महान् ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

---

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

भीष्म उवाच ॥

स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवतीसुतः ।
अरणी सहिते गृह्य ममन्थाग्निचिकीर्षया ॥ १ ॥

तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ।
बिभ्रत्पितुश्च कौरव्य, रूपवर्णमनुत्तमम् ॥ २ ॥

बभौ तदा भावितात्मा विधूम इव पावकः ।
तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेरुपृष्ठे जनेश्वर ॥ ३ ॥

स्वरूपिणी तदाभ्येत्य तर्पयामास वारिणा ।
अन्तरिक्षाच्च कौरव्य, दण्डः कृष्णाजिनं च ह ॥ ४ ॥

पपात भूमिं राजेन्द्र, शुकस्यार्थे महात्मनः ।
जेगीयन्ते स्म गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ५ ॥

जातमात्रं मुनेः पुत्रं विधिनोपानयत्तदा ।
तस्य देवेश्वरः शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ ६ ॥

ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासांसि वा विभो ।
हंसाश्च शतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रशः ॥ ७ ॥

प्रदक्षिणमवर्तन्त शुकाश्चाषाश्च भारत ।
आरणेयस्ततो दिव्यं प्राप्य जन्म महाद्युतिः ॥ ८ ॥

तत्रैवोवास मेधावी व्रतचारी समाहितः ।
उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः ॥ ९ ॥

उपतस्थुर्महाराज, यथास्य पितरं तथा ।
बृहस्पतिं च वव्रे स वेदवेदाङ्गभाष्यवित् ॥ १० ॥

उपाध्यायं महाराज, धर्ममेवानुचिन्तयन् ।
सोऽधीत्य निखिलान्वेदान्सरहस्यान्ससंग्रहान् ॥ ११ ॥

इतिहासं च कार्त्स्न्येन राजशास्त्राणि वा विभो ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो महामुनिः ॥ १२ ॥

उग्रं तपः समारेभे ब्रह्मचारी समाहितः ।
देवतानामृषीणां च बाल्येऽपि स महातपाः ॥ १३ ॥

संमन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा ।
न त्वस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।
त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्मानुदर्शिनः ॥ १४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

स मोक्षमनुचिन्त्यैव शुकः पितरमभ्यगात् ।
प्राहाभिवाद्य च गुरुं श्रेयोऽर्थी विनयान्वितः ॥ १ ॥

मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
यथा मे मनसः शान्तिः परमा संभवेत्प्रभो ॥ २ ॥

श्रुत्वा पुत्रस्य च वचः परमर्षिरुवाच तम् ।
अधीष्व पुत्र मोक्षं वै धर्मांश्च विविधानपि ॥ ३ ॥

पितुर्नियोगाज्जग्राह शुको धर्मभृतां वरः ।
योगशास्त्रं च निखिलं कापिलं चैव भारत ॥ ४ ॥

स तं ब्राह्मया श्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् ।
मेने पुत्रं यदा व्यासो मोक्षधर्मविशारदम् ॥ ५ ॥

उवाच गच्छेति तदा जनकं मिथिलेश्वरम् ।
स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलं मिथिलेश्वरः ॥ ६ ॥

पितुर्नियोगमादाय जगाम मिथिलां नृप ।
प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणम् ॥ ७ ॥

उक्तश्च मानुषेण त्वं पथा गच्छेत्यविस्मितः ।
न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरिक्षचरेण वै ॥ ८ ॥

आर्जवेनैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा तथा ।
नान्वेष्टव्या विशेषास्तु विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ९ ॥

अहंकारो न कर्तव्यो याज्ये तस्मिन्नराधिपे ।
स्थातव्यं च वशे तस्य स ते च्छेत्स्यति संशयम् ॥ १० ॥

स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः ।
याज्यो मम स यद्ब्रूयात्तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ११ ॥

एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः ।
मनसा तं वहन्भारं तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १२ ॥

आत्मारामः प्रसन्नात्मा मिथिलामाससाद ह ।
तस्य द्वारं समासाद्य निःशङ्कः प्रविवेश ह ॥ १३ ॥

तत्रापि द्वारपालास्तमुग्रवाचो न्यषेधयन् ।
तथैव च शुकस्तत्र निर्मन्युः समतिष्ठत ॥ १४ ॥

न चातपाध्वसन्तप्तः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
प्रताम्यति ग्लायति वा नापैति च तथातपात् ॥ १५ ॥

तेषां तु द्वारपालानामेकः शोकसमन्वितः ।
मध्यं गतमिवादित्यं दृष्ट्वा शुकमवस्थितम् ॥ १६ ॥

पूजयित्वा यथान्यायमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां द्वितीयां राजवेश्मनः ॥ १७ ॥

तत्रासीनः शुकस्तात, मोक्षमेवान्वचिन्तयत् ।
छायायामातपे चैव समदर्शी समद्युतिः ॥ १८ ॥

तं मुहूर्तादिवागम्य राज्ञो मन्त्री कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां तृतीयां राजवेश्मनः ॥ १९ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः स राजा जनको मन्त्रिभिः सह भारत ।
पुरः पुरोहितं कृत्वा सर्वाण्यन्तःपुराणि च ॥ १ ॥

आसनं च पुरस्कृत्य रत्नानि विविधानि च ।
शिरसा चार्घमादाय गुरुपुत्रं समभ्यगात् ॥ २ ॥

स तदासनमादाय बहुरत्नविभूषितम् ।
स्पर्ध्यास्तरणसंस्तीर्णं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ ३ ॥

पुरोधसा संगृहीतं हस्तेनालभ्य पार्थिवः ।
प्रददौ गुरुपुत्राय शुकाय परमार्चितम् ॥ ४ ॥

तत्रोपविष्टं तं कार्ष्णिं शास्त्रतः प्रत्यपूजयत् ।
पाद्यं निवेद्य प्रथममर्घ्यं गां च न्यवेदयत् ॥ ५ ॥

स च तां मन्त्रवत्पूजां प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकाद्द्विजसत्तमः ॥ ६ ॥

गां चैव समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च ।
पर्यपृच्छन्महातेजा राज्ञः कुशलमव्ययम् ॥ ७ ॥

अनामयं च राजेन्द्र, शुकः सानुचरस्य ह ।
अनुशिष्टस्तु तेनासौ निषसाद महानुगः ॥ ८ ॥

उदारसत्वाभिजनो भूमौ राजा कृताञ्जलिः ।
कुशलं चाव्ययं चैव पृष्ट्वा वैयासकिं नृपः ।
किमागमनमित्येवं पर्यपृच्छत पार्थिवः ॥ ९ ॥

शुक उवाच ॥

पित्राहमुक्तो भद्रं ते मोक्षधर्मार्थकोविदः ।
विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुतः ॥ १० ॥

तत्र गच्छस्व वै तूर्णं यदि ते हृदि संशयः ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा स ते च्छेत्स्यति संशयम् ॥ ११ ॥

सोऽहं पितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः ।
तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ, यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थश्च किमात्मकः ।
कथं च मोक्षः प्राप्तव्यो ज्ञानेन तपसाथवा ॥ १३ ॥

जनक उवाच ॥

यत्कार्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रभृति तच्छृणु ।
कृतोपनयनस्तात, भवेद्वेदपरायणः ॥ १४ ॥

तपसा गुरुवृत्त्या च ब्रह्मचर्येण वा विभो ।
देवतानां पितॄणां चाप्यनृणो ह्यनसूयकः ॥ १५ ॥

वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ज्य च ।
अभ्यनुज्ञामथ प्राप्य समावर्तेत वै द्विजः ।
समावृत्तश्च गार्हस्थ्ये स्वदारनिरतो भवेत ॥ १६ ॥

शुक उवाच ॥

उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने निर्द्वन्द्वे हृदि शाश्वते ।
किमवश्यं निवस्तव्यमाश्रमेषु भवेत्त्रिषु ॥ १७ ॥

एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
यथा वेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्वं जनाधिप ॥ १८ ॥

जनक उवाच ॥

न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षस्याधिगमो भवेत् ।
न विना गुरुसंबन्धं ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥ १९ ॥

गुरुः प्लावयिता तस्य ज्ञानं प्लव इहोच्यते ।
विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥ २० ॥

अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणाम ।
पूर्वैराचरितो धर्मश्चातुराश्रम्यसंकटः ॥ २१ ॥

अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्मणाम् ।
हित्वा शुभाशुभं कर्म मोक्षो नामेह लभ्यते ॥ २२ ॥

भावितैः करणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ।
आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥ २३ ॥

तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ।
त्रिष्वाश्रमेषु को न्वर्थो भवेत्परमभीप्सतः ॥ २४ ॥

राजसांस्तामसांश्चैव नित्यं दोषान्विवर्जयेत् ।
सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना ॥ २५ ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
स पश्यन्नोपलिप्येत जले वारिचरो यथा ॥ २६ ॥

पक्षिवत्प्रवणादूर्ध्वममुत्रानन्त्यमश्नुते ।
विहाय देहान्निर्मुक्तो निर्द्वन्द्वः प्रशमं गतः ॥ २७ ॥

अत्र गाथाः पुरा गीताः शृणु राज्ञा ययातिना ।
धार्यन्ते या द्विजैस्तात, मोक्षशास्त्रविशारदैः ॥ २८ ॥

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वजन्तुषु तत्समम् ।
स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥ २९ ॥

न बिभेति परो यस्मान्न बिभेति पराच्च यः ।
यश्च नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३१ ॥

संयोज्य मनसात्मानमीर्ष्यामुत्सृज्य मोहनीम् ।
त्यक्त्वा कामं च मोहं च तदा ब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ३२ ॥

यदा श्राव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययम् ।
समो भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३३ ॥

यदा स्तुतिं च निन्दां च समत्वेनैव पश्यति ।
काञ्चनं चायसं चैव सुखं दुःखं तथैव च ॥ ३४ ॥

शीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियम ।
जीवितं मरणं चैव ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३५ ॥

प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तथेन्द्रियाणि मनसा संयन्तव्यानि भिक्षुणा ॥ ३६ ॥

तमःपरिवृतं वेश्म यथा दीपेन दृश्यते ।
तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम ॥ ३७ ॥

एतत्सर्वं च पश्यामि त्वयि बुद्धिमतां वर ।
यच्चान्यदपि वेत्तव्यं तत्त्वतो वेत्ति तद्भवान ॥ ३८ ॥

ब्रह्मर्षे, विदितश्चासि विषयान्तमुपागतः ।
गुरोस्तव प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामुने ॥ ३९ ॥

ज्ञानं दिव्यं ममापीदं तेनासि विदितो मम ।
अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव ॥ ४० ॥

अधिकं तव चाश्चर्यं तच्च त्वं नानुबुध्यसे ।
बाल्याद्वा संशयाद्वापि भयाद्वाप्यविमोक्षजात ॥ ४१ ॥

उत्पन्ने चापि विज्ञाने नाधिगच्छति तां गतिम ।
व्यवसायेन शुद्धेन मद्विधैश्छिन्नसंशयः ॥ ४२ ॥

विमुच्य हृदयग्रन्थीनासादयति तां गतिम ।
भवांश्चोत्पन्नविज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ४३ ॥

व्यवसायादृते ब्रह्मन्नासादयति तत्परम ।
नास्ति ते सुखदुःखेषु विशेषो नासि लोलुपः ॥ ४४ ॥

नौत्सुक्यं नृत्यगीतेषु न राग उपजायते ।
न बन्धुष्वनुबन्धस्ते न भयेष्वस्ति ते भयम् ॥ ४५ ॥

पश्यामि त्वां महाभाग, तुल्यलोष्टाश्मकाञ्चनम् ।
अहं त्वामनुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिणः ॥ ४६ ॥

आस्थितं परमं मार्गमक्षयं त्वामनामयम् ।
यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थश्च यदात्मकः ।
तस्मिन्वै वर्तसे ब्रह्मन्, किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ४८ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः ।
आत्मनात्मानमास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ १ ॥

कृतकार्यः सुखी शान्तस्तूष्णीं प्रायादुदङ्मुखः ।
शैशिरं गिरिमुद्दिश्य सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २ ॥

एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारदः समुपागमत् ।
शुकं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान्प्रष्टुमीप्सया ॥ ३ ॥

देवर्षिं तु शुको दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितम् ।
अर्घपूर्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यपूजयत् ॥ ४ ॥

नारदोऽथाब्रवीत्प्रीतो ब्रूहि धर्मभृतां वर ।
केन त्वां श्रेयसा वत्स, योजयामीति हृष्टवत् ॥ ५ ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः प्रोवाच भारत ।
अस्मिन्लोके हितं यत्स्यात्तेन मां योक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

नारद उवाच ॥

तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ।
सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तपः ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ८ ॥

निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्वृत्तिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमम् ॥ ९ ॥

मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति स मुह्यति ।
नालं स दुःखमोक्षाय संयोगो दुःखलक्षणम् ॥ १० ॥

सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्द्धनी ।
मोहजालावृतो दुःखमिह चामुत्र सोऽश्नुते ॥ ११ ॥

सर्वोपायात्तु कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
कार्यः श्रेयोऽर्थिना तौ हि श्रेयोघातार्थमुद्यतौ ॥ १२ ॥

नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेच्च मत्सरात् ।
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ १३ ॥

आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्याद्विद्यते परम् ॥ १४ ॥

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं मतं मम ॥ १५ ॥

सर्वारम्भपरित्यागी निराशीर्निष्परिग्रहः ।
येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान्स च पण्डितः ॥ १६ ॥

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थान्यश्चरत्यात्मवशैरिह ।
असज्जमानः शान्तात्मा निर्विकारः समाहितः ॥ १७ ॥

आत्मभूतैरतद्भूतः सह चैव विनैव च ।
स विमुक्तः परं श्रेयो न चिरेणाधितिष्ठति ॥ १८ ॥

अदर्शनमसंस्पर्शस्तथासंभाषणं सदा ।
यस्य भूतैः सह मुने, स श्रेयो विन्दते परम् ॥ १९ ॥

न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ २० ॥

आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशीस्त्वमचापलम् ।
एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः ॥ २१ ॥

परिग्रहं परित्यज्य भव तात, जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम् ॥ २२ ॥

निरामिषा न शोचन्ति त्यजेदामिषमात्मनः ।
परित्यज्यामिषं सौम्य, दुःखतापाद्विमोक्ष्यसे ॥ २३ ॥

तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ २४ ॥

गुणसंगेष्वनासक्त एकचर्यारतः सदा ।
ब्राह्मणो न चिरादेव सुखमायात्यनुत्तमम् ॥ २५ ॥

द्वन्द्वारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः ।
विद्धि प्रज्ञानतृप्तं तं ज्ञानतृप्तो न शोचति ॥ २६ ॥

शुभैर्लभति देवत्वं व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम् ।
अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्मभिर्लभतेऽवशः ॥ २७ ॥

तत्र मृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यते जन्तुस्तत्कथं नावबुध्यसे ॥ २८ ॥

अहिते हितसंज्ञस्त्वमध्रुवे ध्रुवसंज्ञकः ।
अनर्थे चार्थसंज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ २९ ॥

अलं परिग्रहेणेह दोषवान्हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोशकारस्तु बध्यते स परिग्रहात् ॥ ३० ॥

पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
सरःपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ ३१ ॥

महाजालसमाकृष्टान्स्थले मत्स्यानिवोद्धृतान् ।
स्नेहजालसमाकृष्टान्पश्य जन्तून्सुदुःखितान् ॥ ३२ ॥

कुटुम्बपुत्रदारांश्च शरीरं संचयाश्च ये ।
पारक्यमध्रुवं सर्वं किं स्वं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ३२ ॥

यदा सर्वान्परित्यज्य गन्तव्यमवशेन ते ।
अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं समर्थं नानुतिष्ठसि ॥ ३४ ॥

अविश्रान्तमनालम्बमपाथेयमदैशिकम् ।
तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥ ३५ ॥

न हि त्वां प्रस्थितं कश्चित्पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ।
सुकृतं दुष्कृतं च त्वां यास्यन्तमनुयास्यति ॥ ३६ ॥

विद्या कर्म च शौचं च ज्ञानं च बहुविस्तरम् ।
अर्थार्थमनुसार्यन्ते सिद्धार्थश्च विमुच्यते ॥ ३७ ॥

निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैतां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ३८ ॥

रूपकूलां मनःस्रोतां स्पर्शद्वीपां रसावहाम् ।
गन्धपङ्कां शब्दजलां स्वर्गमार्गदुरावहाम् ॥ ३९ ॥

क्षमारित्रां सत्यमयीं धर्मस्थैर्यवटारकाम् ।
त्यागवाताध्वगां शीघ्रां नौतार्यां तां नदीं तरेत् ॥ ४० ॥

त्यज धर्ममधर्मं च तथा सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ४१ ॥

त्यज धर्ममसङ्कल्पादधर्मं चाप्यलिप्सया ।
उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥ ४२ ॥

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ४३ ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यज ॥ ४४ ॥

इदं विश्वं जगत्सर्वमजगच्चापि यद्भवेत् ।
महाभूतात्मकं सर्वं महद्यत्परमाश्रयात् ॥ ४५ ॥

इन्द्रियाणि च पञ्चैव तमः सत्वं रजस्तथा ।
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ ४६ ॥

सर्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैर्हि संहितः ।
चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गणः ॥ ४७ ॥

एतैः सर्वैः समायुक्तो पुमानित्यभिधीयते ।
त्रिवर्गं तु सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ॥ ४८ ॥

य इदं वेद तत्त्वेन स वेद प्रभवात्ययौ ।
पारम्पर्येण बोद्धव्यं ज्ञानानां यच्च किंचन ॥ ४९ ॥

इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ५० ॥

इन्द्रियैर्नियतैर्देही धाराभिरिव तप्यते ।
लोके विततमात्मानं लोकांश्चात्मनि पश्यति ॥ ५१ ॥

परावरदृशः शक्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति ।
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ५२ ॥

सर्वभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ।
ज्ञानेन विविधान्क्लेशानतिवृत्तस्य मोहनात् ॥ ५३ ॥

लोके बुद्धिप्रकाशेन लोकमार्गेन रिष्यते ।
अनादिनिधनं जन्तुमात्मनि स्थितमव्ययम् ॥ ५४ ॥

अकर्तारममूर्तं च भगवानाह तीर्थवित् ।
यो जन्तुः स्वकृतैस्तैस्तैः कर्मभिर्नित्यदुःखितः ॥ ५५ ॥

स दुःखप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तूननेकधा ।
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यं नवं बहु ॥ ५६ ॥

तप्यतेऽथ पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ।
अजस्रमेव मोहान्धो दुःखेषु सुखसंज्ञितः ॥ ५७ ॥

बध्यते मथ्यते चैव कर्मभिर्मन्थवत्सदा ।
ततो निबद्धः स्वां योनिं कर्मणामुदयादिह ॥ ५८ ॥

परिभ्रमति संसारं चक्रवद्बहुवेदनः ।
स त्वं निवृत्तबन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ॥ ५९ ॥

सर्ववित्सर्वजित्सिद्धो भवभावविवर्जितः ।
संयमेन नवं बन्धं निवर्त्य तपसो बलात् ।
संप्राप्ता बहवः सिद्धिमप्यबाधां सुखोदयाम् ॥ ६० ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

## षष्ठोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥
अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शान्तिकरं शिवम् ।
निशम्य लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते ॥ १ ॥

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २ ॥

तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासं निबोध मे ।
तिष्ठेत चेद्वशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनम् ॥ ३ ॥

अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥ ४ ॥

द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् ।
न तानाद्रियमाणस्य स्नेहबन्धः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते ।
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ॥ ६ ॥

सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ।
अनिष्टवर्धितं पश्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ ७ ॥

नार्थो न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति ।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ८ ॥

नाश्रु कुर्वन्ति ये बुध्या दृष्ट्वा लोकेषु संततिम् ।
सम्यक्प्रपश्यतः सर्वं नाश्रुकर्मोपपद्यते ॥ ९ ॥

दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तन्नानुशोचयेत् ॥ १० ॥

भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ ११ ॥

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १२ ॥

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ १३ ॥

न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ १४ ॥

सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नात्र संशयः ।
स्निग्धत्वं चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ १५ ॥

परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ।
अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पण्डिताः ॥ १६ ॥

त्यजन्ते दुःखमर्था हि पालने न च ते सुखाः ।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत् ॥ १७ ॥

अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
अतृप्ता यान्ति विध्वंसं संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ १८ ॥

निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्न तिष्ठति ।
स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् ॥ १९ ॥

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ २० ॥

अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ २१ ॥

भूतेषु भावं संचिन्त्य ये बुद्ध्वा मनसः परम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २२ ॥

संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ २३ ॥

तथाप्युपायं संपश्येद्दुःखस्य परिमोक्षणम् ।
अशोचन्नारभेच्चैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २४ ॥

शब्दे स्पर्शे च रूपे च गन्धेषु च रसेषु च ।
नोपभोगात्परं किंचिद्धनिनो वाधनस्य च ॥ २५ ॥

प्राक्संप्रयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखं परायणम् ।
विप्रयोगात्तु सर्वस्य न शोचेत्प्रकृतिस्थितः ॥ २६ ॥

धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च विद्यया ॥ २७ ॥

प्रणयं प्रतिसंहृत्य संस्तुतेष्वितरेषु च ।
विचरेदसमुन्नद्धः स सुखी स च पण्डितः ॥ २८ ॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्स सुखी भवेत् ॥ २९ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

## सप्तमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

सुखदुःखविपर्यासो यदा समनुपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नापि पौरुषम् ॥ १ ॥

स्वभावाद्यत्नमातिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति ।
जरामरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥ २ ॥

रुजन्ति हि शरीराणि रोगाः शारीरमानसाः ।
सायका इव तीक्ष्णाग्राः प्रयुक्ता दृढधन्विभिः ॥ ३ ॥

व्यथितस्य विधित्साभिस्ताम्यतो जीवितैषिणः ।
अवशस्य विनाशाय शरीरमपकृष्यते ॥ ४ ॥

स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।
आयुरादाय मर्त्यानां रात्र्यहानि पुनः पुनः ॥ ५ ॥

व्यत्ययो ह्ययमत्यन्तपक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
जातान्मर्त्यान् जरयति निमेषान्नावतिष्ठते ॥ ६ ॥

सुखदुःखानि भूतानामजरो जरयत्यसौ ।
आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ॥ ७ ॥

अदृष्टपूर्वानादाय भावानपरिशङ्कितान् ।
इष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्तं गच्छन्ति रात्रयः ॥ ८ ॥

योऽयमिच्छेद्यथाकामं कामानां तदवाप्नुयात् ।
यदि स्यान्न पराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ९ ॥

संयताश्च हि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः॥ १० ॥

अपरे बालिशाः सन्तो निर्गुणाः पुरुषाधमाः ।
आशीर्भिरप्यसंयुक्ता दृश्यन्ते सर्वकामिनः ॥ ११ ॥

भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेष्वेव जीर्यते ॥ १२ ॥

अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठते ।
कश्चित्कर्मानुसृत्यान्यो नाप्राप्यमधिगच्छति ॥ १३ ॥

अपराधं समाचक्ष्व पुरुषस्य स्वभावतः ।
नाभ्युत्थाने मनुष्याणां योगाः स्युर्नात्र संशयः ।
व्याधिभिश्च विमथ्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥ १४ ॥

व्याधिभिर्मथ्यमानानां त्यजतां विपुलं धनम् ।
वेदनां नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्सकाः ॥ १५ ॥

ते चातिनिपुणा वैद्याः कुशलाः संभृतौषधाः ।
व्याधिभिः परिकृष्यन्ते मृगा व्याधैरिवार्दिताः ॥ १६ ॥

ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ॥ १७ ॥

के वा भुवि चिकित्सन्ते रोगार्तान्मृगपक्षिणः ।
श्वापदानि दरिद्रांश्च प्रायो नातिभवन्ति ते ॥ १८ ॥

घोरानपि दुराधर्षान्नृपतीनुग्रतेजसः ।
आक्रम्याददते रोगाः पशून्पशुगणा इव ॥ १९ ॥

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसा सहसा क्षिप्रं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ २० ॥

न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसा तथा ।
स्वभावमतिवर्तन्ते ये नियुक्ताः शरीरिणः ॥ २१ ॥

न म्रियेरन्न जीर्येरन्सर्वे स्युः सर्वकामिनः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुरुत्थानस्य फले सति ॥ २२ ॥

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २३ ॥

ऐश्वर्यमदमत्तांश्च मत्तान्मद्यमदेन च ।
अप्रमत्ताः शठाः शूराः विक्रान्ताः पर्युपासते ॥ २४ ॥

क्लेशाः परिनिवर्तन्ते केषांचिदसमीक्षिताः ।
स्वं स्वं च पुनरन्येषां न किंचिदधिगम्यते ॥ २५ ॥

महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ।
वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकागताः ॥ २६ ॥

सर्वेषामृद्धिकामानामन्ये रथपुरःसराः ।
मनुष्याश्च गतस्त्रीकाः शतशो विधवाः स्त्रियः ॥ २७ ॥

द्वन्द्वारामेषु भूतेषु गच्छन्त्येकैकशो नराः ।
इदमन्यत्परं पश्य मात्र मोहं करिष्यसि ॥ २८ ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ २९ ॥

एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातमृषिसत्तम ।
येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकं दिवं गताः ॥ ३० ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः परमबुद्धिमान् ।
संचिन्त्य मनसा धीरो निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ३१ ॥

पुत्रदारैर्महान्क्लेशो विद्योन्माथी महान् श्रमः ।
किं नु स्याच्छाश्वतं स्थानमल्पक्लेशं महोदयम् ॥ ३२ ॥

ततो मुहूर्तं संचिन्त्य निश्चितां गतिमात्मनः ।
परावरज्ञो धर्मस्य परां नैःश्रेयसीं गतिम् ॥ ३३ ॥

कथं त्वहमसंश्लिष्टो गच्छेयं गतिमुत्तमाम् ।
नावर्तेयं यथा भूयो योनिसंकरसागरे ॥ ३४ ॥

परं भावं हि काङ्क्षामि यत्र नावर्तते पुनः ।
सर्वसङ्गान्परित्यज्य निश्चिन्तो मनसा गतिम् ॥ ३५ ॥

तत्र यास्यामि यत्रात्मा शमं मेऽधिगमिष्यति ।
अक्षयश्चाव्ययश्चैव यत्र शास्यामि शाश्वतः ॥ ३६ ॥

न तु योगमृते शक्या प्राप्तुं सा परमा गतिः ।
अवबन्धो हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ॥ ३७ ॥

तस्माद्योगं समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेवरम् ।
वायुभूतः प्रवेक्ष्यामि तेजोराशिं दिवाकरम् ॥ ३८ ॥

न ह्येष क्षयतां याति सोमः सुरगणैर्यथा ।
कम्पितः पतते भूमिं पुनश्चैवाधिरोहति ॥ ३९ ॥

क्षीयते हि सदा सोमः पुनश्चैवाभिपूर्यते ।
नेच्छाम्येवं विदित्वैते ह्रासवृद्धी पुनःपुनः ॥ ४० ॥

रविस्तु सन्तापयते लोकान् रश्मिभिरुल्बणैः ।
सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमक्षयमण्डलः ॥ ४१ ॥

अतो मे रोचते गन्तुमादित्यं दीप्ततेजसम् ।
अत्र वत्स्यामि दुर्धर्षो निश्शङ्केनान्तरात्मना ॥ ४२ ॥

सूर्यस्य सदने चाहं निक्षिप्येदं कलेवरम् ।
ऋषिभिः सह यास्यामि सौरं तेजोऽतिदुस्सहम् ॥ ४३ ॥

आपृच्छामि नगान्नागान्गिरिमुर्वीं दिशो दिवम् ।
देवदानवगन्धर्वान्पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ४४ ॥

लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि न संशयः ।
पश्यन्तु योगवीर्यं मे सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥ ४५ ॥

अथानुज्ञाप्य तमृषिं नारदं लोकविश्रुतम् ।
तस्मादनुज्ञां संप्राप्य जगाम पितरं प्रति ॥ ४६ ॥

सोऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ।
शुकः प्रदक्षिणं कृत्वा कृष्णमापृष्टवान्मुनिम् ॥ ४७ ॥

श्रुत्वा चर्षिस्तद्वचनं शुकस्य
प्रीतो महात्मा पुनराह चैनम् ।

भो भो पुत्र स्थीयतां तावदद्य
यावच्चक्षुः प्रीणयामि त्वदर्थे ॥ ४८ ॥

निरपेक्षः शुको भूत्वा निःस्नेहो मुक्तसंशयः ।
मोक्षमेवानुसंचिन्त्य गमनाय मनो दधे ॥ ४९ ॥

पितरं संपरित्यज्य जगाम मुनिसत्तमः ।
कैलासपृष्ठं विपुलं सिद्धसंघनिषेवितम् ॥ ५० ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

## अष्टमोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

गिरिशृङ्गं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ।
समे देशे विविक्ते स निःशलाक उपाविशत् ॥ १ ॥

धारयामास चात्मानं यथाशास्त्रं यथाविधि ।
पादप्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ॥ २ ॥

ततः स प्राङ्मुखो विद्वानादित्ये नाचिरोदिते ।
पाणिपादं समादाय विनीतवदुपाविशत् ॥ ३ ॥

न तत्र पक्षिसंघातो न शब्दो नातिदर्शनम् ।
यत्र वैयासकिर्धीमान्योक्तुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥

स ददर्श तदात्मानं सर्वसङ्गविनिःसृतम् ।
प्रजहास ततो हासं शुकः संप्रेक्ष्य तत्परम् ॥ ५ ॥

स पुनर्योगमास्थाय मोक्षमार्गोपलब्धये ।
महायोगेश्वरो भूत्वा सोऽत्यक्रामद्विहायसम् ॥ ६ ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षिं नारदं ततः ।
निवेदयामास च तं स्वं योगं परमर्षये ॥ ७ ॥

शुक उवाच ॥

दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु तपोधन ।
त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिष्टां महाद्युते ॥ ८ ॥

नारदेनाभ्यनुज्ञातः शुको द्वैपायनात्मजः ।
अभिवाद्य पुनर्योगमास्थायाकाशमाविशत् ॥ ९ ॥

कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा ।
अन्तरिक्षचरः श्रीमान्वायुभूतः सुनिश्चितः ॥ १० ॥

तमुद्यन्तं द्विजश्रेष्ठं वैनतेयसमद्युतिम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरंहसम् ॥ ११ ॥

व्यवसायेन लोकांस्त्रीन्सर्वान्सोऽथ विचिन्तयन् ।
आस्थितो दीर्घमध्वानं पावकार्कसमप्रभः ॥ १२ ॥

तमेकमनसं यान्तमव्यग्रमकुतोभयम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि जङ्गमानि चराणि च ॥ १३ ॥

यथाशक्ति यथान्यायं पूजां वै चक्रिरे तदा ।
पुष्पवर्षैश्च दिव्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः ॥ १४ ॥

तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
ऋषयश्चैव संसिद्धाः परं विस्मयमागताः ॥ १५ ॥

अन्तरिक्षगतः कोऽयं तपसा सिद्धिमागतः ।
अधःकायोर्द्ध्ववक्त्रश्च नेत्रैः समभिरज्यते ॥ १६ ॥

ततः परमधर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
भास्करं समुदीक्षन्स प्राङ्मुखो वाग्यतोऽगमत् ॥ १७ ॥

शब्देनाकाशमखिलं पूरयन्निव सर्वशः ।
तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा सर्वाप्सरोगणाः ॥ १८ ॥

संभ्रान्तमनसो राजन् , आसन्परमविस्मिताः ।
पञ्चचूडाप्रभृतयो भृशमुत्फुल्ललोचनाः ॥ १९ ॥

दैवतं कतमं ह्येतदुत्तमां गतिमास्थितम् ।
सुनिश्चितमिहायाति विमुक्तमिव निस्पृहम् ॥ २० ॥

ततः समभिचक्राम मलयं नाम पर्वतम् ।
उर्वशी पुर्वचित्तिश्च यं नित्यमनुसेवतः ॥ २१ ॥

तस्य ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विस्मयं ययतुः परम् ।
अहो बुद्धिसमाधानं वेदाभ्यासरते द्विजे ॥ २२ ॥

अचिरेणैव कालेन नभश्चरति चन्द्रवत् ।
पितृशुश्रूषया बुद्धिं संप्राप्तोऽयमनुत्तमाम् ॥ २३ ॥

पितृभक्तो दृढतपाः पितुः सदयितः सुतः ।
अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विसर्जितः ॥ २४ ॥

उर्वश्या वचनं श्रुत्वा शुकः परमधर्मवित् ।
उदैक्षत दिशः सर्वा वचने गतमानसः ॥ २५ ॥

सोऽन्तरिक्षं महीं चैव सशैलवनकाननाम् ।
विलोकयामास तदा सरांसि सरितस्तथा ॥ २६ ॥

ततो द्वैपायनसुतं बहुमानात्समन्ततः ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा निरीक्षन्ते स्म देवताः ॥ २७ ॥

अब्रवीत्तास्तदा वाक्यं शुकः परमधर्मवित् ।
पिता यद्यनुगच्छेन्मां क्रोशमानः शुकेति वै ॥ २८ ॥

ततः प्रतिवचो देयं सर्वैरेव समाहितैः ।
एतन्मत्स्नेहतः सर्वे वचनं कर्तुमर्हथ ॥ २९ ॥

शुकस्य वचनं श्रुत्वा दिशः सर्वाः सकाननाः ।
समुद्राः सरितः शैलाः प्रत्यूचुस्तं समन्ततः ॥ ३० ॥

यथाज्ञापयसे विप्र, बाढमेवं भविष्यति ।
ऋषेर्व्याहरतो वाक्यं प्रतिवक्ष्यामहे वयम् ॥ ३१ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः ॥

## नवमोऽध्यायः ॥

---

भीष्म उवाच ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः ।
प्रातिष्ठत शुकः सिद्धिं हित्वा दोषांश्चतुर्विधान ॥ १ ॥

तमो ह्यष्टविधं हित्वा जहौ पञ्चविधं रजः ।
ततः सत्वं जहौ धीमांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २ ॥

ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते ।
ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स विधूमोऽग्निरिव ज्वलन ॥ ३ ॥

उल्कापातो दिशां दाहो भूमिकम्पस्तथैव च ।
प्रादुर्भूतः क्षणे तस्मिंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४ ॥

द्रुमाः शाखाश्च मुमुचुः शिखराणि च पर्वताः ।
निर्घातशब्दैश्च गिरिर्हिमवान् दीर्यतीव ह ॥ ५ ॥

न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
ह्रदाश्च सरितश्चैव चुक्षुभुः सागरास्तथा ॥ ६ ॥

ववर्ष वासवस्तोयं रसवच्च सुगन्धि च ।
ववौ समीरणश्चापि दिव्यगन्धवहः शुचिः ॥ ७ ॥

स शृङ्गे प्रथमे दिव्ये हिमवन्मेरुसंभिते ।
संश्लिष्टे श्वेतपीते द्वे रुक्मरूप्यमये शुभे ॥ ८ ॥

शतयोजनविस्तारे तिर्यगूर्द्ध्वं च भारत ।
उदीचीं दिशमास्थाय रुचिरे संददर्श ह ॥ ९ ॥

सोऽविशङ्केन मनसा तथैवाभ्यपतच्छुकः ।
ततः पर्वतशृङ्गे द्वे सहसैव द्विधा कृते ॥ १० ॥

अदृश्येतां महाराज, तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततः पर्वतशृङ्गाभ्यां सहसैव विनिस्सृतः ॥ ११ ॥

न च प्रतिजघानास्य स गतिं पर्वतोत्तमः ।
ततो महानभूच्छब्दो दिवि सर्वदिवौकसाम् ॥ १२ ॥

गन्धर्वाणामृषीणां च ये च शैलनिवासिनः ।
दृष्ट्वा शुकमतिक्रान्तं पर्वतं च द्विधाकृतम् ॥ १३ ॥

साधु साध्विति तत्रासीन्नादः सर्वत्र भारत ।
स पूज्यमानो देवैश्च गन्धर्वैर्ऋषिभिस्तथा ॥ १४ ॥

यक्षराक्षससंघैश्च विद्याधरगणैस्तथा ।
दिव्यैः पुष्पैः समाकीर्णमन्तरिक्षं समन्ततः ॥ १५ ॥

आसीत्किल महाराज, शुकाभिपतने तदा ।
ततो मन्दाकिनीं रम्यामुपरिष्टादभिव्रजन् ॥ १६ ॥

शुको ददर्श धर्मात्मा पुष्पितद्रुमकाननाम् ।
तस्यां क्रीडन्त्यभिरतास्ते चैवाप्सरसां गणाः ॥ १७ ॥

शून्याकारं निराकाराः शुकं दृष्ट्वा विवाससः ।
तमाक्रामन्तमाज्ञाय पिता स्नेहसमन्वितः ॥ १८ ॥

उत्तमां गतिमास्थाय पृष्ठतोऽनुससार ह ।
शुकस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं कृत्वान्तरिक्षगाम् ॥ १९ ॥

दर्शयित्वा प्रभावं स्वं ब्रह्मभूतोऽभवत्तदा ।
महायोगगतिं त्वन्यां व्यासोत्थाय महातपाः ॥ २० ॥

निमेषान्तरमात्रेण शुकाभिपतनं ययौ ।
स ददर्श द्विधा कृत्वा पर्वताग्रं शुकं गतम ॥ २१ ॥

शशंसुर्ऋषयस्तत्र कर्म पुत्रस्य तत्तदा ।
ततः शुकेति दीर्घेण शब्देनाक्रन्दितस्तदा ॥ २२ ॥

स्वयं पित्रा स्वरेणोच्चैस्त्रींल्लोकाननुनाद्य वै ।
शुकः सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतोमुखः ॥ २३ ॥

प्रत्यभाषत धर्मात्मा भोःशब्देनानुनादयन ।
तत एकाक्षरं नादं भोरित्येव समीरयन ॥ २४ ॥

प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चैः स्थावरजङ्गमम ।
ततः प्रभृति चाद्यापि शब्दानुच्चारितान्पृथक् ॥ २५ ॥

गिरिगह्वरपृष्ठेषु व्याहरन्ति शुकं प्रति ।
अन्तर्हितः प्रभावं तु दर्शयित्वा शुकस्तदा ॥ २६ ॥

गुणान्संत्यज्य शब्दादीन्पदमभ्यगमत्परम् ।
महिमानं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजसः ॥ २७ ॥

निषसाद गिरिप्रस्थे पुत्रमेवानुचिन्तयन् ।
ततो मन्दाकिनीतीरे क्रीडन्तोऽप्सरसां गणाः ॥ २८ ॥

आसाद्य तमृषिं सर्वाः संभ्रान्ता गतचेतसः ।
जले निलिलियिरे काश्चित्काश्चिद्गुल्मान्प्रपेदिरे ॥ २९ ॥

वसनान्याददुः काश्चित्तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमम् ।
तां मुक्ततां तु विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा ॥ ३० ॥

सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोऽभूद्व्रीडितश्च ह ।
तं देवगन्धर्ववृतो महर्षिगणपूजितः ॥ ३१ ॥

पिनाकहस्तो भगवानभ्यागच्छत शंकरः ।
तमुवाच महादेवः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३२ ॥

पुत्रशोकाभिसंतप्तं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चैव ह ॥ ३३ ॥

वीर्येण सदृशः पुत्रः पुरा मत्तस्त्वया वृतः ।
स तथालक्षणो जातस्तपसा तव संभृतः ॥ ३४ ॥

मम चैव प्रसादेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः ।
स गतिं परमां प्राप्तो दुष्प्रापामजितेन्द्रियैः ॥ ३५ ॥

दैवतैरपि विप्रर्षे, तं त्वं किमनुशोचसि ।
यावत्स्थास्यन्ति गिरयो यावत्स्थास्यन्ति सागराः ॥ ३६ ॥

तावत्तवाक्षया कीर्तिः सपुत्रस्य भविष्यति ।
छायां स्वपुत्रसदृशीं सर्वतोऽनपगां सदा ॥ ३७ ॥

द्रक्ष्यसे त्वं च लोकेऽस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने ।
सोऽनुनीतो भगवता स्वयं रुद्रेण भारत ॥ ३८ ॥

छायां पश्यन्समावृत्तः स मुनिः परया मुदा ।
इति जन्मगतिश्चैव शुकस्य भरतर्षभ ।
विस्तरेण समाख्याता यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३९ ॥

एतदाचष्ट मे राजन्, देवर्षिर्नारदः पुरा ।
व्यासश्चैव महायोगी संजल्पेषु पदे पदे ॥ ४० ॥

इतिहासमिदं पुण्यं मोक्षधर्मोपसंहितम् ।
धारयेद्यः शमपरः स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४१ ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शुकचरितं नाम
३२०—३३३ अध्यायाः ॥

# ॥ शुकवैराग्योपदेशः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ १ ॥

अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चयम् ।
वक्तुमर्हसि कौरव्य, देवस्याजस्य या कृतिः ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ॥

प्राकृतेन प्रवृत्तेन चरन्तमकुतोभयम् ।
अध्याप्य कृत्स्नं स्वाध्यायमन्वशाद्वै पिता सुतम् ॥ ३ ॥

व्यास उवाच ॥

धर्मं पुत्र, निषेवस्व सुतीक्ष्णौ च हिमातपौ ।
क्षुत्पिपासे च वायुं च जय नित्यं जितेन्द्रियः ॥ ४ ॥

सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयां दमं तपः ।
अहिंसां चानृशंस्यं च विधिवत्परिपालय ॥ ५ ॥

सत्ये तिष्ठ रतो धर्मे हित्वा सर्वमनार्जवम् ।
देवतातिथिशेषेण यात्रां प्राणस्य संलिह ॥ ६ ॥

फेनमात्रोपमे देहे जीवे शकुनिवत्स्थिते ।
अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिषि पुत्रक ॥ ७ ॥

अप्रमत्तेषु जाग्रत्सु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु ।
अन्तरं लिप्समानेषु बाल, त्वं नावबुध्यसे ॥ ८ ॥

अहःसु गण्यमानेषु क्षीयमाणे तथायुषि ।
जीविते लिख्यमाने च किमुत्थाय न धावसि ॥ ९ ॥

ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ।
पारलौकिककार्येषु प्रसुप्ता भृशनास्तिकाः ॥ १० ॥

धर्माय येऽभ्यसूयन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ११ ॥

ये तु तुष्टाः श्रुतिपरा महात्मानो महाबलाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ १२ ॥

उपधार्य मतं तेषां बुधानां धर्मदर्शिनाम् ।
नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि वै ॥ १३ ॥

आद्यकालिकया बुद्ध्या दूरे श्व इति निर्भयाः ।
सर्वभक्ष्या न पश्यन्ति कर्मभूमिमचेतसः ॥ १४ ॥

धर्मं निःश्रेणिमास्थाय किंचित्किंचित्समारुह ।
कोशकारवदात्मानं वेष्टयन्नानुबुध्यसे ॥ १५ ॥

नास्तिकं भिन्नमर्यादं कूलपातमिव स्थितम् ।
वामतः कुरु विस्रब्धो नरं वेणुमिवोद्धृतम् ॥ १६ ॥

कामं क्रोधं च मृत्युं च पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ १७ ॥

मृत्युनाभ्याहते लोके जरया परिपीडिते ।
अमोघासु पतन्तीषु धर्मपोतेन सन्तर ॥ १८ ॥

तिष्ठन्तं च शयानं च मृत्युरन्वेषते यदा ।
निर्वृतिं लभते कस्मादकस्मान्मृत्युनाशितः ॥ १९ ॥

संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
वृको वोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ २० ॥

क्रमशः संचितशिखो धर्मबुद्धिमयो महान् ।
अन्धकारे प्रवेष्टव्यं दीपो यत्नेन धार्यताम् ॥ २१ ॥

संपतन्देहजालानि कदाचिदिह मानुषे ।
ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्तत्पुत्र, परिपालय ॥ २२ ॥

ब्राह्मण्यस्य तु देहोऽयं न कामार्थाय जायते ।
इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखम् ॥ २३ ॥

ब्राह्मण्यं बहुभिरवाप्यते तपोभि-
स्तल्लब्ध्वा न रतिपरेण हेलितव्यम् ।
स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्तः
क्षेमार्थी कुशलपरः सदा यतस्व ॥ २४ ॥

अव्यक्तप्रकृतिरयं कलाशरीरः
सूक्ष्मात्मा क्षणत्रुटिशो निमेषरोमा ।
संवास्यः समबलशुक्लकृष्णनेत्रो
मासाङ्गो द्रवति वयोहयो नराणाम् ॥ २५ ॥

तं दृष्ट्वा प्रसृतमजस्रमुग्रवेगं
गच्छन्तं सततमिहान्ववेक्षमाणम् ।
चक्षुस्ते यदि न परप्रणेतृनेयं
धर्मे ते भवतु मनः परं निशम्य ॥ २६ ॥

ये चात्र प्रचलितधर्मकामवृत्ताः
क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगाः ।
क्लिश्यन्तः परिगतवेदनाशरीरा
बह्वीभिः सुभृशमधर्मकारणाभिः ॥ २७ ॥

राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य
गोप्ता समीक्ष्य सुकृतिनां दधाति लोकान् ।
बहुविधमपि चरति विशति
सुखमनुपगतं निरवद्यम् ॥ २८ ॥

श्वानोभीषणकाया अयोमुखानि
वयांसि बलगृध्रपक्षिणां च संघाः ।
नरकदने रुधिरपा गुरुवचन-
नुदमुपरतं विशन्त्यसन्तः ॥ २९ ॥

मर्यादा नियताः स्वयंभुवा य इहेमाः
प्रभिनत्ति दशगुणा मनोनुगत्वात् ।
निवसति भृशमसुखं पितृ-
विषयविपिनमवगाह्य स पापः ॥ ३० ॥

यो लुब्धः सुभृशं प्रियानृतश्च मनुष्यः
सततनिकृतिवचनाभिरतिः स्यात् ।

उपनिधिभिरसुखकृत्स परमनिरयगो
भृशमसुखमनुभवति दुष्कृतकर्मा ॥ ३१ ॥

उष्णां वैतरणीं महानदी-
मवगाढोऽसि पत्रवनभिन्नगात्रः ।
परशुवनशयो निपतितो
वसति च महानिरये भृशार्तः ॥ ३२ ॥

महापदानि कत्थसे न चाप्यवेक्षसे परं
चिरस्य मृत्युकारिकामनागतां न बुध्यसे ।
प्रयायतां किमास्यते समुत्थितं महद्भय-
मतिप्रमाथि दारुणं सुखस्य संविधीयताम् ॥ ३३ ॥

पुरामृतः प्रणीयते यमस्य राजशासना-
त्तमन्तकायदारुणैः प्रयत्नमार्जवे कुरु ।
पुरा समूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यदुःखवि-
त्तवेह जीवितं यमो न चास्य तस्य वारकः ॥ ३४ ॥

पुराभिवाति मारुतो यमस्य यः पुरःसरः
पुरैक एव नीयसे कुरुष्व साम्परायिकम ।
पुरा स हि क एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तकः
पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशो महाभयागमे ॥ ३५ ॥

श्रुतिश्च संनिरुध्यते पुरा तवेह पुत्रक,
समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तमं कुरु ।
शुभाशुभे पुराकृते प्रमादकर्मविप्लुते
स्मरन्पुरा न तप्यसे निधत्स्व केवलं निधिम ॥ ३६ ॥

पुरा जरा कलेवरं विजर्जरीकरोति ते
 वलाङ्गरूपहारिणी निधत्स्व केवलं निधिम् ।
पुरा शरीरमन्तको भिनत्ति रोगसारथिः
 प्रसह्य जीवितक्षये तपो महत्समाचर ॥ ३७ ॥

पुरा वृका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचरा
 अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यशीलने ।
पुरान्धकारमेकको नु पश्यसि त्वरस्व वै
 पुरा हिरण्मयान्नगान्निरीक्षसेऽद्रिमूर्धनि ॥ ३८ ॥

पुरा कुसङ्गता न ते सुहृन्मुखाश्च शत्रवः
 विचालयन्ति दर्शनाद्धटस्व पुत्र, यत्परम् ।
धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति चोरतः
 मृतं च यन्न मुञ्चति समर्जयस्व तद्धनम् ॥ ३९ ॥

न तत्र संविभज्यते स्वकर्मभिः परस्परं
 यदेव यस्य यौतकं तदेव तत्र सोऽश्नुते ।
परत्र येन जीव्यते तदेव पुत्र, दीयतां
 धनं यदक्षरं ध्रुवं समर्जयस्व तत्स्वयम् ॥ ४० ॥

न यावदेव पच्यते महाजनस्य यावक-
 मपक्व एव यावके पुरा प्रलीयसे त्वर ।
न मातृपुत्रबान्धवा न संस्तुतः प्रियो जनः
 अनुव्रजन्ति सङ्कटे व्रजन्तमेकपातिनम् ॥ ४१ ॥
यदेव कर्म केवलं पुराकृतं शुभाशुभं
 तदेव पुत्र, सार्थकं भवत्यमुत्र गच्छतः ।

हिरण्यरत्नसञ्चयाः शुभाशुभेन सञ्चिता
न तस्य देहसंचये भवन्ति कार्यसाधकाः ॥ ४२ ॥

परत्र गामि कस्य ते कृताकृतस्य कर्मणो
न साक्षिरात्मना समो नृणामिहास्ति कश्चन ।
मनुष्यदेहशून्यकं भवत्यमुत्र गच्छतः
प्रविश्य बुद्धिचक्षुषा प्रदृश्यते हि सर्वशः ॥ ४३ ॥

इहाग्निसूर्यवायवः शरीरमाश्रितास्त्रय-
स्त एव तस्य साक्षिणो भवन्ति धर्मदर्शिनः ।
अहर्निशेषु सर्वतः स्पृशत्सु सर्वचारिषु
प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्ममेव पालय ॥ ४४ ॥

अनेकपारिपन्थिके विरूपरौद्रमक्षिके
स्वमेव कर्म रक्ष्यतां स्वकर्म तत्र गच्छति ।
न तत्र संविभज्यते स्वकर्मणा परस्परं
तथाकृतं स्वकर्मजं तदेव भुज्यते फलम् ॥ ४५ ॥

यथाप्सरोगणाः फलं सुखं महर्षिभिः सह
तथाप्नुवन्ति कर्मजं विमानकामगामिनः ।
यथेह यत्कृतं शुभं विपाप्मभिः कृतात्मभिः
तदाप्नुवन्ति मानवास्तथा विशुद्धयोनयः ॥ ४६ ॥

प्रजापतेः सलोकतां बृहस्पतेः शतक्रतो-
र्व्रजन्ति ते परां गतिं गृहस्थधर्मसेतुभिः ।
सहस्रशोऽप्यनेकशः प्रवक्तुमुत्सुकाय ते
अबुद्धिमोहनं पुनः प्रभुर्निनाय पावकः ॥ ४७ ॥

गता त्रिरष्टवर्षता ध्रुवोऽसि पञ्चविंशकः
कुरुष्व धर्मसञ्चयं वयो हि तेऽतिवर्तते ।
पुरा करोति सोऽन्तकः प्रमादगोऽसुखां चमूं
यथागृहीतमुत्थितस्त्वरस्व धर्मपालने ॥ ४८ ॥

यथा त्वमेव पृष्ठतस्त्वमग्रतो गमिष्यसि
तथा गतिं गमिष्यतः किमात्मना परेण वा ।
यदेकपातिना सतां भवत्यमुत्र गच्छतां
भयेषु साम्परायिकं निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ४९ ॥

सकूलमूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यसङ्गवा-
न्न सन्ति यस्य वारकाः कुरुष्व धर्मसंनिधिम् ।
इदं निदर्शनं मया तवेह पुत्र, सांप्रतं
स्वदर्शनानुमानतः प्रवर्णितं कुरुष्व तत् ॥ ५० ॥

दधाति यः स्वकर्मणा ददाति यस्य कस्यचित्
अबुद्धिमोहजैर्गुणैः स एक एव युज्यते ।
श्रुतं समस्तमश्नुते प्रकुर्वतः शुभाः क्रिया-
स्तदेतदर्थदर्शनं कृतज्ञमर्थसंहितम् ॥ ५१ ॥

निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैतां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ५२ ॥

किं ते धनेन किं बन्धुभिस्ते
किं ते पुत्रैः पुत्रक, यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहास्ते क्व गताश्च सर्वे ॥ ५३ ॥

श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ॥ ५४ ॥

अनुगम्य विनाशान्ते निवर्तन्ते ह बान्धवाः ।
अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ॥ ५५ ॥

नास्तिकान्निरनुक्रोशान्नरान्पापमते स्थितान् ।
वामतः कुरु विस्रब्धं परप्रेप्सुरतन्द्रितः ॥ ५६ ॥

एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिपीडिते ।
सुमहद्धैर्यमालम्ब्य धर्मं सर्वात्मना कुरु ॥ ५७ ॥

अथेमं दर्शनोपायं सम्यग्यो वेत्ति मानवः ।
सम्यक्स्वधर्मं कृत्वेह परत्र सुखमश्नुते ॥ ५८ ॥

न देहभेदे मरणं विजानताम्
न च प्रणाशः स्वनुपालिते पथि ।
धर्मं हि यो वर्धयते स पण्डितो
य एव धर्माच्च्यवते स मुह्यति ॥ ५९ ॥

प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्मणोः
फलं प्रयोक्ता लभते यथाकृतम् ।
निहीनकर्मा निरयं प्रपद्यते
त्रिविष्टपं गच्छति धर्मपारगः ॥ ६० ॥

सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
तथात्मानं समादध्याद्भ्रश्यते न पुनर्यथा ॥ ६१ ॥

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वर्गमार्गानुसारिणी ।
तमाहुः पुण्यकर्माणमशोच्यं पुत्रबान्धवैः ॥ ६२ ॥

यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चये ह्यवलम्बते ।
स्वर्गे कृतावकाशस्य नास्ति तस्य महद्भयम् ॥ ६३ ॥

तपोवनेषु ये जातास्तत्रैव निधनं गताः ।
तेषामल्पतरो धर्मः कामभोगानजानताम् ॥ ६४ ॥

यस्तु भोगान्परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् ।
न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तन्मे बहुमतं फलम् ॥ ६५ ॥

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ६६ ॥

अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।
न तं पश्यामि यस्याहं न तं पश्यामि यो मम ॥ ६७ ॥

न तेषां भवता कार्यं न कार्यं तव तैरपि ।
स्वकृतैस्तानि जातानि भवांश्चैव गमिष्यति ॥ ६८ ॥

इह लोके हि धनिनां स्वजनः स्वजनायते ।
स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ॥ ६९ ॥

सञ्चिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ७० ॥

पश्यति छिन्नभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा ।
तत्कुरुष्व तथा पुत्र, कृत्स्नं यत्समुदाहृतम् ॥ ७१ ॥

तद्वत्तत्संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रपश्यता ।
शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ ७२ ॥

मासर्तुसंज्ञापरिवर्तकेन
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण
भूतानि कालः पचति प्रसह्य ॥ ७३ ॥

धनेन किं यन्न ददाति नाश्नुते
बलेन किं येन रिपुं न बाधते ।
श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरेत्
किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ॥ ७४ ॥

भीष्म उवाच ॥

इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु ।
शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदेशिकम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि
३२१ अध्यायः ॥

# ॥ चतुर्विंशतिगुरूपाख्यानम् ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः ॥ १ ॥

अवधूतं द्विजं कंचिच्चरन्तमकुतोभयम् ।
कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् ॥ २ ॥

यदुरुवाच ॥

कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्, अकर्तुः सुविशारदा ।
यामासाद्य भवान् लोकं विद्वांश्चरति बालवत् ॥ ३ ॥

प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायां च मानवाः ।
हेतुनैव समीहन्ते आयुषो यशसः श्रियः ॥ ४ ॥

त्वं तु कल्पः कविर्दक्षः सुभगोऽमृतभाषणः ।
न कर्ता नेहसे किंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ ५ ॥

जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना ।
न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाम्भःस्थ इव द्विपः ॥ ६ ॥

त्वं हि नः पृच्छतां ब्रह्मन्, आत्मन्यानन्दकारणम् ।
ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

यदुनैवं महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेधसा ।
पृष्टः सभाजितः प्राह प्रश्रयावनतं नृपम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

सन्ति मे गुरवो राजन्, बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः ।
यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान्शृणु ॥ ९ ॥

पृथिवीवायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः ।
कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गो मधुकृद्गजः ॥ १० ॥

मधुहा हरिणो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः ।
कुमारी शरकृत्सर्पः ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ॥ ११ ॥

एते मे गुरवो राजन्, चतुर्विंशतिराश्रिताः ।
शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ॥ १२ ॥

यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुषात्मज ।
तत्तथा पुरुषव्याघ्र, निबोध कथयामि ते ॥ १३ ॥

भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगैः ।
तद्विद्वान्नचलेन्मार्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतम् ॥ १४ ॥

शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थैकान्तसंभवः ।
साधुः शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्यः परात्मताम् ॥ १५ ॥

प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः ।
ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ॥ १६ ॥

विषयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वतः ।
गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ॥ १७ ॥

पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः ।
गुणैर्न युज्यते योगी गन्धैर्वायुरिवात्मदृक् ॥ १८ ॥

अन्तर्हितश्च स्थिरजङ्गमेषु
ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन ।
व्याप्त्याव्यवच्छेदमसङ्गमात्मनो
मुनिर्नभस्त्वं विततस्य भावयेत् ॥ १९ ॥

तेजोऽबन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः ।
न स्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ॥ २० ॥

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् ।
मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ॥ २१ ॥

तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः ।
सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ॥ २२ ॥

क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् ।
भुङ्क्ते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभम् ॥ २३ ॥

स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः ।
प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ॥ २४ ॥

विसर्गाद्याः श्मशानान्ता भावा देहस्य नात्मनः ।
कलानामिव चन्द्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥ २५ ॥

कालेन ह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ ।
नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोऽग्नेर्यथार्चिषाम् ॥ २६ ॥

गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ।
न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥ २७ ॥

बुध्यते स्वेन भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्गतः ।
लक्ष्यते स्थूलमतिभिः आत्मा चावस्थितोऽर्कवत् ॥ २८ ॥

नातिस्नेहः प्रसङ्गो वा कर्तव्यः क्वापि केनचित् ।
कुर्वन्विन्देत सन्तापं कपोत इव दीनधीः ॥ २९ ॥

कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ ।
कपोत्या भार्यया सार्धमुवास कतिचित्समाः ॥ ३० ॥

कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ ।
दृष्टिं दृष्ट्याङ्गमङ्गेन बुद्धिं बुद्ध्या बबन्धतुः ॥ ३१ ॥

शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकम् ।
मिथुनीभूय विस्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु ॥ ३२ ॥

यं यं वाञ्छति सा राजंस्तर्पयन्त्यनुकम्पिता ।
तं तं समनयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेन्द्रियः ॥ ३३ ॥

कपोती प्रथमं गर्भं गृह्णती काल आगते ।
अण्डानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः सन्निधौ सती ॥ ३४ ॥

तेषु काले व्यजायन्त रचितावयवा हरेः ।
शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलाङ्गतनूरुहाः ॥ ३५ ॥

प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दम्पती पुत्रवत्सलौ ।
शृण्वन्तौ कूजितं तासां निर्वृतौ कलभाषितैः ॥ ३६ ॥

तासां पतत्रैः सुस्पर्शैः कूजितैर्मुग्धचेष्टितैः ।
प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः ॥ ३७ ॥

स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यं विष्णुमायया ।
विमोहितौ दीनधियौ शिशून्पुपुषतुः प्रजाः ॥ ३८ ॥

एकदा जग्मतुस्तासामन्नार्थौ तौ कुटुंबिनौ ।
परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चिरम ॥ ३९ ॥

दृष्ट्वा ताँल्लुब्धकः कश्चिद्यदृच्छातो वनेचरः ।
जगृहे जालमातत्य चरतः स्वालयान्तिके ॥ ४० ॥

कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ ।
गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ४१ ॥

कपोती स्वात्मजान्वीक्ष्य बालकाञ्जालसंवृतान ।
तानभ्यधावत्क्रोशन्ती क्रोशतो भृशदुःखिता ॥ ४२ ॥

सा सकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताजमायया ।
स्वयं चाबध्यत शिचा बद्धान्पश्यन्त्यपस्मृतिः ॥ ४३ ॥

कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनोऽप्यधिकान्प्रियान ।
भार्यां चात्मसमां दीनो विललापातिदुःखितः ॥ ४४ ॥

अहो मे पश्यतापायमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः ।
अतृप्तस्याकृतार्थस्य गृहस्त्रैवर्गिको हतः ॥ ४५ ॥

अनुरूपानुकूला च यस्य मे पतिदेवता ।
शून्ये गृहे मां सन्त्यज्य पुत्रैः स्वर्याति साधुभिः ॥ ४६ ॥

सोऽहं शून्ये गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः ।
जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ॥ ४७ ॥

तांस्तथैवावृतान् शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः ।
स्वयं च कृपणः शिक्षु पश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ॥ ४८ ॥

तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनम् ।
कपोतकान्कपोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहम् ॥ ४९ ॥

एवं कुटुम्ब्यशान्तात्मा द्वन्द्वारामः पतत्रिवत् ।
पुष्णन्कुटुम्बं कृपणः सानुबन्धोऽवसीदति ॥ ५० ॥

यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ।
गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारूढच्युतं विदुः ॥ ५१ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

सुखमैन्द्रियिकं राजन्, स्वर्गे नरक एव च ।
देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत तद्बुधः ॥ १ ॥

ग्रासं सुमृष्टं विरसं महान्तं स्तोकमेव वा ।
यदृच्छयैवापतितं ग्रसेदाजगरोऽक्रियः ॥ २ ॥

शयीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः ।
यदि नोपनमेद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ॥ ३ ॥

ओजःसहोबलयुतं बिभ्रद्देहमकर्मकम् ।
शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥

मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः ।
अनन्तपारोऽह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ॥ ५ ॥

समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः ।
नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्भिरिव सागरः ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भावैरजितेन्द्रियः ।
प्रलोभितः पतत्यन्धे तमस्यग्नौ पतङ्गवत् ॥ ७ ॥

योषिद्धिरण्याभरणाम्बरादि-
द्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ।
प्रलोभितात्माह्युपभोगबुद्ध्या
पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥

स्तोकं स्तोकं ग्रसेद्ग्रासं देहो वर्तेत यावता ।
गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरीं मुनिः ॥ ९ ॥

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।
सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ १० ॥

सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षितम् ।
पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न संग्रही ॥ ११ ॥

सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षुकः ।
मक्षिका इव संगृह्णन्सह तेन विनश्यति ॥ १२ ॥

पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि ।
स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अङ्गसङ्गतः ॥ १३ ॥

नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः ।
बलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा ॥ १४ ॥

न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यद्दुःखसञ्चितम् ।
भुङ्क्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु ॥ १५ ॥

सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानां गृहाशिषः ।
मधुहेवाग्रतो भुङ्क्ते यतिर्वै गृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥

ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् ।
शिक्षेत हरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् ॥ १७ ॥

नृत्यवादित्रगीतानि जुषन्ग्राम्याणि योषिताम् ।
आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृङ्गो मृगीसुतः ॥ १८ ॥

जिह्वयातिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः ।
मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः ।
वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्नस्य वर्धते ॥ २० ॥

तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् ।
न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे ॥ २१ ॥

पिङ्गला नाम वेश्यासीद्विदेहनगरे पुरा ।
तस्या मे शिक्षितं किंचिन्निबोध नृपनन्दन ॥ २२ ॥

सा स्वैरिण्येकदा कान्तं सङ्केत उपनेष्यती ।
अभूत्काले बहिर्द्वारि बिभ्रती रूपमुत्तमम ॥ २३ ॥

मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान्पुरुषर्षभ ।
तान्शुल्कदान्वित्तवतः कान्तान्मेनेऽर्थकामुका ॥ २४ ॥

आगतेष्वपयातेषु सा सङ्केतोपजीविनी ।
अप्यन्यो वित्तवान्कोऽपि मामुपैष्यति भूरिदः ॥ २५ ॥

एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलम्बती ।
निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥ २६ ॥

तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्त्राया दीनचेतसः ।
निर्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥ २७ ॥

तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं शृणु यथा मम ।
निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथाह्यसिः ॥ २८ ॥

नह्यङ्गाजातनिर्वेदो देहबन्धं जिहासति ।
यथा विज्ञानरहितो मनुजो ममतां नृप ॥ २९ ॥

पिङ्गलोवाच ॥

अहो मे मोहविततिं पश्यताविजितात्मनः ।
या कान्तादसतः कामं कामये येन बालिशा ॥ ३० ॥

सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं
वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय ।

अकामदं दुःखभयाधिशोक-
मोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ॥ ३१ ॥

अहो मयात्मा परितापितो वृथा
सांकेत्यवृत्त्याऽतिविगर्ह्यवार्तया ।
स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोऽनुशोच्या-
त्क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ॥ ३२ ॥

यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्य-
स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ।
क्षरन्नवद्वारमगारमेत-
द्विण्मूत्रपूर्णं मदुपैति कान्या ॥ ३३ ॥

विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः ।
यान्यमिच्छन्त्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ॥ ३४ ॥

सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ।
तं विक्रीयात्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥ ३५ ॥

कियत्प्रियं ते व्यभजन्कामा ये कामदा नराः ।
आद्यन्तवन्तो भार्याया देवा वा कालविद्रुताः ॥ ३६ ॥

नूनं मे भगवान्प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ।
निर्वेदोऽयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः ॥ ३७ ॥

मैवं स्युर्मन्दभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः ।
येनानुबन्धं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ॥ ३८ ॥

तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसंगता: ।
त्यक्त्वा दुराशा: शरणं व्रजामि तमधीश्वरम् ॥ ३९ ॥

संतुष्टा: श्रद्दधत्यंतद्यथालाभेन जीवती ।
विहराम्यमुनैवाहमात्मनो रमणेन वै ॥ ४० ॥

संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणम ।
ग्रस्तं कालाहिनात्मानं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वर: ॥ ४१ ॥

आत्मैवह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाखिलात् ।
अप्रमत्त इदं पश्येद्ग्रस्तं कालाहिना जगत् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

एवं व्यवसितमतिर्दुराशां कान्ततर्षजाम् ।
छित्त्वोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ॥ ४३ ॥

आशा हि परमं दु:खं नैराश्यं परमं सुखम ।
यथा सञ्छिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥ ४४ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय: ॥

## तृतीयोऽध्याय: ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

परिग्रहो हि दु:खाय यद्यत्प्रियतमं नृणाम् ।
अनन्तं सुखमाप्नोति तद्विद्वान्यस्त्वकिंचन: ॥ १ ॥

सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनो ये निरामिषाः ।
तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥ २ ॥

न मे मानावमानौ स्तो न चिन्ता गेहपुत्रिणाम् ।
आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत् ॥ ३ ॥

द्वावेव चिन्तया मुक्तौ परमानन्द आप्लुतौ ।
यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्यः परं गतः ॥ ४ ॥

क्वचित्कुमारीत्यात्मानं वृणानान्गृहमागतान् ।
स्वयं तानर्हयामास क्वापि यातेषु बन्धुषु ॥ ५ ॥

तेषामभ्यवहारार्थं शालीन्रहसि पार्थिव ।
अवघ्नन्त्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः शङ्खाः स्वनं महत् ॥ ६ ॥

सा तज्जुगुप्सितं मत्वा महती व्रीडिता ततः ।
बभञ्जैकैकशः शङ्खान्द्वौ द्वौ पाण्योरशेषयत् ॥ ७ ॥

उभयोरप्यभूद्घोषो ह्यवघ्नन्त्याः स्म शंखयोः ।
तत्राप्येकं निरभिददेकस्मान्नाभवद्ध्वनिः ॥ ८ ॥

अन्वशिक्षमिमं तस्या उपदेशमरिंदम ।
लोकाननुचरन्नेतॉंल्लोकतत्त्वविवित्सया ॥ ९ ॥

वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।
एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कंकणः ॥ १० ॥

मन एकत्र संयुज्याज्जितश्वासो जितासनः ।
वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतन्द्रितः ॥ ११ ॥

यस्मिन्मनो लब्धपदं यदेत-
च्छनैः शनैर्मुञ्चति कर्मरेणून् ।
सत्त्वेन वृद्धेन रजस्तमश्च
विधूय निर्वाणमुपैत्यनिन्धनम् ॥ १२ ॥

तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो
न वेद किंचिद्बहिरन्तरं वा ।
यथेषुकारो नृपतिं व्रजन्त-
मिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥ १३ ॥

एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः ।
आलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः ॥ १४ ॥

गृहारम्भोऽतिदुःखाय विफलश्चाध्रुवात्मनः ।
सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ १५ ॥

एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमायया ।
संहृत्य कालकलया कल्पान्त इदमीश्वरः ॥ १६ ॥

एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ।
कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु ।
सत्त्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १७ ॥

परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः ।
केवलानुभवानन्दसन्दोहो निरुपाधिकः ॥ १८ ॥

केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् ।
संक्षोभयन्सृजत्यादौ तया सूत्रमरिंदम ॥ १९ ॥

तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजन्तीं विश्वतोमुखम् ।
यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान ॥ २० ॥

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां सन्तत्य वक्त्रतः ।
तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः ॥ २१ ॥

यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया ।
स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपताम् ॥ २२ ॥

कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्कुड्यान्तेन प्रवेशितः ।
याति तत्साम्यतां राजन् , पूर्वरूपमसन्त्यजन् ॥ २३ ॥

एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः ।
स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो ॥ २४ ॥

देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-
　　र्बिभ्रत्स्म सत्त्वनिधनं सततार्त्युदर्कम् ।
तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि
　　पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसङ्गः ॥ २५ ॥

जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गा-
　　न्पुष्णाति यत्प्रियचिकीर्षया वितन्वन् ।
स्वान्ते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः सदेहः
　　सृष्ट्वास्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मः ॥ २६ ॥

जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा
　　शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।

घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्ति-
वह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ २७ ॥

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या
वृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् ।
तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय
ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः ॥ २८ ॥

लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसंभवान्ते
मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः ।
तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु याव-
न्निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥ २९ ॥

एवं संजातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि ।
विचरामि महीमेतां मुक्तसङ्गोऽनहंकृतिः ॥ ३० ॥

न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलम् ।
ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामन्त्र्य गभीरधीः ।
वन्दितोऽभ्यर्थितो राज्ञा ययौ प्रीतो यथागतम् ॥ ३२ ॥

अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धे
७—९ अध्यायाः ॥

# ॥ गुरुभक्तिमहिमा ॥

एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामापोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति । स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास 'गच्छ केदारखण्डं बधान' इति। स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बद्धुं नाशकत् । स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायं भवत्वेवं करिष्यामीति । स तत्र संविवेश केदारखण्डे। शयाने च तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ। ततः कदाचिदुपाध्याय आपोदो धौम्यः शिष्यावपृच्छत् 'क आरुणिः पाञ्चाल्यो गतः' इति। तौ तं प्रत्यूचुः, भगवंस्त्वयैव प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति । स एवमुक्तस्तौ शिष्यौ प्रत्युवाच 'तस्मात्तत्र सर्वे गच्छामो यत्र स गतः' इति। स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार 'भो आरुणे पाञ्चाल्य, क्वासि। वत्सैहि' इति। स तच्छ्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात्केदारखण्डात्सहसोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे। प्रोवाच चैनम। 'अयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदारखण्डं भवन्तमुपस्थितः। तदभिवादये भगवन्तम्। आज्ञापयतु भवान्। कमर्थं करवाणि' इति। स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच 'यस्माद्भवान्केदारखण्डं विदार्योत्थितस्तस्मादुद्दालक एव नाम्ना भवान्भविष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीतः। यस्माच्च त्वया मद्वचनमनुष्ठितं तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसि। सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति। सर्वाणि च धर्मशास्त्राणि' इति। स एवमुपाध्यायेनोक्त इष्टं देशं जगाम।

अथापरः शिष्यस्तस्यैवापोदस्य धौम्यस्योपमन्युर्नाम। तं चोपाध्यायः प्रेषयामास 'वत्सोपमन्यो गा रक्षस्व' इति। स उपाध्यायवचनादरक्षद्गाः। स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायः पीवानमपश्यत्। उवाच चैनम्। 'वत्सोपमन्यो केन वृत्तिं कल्पयसि। पीवानसि दृढम्' इति। स उपाध्यायं प्रत्युवाच 'भो भैक्ष्येण वृत्तिं कल्पयामि' इति। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच 'मय्यनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यम्' इति। स तथेत्युक्तो भैक्ष्यं चरित्वोपाध्यायस्य न्यवेदयत्। स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात्। स तथेत्युक्तः पुनररक्षद्गाः। अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच 'वत्सोपमन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि। केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसि' इति। स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच 'भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि। तेन वृत्तिं कल्पयामि' इति। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच 'नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिः। अन्येषामपि भैक्ष्योपजीविनां वृत्त्युपरोधं करोषि। इत्येवं वर्तमानो लुब्धो भवसि' इति। स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत्। रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव पुनरुवाच। 'वत्सोपमन्यो, अहं ते सर्वं भैक्ष्यं गृह्णामि। न चान्यच्चरसि। पीवानसि भृशम्। केन वृत्तिं कल्पयसि' इति। स एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच 'भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामि' इति। तमुवाचोपाध्यायः नैतन्न्याय्यं पय उपभोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातम्' इति। स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्याय-

गृहमेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायः पीवानमेव दृष्ट्वोवाच 'वत्सोपमन्यो भैक्ष्यं नाश्नासि । न चान्यच्चरासि । पयो न पिबसि । पीवानसि भृशम् । केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसि' इति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच 'भोः फेनं पिबामि, यमिमे वत्सा मातॄणां स्तनात्पिबन्त उद्गिरन्ति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच 'एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति । तदेषामपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोषि । एवं वर्तमानः फेनमपि भवान्न पातुमर्हति' इति । स तथेति प्रतिश्रुत्य निराहारः पुनररक्षद्गाः । तथा प्रतिषिद्धो भैक्ष्यं नाश्नाति । न चान्यच्चरति । पयो न पिबति । फेनं नोपयुङ्क्ते । स कदाचिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् । स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव । ततः सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपेऽपतत् । अथ तस्मिन्ननागच्छति सूर्ये चास्ताचलावलम्बिनि उपाध्यायः शिष्यानवोचत् 'मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः । स नियतं कुपितस्ततो नागच्छति चिरम् । ततोऽन्वेष्यः' इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः सार्धमरण्यं गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार 'भो उपमन्यो, क्वासि । वत्सैहि' इति । स उपाध्यायस्य आह्वानशब्दं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैः 'अयमस्मिन्कूपे पतितोऽहम्' इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच 'कथं त्वमस्मिन्कूपे पतितः' इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच 'अर्कपत्राणि भक्षयित्वान्धीभूतोऽस्म्यतश्चंक्रम्यमाणः कूपे पतितः' इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच 'अश्विनौ स्तुहि । तौ देवभिषजौ त्वां चक्षुष्मन्तं कर्तारौ' इति । स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युः स्तोतुमुपचक्रमे । देवावश्विनौ वाग्भिर्ऋग्भिः ।

स्तोतुं न शक्नोमि गुणैर्भवन्तौ
चक्षुर्विहीनः पथि सम्प्रमोहः ।
दुर्गेऽहमस्मिन्पतितोऽस्मि कूपे
युवां शरण्यौ शरणं प्रपद्ये ॥ १ ॥

सौतिरुवाच ॥

एवमृग्भिश्चान्यैरस्तुवन् । इत्येवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुराहतुश्चैनम् । 'प्रीतौ स्वः, एष तेऽपूपोऽशानैनम' इति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच 'नानृतमूचतुर्भगवन्तौ । न त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्य' इति । ततस्तमश्विनावूचतुः 'आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यां अपूपो दत्तः । उपयुक्तः स तेनानिवेद्य गुरवे । त्वमपि तथैव कुरुष्व । यथाकृतमुपाध्यायेन' इति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच 'एतत्प्रत्यनुनये भगवन्तावश्विनौ । नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमुपयोक्तुम्' इति । तमश्विनावाहतुः 'प्रीतौ स्वः तवानया गुरुभक्त्या । उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्मया भविष्यन्ति । चक्षुष्मांश्च भविष्यसि । श्रेयश्चावाप्स्यसि' इति । स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसमीपमागम्याभ्यवादयत् । आचचक्षे च । स चास्य प्रीतिमान्बभूव । आह चैनम 'यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति । सर्वाणि च धर्मशास्त्राणि' इति । एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवापोदस्य धौम्यस्य वेदो नाम । तमुपाध्यायः समादिदेश 'वत्स वेद, इहास्यतां तावन्मम गृहे कांचि-

त्कालं शुश्रूषुणा च भवितव्यं श्रेयस्ते भविष्यति' इति । स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत् ।

गौरिव नित्यं गुरुणा धूर्षु नियोज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलस्तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम । तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप । एषा तस्यापि परीक्षा वैदस्य । स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गृहाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रयः शिष्याः बभूवुः । स शिष्यान्न किंचिदुवाच, कर्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःखाभिज्ञो हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान्परिक्लेशेन योजयितुं नेयेष । अथ कस्मिंश्चित्काले वैदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्योपाध्यायं वरयाञ्चक्रतुः । स कदाचिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्कनामानं शिष्यं नियोजयामास 'भो यत्किंचिदस्मद्गृहे परिहीयते, तदिच्छाम्यहमपरिहीयमानं भवता क्रियमाणम्' इति । स एवं प्रतिसंदिश्योत्तङ्कं वैदः प्रवासं जगाम ॥

अथोत्तङ्कः शुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानो गुरुकुले वसति स्म । स तत्र वसमान उपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः 'उपाध्यायानी ते ऋतुमती । उपाध्यायश्च प्रोषितः । अस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम । एषा विषीदति' इति । एवमुक्तस्ताः स्त्रियः प्रत्युवाच 'न मया स्त्रीणां वचनादिदमकार्यं करणीयम् । नह्यहमुपाध्यायेन सन्दिष्टोऽकार्यमपि त्वया कार्यम्' इति । तस्य पुनरुपाध्यायः कालान्तरेण गृहमाजगाम तस्मात्प्रवासात् । स तु तद्वृत्तं तस्याशेषमुपलभ्य प्रीतिमानभूत् । उवाच चैनम 'वत्सोत्तङ्क, किं ते प्रियं करवाणीति । धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता । तेन प्रीतिः परस्परेण

नौ संवृद्धा। तदनुजाने भवन्तम्। सर्वानेव कामानवाप्स्यसि गम्यताम्' इति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच '।किं ते प्रियं करवाणीति' एवं ह्याहुः।

यश्चाधर्मेण वै ब्रूयात् यश्चाधर्मेण पृच्छति।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं चाधिगच्छति॥

सोऽहमनुज्ञातो भवता इच्छामीष्टं गुर्वर्थम्' इति। तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच 'वत्सोत्तङ्क, उष्यतां तावत्' इति। स कदाचित्तमुपाध्यायमाह 'उत्तङ्क आज्ञापयतु भवान्किं ते प्रियमुपहरामि गुर्वर्थम्' इति। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच 'वत्सोत्तङ्क, बहुशो मां चोदयसि गुर्वर्थमुपहरामीति। तद्गच्छैनां प्रविश्योपाध्यायानीं पृच्छ किमुपहरामीति। एषा यद्ब्रवीति तदुपाहरस्व' इति। स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत् 'भवति, उपाध्यायेनास्म्यनुज्ञातो गृहं गन्तुमिच्छामीष्टं ते गुर्वर्थमुपहृत्यानृणो गन्तुं तदाज्ञापयतु भवती किमुपहरामि गुर्वर्थम्' इति। सैवमुक्तोपाध्यायानी तमुत्तङ्कं प्रत्युवाच 'गच्छ पौष्यं प्रति राजानं कुण्डले भिक्षितुं तस्य क्षत्रियया पिनद्धे। आनयस्वेतश्चतुर्थेऽहनि पुण्यकर्म भविता। ताभ्यामाबद्धाभ्यां शोभमाना ब्राह्मणान्परिवेष्टुमिच्छामि। तत्संपादयस्व एवं हि कुर्वतः श्रेयो भविता। अन्यथा श्रेयः कुतः' इति। स एवमुक्तस्तयोपाध्यायान्या प्रातिष्ठतोत्तङ्कः। स पथि गच्छन्नपश्यदृषभमतिप्रमाणं तमाधिरूढं च पुरुषमतिप्रमाणमेव। स पुरुष उत्तङ्कमभ्यभाषत 'भो उत्तङ्कैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्व' इति। स एवमुक्तो नैच्छत्। तमाह पुरुषो भूयः 'भक्षयस्वोत्तङ्क मा विचारयोपाध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वम्' इति। स एवमुक्तो

बाढमित्युक्त्वा तदा तदृषभस्य मूत्रं पुरीषं च भक्षयित्वोत्तङ्कः संभ्रमादुत्थित एवापोऽनुपस्पृश्य प्रतस्थे ।

यत्र स क्षत्रियः पौष्यस्तमुपेत्यासीनमपश्यदुत्तङ्कः । स उत्तङ्कस्तमुपेत्याशीर्भिरभिनन्द्योवाच 'अर्थी भवन्तमुपागतोऽस्मि' इति स एनमभिवाद्योवाच 'भगवन्, पौष्यः खल्वहं किं करवाणि' इति स तमुवाच 'गुर्वर्थं कुण्डलयोरर्थेनाभ्यागतोऽस्मि। ये वै ते क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले ते भवान्दातुमर्हति' इति । तं प्रत्युवाच 'पौष्यः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रिया याच्यताम्' इति । स तेनैवमुक्तः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां नापश्यत् । स पौष्यं पुनरुवाच 'न युक्तं भवताहमनृतेनोपचरितुम् । न हि तेऽन्तःपुरे क्षत्रिया सन्निहिता नैनां पश्यामि ।' स एवमुक्तः पौष्यः क्षणमात्रं विमृश्योत्तङ्कं प्रत्युवाच 'नियतं भवानुच्छिष्टः । स्मर तावत् नहि सा क्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिना शक्या द्रष्टुं पतिव्रतात्वात्सैषा नाशुचेर्दर्शनमुपैति' इति। अथैवमुक्त उत्तङ्कः स्मृत्वोवाच 'अस्ति खलु मया तु भक्षितं नोपस्पृष्टमागच्छता' इति। तं पौष्यः प्रत्युवाच 'एष ते व्यतिक्रमो नोत्थितेनोपस्पृष्टं भवति शीघ्रमागच्छता' इति । अथोत्तङ्कस्तं तथेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवदनो निःशब्दाभिरफेनाभिरनुष्णाभिर्हृद्गताभिरद्भिस्त्रिः पीत्वा द्विः परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृश्य चान्तःपुरं प्रविवेश। ततस्तां क्षत्रियामपश्यत्। सा च दृष्ट्वैवोत्तङ्कं प्रत्युत्थायाभिवाद्योवाच 'स्वागतं ते भगवन्, आज्ञापय किं करवाणि' इति । स तामुवाच 'एते कुण्डले गुर्वर्थं मे भिक्षिते दातुमर्हसि' इति। सा प्रीता तेन तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्चेति मत्वा ते कुण्डले अवमुच्यास्मै प्रायच्छत्। आह चैनम्

'एते कुण्डले तक्षको नागराजः सुभृशं प्रार्थयत्यप्रमत्तो नेतुमर्हसि' इति। स एवमुक्तस्तां क्षत्रियां प्रत्युवाच 'भवती सुनिर्वृता भवतु। न मां शक्तस्तक्षको नागराजो धर्षयितुम्' इति। स एवमुक्त्वा तां क्षत्रियामामन्त्र्य पौष्यसकाशमागच्छत्। आह चैनम् 'भोः पौष्य प्रीतोऽस्मि' इति। तमुत्तङ्कं पौष्यः प्रत्युवाच 'भगवन्, चिरेण पात्रमासाद्यते। भवांश्च गुणवानतिथिः। तदिच्छे श्राद्धं कर्तुं क्रियतां क्षणः' इति। तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच 'कृतक्षण एवास्मि। शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमन्नमुपस्कृतं भवता' इति। स तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनान्नेनैनं भोजयामास। अथोत्तङ्कः सकेशं शीतमन्नं दृष्ट्वा अशुच्येतदिति मत्वा तं पौष्यमुवाच 'यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासि तस्मादन्धो भविष्यसि' इति। तं पौष्यस्प्रत्युवाच 'यस्मात्त्वमदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसि' इति। तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच 'न युक्तं भवताऽन्नमशुचि दत्त्वा प्रतिशापं दातुं. तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु।' ततः पौष्यस्तदन्नमशुचिं दृष्ट्वा तस्याशुचिभावमपरोक्षयामास। अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतमनुष्णं सकेशं चाशुच्येतदिति मत्वा तमृषिमुत्तङ्कं प्रसादयामास 'भगवन्, एतदज्ञानादन्नं सकेशं उपाहृतं शीतं च। तत्क्षामये भवन्तम्। न भवेयमन्धः' इति। तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच 'न मृषा ब्रवीमि। भूत्वा त्वमन्धो न चिरादनन्धो भविष्यसि' इति 'ममापि शापो भवता दत्तो न भवेत्' इति। तं पौष्यः प्रत्युवाच 'न चाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम्। न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति। किं चैतद्भवता न ज्ञायते। यथा।

नवनीतं हृदये ब्राह्मणस्य
वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधारः।

तदुभयमेतद्विपरीतं क्षत्रियस्य
वाङ्नवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारम् ॥ इति ।

तदेवं गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात्तं शापमन्यथाकर्तुं गम्यताम्' इति । तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच 'भवताहमन्नस्याशुचिभावमालक्ष्य प्रत्यनुनीतः । प्राक्चाभिहितं यस्माददुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति । दुष्टे चान्ने नैष मम शापो भविष्यतीति । साधयामस्तावत्' इत्युक्त्वा प्रातिष्ठतोत्तङ्कस्ते कुण्डले गृहीत्वा । सोऽपश्यदथ पथि नग्नं क्षपणकमागच्छन्तं मुहुर्मुहुर्दृश्यमानमदृश्यमानं च । अथोत्तङ्कस्ते कुण्डले संन्यस्य भूमावुदकार्थं प्रचक्रमे । एतस्मिन्नन्तरे स क्षपणकस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा प्राद्रवत् । तमुत्तङ्कोऽभिसृत्य कृतोदककार्यः शुचिः प्रयतो नमो देवेभ्यो गुरुभ्यश्च कृत्वा महता जवेन तमन्वयात् । तस्य तक्षको दृढमासन्नः । स तं जग्राह । गृहीतमात्रः स तद्रूपं विहाय तक्षकस्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं प्रविवेश । प्रविश्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् । अथोत्तङ्कस्तस्याः क्षत्रियाया वचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्वगच्छत् । स तद्बिलं दण्डकाष्ठेन चखान । न चाशकत् । तं क्लिश्यमानमिन्द्रोऽपश्यत् । स वज्रं प्रेषयामास 'गच्छ, अस्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्व' इति । अथ वज्रं दण्डकाष्ठमनुप्रविश्य तद्बिलमदारयत् । तमुत्तङ्को ऽनुविवेश तेनैव बिलेन । प्रविश्य च तं नागलोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्म्यवलभीनिर्यूहशतसङ्कुलमुच्चावचक्रीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र नागांस्तानस्तुवत् ।

स्तुवन्नपि नागान्यदा ते कुण्डले नालभत्तदापश्यत् स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्त्यौ । तस्मिंस्तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च

तन्तवश्चक्रं चापश्यद्द्वादशारं षड्भिः कुमारैः परिवर्त्यमानं पुरुषं चापश्यदश्वं च दर्शनीयम् । स तान्सर्वांस्तुष्टाव एभिर्मन्त्रवाद श्लोकैः ।

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये
षष्टिश्च नित्यं चरति ध्रुवेऽस्मिन् ।
चक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगे
षड्वै कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥

तन्त्रं चेदं विश्वरूपे युवत्यौ
वयतस्तन्तून्सन्ततं वर्तयन्त्यौ ।
कृष्णान्सितांश्चैव विवर्तयन्त्यौ
भूतान्यजस्रं भुवनानि चैव ॥

वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता
वृत्रस्य हन्ता नमुचेर्निहन्ता ।
कृष्णे वसानो वसने महात्मा
सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥

यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं
वैश्वानरं वाहनमभ्युपैति ।
नमोऽस्तु तस्मै जगदीश्वराय
लोकत्रयेशाय पुरंदराय ॥

ततः स एनं पुरुषः प्राह 'प्रीतोऽस्मि तेऽहमनेन स्तोत्रेण । किं ते प्रियं करवाणि' इति । स तमुवाच 'नागा मे वशमीयुः' इति । स चैनं पुरुषः पुनरुवाच 'एतमश्वमपाने धमस्व' इति ।

ततोऽश्वस्यापानमधमत्। ततोऽश्वाद्धम्यमानात्सर्वस्रोतोभ्यः पावकार्चिषः सधूमा निष्पेतुः। ताभिर्नागलोक उपधूपितेऽथ सम्भ्रान्तस्तक्षकोऽग्नेस्तेजोभयाद्विषण्णः कुण्डले गृहीत्वा सहसा भवनान्निष्क्रम्योत्तङ्कमुवाच 'इमे कुण्डले गृह्णातु भवान्' इति। स ते प्रतिजग्राहोत्तङ्कः। प्रतिगृह्य च कुण्डलेऽचिन्तयत्। अद्य तत्पुण्यकमुपाध्यायान्याः दूरं चाहमभ्यागतः, स कथं संभावयेयमिति। तत एवं चिन्तयानमेव स पुरुष उवाच 'उत्तङ्क, एनमेवाश्वमधिरोह, त्वां क्षणेनैवोपाध्यायकुलं प्रापयिष्यति' इति। स तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुह्य प्रत्याजगामोपाध्यायकुलम्। उपाध्यायानी च स्नाता केशानावापयन्त्युपविष्टा, उत्तङ्को नागच्छतीति शापायास्य मनो दधे। अथैतस्मिन्नन्तरे स उत्तङ्कः प्रविश्य उपाध्यायकुलं उपाध्यायानीमभ्यवादयत्, ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत्। सा चैनं प्रत्युवाच 'उत्तङ्क, देशे कालेऽभ्यागतः स्वागतं ते वत्स, इदानीं यद्यनागतोऽसि, कोपितया मया शप्तो भविष्यसि। श्रेयस्तवोपस्थितं सिद्धिमाप्नुहि' इति। अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत्। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच 'वत्सोत्तङ्क, स्वागतं ते किंचिरं कृतम्' इति। तमुत्तङ्क उपाध्यायं प्रत्युवाच "भोस्तक्षकेण मे नागराजेन विघ्नः कृतोऽस्मिन् कर्मणि, तेनास्मि नागलोकं गतः। तत्र च मया दृष्टे स्त्रियौ तन्त्रेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यौ। तस्मिंश्च कृष्णाः सिताश्च तन्तवः। किं तत्। तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारम्। षट्चैनं कुमाराः परिवर्तयन्ति। तदपि किम्। पुरुषश्चापि मया दृष्टः स चापि कः। अश्वश्चातिप्रमाणो दृष्टः। स चापि कः। पथि गच्छता च मया ऋषभो दृष्टस्तं च पुरुषोऽधिरूढस्तेनास्मि सोपचारमुक्तः 'उत्तङ्क, अस्य ऋषभस्य पुरीषं

भक्षय उपाध्यायेनापि ते भक्षितम्' इति । ततस्तस्य वचनान्मया तदृषभस्य पुरीषमुपयुक्तं स चापि कः । तदेतद्भवतोपदिष्टमिच्छेयं श्रोतुं किं तत्" इति । स तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच 'ये ते स्त्रियौ धाता विधाता च । ये च ते कृष्णाः सितास्तन्तवस्ते रात्र्यहनी । यदपि तच्चक्रं द्वादशारं षट्कुमाराः परिवर्तयन्ति । तेऽपि षडृतवः । द्वादशाराः द्वादशमासाः संवत्सरश्चक्रम् । यः पुरुषः स पर्जन्यः । योऽश्वः सोऽग्निः । य ऋषभस्त्वया पथि गच्छता दृष्टः स ऐरावतो नागराट् । यश्चैनमधिरूढः पुरुषः स चेन्द्रः । यदपि ते भक्षितं तस्य ऋषभस्य पुरीषं तदमृतम् । तेन खल्वसि तस्मिन्नागभवने न व्यापन्नस्त्वम् । स हि भगवानिन्द्रो मम सखा त्वदनुक्रोशादिममनुग्रहं कृतवान् । तस्मात्कुण्डले गृहीत्वा पुनरागतोऽसि । तत्सौम्य, गम्यतामनुजाने भवन्तं श्रेयोऽवाप्स्यसि' इति ।

इति श्रीमन्महाभारते आदिपर्वणि पौष्यपर्वणि

तृतीयोऽध्यायः ॥

# ॥ यक्षप्रश्नः ॥

जनमेजय उवाच ॥

एवं हृतायां भार्यायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २ ॥

पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।
स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्रबहुपादपम् ॥ ३ ॥

अनुभुक्तः फलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भारत ॥ ४ ॥

वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५ ॥

ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।
क्लेशमार्च्छन्त विपुलं सुखोदर्कं परन्तपाः ॥ ६ ॥

तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापुः कुरुसत्तमाः ।
वने क्लेशं सुखोदर्कं तत्प्रवक्ष्यामि ते शृणु ॥ ७ ॥

अरणीसहितं मन्थं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
मृगस्य धर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८ ॥

तमादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।
आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९ ॥

ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।
त्वरितोऽभ्यगमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ॥ १० ॥

अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं सन्तप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

अरणीसहितं मन्थं समासक्तं वनस्पतौ ।
मृगस्य धर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ १२ ॥

तमादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।
आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ १३ ॥

तस्य गत्वा पदं राजन्, आसाद्य च महामृगम् ।
अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १४ ॥

ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा सन्तप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।
धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ १५ ॥

संनद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुङ्गवाः ।
ब्राह्मणार्थे यतन्तस्ते शीघ्रमन्वागमन्मृगम् ॥ १६ ॥

कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।
नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १७ ॥

तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।
अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १८ ॥

शीतलच्छायमागम्य न्यग्रोधं गहने वने ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १९ ॥

तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
अब्रवीद्भ्रातरं श्रेष्ठममर्षात्कुरुनन्दनम् ॥ २० ॥

नास्मिन्कुले मज्जतु जातु धर्मो न चालस्यादर्थलोपो बभूव ।
अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः संप्राप्ताः स्म संशयं किं नु राजन् ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
धर्मस्तु विभजत्यर्थमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ १ ॥

भीम उवाच ॥

प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ॥

वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीव्रा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३ ॥

सहदेव उवाच ॥

शकुनिस्त्वां यदाजैषीदक्षद्यूतेन भारत ।
स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्षं माद्रेय, निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५ ॥

पानीयमन्तिके पश्य वृक्षांश्चाप्युदकाश्रितान् ।
एते हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात, पिपासिताः ॥ ६ ॥

नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७ ॥

पश्यामि बहुलान् राजन्, वृक्षानुदकसंश्रयान् ।
सारसानां च निर्ह्रादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८ ॥

ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य, ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥ ९ ॥

नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥ १० ॥

स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११ ॥

यक्ष उवाच ॥

मा तात, साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय, ततः पिब हरस्व च ॥ १२ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३ ॥

चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीद्भ्रातरं वीरं सहदेवमरिन्दमम् ॥ १४ ॥

भ्राता हि चिरयातो नः सहदेवस्तवाग्रजः ।
तमेवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५ ॥

सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६ ॥

भ्रातृशोकाभिसन्तप्तस्तृषया च प्रपीडितः ।
अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १७ ॥

मा तात, साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं पिबस्व च हरस्व च ॥ १८ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९ ॥

अथाब्रवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातरौ ते परिगतौ बीभत्सो शत्रुकर्शन ॥ २० ॥

तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ।
त्वं हि नस्तात, सर्वेषां दुःखितानामुपाश्रयः ॥ २१ ॥

एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
आमुक्तखड्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥

तत: पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २३ ॥

प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंह: सुदु:खित: ।
धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २४ ॥

नापश्यत्तत्र किंचित्स भूतमस्मिन्महावने ।
सव्यसाची तत: श्रान्त: पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २५ ॥

अभिधावंस्ततो वाक्यमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।
किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २६ ॥

कौन्तेय, यदि हि प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
तत: पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २७ ॥

वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।
यावद्बाणैर्विनिर्भिन्न: पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २८ ॥

एवमुक्त्वा तत: पार्थ: शरैरस्त्रानुमन्त्रितै: ।
प्रववर्ष दिश: कृत्स्ना: शब्दवेधं च दर्शयन् ॥ २९ ॥

कर्णनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ: ।
स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा तृष्णयाभिप्रपीडित: ॥ ३० ॥

अनेकैरिषुसंघातैरन्तरिक्षे ववर्ष ह ।

यक्ष उवाच ॥

किं विधानेन ते पार्थ, प्रश्नानुक्त्वा तत: पिब ।
अनुक्त्वा च पिबन्प्रश्नान् पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३१ ॥

एवमुक्तस्ततः पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः ।
अवज्ञायैव तां वाचं पीत्वैव निपपात ह ॥ ३२ ॥

अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च बीभत्सुश्च परन्तप ॥ ३३ ॥

चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३४ ॥

भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देशं प्रत्यपद्यत ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३५ ॥

तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ।
अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ॥ ३६ ॥

स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य वै ।
पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः । ३७ ॥

यक्ष उवाच ॥

मा तात, साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय, ततः पिब हरस्व च ॥ ३८ ॥

एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अनुक्त्वैव तु तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३९ ॥

ततः कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुषर्षभः ।
समुत्थाय महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥ ४० ॥

व्यपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ।
रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् ॥ ४१ ॥

नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिभिश्च महायशाः ॥ ४२ ॥

स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४३ ॥

उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैः सवेतसैः ।
केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ।
श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

स ददर्श हतान्भ्रातॄन् लोकपालानिव च्युतान् ।
युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १ ॥

विनिकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
भीमसेनं यमौ चैव निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २ ॥

स दीर्घमुष्णं निश्वस्य शोकबाष्पपरिप्लुतः ।
तान्दृष्ट्वा पतितान्भ्रातॄन् सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ॥ ३ ॥

धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ।
ननु त्वया महाबाहो, प्रतिज्ञातं वृकोदर ॥ ४ ॥

सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ।
व्यर्थं तदद्य सर्वं मे त्वयि वीरे निपातिते ॥ ५ ॥

महात्मनि महाबाहो कुरूणां कीर्तिवर्धन ।
मनुष्यसंभवा वाचो विधर्मिण्यः प्रतिश्रुताः ॥ ६ ॥

भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं मृषा ।
देवाश्चापि यदावोचन्सूतके त्वां धनञ्जय ॥ ७ ॥

सहस्राक्षादनवरः कुन्तिपुत्रस्तवेति वै ।
उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वशः ॥ ८ ॥

विप्रणष्टां श्रियं चैषामाहर्ता पुनरञ्जसा ।
नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैष कस्यचित् ॥ ९ ॥

सोऽयं मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः ।
अयं ममाशां संहत्य शेते भूमौ धनञ्जयः ॥ १० ॥

आश्रित्य यं वयं नाथं दुःखान्येतानि सेहिम ।
रणे प्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिवर्हणौ ॥ ११ ॥

कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १२ ॥

अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः ।
यमौ यदेतौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्यते ॥ १३ ॥

शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः ।
अकृत्वा सदृशं कर्म किं शेध्वं पुरुषर्षभाः ॥ १४ ॥

अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासनाः ।
असंज्ञा भुवि सङ्गम्य किं शेध्वमपराजिताः ॥ १५ ॥

सानूनिवाद्रेः संसुप्तान्दृष्ट्वा भ्रातॄन्महामतिः ।
सुखं प्रसुप्तान्प्रस्विन्नः खिन्नः कष्टां दशां गतः ॥ १६ ॥

एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः ।
शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ करुणमाकुलः ॥ १७ ॥

इतिकर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् ।
नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः ॥ १८ ॥

अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः ।
एवं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥

नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ॥ २० ॥

एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वत्स्यामि वा जलम् ।
स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांशु विहितं कृतम् ॥ २१ ॥

गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना ।
यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ॥ २२ ॥

कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुष्कृतेरकृतात्मनः ।
अथवा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ॥ २३ ॥

भवेदिति महाबुद्धिर्बहुधा तदचिन्तयन् ।
तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा ॥ २४ ॥

मृतानामपि चैतेषां विकृतं नैव जायते ।
मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातृणामित्यचिन्तयन ॥ २५ ॥

एकैकशश्चौघबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
कोऽन्यः प्रतिसमासीत कालान्तकयमादृते ॥ २६ ॥

एतेन व्यवसायेन ततोऽयं व्यवगाढवान ।
गाहमानश्च तत्तोयमन्तारिक्षात्स शुश्रुवे ॥ २७ ॥

यक्ष उवाच ॥

अहं बकः शैवलमत्स्यभक्षो
नीता मया प्रेतवशं तवानुजाः ।
त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र,
न चेत्प्रश्नान्पृच्छते व्याकरोषि ॥ २८ ॥

मा तात, साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय, ततः पिब हरस्व च ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।
पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ ३० ॥

हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।
चत्वारः पर्वताः केन पातिता भूरितेजसः ॥ ३१ ॥

अतीव ते महत्कर्म कृतं च बलिनां वर ।
यान्न देवा न गन्धर्वा नासुराश्च न राक्षसाः ॥ ३२ ॥

विषहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम ।
न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ॥ ३३ ॥

कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ।
येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ॥ ३४ ॥

पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ।

यक्ष उवाच ॥

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ॥ ३५ ॥

मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ।

वैशम्पायन उवाच ॥

ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षरम् ॥ ३६ ॥

यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नपक्रम्य तदा स्थितः ।
विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् ॥ ३७ ॥

ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ।
वृक्षमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३८ ॥

मेघगम्भीरनादेन तर्जयन्तं महास्वनम् ।
इमे ते भ्रातरो राजन्, वार्यमाणा मयासकृत् ॥ ३९ ॥

बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै मृदिता मया ।
न पेयमुदकं राजन्, प्राणानिह परीप्सता ॥ ४० ॥

पार्थ, मा साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय, ततः पिब हरस्व च ॥ ४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न चाहं कामये यक्ष, तव पूर्वपरिग्रहम्।
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ ४२ ॥

यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषर्षभः।
यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ ४३ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः।
कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ४५ ॥

यक्ष उवाच ॥

केन स्विच्छ्रोत्रियो भवति केनस्विद्विन्दते महत्।
केनस्विद्द्वितीयवान्भवति राजन्, केन च बुद्धिमान् ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत्।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्वृद्धसेवया ॥ ४७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ४९ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावो किमेषामसतामिव ॥ ५० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ५१ ॥

यक्ष उवाच ॥

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैषां वृणुते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ।
ऋगेका वृणुते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ५३ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्विदावपतां श्रेष्ठं किंस्विन्निवपतां वरम् ।
किंस्वित्प्रतिष्ठमानानां किंस्वित्प्रसवतां वरम् ॥ ५४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वर्षमावपतां श्रेष्ठं बीजं निवपतां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरम् ॥ ५५ ॥

यक्ष उवाच ॥

इन्द्रियार्थाननुभवन् बुद्धिमान् लोकपूजितः ।
संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥ ५६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ५७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्विद्गुरुतरं भूमेः किंस्विदुच्चतरं च खात् ।
किंस्विच्छीघ्रतरं वायोः किंस्विद्बहुतरं तृणात् ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

माता गुरुतरा भूमेः खात्पितोच्चतरस्तथा ।
मनश्शीघ्रतरं वाताच्चिन्ता बहुतरा तृणात् ॥ ५९ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्वित्सुप्तं न निमिषति किंस्विज्जातं न चोपति ।
कस्यस्विद्धृदयं नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्धते ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चेङ्गते ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ६१ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्वित्प्रसवतो मित्रं किंस्विन्मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं किंस्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ६२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६३ ॥

यक्ष उवाच ॥

कोऽतिथिः सर्वभूतानां किंस्विद्धर्मं सनातनम् ।
अमृतं किंस्विद्राजेन्द्र, किंस्वित्सर्वमिदं जगत् ॥ ६४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम् ।
सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६५ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्विदेको विचरते जातः को जायते पुनः ।
किंस्विद्धिमस्य भैषज्यं किंस्विदावपनं महत् ॥ ६६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सूर्य एको विचरते चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ६७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्विदेकपदं धर्म्यं किंस्विदेकपदं यशः ।
किंस्विदेकपदं स्वर्ग्यं किंस्विदेकपदं सुखम् ॥ ६८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्त्वमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ६९ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्विदात्मा मनुष्यस्य किंस्विद्दैवकृतः सखा ।
उपजीवनं किंस्विदस्य किंस्विदस्य परायणम् ॥ ७० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवैः कृतः सखा ।
उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ७१ ॥

यक्ष उवाच ॥

धन्यानामुत्तमं किंस्विद्धनानां स्यात्किमुत्तमम् ।
लाभानामुत्तमं किं स्यात्सुखानां स्यात्किमुत्तमम् ॥ ७२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेय आरोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ७३ ॥

यक्ष उवाच ॥

कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च संधिर्न जीर्यते ॥ ७४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः ।
मनो यम्य न शोचन्ति सन्धिः सद्भिर्न जीर्यते ॥ ७५ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंनु हत्वा प्रियो भवति किंनु हत्वा न शोचति ।
किंनु हत्वार्थवान् भवति किंनु हत्वा सुखी भवेत् ॥ ७६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।
कामं हित्वाऽर्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ७७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ७८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोऽर्थं नटनर्तके ।
भृत्येषु भरणार्थं वै भयार्थं चैव राजसु ॥ ७९ ॥

यक्ष उवाच ॥

केन स्विदावृतो लोकः केनस्विन्न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ८० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ॥ ८१ ॥

यक्ष उवाच ॥

का दिक्किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं किं च वै विषम् ।
श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिब हरस्व च ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम् ।
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ॥ ८३ ॥

यक्ष उवाच ॥

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।
श्राद्धं मृतं कथं वा स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ८५ ॥

यक्ष उवाच ॥

तपः किंलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्तिता ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः ।
क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ॥ ८७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्, कः शमश्च प्रकीर्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ॥ ८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया सर्वसुखैषित्वमार्जवं समचित्तता ॥ ९९ ॥

यक्ष उवाच ॥

कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ॥ ९० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ॥ ९१ ॥

यक्ष उवाच ॥

को मोहः प्रोच्यते राजन् , कश्च मानः प्रकीर्तितः ।
किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्तितः ॥ ९२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मोहो हि धर्ममूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता ।
धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९३ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्थैर्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम् ।
स्नानं च किं परं प्रोक्तं दानं च किमिहोच्यते ॥ ९४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् ॥ ९५ ॥

यक्ष उवाच ॥

कः पण्डितः पुमान् ज्ञेयो नास्तिकः कश्च उच्यते ।
को मूर्खः कश्च कामः स्यात्को मत्सर इति स्मृतः ॥ ९६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।
कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ॥ ९७ ॥

यक्ष उवाच ॥

कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्तितः ।
किं तद्दैवं परं प्रोक्तं किं तत्पैशुन्यमुच्यते ॥ ९८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मोहाज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः ।
दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम् ॥ ९९ ॥

यक्ष उवाच ॥

धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।
एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगमः ॥ १०० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ॥ १०१ ॥

यक्ष उवाच ॥

अक्षयो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ ।
एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि ॥ १०२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिंचनम् ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०३ ॥

वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।
देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०४ ॥

विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जितः ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०५ ॥

यक्ष उवाच ॥

राजन्, कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत्सुनिश्चितम् ॥ १०६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शृणु यक्ष, कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।
कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ॥ १०७ ॥

वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।
अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ १०८ ॥

पाठकापाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्वे व्यसनिनो मूर्खाः यः क्रियावान् स पण्डितः ॥ १०९ ॥

चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः स शूद्रादतिरिच्यते ।
योऽग्निहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ११० ॥

यक्ष उवाच ॥

को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च वार्तिका ।
वद मे चतुरः प्रश्नान्मृता जीवन्तु बान्धवाः ॥ १११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे ।
अनृणी चाऽप्रवासी च स वारिचर, मोदते ॥ ११२ ॥

अहन्यहनि भूतानि गच्छन्ति यमसादनम् ।
शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ११३ ॥

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ११४ ॥

अस्मिन्महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ ११५ ॥

यक्ष उवाच ॥

प्रियवचनवादी किं लभते
विमृशितकार्यकरः किं लभते ।
बहुमित्रकरः किं लभते
धर्मे रतः किं लभते कथय ॥ ११६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्रियवचनवादी प्रियो भवति
विमृशितकार्यकरोऽधिकं जयति ।
बहुमित्रकरः सुखं वसते
यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ॥ ११७ ॥

यक्ष उवाच ॥

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परंतप ।
पुरुषं त्विदानीं व्याख्याहि यश्च सर्वधनी नरः ॥ ११८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्येन कर्मणा ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ ११९ ॥

तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च
अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नरः ॥ १२० ॥

यक्ष उवाच ॥

व्याख्यातः पुरुषो राजन्, यश्च सर्वधनी नरः ।
तस्मात्त्वमेकं भ्रातृणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ १२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोत्थितः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष, जीवतु ॥ १२२ ॥

यक्ष उवाच ॥

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।
स कस्मान्नकुलं राजन्, सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२३ ॥

यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १२४ ॥

तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२५ ॥

यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपासते ।
अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतो वधीत् ॥ १२७ ॥

आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।
आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष, जीवतु ॥ १२८ ॥

धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ।
स्वधर्मान्न च लुप्यामि नकुलो यक्ष, जीवतु ॥ १२९ ॥

कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम ।
उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ॥ १३० ॥

यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।
मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष, जीवतु ॥ १३१ ॥

यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।
तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १३२ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणेन व्यपगच्छताम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २ ॥

वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथवा भवान् ।
अथवा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३ ॥

मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
तं योधं न प्रपश्यामि येन सर्वे निपातिताः ॥ ४ ॥

सुखं प्रतिप्रबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये ।
स भवान्सुहृदोऽस्माकमथवा नः पिता भवान् ॥ ५ ॥

यक्ष उवाच ॥

अहं ते जनकस्तात, धर्मो मृदुपराक्रमः ।
त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६ ॥

यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं श्रीरचापलम् ।
दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७ ॥

अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८ ॥

दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ।
द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ९ ॥

धर्मोऽहमिति भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १० ॥

ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ।
वरं वृणीष्व राजेन्द्र, दाता ह्यस्मि तवानघ ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति ।
तस्याग्नयो न लुप्येरन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२ ॥

यक्ष उवाच ॥

अरणीसहितं ह्यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
मृगवेषेण कौन्तेय, जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।

यक्ष उवाच ॥

अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचिन ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६ ॥

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
न वो विज्ञास्यते कश्चिन्त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १७ ॥

वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात्कुरूद्वहाः ।
विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८ ॥

यद्वः स्सङ्कल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम ।
तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९ ॥

अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।
जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २० ॥

प्रवृणीष्वापरं सौम्य, वरमिष्टं ददानि ते ।
न तृप्यामि नरश्रेष्ठ, प्रयच्छन्वै वरांस्तथा ॥ २१ ॥

तृतीयं गृह्यतां पुत्र, वरमप्रतिमं महत् ।
त्वं हि मत्प्रभवो राजन, विदुरश्च ममांशजः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातनः ।
यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥ २३ ॥

जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो ।
दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत ॥ २४ ॥

धर्म उवाच ॥

उपपन्नो गुणैरेतैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
भवान्धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवाँल्लोकभावनः ।
समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २६ ॥

उपेत्य चाश्रमं वीरा सर्व एव गतक्लमाः ।
आरणेयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २७ ॥

इदं समुत्थानसमागतं मह-
त्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्द्धनम् ।
पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी
सपुत्रपौत्रः शतवर्षभाग्भवेत् ॥ २८ ॥

न चाप्यधर्मे न सुहृत्प्रभेदने
परस्वहारे परदारमर्शने ।
कदर्यभावे न रमेन्मनः सदा
नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आरणेयपर्वणि
३१०—३१३ अध्यायाः ॥

# ॥ रामचरितम् ॥

## बालकाण्डम् ।

---

कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ १ ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ २ ॥

तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः ।
पुरीमावासयामास दिवं देवपतिर्यथा ॥ ३ ॥

तस्य त्वेवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः ॥ ४ ॥

ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
ऋश्यश्रृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा ॥ ५ ॥

ततः प्रक्रम्य तामिष्टिं पुत्रीयां पुत्रकारणात् ।
जुहाव चाग्नौ तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ६ ॥

ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् ।
प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ७ ॥

समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ।
इदं तु नरशार्दूल, पायसं देवनिर्मितम् ।
प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ ८ ॥

तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ।
पात्रीं देवान्नसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम् ॥ ९ ॥

कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा ।
अर्धादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ।
कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ १० ॥

प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम् ।
अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः ॥ ११ ॥

तास्त्वेवं पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः ।
संमानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः ॥ १२ ॥

समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ।
प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः ।
उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ॥ १३ ॥

ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ।
नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चसु ॥ १४ ॥

ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह ।
प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १५ ॥

कौसल्या जनयामास सर्वलक्षणसंयुतम् ।
विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकवर्धनम् ॥ १६ ॥

भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ ॥ १७ ॥

पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः ।
सार्पे जातौ तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १८ ॥

राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ।
गुणवन्तोऽनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १९ ॥

उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ।
अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाकरोत् ॥ २० ॥

ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकेयीसुतम् ।
सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा ॥ २१ ॥

वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ।
तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ २२ ॥

ते चापि मनुजव्याघ्राः वैदिकाध्ययने रताः ।
पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ॥ २३ ॥

अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ।
चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ २४ ॥

तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मनः ।
अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २५ ॥

अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ।
उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ २६ ॥

अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।
ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ॥ २७ ॥

कार्यस्य न विमर्शं च गन्तुमर्हसि कौशिक ।
कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम ॥ २८ ॥

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।
हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ २९ ॥

सदृशं राजशार्दूल, तवैतद्भुवि नान्यथा ।
महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ ३० ॥

यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ।
कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३१ ॥

अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ।
तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥ ३२ ॥

स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम् ।
काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ ३३ ॥

शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ।
राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥ ३४ ॥

अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा ये चान्ये तपसि स्थिताः ॥ ३५ ॥

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ ३६ ॥

स पुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथः प्रियम् ।
ददौ कुशिकपुत्राय संप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३७ ॥

विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो धनुर्धरः ।
काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ३८ ॥

अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ।
रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ३९ ॥

मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ।
एतद्विद्याद्वये प्राप्ते भविता नास्ति ते समः ॥ ४० ॥

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः ।
प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ४१ ॥

स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नृपवरात्मजः ।
अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ ४२ ॥

अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणनादितम् ।
संकीर्णं बदरीभिश्च किं न्वेतद्दारुणं वनम् ॥ ४३ ॥

तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।
ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः ॥ ४४ ॥

इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ।
स्वयं पन्थानमावार्य वसत्यध्यर्धयोजने ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥ ४५ ॥

मुनेर्वचनमक्लीबं श्रुत्वा नरवरात्मजः ।
ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ४६ ॥

तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्छिता ।
श्रुत्वा चाभ्यद्रवद्वेगाद्यतः शब्दो विनिःसृतः ॥ ४७ ॥

तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृताननाम् ।
शरेणोरसि विव्याध सा पपात ममार च ॥ ४८ ॥

अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशाः ।
ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम ॥ ४९ ॥

सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् ।
तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ ५० ॥

स च तान् राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम् ।
गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

भगवंस्तत्र को देशो यत्र सा तव याज्ञिकी ।
रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्, मया वध्याश्च राक्षसाः ॥ ५२ ॥

विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ।
एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः ।
अत्र ते पुरुषव्याघ्र, हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ ५३ ॥

प्रविवेश ततो दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ।
अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिंदमौ ।
अनिद्रौ षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५४ ॥

अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि समागते ।
तथा मायां विकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ५५ ॥

मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचराश्च ये ।
आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघमवासृजन् ॥ ५६ ॥

तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ।
मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ।
चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ ५७ ॥

स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहितः ।
संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्लवे ॥ ५८ ॥

संगृह्यास्त्रं ततो रामो दिव्यमाग्नेयमद्भुतम् ।
सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ५९ ॥

शेषान्वायव्यमादाय निजघान महायशाः ।
राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ ६० ॥

अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ।
निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ६१ ॥

मैथिलस्य नरश्रेष्ठ, जनकस्य भविष्यति ।
यज्ञः परमधार्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ६२ ॥

त्वं चैव नरशार्दूल, सहास्माभिर्गमिष्यसि ।
अद्भुतं धनुरत्नं च तत्र तद्द्रष्टुमर्हसि ॥ ६३ ॥

एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा ।
सर्षिसंघः सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः ॥ ६४ ॥

ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहराघवः।

मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ।
पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ।
श्रीमदाश्रमसंकाशं किं न्विदं मुनिवर्जितम ॥ ६५ ॥

प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।
गौतमस्य नरश्रेष्ठ, पूर्वमासीन्महात्मनः ।
आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ ६६ ॥

स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा ।
तस्यान्तरं विदित्वा तु सहस्राक्षः शचीपतिः ।
मुनिवेषधरोऽहल्यामिदं वचनमब्रवीत् ।
संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ ६७ ॥

अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ।
मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ।
अकर्तव्यमिदं तस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ ६८ ॥

तथा शप्त्वा स वै शक्रमहल्यामपि शप्तवान् ।
अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्निवत्स्यसि ॥ ६९ ॥

यदा चैतद्वनं घोरं रामो दशरथात्मजः ।
आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ७० ॥

एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ।
हिमवच्छिखरे पुण्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ७१ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य तमाश्रममथाविशत् ॥ ७२ ॥

ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् ।
सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ।
शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ ७३ ॥

राघवौ तु ततस्तस्याः पादौ जगृहतुस्तदा ।
स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा च तौ ॥ ७४ ॥

गौतमोऽपि महातेजा अहल्यासहितः सुखी ।
रामं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे महातपाः ॥ ७५ ॥

रामोऽपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः ।
सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमन् ॥ ७६ ॥

विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा स नृपतिस्तदा ।
प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ७७ ॥

अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगव ।
यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्, प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ॥ ७८ ॥

इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा ।
पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रणतो नृपः ॥ ७९ ॥

इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ।
काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ८० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ।
न्यवेदयन्महात्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ ८१ ॥

सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ।
अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ॥ ८२ ॥

महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ।
एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ।
निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ८३ ॥

एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ।
इदं धनुर्वरं ब्रह्मन्, जनकैरभिपूजितम् ।
दर्शयैतन्महाभाग, अनयो राजपुत्रयोः ॥ ८४ ॥

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ।
वत्स राम, धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ ८५ ॥

लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ।
पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ॥ ८६ ॥

आरोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्धनुः ।
तद्बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ ८७ ॥

तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः ।
भूमिकम्पश्च सुमहान् पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ८८ ॥

निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ।
वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ ८९ ॥

प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्राजा विगतसाध्वसः ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥ ९० ॥

भगवन् , दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ।
अत्यद्भुतमचिन्त्यं च न तर्कितमिदं मया ॥ ९१ ॥

जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ।
सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ ९२ ॥

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुल्केति कौशिक ।
सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ ९३ ॥

भवतोऽनुमते ब्रह्मन् , शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ।
मम कौशिक, भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ।
राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम ॥ ९४ ॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ।
ददृशुर्देवसंकाशं वृद्धं दशरथं नृपम्
राजानं प्रयता वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ९५ ॥

पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ९६ ॥

तस्य राजन्धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ।
रामेण हि महाराज, महत्यां जनसंसदि ॥ ९७ ॥

अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ।
प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ९८ ॥

इति वाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ।
गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् ॥ ९९ ॥

ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ।
जनको मुदितो राजा हर्षं च परमं ययौ ॥ १०० ॥

उवाच च नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितः ।
स्वागतं ते महाराज, दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ १०१ ॥

पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ।
ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुङ्गव ॥ १०२ ॥

सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ।
एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे ॥ १०३ ॥

पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ।
ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ॥ १०४ ॥

समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ।
अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानन्दवर्धनम् ॥ १०५ ॥

इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ।
प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ १०६ ॥

पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ।
इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूतं जलं तदा ॥ १०७ ॥

एवं दत्त्वा तदा सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ।
अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः ॥ १०८ ॥

लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया ।
प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १०९ ॥

तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ।
गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥ ११० ॥

शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीज्जनकेश्वरः ।
श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ १११ ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ।
चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ ११२ ॥

अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिं राजानमेव च ।
ऋषींश्चैव महात्मानः सभार्या रघुसत्तमाः ।
यथोक्तेन पथा चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ११३ ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ।
आपृच्छ्य तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ ११४ ॥

राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ।
ऋषीन सर्वान् पुरस्कृत्य जगाम सबलानुगः ॥ ११५ ॥

ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् ।
भार्गवं जामदग्न्यं तं राजराजविमर्दिनम् ॥ ११६ ॥

तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
ऋषयो रामरामेति वचो मधुरमब्रुवन् ॥ ११७ ॥

रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ।
राम दाशरथे राम वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ॥ ११८ ॥

धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ।
तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य परं शुभम् ॥ ११९ ॥

तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद्धनुः ।
पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ १२० ॥

श्रुत्वा तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ।
आरोप्य स धनू रामः शरं सज्यं चकार ह ॥ १२१ ॥

जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ।
इमां पादगतिं राम तपोबलसमार्जितान् ॥ १२२ ॥

लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामि यदिच्छसि ।
तेजोऽभिहतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ॥ १२३ ॥

रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ।
स हतान् दृश्य रामेण स्वान् लोकांस्तपसार्जितान् ॥ १२४ ॥

जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ।
गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ॥ १२५ ॥

चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ।
ननन्द सजनो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ १२६ ॥

कुमाराश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा भुवि ।
कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ॥ १२७ ॥

शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ।
रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् ॥ १२८ ॥

प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ।
गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोऽभ्यवर्धत ॥ १२९ ॥

तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ।
अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ १३० ॥

तया स राजर्षिसुतोऽभिरामया
समेयिवानुत्तमराजकन्यया ।
अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया
विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ १३१ ॥

इति बालकाण्डः ॥

# अयोध्याकाण्डम् ।

---

गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥

अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः ।
प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥ २ ॥

वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पनः ।
मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३ ॥

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥ ४ ॥

इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ।
पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां जरितं मया ॥ ५ ॥

सोऽहं विश्रममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ।
संनिकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥ ६ ॥

इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दन्नृपा नृपम् ।
वृष्टिमन्तं महामेघं नदन्त इव बर्हिणः ॥ ७ ॥

इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ।
गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥ ८ ॥

बहवो नृप, कल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति ते ।
इक्ष्वाकुभ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते ॥ ९ ॥

रामः सत्पुरुषो लोके सत्यधर्मपरायणः ।
धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च शीलवाननसूयकः ।
प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ॥ १० ॥

देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः ।
सम्यग्विद्याव्रतस्नातः यथावत्साङ्गवेदवित् ॥ ११ ॥

गान्धर्वेषु भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ।
यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ।
गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते ॥ १२ ॥

व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ।
उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ॥ १३ ॥

सम्यग्योक्ता श्रेयसां च न विगृह्य कथारुचिः ।
उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ १४ ॥

प्रजापालनतत्त्वज्ञो न रागोपहतेन्द्रियः ।
शक्तस्त्रैलोक्यमप्येको भोक्तुं किं नु महीमिमाम् ॥ १५ ॥

नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ।
तमेवं गुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १६ ॥

आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा ।
स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायंप्रातः समाहिताः ॥ १७ ॥

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ।
प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः ॥ १८ ॥

अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ।
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ १९ ॥

ततः सुमन्त्रं द्युतिमान्राजा वचनमब्रवीत् ।
रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ॥ २० ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ।
रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनां वरम् ॥ २१ ॥

प्रासादस्थो रथगतं ददर्शायान्तमात्मजम् ।
गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ॥ २२ ॥

दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम् ॥ २३ ॥

रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ।
घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ॥ २४ ॥

न ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः ।
प्रणमन्तं समुत्थाप्य तं परिष्वज्य भूमिपः ।
प्रदिश्य चास्मै रुचिरमासनं पुनरब्रवीत् ॥ २५ ॥

अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम् ।
अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥ २६ ॥

इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वोभाविन्यभिषेचने ।
व्रजेति रामः पितरमभिवाद्याभ्यगाद्गृहम् ॥ २७ ॥

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्यास्तु सहोषिता ।
प्रासादं चन्द्रसङ्काशमारुरोह यदृच्छया ॥ २८ ॥

प्रहृष्टमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ।
अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ २९ ॥

प्रहर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् ।
अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थराम् ॥ ३० ॥

विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ।
आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवश्रियम् ॥ ३१ ॥

सा दह्यमाना कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
शयानामेत्य कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

उत्तिष्ठ मूढे, किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते ।
उपप्लुतमघौघेन किमात्मानं न बुध्यसे ॥ ३३ ॥

अक्षय्यं सुमहद्देवि, प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम्।
रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३४ ॥

सा प्राप्तकालं कैकेयि, क्षिप्रं कुरु हितं तव ।
त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ ३५ ॥

अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ।
प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥

दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ।
राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यातयेत् ॥ ३७ ॥

एवमुक्ता तु कैकेयी कोपेन ज्वलितानना ।
दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥

अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
यौवराज्ये च भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये ॥ ३९ ॥

क्रोधागारे निपतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ।
एकवेणीं दृढं बद्धा गतसत्त्वेव किन्नरी ॥ ४० ॥

आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ।
उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४१ ॥

स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ।
पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राहुयुक्तं निशाकरः ॥ ४२ ॥

तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ।
प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगतीपतिः ॥ ४३ ॥

कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ।
आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ ४४ ॥

बलमात्मनि जानन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ।
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ ४५ ॥

भूमौ शेपे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ।
यावदावर्तते चक्रं तावती मे वसुंधरा ।
ततो वृणीष्व कैकेयि यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ४६ ॥

तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् ।
उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ ४७ ॥

स्मर राजन्, पुरावृत्तं तस्मिन्दैवासुरे रणे ।
तत्र चाच्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥ ४८ ॥

तत्र चापि मया देव, यत्त्वं समभिरक्षितः ।
जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्राददा वरौ ॥ ४९ ॥

तौ तु दत्तौ वरौ देव, निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ।
तवैव पृथिवीपाल, सकाशे सत्यसंगर ॥ ५० ॥

तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् ।
अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ ५१ ॥

तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।
अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः ।
अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषेच्यताम् ॥ ५२ ॥

नवपञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥ ५३ ॥

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ।
चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्तं प्रतताप च ॥ ५४ ॥

प्रतिलभ्य चिरात्संज्ञां कैकेयीवाक्यताडितः ।
व्यथितो विक्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ॥ ५५ ॥

मम वृद्धस्य कैकेयि, गतान्तस्य तपस्विनः ।
दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ५६ ॥

अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ।
शरणं भव रामस्य माधर्मो मामिह स्पृशेत् ॥ ५७ ॥

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि ।
विचेष्टमानमुद्वीक्ष्य सैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ ५८ ॥

आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ।
सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं च धर्मे प्रचोदितः ॥ ५९ ॥

सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ।
सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनैवाप्यते परम् ॥ ६० ॥

धर्मस्येहाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात् ।
प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥ ६१ ॥

समयं च ममार्येमं यदि त्वं न करिष्यसि ।
अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ६२ ॥

एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया ।
नाशकत्पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्रकृतं यथा ॥ ६३ ॥

तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः ।
प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्रनक्षत्रशालिनी ॥ ६४ ॥

वसिष्ठो गुणसंपन्नश्शिष्यैः परिवृतस्तदा ।
उपगृह्याशु संभारान्प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ६५ ॥

स त्वपश्यद्विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम् ।
द्वारे तु राजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ॥ ६६ ॥

तमुवाच महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम् ।
वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्मामिहागतम् ॥ ६७ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महात्मनः ।
स्तुवन्नृपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ६८ ॥

यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः ।
तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ ६९ ॥

सुमन्त्र, राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः ।
प्रजागरपरिक्लान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ ७० ॥

तद्गच्छ त्वरितं सूत, राजपुत्रं यशस्विनम् ।
राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा ॥ ७१ ॥

प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ।
राममानय सूतेति यदस्यभिहितोऽनया ॥
किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिहन्यते ।
न चैव संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम् ।
इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात्पुनः ॥ ७२ ॥

स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ।
निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् ॥ ७३ ॥

ततो ददर्श रुचिरं कैलासशिखरप्रभम् ।
रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ॥ ७४ ॥

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् ।
प्रविविक्तां ततः कक्ष्यामाससाद पुराणवित् ॥ ७५ ॥

तं वैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलङ्कृतम् ।
ददर्श सूतः पर्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ७६ ॥

तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा ।
ववन्दे वरदं वन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ७७ ॥

प्राञ्जलिस्तु सुखं पृष्ट्वा विहारशयनासने ।
राजपुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ ७८ ॥

कौसल्यासुप्रजा राम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ७९ ॥

अथ सीतामनुज्ञाप्य कृतकौतुकमङ्गलः ।
निश्चक्राम सुमन्त्रेण सह रामो निवेशनात् ॥ ८० ॥

छत्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः ।
जुगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः ॥ ८१ ॥

स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः ।
संनिवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तं पुनरभ्यगात् ॥ ८२ ॥

स ददर्शासने रामो निषण्णं पितरं शुभे ।
कैकेयीसहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ ८३ ॥

स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ।
ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ ८४ ॥

रामेत्युक्त्वा च वचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥ ८५ ॥

तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ।
रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ॥ ८६ ॥

स दीन इव शोकेन विषण्णवदनद्युतिः ।
कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ ८७ ॥

कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता ।
कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वं चैवैनं प्रसादय ।
किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ ८८ ॥

एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ।
उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ ८९ ॥

यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाशुभम् ।
करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ॥ ९० ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ।
उवाच वचनं रामस्तां देवीं नृपसन्निधौ ॥ ९१ ॥

अहो धिङ्नार्हसे देवि, वक्तुं मामीदृशं वचः ।
अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥ ९२ ॥

तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ९३ ॥

तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् ।
उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ॥ ९४ ॥

सन्निदेशे पितुस्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम् ।
त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ ९५ ॥

भरतस्त्वभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ।
त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥ ९६ ॥

एतत्कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ।
सत्येन महता राम, तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ९७ ॥

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् ।
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ ९८ ॥

नाहमर्थपरो देवि, लोकमावस्तुमुत्सहे ।
विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ॥ ९९ ॥

यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ।
ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ १०० ॥

वन्दित्वा चरणौ रामो विसंज्ञस्य पितुस्तथा ।
कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥ १०१ ॥

धारयन्मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च ।
प्रविवेशात्मवान्वेश्म मातुरप्रियशंसिवान् ॥ १०२ ॥

सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतम् ।
अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥ १०३ ॥

स मातरमभिक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः ।
परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामुपाघ्रातश्च मूर्धनि ॥ १०४ ॥

दत्तमासनमालम्ब्य भोजनेन निमन्त्रितः ।
मातरं राघवः किंचिद्व्रीडात्प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १०५ ॥

भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ।
मां पुनर्दण्डकारण्ये विवासयति तापसम् ॥ १०६ ॥

चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।
मधुमूलफलैर्जीवन् हित्वा मुनिवदामिषम् ॥ १०७ ॥

सा निकृत्तेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ।
पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ १०८ ॥

रामस्तूत्थापयामास मातरं गतचेतसम् ।
उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥ १०९ ॥

नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ।
अनुमन्यस्व मां देवि, गमिष्यन्तमितो वनम् ॥ ११० ॥

सापनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि ।
चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १११ ॥

प्रविवेशाथ रामस्तु स्वं वेश्म सुविभूषितम् ।
प्रहृष्टजनसंपूर्णं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ ११२ ॥

अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ।
अपश्यच्छोकसंतप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ११३ ॥

तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ।
तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥ ११४ ॥

सीते, तत्रभवांस्तात: प्रव्राजयति मां वनम् ।
सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् ॥ ११५ ॥

सा त्वं वसेह कल्याणि, राज्ञ: समनुवर्तिनी ।
भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ११६ ॥

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ।
प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११७ ॥

नय मां वीर, विस्रब्धं पापं मयि न विद्यते ।
सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितु: ॥ ११८ ॥

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सल: ।
न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दु:खानि चिन्तयन् ॥ ११९ ॥

सान्त्व्यमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा ।
प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ १२० ॥

किं त्वामन्यत वैदेह: पिता मे मिथिलाधिप: ।
राम, जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ १२१ ॥

किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।
यत्परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ १२२ ॥

स्वयं तु भार्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् ।
शलूष इव मां राम, परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ १२३ ॥

इति सा शोकसन्तप्ता विलप्य करुणं बहु ।
चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिङ्ग्य सुस्वरम् ॥ १२४ ॥

तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ।
उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ १२५ ॥

आरभस्व शुभश्रोणि, वनवासक्षमाः क्रियाः ।
नेदानीं त्वहृते सीते, स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥ १२६ ॥

एवं श्रुत्वा तु संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ।
सीतामुवाचातियशा राघवं च महाव्रतम् ।
अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ॥ १२७ ॥

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ।
जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १२८ ॥

स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात्कृताञ्जलिम् ।
तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ १२९ ॥

अथ रामो मुहूर्तेन लब्धसंज्ञं महीपतिम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतम् ॥ १३० ॥

आपृच्छे त्वां महाराज, सर्वेषामीश्वरोऽसि नः ।
प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ १३१ ॥

लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेति मां वनम् ।
अनुजानीहि सर्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद ॥ १३२ ॥

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।
उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १३३ ॥

यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ।
नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्सञ्जहारात्मचक्षुषी ॥ १३४ ॥

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ।
उपास्य तु शिवां सन्ध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम् ।
रामः सौमित्रिणा सार्धं सभार्यः संविवेश ह ॥ १३५ ॥

अथ रामोऽब्रवीच्छ्रीमान् सुमन्त्रं युज्यतां रथः ।
गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ १३६ ॥

सूतस्ततः सन्त्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः ।
योजयित्वाथ रामाय प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ १३७ ॥

रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् ।
जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १३८ ॥

तत्र त्रिपथगां दिव्यां शिवतोयामशैवलाम् ।
ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषिनिषेविताम् ॥ १३९ ॥

तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ १४० ॥

स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ।
वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ १४१ ॥

ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।
जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥ १४२ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ।
गुहं वचनमक्लीबो रामो हेतुमदब्रवीत् ।
जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ १४३ ॥

तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ।
लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः ॥ १४४ ॥

अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सबलं चैव तं गुहम् ।
आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥ १४५ ॥

तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ।
प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ १४६ ॥

रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन्मृगपक्षिणः ।
गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ १४७ ॥

स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् ।
सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह धर्मवित् ॥ १४८ ॥

सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः ।
भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ॥ १४९ ॥

रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।
मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥ १५० ॥

ततः प्लवेनांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम् ।
तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः संतेरुर्यमुनां नदीम् ॥ १५१ ॥

ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया ।
रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १५२ ॥

सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं
नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।
ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां
जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ १५३ ॥

अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् ।
अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ १५४ ॥

अथ सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
राममेवानुशोचन्तं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ १५५ ॥

राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम् ।
अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ॥ १५६ ॥

सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र, सह सीतया ।
राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥ १५७ ॥

इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया ।
उवाच वाचा राजानं सबाष्पपरिरब्धया ॥ १५८ ॥

जटाः कृत्वा महाराज, चीरवल्कलधारिणौ ।
गङ्गामुत्तीर्य वीरौ तौ प्रयागाभिमुखौ गतौ ॥ १५९ ॥

सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया ।
बाष्पोपहतया राजा तं सूतमिदमब्रवीत् ॥ १६० ॥

अतो नु किं दुःखतरं योऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ १६१ ॥

हा राघव, महाबाहो, हा ममायासनाशन ।
हा पितृप्रिय, मे नाथ, हाद्य क्वासि गतः सुत ॥ १६२ ॥

इति रामस्य मातुश्च सुमित्रायाश्च सन्निधौ ।
राजा दशरथः शोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ॥ १६३ ॥

अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभं
यशस्विनं संपरिवार्य पत्नयः ।
भृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः
प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत् ॥ १६४ ॥

आक्रन्दितनिरानन्दा साश्रुकण्ठजनाकुला ।
अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १६५ ॥

तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् ।
हतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य पार्थिवम् ॥ १६६ ॥

एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन् ।
वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥ १६७ ॥

इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ।
अराजकं हि नो राष्ट्रं न विनाशमवाप्नुयात् ॥ १६८ ॥

स नः समीक्ष्य द्विजवर्य, वृत्तं
नृपं विना राज्यमरण्यभूतम् ।

कुमारमिक्ष्वाकुसुतं वदान्यं
त्वमेव राजानमिहाभिषिञ्च ॥ १६९ ॥

वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरिता ययुः ।
प्रविश्यासह्यपरिघं रम्यं राजगृहं पुरम् ।
राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु तमूचुर्भरतं वचः ॥ १७० ॥

पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ १७१ ॥

भरतश्चापि तान् दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत ।
आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः संत्वरयन्ति माम् ॥ १७२ ॥

स मातामहमापृच्छ्य मातुलं च युधाजितम् ।
रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ १७३ ॥

तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि ।
अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७४ ॥

एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ।
अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे, पाण्डुमृत्तिका ॥ १७५ ॥

मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् ।
सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ १७६ ॥

इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः ।
तान्यरिष्टान्ययोध्यायां पश्यन्राजगृहं ययौ ॥ १७७ ॥

श्रुत्वा तु पितरं वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।
भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १७८ ॥

किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ १७९ ॥

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं कैकयीसुतम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठो श्रेष्ठवागृषिः ॥ १८० ॥

अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र, महायशाः ।
प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम ॥ १८१ ॥

वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ १८२ ॥

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।
समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १८३ ॥

त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र, महायशाः ।
अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ॥ १८४ ॥

भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ।
ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ॥ १८५ ॥

ततः समुत्थितः काल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।
प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १८६ ॥

अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोधसः ।
अधिरुह्य हयैर्युक्तान् रथान् सूर्यरथोपमान् ॥ १८७ ॥

ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्वकुञ्जरैः ।
समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गिवेरपुरं प्रति ॥ १८८ ॥

गुहेन सार्धं भरतः समागतो
महानुभावः सजनः समाहितः ।
सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुनः
गुहः समाश्वासयदग्रजं प्रति ॥ १८९ ॥

सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गा दाशैः संतारिता स्वयम् ।
मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ १९० ॥

भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभः ।
बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः ॥ १९१ ॥

समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ।
अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम् ॥ १९२ ॥

ततस्तां रजनीं व्युष्य भरतः सपरिच्छदः ।
कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १९३ ॥

स यात्वा दूरमाध्वानं सुपरिश्रान्तवाहनः ।
उवाच भरतः श्रीमान् वसिष्ठं मन्त्रिणां वरम् ॥ १९४ ॥

अयं गिरिश्चित्रकूट इयं मन्दाकिनी नदी ।
एतत्प्रकाशते दूरान् नीलमेघनिभं वनम् ॥ १९५ ॥

निवेश्य सेनां तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः ।
अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम् ॥ १९६ ॥

अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं स राघवः ।
मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥ १९७ ॥

जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।
जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् ॥ १९८ ॥

एवं सविलपंस्तस्मिन्वने दशरथात्मजः ।
ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १९९ ॥

मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ।
धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम ॥ २०० ॥

इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः ।
पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन ॥ २०१ ॥

दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः ।
उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किंचन ॥ २०२ ॥

शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ।
तावुभौ स समालिङ्ग्य रामश्चाश्रूण्यवर्तयत ॥ २०३ ॥

ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव
समीयतू राजसुतावरण्ये ।
दिवाकरश्चैव निशाकरश्च
यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ २०४ ॥

तान्पार्थिवान्वारणयूथपाभान्
समागतांस्तत्र महत्यरण्ये ।

वनौकसस्तेऽपि समीक्ष्य सर्वे-
ऽप्यश्रूण्यमुञ्चन्प्रविहाय हर्षम् ॥ २०५ ॥

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि ।
ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥ २०६ ॥

कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशम् ।
भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह बाहुना ॥ २०७ ॥

आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवः ।
अङ्के भरतमारोप्य पर्यपृच्छत्समाहितः ॥ २०८ ॥

क नु तेऽभूत्पिता तात, यदरण्यं त्वमागतः ।
न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥ २०९ ॥

कच्चिद्धारयते तात, राजा यत्त्वमिहागतः ।
कच्चिन्न दीनः सहसा राजा लोकान्तरं गतः ॥ २१० ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ।
निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे ।
दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ २११ ॥

उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र, क्रियतामुदकं पितुः ।
अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ २१२ ॥

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ।
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ २१३ ॥

सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाश्वास्य राघवम् ।
अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् ॥ २१४ ॥

शीघ्रस्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम् ।
सिषिञ्चुरुदकं राज्ञे तातैतत्ते भवत्विति ॥ २१५ ॥

ऐङ्गुदं बदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।
न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २१६ ॥

इदं भुङ्क्ष्व महाराज, प्रीतो यदशना वयम् ।
यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ २१७ ॥

ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः ।
परिजग्राह बाहुभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ २१८ ॥

ततः पुरुषसिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः ।
शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥ २१९ ॥

रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः ।
मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २२० ॥

तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित्किञ्चिदब्रवीत् ।
भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ २२१ ॥

सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
तद्ददामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ २२२ ॥

अद्यार्य, मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचने ।
अद्य भीताः पलायन्तां दुर्हृदस्ते दिशो दश ॥ २२३ ॥

आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ।
अद्य तत्रभवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ २२४ ॥

शिरसा त्वाभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि ।
बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ २२५ ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं निश्वसन्तं पुनः पुनः ।
भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ २२६ ॥

पुरा भ्रातः, पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् ।
मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम ॥ २२७ ॥

दैवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ।
संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ २२८ ॥

तव राज्यं नरव्याघ्र, मम प्रव्राजनं तथा ।
तौ च राजा तदा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरौ ॥ २२९ ॥

तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ।
चतुर्दश वने वासो वर्षाणि वरदानिकम् ॥ २३० ॥

सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।
सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ २३१ ॥

भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम् ।
कर्तुमर्हति राजेन्द्र, क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ २३२ ॥

एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत् ।
तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २३३ ॥

अधिरोहार्य, पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ।
एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २३४ ॥

सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके ह्यवरुह्य च ।
प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २३५ ॥

ततश्शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ।
आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ २३६ ॥

रथस्थः स हि धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्यादाय पादुकाम ॥ २३७ ॥

पादुके त्वभिषिच्याथ नन्दिग्रामेऽवसत्तदा ।
स वालव्यजनं छत्रं धारयामास स स्वयम् ॥ २३८ ॥

ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके ।
तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥ २३९ ॥

तस्मादन्यत्र गच्छाम इति संचिन्त्य राघवः ।
प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च संगतः ॥ २४० ॥

सोऽत्रेराश्रममासाद्य तं ववन्दे महायशाः ।
तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ २४१ ॥

ततस्तां शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननः ।
अर्चितस्तापसैः सिद्धैरुवास रघुनन्दनः ॥ २४२ ॥

एष पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने ।
अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमम् ॥ २४३ ॥

इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभि-
द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः ।
वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः
सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥ २४४ ॥

इति अयोध्याकाण्डः ॥

# आरण्यकाण्डम् ।

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ।
ददर्श रामो दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥

एष लक्ष्मण, निष्कामत्यगस्त्यो भगवानृषिः ।
एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्यवर्चसम ॥ २ ॥

जग्राह परमप्रीतस्तस्य पादौ परंतपः ।
प्रतिजग्राह काकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः ॥ ३ ॥

पूजयित्वा यथाकामं पुनरेव ततोऽब्रवीन् ।
अनेन धनुषा राम, हत्वा संख्ये महासुरान् ॥ ४ ॥

आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम् ।
तद्धनुस्तौ च तूणीरौ शरं खड्गं च मानद ॥ ५ ॥

जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ।
एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् ॥ ६ ॥

दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीन् ।
इतो द्वियोजने तात, बहुमूलफलोदकः ॥ ७ ॥

देशो बहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुतः ।
तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह ॥ ८ ॥

रंस्यसे त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ।
तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ ॥ ९ ॥

तदाश्रमात्पञ्चवटीं जग्मतुः सह सीतया ।
अथ पञ्चवटीं गच्छन्नन्तरा रघुनन्दनः ।
आससाद महाकायं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥ १० ॥

जटायुषं तं प्रतिपूज्य राघवो
मुदा परिष्वज्य च संनतोऽभवत् ।
पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवान्
जटायुषा संकथितं पुनः पुनः ॥ ११ ॥

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ।
राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयत्परम् ॥ १२ ॥

वसतस्तत्र तु सुखं राघवस्य महात्मनः ।
तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ १३ ॥

सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ १४ ॥

बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ।
निकृत्तकर्णनासा तु विस्वरं सा विनद्य च ॥ १५ ॥

ततस्तु सा राक्षससंघसंवृतं
खरं जनस्थानगतं विरूपिता ।
उपेत्य तं भ्रातरमुग्रदर्शनं
पपात भूमौ गगनाद्यथाशनिः ॥ १६ ॥

कराभ्यामुदरं हत्वा रुरोद भृशदुःखिता ।
ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोरवर्मायुधध्वजम् ॥ १७ ॥

निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम् ।
रामोऽपि चारयंश्चक्षुः सर्वतो रणपण्डितः ॥ १८ ॥

ददर्श खरसैन्यं तद्युद्धाभिमुखमुत्थितम् ।
क्रोधमाहारयत्तीव्रं वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ १९ ॥

ततो रामस्तु संक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः ।
ससर्ज विशिखान् बाणान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २० ॥

ते शराः शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया ।
आददू रक्षसां प्राणान् पाशाः कालकृता इव ॥ २१ ॥

अर्धाधिकमुहूर्तेन रामेण निशितैः शरैः ।
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ २२ ॥

खरदूषणमुख्यानां निहतानि महाहवे ।
तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहम् ।
बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे ॥ २३ ॥

ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणम् ।
अमात्यमध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ २४ ॥

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां क्रूरकर्मणाम् ।
हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदूषणः ॥ २५ ॥

त्वं तु लुब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्च रावण ।
विषये स्वे समुत्पन्नं भयं यो नावबुध्यसे ॥ २६ ॥

रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ।
सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ २७ ॥

तां तु विस्तीर्णजघनां पीनश्रोणीपयोधराम् ।
भार्यार्थे च तवानेतुमुद्यताहं वराननाम् ॥ २८ ॥

विरूपितास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ।
यदि तस्यामभिप्रायो भार्यार्थे तव जायते ।
शीघ्रमुद्ध्रियतां पादो जायार्थमिह दक्षिणः ॥ २९ ॥

ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ।
सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुद्ध्वा जगाम सः ॥ ३० ॥

ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम् ।
तं च पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३१ ॥

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् ।
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना ॥ ३२ ॥

स हन्ता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्रियपांसनः ।
तस्य भार्यां जनस्थानात्सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ ३३ ॥

आनयिष्यामि विक्रम्य साह्यस्तत्र मे भव ।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ ३४ ॥

सुलभाः पुरुषा राजन्, सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ३५ ॥

न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यं गुणोन्नतम् ।
शरार्चिषमनाधृष्यं चापखड्गेन्धनं रणे ।
रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ ३६ ॥

अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ।
न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ ३७ ॥

किमुद्यममिमं व्यर्थं कृत्वा ते राक्षसाधिप ।
दृष्टश्चेत्त्वं रणे तेन तदन्तं तव जीवितम् ॥ ३८ ॥

किंनु शक्यं मया कर्तुमेवं त्वयि दुरात्मनि ।
एष गच्छाम्यहं तात, स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ॥ ३९ ॥

मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः ।
प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ।
विचचार पुनश्चित्रं दीपयन्निव तद्वनम् ॥ ४० ॥

अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा नानारत्नमयं मृगम् ।
विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ४१ ॥

लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ।
उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः ॥ ४२ ॥

यावद्गच्छामि सौमित्रे, मृगमानायितुं द्रुतम् ।
अप्रमत्तेन ते भाव्यमाश्रमस्थेन सीतया ॥ ४३ ॥

तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं रघुनन्दनः ।
बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ॥ ४४ ॥

दर्शनादर्शनादेव सोऽपकर्षत राघवम्
सुदूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥ ४५ ॥

दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं हन्तुं कृतनिश्चयः ।
मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

शरीरे मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः ।
मारीचस्यैव हृदयं बिभेदाशनिसंनिभः ॥ ४७ ॥

म्रियमाणस्तु मारीचो दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् ।
इह प्रस्थापयेत्सीता शून्ये तां रावणो हरेत् ॥ ४८ ॥

स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वरम् ।
सदृशं राघवस्यैव हा सीते, लक्ष्मणेति च ॥ ४९ ॥

आर्तस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने ।
उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ ५० ॥

अब्रवीलक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां मृगवधूमिव ।
अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।
न त्वामस्मिन्वने हातुमुत्सहे राघवं विना ॥ ५१ ॥

लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा क्रुद्धा संरक्तलोचना ।
अब्रवीत्परुषं वाक्यं लक्ष्मणं सत्यवादिनम् ॥ ५२ ॥

तथा परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः ।
समाकाङ्क्षन् भृशं रामं प्रतस्थे नचिरादिव ॥ ५३ ॥

तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमन्तरमास्थितः ।
जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव ॥ ५४ ॥

ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा ।
वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥ ५५ ॥

समाक्रन्दद्भयपरा दुःखोपहतया गिरा ।
तद्बभूवाद्भुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा ॥ ५६ ॥

स छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा ।
निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवितः ॥ ५७ ॥

स तु तां राम रामेति रुदन्तीं लक्ष्मणेति च ।
जगामादाय चाकाशं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ५८ ॥

प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणीं मृत्युमात्मनः ।
निदधे रावणः सीतां मयो मायामिव स्त्रियम् ॥ ५९ ॥

दृष्ट्वाश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः ।
वृक्षाद्वृक्षं प्रधावन् स गिरेरद्रिं नदान्नदीम् ।
बभूव विलपन्रामः शोकपङ्कार्णवाप्लुतः ॥ ६० ॥

तमुद्वीक्ष्याथ दीनात्मा विलपन्तमनन्तरम् ।
वाचातिसन्नया रामं जटायुरिदमब्रवीत् ।
हृता सा राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ॥ ६१ ॥

इत्युक्त्वा दुर्लभान्प्राणान्मुमोच पतगेश्वरः ।
प्रतस्थे तु दिशं गृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजः ॥ ६२ ॥

ततो महद्वर्त्म सुदूरसंक्रमः
क्रमेण गत्वा प्रतिकूलधन्वनम् ।
ददर्श पम्पां शुभदर्शकानना-
मनेकनानाविधपक्षिजालकाम् ॥ ६३ ॥

इति आरण्यकाण्डः ॥

# किष्किन्धाकाण्डम् ।

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् ।
रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १ ॥

तौ दृष्ट्वा तु महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् ॥ २ ॥

ततः शुभतरं वाक्यं हनुमन्तमुवाच ह ।
वालिप्रणिहितावेतौ शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ ॥ ३ ॥

शुभात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवङ्गम ।
वचो विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ४ ॥

विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ।
उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ ॥ ५ ॥

राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ ।
देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ॥ ६ ॥

सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरयूथपः ।
वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति नित्यशः ॥ ७ ॥

युवाभ्यां सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति ।
तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम् ॥ ८ ॥

एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम् ।
अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥ ९ ॥

तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ।
यथा ब्रवीषि हनुमन्, सुग्रीववचनादिह ॥ १० ॥

तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्कपिसत्तम ।
ततस्तु स महाप्राज्ञो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ११ ॥

जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ।
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्टमानसः ॥ १२ ॥

दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ।
यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ॥ १३ ॥

गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा ।
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ॥ १४ ॥

स प्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ।
ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥

सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ।
सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ १६ ॥

अहं विनिकृतो राम, चरामीह भयार्दितः ।
हृतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः ॥ १७ ॥

वालिनो मे महाभाग, भयार्तस्याभयं कुरु ।
प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ १८ ॥

वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ।
सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीन ॥ १९ ॥

अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिन्दम ।
उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥ २० ॥

आनयाम्यहमेतानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ।
इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः ॥ २१ ॥

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिपालिताम् ।
वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन् गहने वने ॥ २२ ॥

तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रुसूदनः ।
सुग्रीव, कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः ॥ २३ ॥

स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।
ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ २४ ॥

श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् ।
वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निसंनिभः ॥ २५ ॥

नगरान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ।
तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २६ ॥

राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ।
ततस्तेन महातेजा वीर्योत्सिक्तः कपीश्वरः ॥ २७ ॥

वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ।
विकृतैर्दशनैर्घोरैः बभूवोत्क्रान्तजीवितः ॥ २८ ॥

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् ॥ २९ ॥

आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् ।
निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् ॥ ३० ॥

स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ।
परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ ३१ ॥

अब्रवीद्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ।
रामस्य दयितां भार्यां स्नुषां दशरथस्य च ॥ ३२ ॥

सिद्धार्थाः संनिवर्तध्वमधिगम्य तु मैथिलीम् ।
ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलम् ॥ ३३ ॥

अब्रवीच्च हनूमन्तं विक्रान्तमनिलात्मजम् ।
तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवोपपादय ॥ ३४ ॥

ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम् ।
अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ॥ ३५ ॥

तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुंगवाः ।
शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ॥ ३६ ॥

दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपियूथपाः ।
विचित्य तु दिशं पूर्वां यथोक्तां सचिवैः सह ॥ ३७ ॥

अदृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः ।
उत्तरां च दिशं सर्वां विचित्य स महाकपिः ॥ ३८ ॥

आगतः सह सैन्येन वीरः शतवलिस्तदा ।
सुषेणः पश्चिमामाशां विचित्य सह वानरैः ॥ ३९ ॥

समेत्य मासे संपूर्णे सुग्रीवमुपचक्रमे ।
सह ताराङ्गदाभ्यां तु गत्वा स हनुमान कपिः ॥ ४० ॥

विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ।
तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ ४१ ॥

उपविश्य महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तदा ।
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ ४२ ॥

न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान् ।
अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति ॥ ४३ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धांस्तानभिवाद्य च ।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः ॥ ४४ ॥

संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरंजीवी विहंगमः ।
अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वनः ॥ ४५ ॥

इतो द्वीपे समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने ।
तस्मिन् लङ्कापुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ४६ ॥

तस्यां वसति वैदेही पीतकौशेयवासिनी ।
रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ ४७ ॥

संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ।
हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ४८ ॥

आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ।
विषेदुः सहसा सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥ ४९ ॥

अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम् ।
जाम्ववान् समुदीक्ष्यैवं हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ५० ॥

हनुमन् , हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ।
रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ५१ ॥

त्वं हि वायुसुतो वत्स, प्लवने चापि तत्समः ।
वयमद्य गतप्राणा भवान्नस्त्रातु सांप्रतम् ॥ ५२ ॥

उत्तिष्ठ हरिशार्दूल, लङ्घयस्व महार्णवम् ।
विक्रमस्व महावेगो विष्णुस्त्रीनिव विक्रमान् ॥ ५३ ॥

ततस्तं मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः ।
आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ॥ ५४ ॥

स वेगवान् वेगसमाहितात्मा
हरिप्रवीरः परवीरहन्ता ।
मनः समाधाय महानुभावो
जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ॥ ५५ ॥

इति किष्किन्धाकाण्डः ॥

# सुन्दरकाण्डम् ।

ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः ।
इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥

उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ।
जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः ॥ २ ॥

जगाम वेगवान् लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ।
निशि लङ्कां महासत्वो विवेश कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥

भवनाद्भवनं गच्छन्ददर्श पवनात्मजः ।
विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥ ४ ॥

ततः स मध्यं गतमंशुमन्तं
ज्योत्स्नावितानं महदुद्वमन्तं ।
ददर्श धीमान् दिवि भानुमन्तं
गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ ५ ॥

या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था
तथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
तथैव तोयेषु च पुष्करस्था
रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ६ ॥

भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसङ्कुलम् ।

मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोचनाम् ।
सर्वतः परिचक्राम हनूमान् हरिलोचनः ॥ ७ ॥

पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ।
अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ८ ॥

कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ।
तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा ।
अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ॥ ९ ॥

न रामेण वियुक्ता सा स्वप्तुमर्हति भामिनी ।
न भोक्तुं नाप्यलङ्कर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥ १० ॥

नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ।
अन्येयमिति निश्चित्य पानभूमौ चचार सः ॥ ११ ॥

निरीक्षमाणश्च तदा ताः स्त्रियः स महाकपिः ।
जगाम महतीं चिन्तां धर्मसाध्वसशङ्कितः ॥ १२ ॥

परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ।
इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ १३ ॥

तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ।
कामं दृष्टा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ॥ १४ ॥

न हि मे मनसः किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ।
मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ॥ १५ ॥

शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ।
नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ॥ १६ ॥

स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ।
तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया ।
रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ १७ ॥

अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् ।
अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥ १८ ॥

करोति सफलं जन्तोः कर्म यत्तत्करोति सः ।
तस्मादनिर्वेदकृतं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ॥ १९ ॥

यावत्सीतां हि पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् ।
तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ॥ २० ॥

अशोकवनिका चेयं दृश्यते सुमहाद्रुमा ।
इमामभिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया ॥ २१ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्ताव्यथितेन्द्रियः ।
उदतिष्ठन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २२ ॥

स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् ।
काञ्चनीं शिंशुपामेकां ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २३ ॥

तमारुह्य महाबाहुः शिंशुपां पर्णसंगताम् ।
अवेक्षमाणश्च महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ॥ २४ ॥

ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् ।
उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ।
ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्रलेखामिवामलाम् ॥ २५ ॥

तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ २६ ॥

ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ।
यथारूपा हि दृष्टा वै तथा रूपेयमङ्गना ॥ २७ ॥

वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् ।
मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ।
तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ॥ २८ ॥

पीतं कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् ।
इदं चिरगृहीतत्वाद्वसनं क्लिष्टवत्तरम् ।
तथापि नूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ २९ ॥

अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ।
तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३० ॥

एवं सीतां तदा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः ।
जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ॥ ३१ ॥

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् ।
विचिन्वतश्च वैदेहीं किंचिच्छेषा निशाभवत् ॥ ३२ ॥

विबुध्य तु यथाकालं राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
अशोकवनिकामेव प्राविशत्सन्ततद्रुमाम् ॥ ३३ ॥

ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ।
प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ ३४ ॥

स तां पतिव्रतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ।
साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ ३५ ॥

कामये त्वां विशालाक्षि, बहुमन्यस्व मां प्रिये ।
प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ॥ ३६ ॥

पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान
धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च ।
मयि लल ललने यथासुखं त्वं
त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ।
तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ॥ ३८ ॥

इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे ।
तथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ३९ ॥

इमे ते नयने क्रूरे विरूपे कृष्णपिङ्गले ।
क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्य, निरीक्षतः ।
कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा व्यवशीर्यते ॥ ४० ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।
संदिदेश ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४१ ॥

यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ।
तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च ॥ ४२ ॥

इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ।
ज्वलद्भास्करवर्णाभं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य
तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ।
सीता वितत्रास यथा वनान्ते
सिंहाभिपन्ना गजराजकन्या ॥ ४४ ॥

प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा
नगोत्तमं पुष्पितमाससाद ।
शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य
सीताथ वेण्युद्ग्रथनं गृहीत्वा ॥ ४५ ॥

उद्बध्य वेण्युद्ग्रथनेन शीघ्र-
महं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ।
उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री
शाखां गृहीत्वाथ नगस्य तस्य ॥ ४६ ॥

तस्यास्तु रामं प्रविचिन्तयन्त्या
रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्ग्याः ।
शोकानिमित्तानि तथा बहूनि
धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ।
प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः
पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ ४७ ॥

हनूमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः ।
ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ ४८ ॥

निशाचरीणां प्रत्यक्षमनर्हं चाभिभाषणम् ।
अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया ।
सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ४९ ॥

यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।
रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ ५० ॥

प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ।
एष दोषो महान् हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ॥ ५१ ॥

भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ।
विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ५२ ॥

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।
घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ५३ ॥

न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् ।
इति संचिन्त्य हनुमान चकार मतिमान्मतिम् ॥ ५४ ॥

राममक्लिष्टकर्माणं स्वबन्धुमनुकीर्तयन् ।
नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धुगतमानसाम् ॥ ५५ ॥

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महाकपिः ।
संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह ॥ ५६ ॥

राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।
तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः ॥ ५७ ॥

रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
तस्य सत्याभिसन्धस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः ॥ ५८ ॥

सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्राजितो वनम् ।
ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥ ५९ ॥

स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् ।
आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ॥ ६० ॥

सुग्रीवेणापि संदिष्टा हरयः कामरूपिणः ।
दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्ति सहस्रशः ॥ ६१ ॥

अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः सागरं वेगवान् प्लुतः ।
यथा रूपां यथा वर्णां यथा लक्ष्मीं च निश्चिताम् ।
अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया ॥ ६२ ॥

जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ।
सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् ॥ ६३ ॥

तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ।
अहं रामस्य संदेशाद्देवि, दूतस्तवागतः ॥ ६४ ॥

वैदेहि, कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीत् ।
लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः ॥ ६५ ॥

सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ।
प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ६६ ॥

कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६७ ॥

भूय एव महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ।
अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ६८ ॥

रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ।
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम् ॥ ६९ ॥

भर्तारमिव संप्राप्ता जानकी मुदिताभवत् ।
अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि यत् ॥ ७० ॥

एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा ।
उवाच वचनं मन्दं बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ७१ ॥

शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पुरा ।
वायसः सहसागम्य विददार स्तनान्तरे ॥ ७२ ॥

स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयोस्तदा ।
ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥ ७३ ॥

ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ।
प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ।
ततस्तु हनुमान् वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् ॥ ७४ ॥

निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजित् ।
स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् ॥ ७५ ॥

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान् हरिसत्तमः ।
वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ ७६ ॥

अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः ।
सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ७७ ॥

समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः ।
भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ ७८ ॥

तद्भवान् दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः ।
परदारान् महाप्राज्ञ, नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ ७९ ॥

न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंयुतम् ।
तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ ८० ॥

प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ।
फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ ८१ ॥

जनस्थानवधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा वालिवधं तथा ।
रामसुग्रीवसख्यं च बुद्ध्यस्व हितमात्मनः ॥ ८२ ॥

यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते वशे ।
कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ८३ ॥

तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा ।
स्वयं स्कन्धावसक्तेन क्षममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ८४ ॥

सर्वान् लोकान् सुसंहृत्य सभूतान् सचराचरान् ।
पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः ॥ ८५ ॥

ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा
रुद्रस्त्रिणेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ।
इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा
त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम ॥ ८६ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः ।
आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम् ।
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ८७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः ।
वेष्टयन्ति स्म लाङ्गुलं जीर्णैः कार्पासकैः पटैः ।
तैलेन चाभिषिच्याथ तेऽग्निं तत्राभ्यपातयन् ॥ ८८ ॥

लङ्कां समस्तां संदीप्य लाङ्गूलाग्निं महाबलः ।
निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तमः ॥ ८९ ॥

स लिलङ्घयिषुर्भीमं सलीलं लवणार्णवम् ।
कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पपात नभो हरिः ॥ ९० ॥

निपपात महेन्द्रस्य शिखरे पादपाकुले ।
दृष्ट्वा सीतेति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ ९१ ॥

प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरःसराः ।
महेन्द्राद्रिं परित्यज्य पुप्लुवुः प्लवगर्षभाः ॥ ९२ ॥

निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ।
हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ।
नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ९३ ॥

तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा
    तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ।
देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्या-
    द्वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ ९४ ॥

इति सुन्दरकाण्डः ॥

# युद्धकाण्डम् ।

---

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ।
रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥

कृतं हनुमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम् ।
मनसापि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥ २ ॥

इत्युक्त्वा प्रीतिसंहृष्टो रामस्तं परिषस्वजे ।
ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ ३ ॥

जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ।
रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ॥ ४ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सह लक्ष्मणः ।
सेनां न्यवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ ५ ॥

लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम् ।
राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणेव महात्मना ॥ ६ ॥

अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान् ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ।
धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी ॥ ७ ॥

आकुला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता ।
उच्यतां नः समर्थं यत्कृतं च सुकृतं भवेत् ॥ ८ ॥

अदेया च यथा सीता वध्यौ दशरथात्मजौ ।
भवद्भिर्मन्त्र्यतां मन्त्रः सुनीतं चाभिधीयताम् ॥ ९ ॥

कुम्भकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेदमब्रवीत् ।
अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव विशां पते ॥ १० ॥

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं
स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ।
विभीषणो राक्षसराजमुख्य-
मुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ॥ ११ ॥

यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा
रामेरिता राक्षसपुंगवानाम् ।
वज्रोपमा वायुसमानवेगाः
प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ १२ ॥

जीवंस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं
गुप्तः सवित्राप्यथवा मरुद्भिः ।
न वासवस्याङ्कगतो न मृत्यो-
र्नभो न पातालमनुप्रविष्टः ॥ १३ ॥

ततो महात्मा वचनं बभाषे
तत्रेन्द्रजिन्नैऋतयोधमुख्यः ।
त्रिलोकनाथो ननु देवराजः
शक्रो मया भूमितले निविष्टः ॥ १४ ॥

सोऽहं सुराणामपि गर्वहन्ता
दैत्योत्तमानामपि शोकदाता ।
कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो
मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥ १५ ॥

ततो महार्थं वचनं बभाषे
विभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठम् ।
न तात, मन्त्रे तव निश्चयोऽस्ति
बालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः ॥ १६ ॥

पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य
त्वमिन्द्रजिन्मित्रमुखोऽसि शत्रुः ।
त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च
स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम् ॥ १७ ॥

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ।
अब्रवीत्परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १८ ॥

जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस ।
हृष्यन्ति व्यसने ह्येते ज्ञातीनां ज्ञातयस्तदा ।
कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ १९ ॥

अन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर ।
अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वां तु धिक्कुलपांसनम् ॥ २० ॥

इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषणः ।
उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ २१ ॥

अब्रवीच्च तदा वाक्यं जातक्रोधो विभीषणः ।
स त्वं भ्रातासि मे राजन्, ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ २२ ॥

इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्यनृतं तव ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २३ ॥

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ।
आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ।
उवाच च महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् ॥ २४ ॥

रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः ।
तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ २५ ॥

तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् ।
साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ २६ ॥

स तु न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः ।
सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः ।
त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ २७ ॥

सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ।
निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥ २८ ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः ।
लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ।
चतुर्भिः सह रक्षोभिर्भवन्तं शरणं गतः ॥ ३० ॥

सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च ।
ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुंगवम् ॥ ३१ ॥

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च वादिने ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ ३२ ॥

आनयैनं हरिश्रेष्ठ, दत्तमस्याभयं मया ।
विभीषणो वा सुग्रीव, यदि वा रावणः स्वयम ॥ ३३ ॥

राघवेणाभये दत्ते संनतो रावणानुजः ।
स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात विभीषणः ।
पादयोः शरणापेक्षी चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ ३४ ॥

अब्रवीच्च तदा रामं वाक्यं तत्र विभीषणः ।
अनुजो रावणस्याहं तेन चाप्यवमानितः ॥ ३५ ॥

भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणं गतः ।
इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम् ॥ ३६ ॥

अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय ।
तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम् ॥ ३७ ॥

राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद ।
एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ ३८ ॥

ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः ।
अञ्जलिं प्राङ्मुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः ॥ ३९ ॥

स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः ।
न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः ॥ ४० ॥

समुद्रस्य ततः क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचनः ।
मुमोच विशिखानुग्रान वज्रानिव शतक्रतुः ॥ ४१ ॥

आघूर्णिततरङ्गौघः कालिकानिलसंकुलः ।
उद्वर्तितमहाग्राहः संभ्रान्तोरगराक्षसः ॥ ४२ ॥

सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम ॥ ४३ ॥

ग्राहनक्राकुलजलं स्तम्भयामि कथंचन ।
हरीणां तरणे राम, करिष्यामि यथा स्थलम ॥ ४४ ॥

अयं सौम्य, नलो नाम तनुजो विश्वकर्मणः ।
एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः ॥ ४५ ॥

नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः ।
वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना ॥ ४६ ॥

तौ तु दीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
रावणस्य पुरीं लङ्कामासेदतुररिंदमौ ॥ ४७ ॥

तां सुरैरपि दुर्धर्षां रामवाक्यप्रचोदिताः ।
यथानिवेशं संपीड्य न्यविशन्त वनौकसः ॥ ४८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे घोरः संग्रामः समवर्तत ।
रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४९ ॥

रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ।
वर्तमाने तदा घोरे संग्रामे भृशदारुणे ॥ ५० ॥

इन्द्रजित्तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः ।
सोऽन्तर्धानगतः पापो रावणी रणकर्कशः ॥ ५१ ॥

बिभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राक्षसः ।
मायया संवृतस्तत्र मोहयन्राघवौ युधि ॥ ५२ ॥

ततो मुहूर्ताद्गरुडं वैनतेयं महाबलम् ।
वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ५३ ॥

तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवुः ।
यैस्तु सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलौ ॥ ५४ ॥

ततः सुपर्णः काकुत्स्थौ दृष्ट्वा प्रत्यभिनन्दितः ।
विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चन्द्रसमप्रभे ॥ ५५ ॥

वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संरुरुहुर्व्रणाः ॥ ५६ ॥

तावुत्थाप्य महावीर्यौ गरुडो वासवोपमौ ।
जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥ ५७ ॥

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ।
किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ ५८ ॥

स कुम्भकर्णः संक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
अर्दयन् सुमहाकायः समन्ताद्व्याक्षिपद्रिपून् ॥ ५९ ॥

दुद्राव रामं सहसाभिगर्जन्
राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ।
स तन्महापर्वतकूटसंनिभं
विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् ॥
चकर्त रक्षोऽधिपतेः शिरस्तथा
यथैव वृत्रस्य पुरा पुरन्दरः ॥ ६० ॥

तं श्रुत्वा निहतं संख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् ।
रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६१ ॥

ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं
शोकार्णवे संपरिपुप्लुवानम् ।
अथर्षभो राक्षसराजसूनु-
स्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिदं बभाषे ॥
अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन
संतर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६२ ॥

स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्रशत्रु-
रापृच्छ्य राजानमदीनसत्त्वः ।
समारुरोहानिलतुल्यवेगं
रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥ ६३ ॥

तमास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम् ।
जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिंदमः ॥ ६४ ॥

स शरैः सूर्यसङ्काशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः ।
वानराणामनीकानि निर्ममन्थ महारणे ॥ ६५ ॥

ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः
सलक्ष्मणं भास्कररश्मिकल्पैः ।
स्वयंभुवा दत्तवरो महात्मा
खमास्थितोऽन्तर्हितभीमकायः ॥ ६६ ॥

स तत्तदा वानरसैन्यमेवं
रामं च संख्ये सह लक्ष्मणेन ।
विषादयित्वा सहसा विवेश
पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ॥ ६७ ॥

ततोऽब्रवीन्महातेजा हनूमन्तं स जाम्बवान् ।
मृतसंजीविनीं चैव विशल्यकरणीमपि ॥ ६८ ॥

सावर्ण्यकरणीं चैव संधानकरणीं तथा ।
ताः सर्वा हनुमन्, गृह्य क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ ६९ ॥

श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनूमान् हरिपुंगवः ।
जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन नादयन् ॥ ७० ॥

स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः ।
दिव्यैषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतात्मजः ॥ ७१ ॥

स तस्य शृङ्गं सनगं सनागं
सकाञ्चनं धातुसहस्रजुष्टम् ।
विकीर्णकूटं ज्वलिताग्रसानुं
प्रगृह्य वेगात्सहसोन्ममाथ ॥ ७२ ॥

स तं समुत्पाट्य खमुत्पपात
वित्रास्य लोकान् ससुरासुरेन्द्रान् ।
सहस्रधारेण सपावकेन
चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन ॥ ७३ ॥

सर्वे विशल्या विरुजः क्षणेन
हरिप्रवीरा निहताश्च ये स्युः ।
गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां
सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रसुप्ताः ॥ ७४ ॥

स रावणिवधाकाङ्क्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ।
ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ ७५ ॥

स बभूव तदा भीमो नरराक्षससिंहयोः ।
विमर्दस्तुमुलो युद्धः परस्परजयैषिणोः ॥ ७६ ॥

लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ।
अन्योऽन्यं तावभिघ्नन्तौ न श्रमं प्रत्यपद्यताम् ॥ ७७ ॥

तदैन्द्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम् ।
संधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् ॥ ७८ ॥

धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि ।
पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शरैनं जहि रावणिम् ॥ ७९ ॥

इत्युक्त्वा बाणमाकर्ण विकृष्य तमजिह्मगम् ।
लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ८० ॥

स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ।
प्रमथ्येन्द्राजितः कायात्पातयामास भूतले ॥ ८१ ॥

हर्षं च शक्रो भगवान् सह सर्वैः सुरर्षभैः ।
जगाम निहते तस्मिन्राक्षसे पापकर्मणि ॥ ८२ ॥

रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतनः ।
अब्रवीच्च स तान् सर्वान् बलमुख्यान महाबलः ॥ ८३ ॥

एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ ।
इत्येतद्राक्षसेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसाः ।
निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रैर्नागानीकैः सुसंवृताः ॥ ८४ ॥

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ।
प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं ववर्ष ह ॥ ८५ ॥

एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान् ।
एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन्वाजिभिः सह ॥ ८६ ॥

इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशान्रणे ।
अन्योऽन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद्राघवस्य ते ॥ ८७ ॥

न ते ददृशिरे रामं दहन्तमरिवाहिनीम् ।
मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना ॥ ८८ ॥

ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् ।
व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राघवोपरि ॥ ८९ ॥

तान् शरौघांस्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघवः ॥ ९० ॥

राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तदा ।
अन्योऽन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरैरभिववर्षतुः ॥ ९१ ॥

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ ९२ ॥

ततः क्रुद्धो महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः ।
चिक्षेप परमायत्तस्तं शरं मर्मघातिनम् ॥ ९३ ॥

स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्रीकृतच्छविः ।
कृतकर्मा निभृतवत्स्वतूणीं पुनराविशत् ॥ ९४ ॥

विभीषणमिमं सौम्य, लङ्कायामभिषेचय ।
एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना ॥ ९५ ॥

तथेत्युक्त्वा तु संहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ।
घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ ९६ ॥

ततः सीतां शिरस्नातां युवतीभिरलंकृताम् ।
रक्षोभिर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥ ९७ ॥

आरुरोह तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ।
अङ्केनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता ॥ ९८ ॥

ततस्तत्पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया ।
अध्यारोहत्त्वरन् शीघ्रं सामात्यश्च विभीषणः ॥ ९९ ॥

भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ।
प्रत्युद्ययौ ततो रामं महात्मा सचिवैः सह ।
प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः ॥ १०० ॥

ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा ।
ववन्दे प्रयतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ १०१ ॥

ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ।
हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात महीतले ॥ १०२ ॥

पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् ।
चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥ १०३ ॥

अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृताञ्जलिः ।
पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ १०४ ॥

यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुंधरा ।
तावत्त्वमिह सर्वस्य स्वामित्वमनुवर्तय ॥ १०५ ॥

भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरंजयः ।
तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे ॥ १०६ ॥

प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यां प्रविवेश ह ॥ १०७ ॥

अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह ।
पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयन् ॥ १०८ ॥

ततः स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ।
रामं रत्नमये पीठे सहसीतं न्यवेशयन् ॥ १०९ ॥

वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ।
कात्यायनः सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा ॥ ११० ॥

अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना ।
सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ १११ ॥

भूमिः सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः ।
गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ ११२ ॥

विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनूमान जाम्बवांस्तथा ।
सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ११३ ॥

यथार्हं पूजिताः सर्वे कामै रत्नैश्च पुष्कलैः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ११४ ॥

सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो
यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् ।
नियुज्यमानोऽपि च यौवराज्ये
ततोऽभ्यषिञ्चद्भरतं महात्मा ॥ ११५ ॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान रामो राज्यमकारयत् ॥ ११६ ॥

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डः ॥